

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Fəlsəfə və Siyasi–Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu**

ELMİ ƏSƏRLƏR

elmi-nəzəri jurnal

№ 4(10)

**Jurnalın bu sayı fəlsəfə
elmləri doktoru, professor
Yusif Rüstəmovun 75 illik
yubileyinə həsr olunur**

BAKI-2007

REDAKSIYA HEYƏTİ:

Baş redaktor:

Yusif RÜSTƏMOV

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Baş redaktor müavini:

Bəhram ZAHİDOV

Hüquq elmləri doktoru

Məsul katib:

Həbib HÜSEYNOV

Redaksiya heyətinin üzvləri:

Səlahəddin XƏLİLOV

AMEA-nın müxbir üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Əlikram TAĞIYEV

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Əbülhəsən ABBASOV

Fəlsəfə elmləri doktoru

Adil ƏSƏDOV

Fəlsəfə elmləri doktoru

Elmira ZAMANOVA

Fəlsəfə elmləri doktoru

Mayis ƏLİYEV

Hüquq elmləri doktoru

Həsən ƏLİBƏYLİ

Tarix elmləri doktoru, professor

Solmaz RZAQULUZADƏ

Fəlsəfə elmləri namizədi

Tahirə ALLAHYAROVA

Fəlsəfə elmləri namizədi

Redaksiya heyətinin ünvanı:

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,

Hüseyn Cavid pr.31, AMEA-nın əsas binası, IX mərtəbə.

Tel.: 403-15-11; Faks: (99412) 439-34-61; e-mail: west-east @ lan.ab.az

ISBN 9952 428-03-0

AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur. (protokol № 15. 05.12.2007)

*Jurnal Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Qeydiyyat № 1704. 17.02.06
Azərbaycan Respublikası AAK-nın 22.IX.2006 il tarixli qərarı ilə
elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.*

İÇİNDƏKİLƏR

ЙУСИФ РЦСТЯМОВ-75 5

I FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

Октай ГАМИДОВ

Целостность как сплав формального и содержательного в искусстве 9

Firuzə ƏLİYEVƏ

Qloballaşma şəraitində dil və din milli təhlükəsizliyin başlıca amilidir..... 16

Fikrət NƏBİYEV, Çingiz NƏBİYEV

Hissi idrak prosesinin mahiyyəti haqqında..... 20

Yasəmən MAHMUDOVA

Qlobal transformasiya prosesi və ideoloji nəzəriyyələr: siyasi idarəetmə fəlsəfəsi..... 28

Севиндж ГУЛИЕВА

Проблема классификации работ Аристотеля по его обнародованному и необнародованному разделению 36

Rəşad ASLANOV

İnsan hüquq və azadlıqlarının sosial-fəlsəfi təhlili 39

Гюльнара ГАСАНОВА

Возможности работы психолога по коррекции родительско-детских отношений 45

Cəfər PAKNƏZƏR

Gənc mütəxəssislərin müvəffəqiyyətinin psixoloji təhlili 51

II SOSIAL-SİYASİ BÖLMƏ

Habil HƏMİDOV

İpək Yolunun bərpasının hüquqi, siyasi, iqtisadi aspektləri və perspektivləri 55

Мина ТАГИЕВА

Типология социальных конфликтов 63

Dilqəm İSMAYILOV

«Xalq hakimiyyəti» anlayışının mahiyyəti..... 68

Самира МИР-БАГИРЗАДЕ

Система образования и воспитания в классической исламской цивилизации 74

Səbirə İSGƏNDƏROVA

Dinlərin dialoqunda mədəniyyətin rolu haqqında 80

Məsud ŞÜKÜROV

Davamlı insan inkişafı anlayışı haqqında bir neçə söz 84

Yadigar TÜRKEKEL

Nizami Gəncəvinin «Beşlik»indəki siyasi, ideoloji, milli-psixoloji və tarixi baxışlar haqqında yeni fikirlər..... 88

İsmayıl ÖMƏROV

Qloballaşma prosesi və televiziyanın mənəvi mühitə təsiri 103

Vüqar CƏFƏROV (Tofiqli)

Azərbaycanda formalaşan yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin bəzi tərəfləri 108

Hafiz SƏFƏROV

Azərbaycanla münasibətlər Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətinin mühüm istiqaməti kimi..... 114

Həsər ABDALLI (QASIMOVA)	
Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və onun həlli perspektivləri.....	119
Aйнура РАШИДОВА	
Сопоставительный анализ управленческих отношений в США и Японии.....	125
Rəqif ZAMANOV	
Etno-siyasi münaqişələrin yaranma səbəbləri.....	133
Gündüz SÜLEYMANOV	
Dinlərarası dialoqlar və müasir dövr.....	137
Фарид ХАТЕМ-ЗАДЕ	
Международно-правовой статус открытого моря.....	140
Adil QURBANOV	
Qloballaşma dövründə ekoloji böhranın xüsusiyyətləri.....	145
İlqar ƏLİYEV	
XXI əsrin əvvəlində Azərbaycanda sosial-siyasi strategiya: reallıq və perspektivlər.....	149
Ramil HACIYEV	
Milli təhlükəsizliyin nəzəri problemləri haqqında.....	157

III HÜQUQ BÖLMƏSİ

Mayis ƏLİYEV	
Sosial xidmətin beynəlxalq hüquqi tənzimi.....	159
Əli RZAYEV	
Dövlət qulluğu: anlayışı, mahiyyəti və prinsipləri.....	166
Miraferim SEYİDOV	
Erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda qanunvericiliyin təkamülü prosesi.....	172
Егяна БАЛАКИШИЕВА	
Понятие отсрочки отбывания наказания беременным женщинам и женщинам, имеющим малолетних детей.....	177
Şəlalə HƏSƏNOVA	
İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərin ümumi xarakteristikası və təsnifatı.....	182
Ələkbər HƏSƏNOV	
Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qaçaqmalçılığı sahəsində cinayətkarlığı doğuran səbəb, şərait və onların aradan qaldırılması yolları.....	190
Şəhruz ABDULLAYEV	
Terrorçuluqla mübarizənin taktiki üsulları.....	196
Ramiz NAĞIYEV	
Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakına təhrik etmə əməlləri ilə mübarizənin cinayət hüquqi və kriminoloji problemlərinin bəzi aspektləri.....	200
Зия АЛИЕВ	
Понятие экономических преступлений.....	205
Aynur MƏMMƏDOVA	
Azərbaycan Respublikası və İnterpol.....	209
Sevinc SƏBZƏLİYEVƏ	
Narkotik vasitələrin qeyri-qanuni dövriyyəsi ilə mübarizənin həyata keçirilməsində beynəlxalq normaların dövlətlərin milli qanunvericiliyində implementasiyası məsələləri.....	212

Йусиф Рцстямов-75

Qədim Qazax mahalının suyunu içmiş, torpağında boy atmış Yusif müəllim, öz elinin, torpağının və bütün Azərbaycan xalqının şərəfli oğullarından biridir. Görkəmli insanların mühitində boya-başa çatmış Yusif müəllim öz sələflərinə uyğun yol seçmiş, onların layiqli davamçılarından biri olmuşdur.

Yusif müəllim kimi nəcib və xeyirxah insanın, görkəmli şəxsiyyətin dərin və mənalı və o qədər də hamar olmamış həyatının müəyyən məqamlarını qələmə almaq, bu insanın elmi-pedaqoji fəaliyyətini və fəlsəfə elminin inkişafına verdiyi töhfələri ifadə etmək onun böyüklüyünü əks etdirən amildir.

Y.Rüstəmov ilk növbədə Azərbaycan fəlsəfəsini, fəlsəfi elmini zirvəyə qaldıran görkəmli alimlərimizdən biridir. Lakin yeganə filosofumuzdur ki, sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi elminin inkişafında böyük xidmətləri var. Cəsarətlə demək olar ki, Yusif müəllimin sosial-siyasi və hüquqi fikrin tərəqqisi yolunda atdığı addımı Azərbaycanda heç bir hüquqşünas etməmişdir.

Fəlsəfə ilə yanaşı eyni səviyyədə sosial-siyasi və hüquqi təlimlər sahəsində alim tərəfindən aparılmış tədqiqatlar ölkəmizdə bu sahədə hüquq elminin inkişafına, eləcə də mütəxəssis – hüquqşünasların yetişməsi böyük töhfədir. Fikrimizcə, Azərbaycanın hüquqi icmaıyyəti filosof-alimin bu xidmətlərinin şahididir. Çünki artıq 10 ildən çoxdur ki, ali məkəblərin hüquq fakültələrində Y. Rüstəmovun «Syasi və hüquqi təlimlər tarixi» (həmin kitabın ikinci nəşri «Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi» adlanır) kitabı tədris olunur. Deməli, Yusif müəllim fəlsəfə sahəsində olduğu kimi, hüquq elmi sahəsində də öz zəhmətini əsirgəməmişdir.

Yusif müəllim barəsində qələmə alınmış «Müdrilik yolları» kitabında filosofun elmi xidmətləri, öz nəcibliyi ilə insanlara etdiyi mənəvi kömək, yetişdirdiyi alimlər və s. haqqında geniş danışılır. Qeyd etmək istərdim ki, Yusif müəllim ülvü, bəşəri ideallarla yaşayan, öz bildiklərini tələbələrinə və yetişdirdiyi alimlərə bütün varlığı ilə verən, elmi təfəkkürünü heç kimdən əsirgəməyən insandır.

Y.Rüstəmov vətənpərvər, mənsub olduğu xalqın və bütün tərəqqipərvər insanlığın istək və arzuları ilə yaşayan şəxsiyyətdir. O, yalanı, rıyanı sevmir. Sözüünü həmişə üzə deyir və qarşısındakına sübut edir ki, nədəsə lazımı addımı atmaq hələ ədalət demək deyildir. Ona görə də filosof məhz həlli qeyri-mümkün olan hansı məsələni haqqın tələb etdiyi çərçivədə həll etməyə bütün varlığı ilə çalışır. Çöhrəsindən hiss olunur ki, Yusif müəllim narahat insandır. Deməli, nə işə onun üçün qaydasında deyildir. Filosof belə məqamlarda həmişə prinsipiallıq, yüksək ədalət hissiləri nümayiş etdirir.

Yusif müəllim laqeydləkdən və biganəlikdən uzaq insandır. Düzgün və ədalətli olan heç nəyi diqqətindən yayındırmır. Rəhbər bir işçi kimi rəhbərlik etdiyi kollektivin hər bir üzvünün haqq işi üçün bütün səy və imkanlarından istifadə edir. Bu filosofun həyat kredo-sudur.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Y.Rüstəmov öz sözüünü üzə deyir və nəyinsə üstüörtülü həllini xoşlamır. Məhz bu keyfiyyətinə görə filosof elmi məsələlərin müzakirəsində obyektivlik nümayiş etdirir, elmi tədqiqatların yerinə yetirilməsində güzəştə getmir. Bununla yanaşı, qəbul etmədiyi elmi mövqeyi nə üçün qəbul etmədiyi və öz tövsiyələrini birbaşa bildirir. Filosofun belə keyfiyyətinin elm üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu, bizcə, şərh etməyə ehtiyac yoxdur.

Y.Rüstəmov ömrünün böyük bir hissini pedaqoji fəaliyyətə həsr etmişdir. Ondan dərs almış tələbələr filosofun tədrisə yüksək tələblər verdiyini təsdiqləyir, biliyi ən vacib

meyar hesab etdiyini xatırlayır. Bununla belə, Yusif müəllim inzibatchılıqdan, amiranəlikdən tamamilə uzaq insandır. Sanki Tanrı onu elm üçün yaratmışdır. Bu onun nurani simasında da yazılmışdır.

Y.Rüstəmov nümunəvi şəxsiyyətdir. Bu onun bu günkü fəaliyyəti, öz işçilərinə münasibəti və İnstitutun alimləri ilə davranışı da sübut edir. O, heç kəslə yüksək tonda danışmır, qarşısındakını axıradək dinləyir, başqasının sözünü kəsmir, sözünü kəsən şəxsə isə dərhal iradını bildirir. Həssas insandır, son dərəcə humanist və qayğıkeşdir.

Yusif müəllim öz müsafirləri ilə söhbətlərində həmişə məsləhətli, tövsiyəli ifadələrdən istifadə edir. Həmsöhbətinin öz haqlı istəyinə nail olması nöqtəyi-nəzərindən filosofun verdiyi məsləhətlər və tövsiyələr əksər hallarda öz bəhrəsini verir.

Y.Rüstəmov Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun direktoru vəzifəsinə dəvət olunan vaxt AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu, İctimai elmlər üzrə İnformasiya İnstitutu və Beynəlxalq Müasibətlər İnstitutu birləşdirilərək, onların bazasında Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu yaradılmışdır. Akademiyanın rəhbərliyi Y.Rüstəmovun elmi fəaliyyətinə yüksək qiymət verərək məhz onu yeni yaradılan İnstituta rəhbərlik etməyə dəvət etmişdir.

Bu heç də təsadüfi olmamışdır. Çünki Yusif müəllim artıq qeyd edildiyi kimi, fəlsəfə ilə yanaşı, hüquq elmi və sosial-siyasi elmlər üzrə də bir sıra kitab və məqalələrin müəllifidir və bu sahədə öz köklü tədqiqatlarını bu gün də davam etdirir. Qeyd etmək zəruridir ki, filosofun əsərləri fəlsəfədən başqa, hüquq, sosiologiya və politologiya elmlərinin müxtəlif problemlərinə həsr edilmişdir. Bütün bunlar onu göstərir ki, filosofun elmi maraq dairəsi son dərəcə genişdir və o, bu elm sahələrində artıq bir sıra görkəmli uğurlar qazanmışdır.

Y.Rüstəmov yüksək təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olan alimdir. O, direktor işlədiyi ötən dövr ərzində İnstitutun elmi istiqamətlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, kadrların seçilib yerləşdirilməsi və hazırlanması, eləcə də İnstitutun ayrı-ayrı şöbələrinin işlərinin əlaqələndirilməsi sahəsində yüksək təşkilatçılıq bacarığı nümayiş etdirmiş, sağlam və işgüzar bir elmi mühitin yaranmasını təmin etmişdir.

Bütün bunların nəticəsidir ki, ötən dövr ərzində İnstitutun əməkdaşları tərəfindən 200-dən çox monoqrafiya, 800-dən çox məqalə dərc olunmuş, onlarla beynəlxalq və respublika səviyyəli konfranslar keçirilmiş, fəlsəfə, hüquq və sosial-siyasi elmlər sahəsində 100-dən çox namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə edilmiş, institutda mükəmməl kadrlar potensialı formalaşmışdır.

Hazırda İnstitutda 100 nəfərədək aspirant və 200 nəfərədək dissertant elmin müxtəlif istiqamətlərində tədqiqatlar aparırlar. İnstitutda filosofların, hüquqşünasların və sosioloqların Cəmiyyəti yaradılmışdır. Məhz bu dövrdə İnstitutda zəngin kitabxana və nəşriyyat şöbəsi fəaliyyətə başlamış, İnstitutun 5 jurnalı humanitar və ictimai elmlər bölməsinin qərarı əsasında AAK-ın elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir. Bütün bunlar Y.Rüstəmovun elmi-təşkilatçılıq fəaliyyətinin bariz nümunəsi, əyani göstəricisidir.

Professor Y.Rüstəmov yüksək elmi şövlə, həvəslə çalışan alimdir. O, işlədiyi hər hansı bir əsəri üzərində qabaqcadan düşünür, materialları qruplaşdırır, hər bir problem üzrə fikir və düşüncələrini ətraflı şəkildə səfərbər edir. Yusif müəllim üçün yazdığı əsərin böyüklüyü və kiçikliyi əhəmiyyət kəsb etmir. Filosof hər hansı əsərinin məzmunca və elmi cəhətdən mükəmməl olmasına səy göstərir. Mütaliyə etdiyimiz əsərlərində alimin material zənginliyinə, mənbələrin tutarlı olmasına heyran qalırıq.

Y.Rüstəmov tədqiqat işi üçün mövzu seçməkdə mahirdir. Filosofun son dörd ildə nəşr etdirdiyi kitabları mövzu nöqtəyi-nəzərindən bənzərsiz və dolğundur. Bütün kitabları öz aktuallığı, yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir. O, öz fikirlərini məzmunlu, lakin lakonik şəkildə ifadə etməyə üstünlük verir. Məsələn bunu onun yuxarıda adı çəkilən kitabından

da görmək olar. Kitab ali məktəblər üçün dərslik kimi nəzərə alaraq onu son dərəcə sadə və anlaşıqlı şəkildə yazmışdır. Kitabın dili son dərəcə səliqəli və rəvandır.

İnsanlara münasibəti, ünsiyyəti və yüksək əxlaqi keyfiyyətləri bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Yusif müəllim ailədə də, işdə də, ictimaiyyət arasında da öz nüfuzu ilə sayılıb-seçilən bir şəxsiyyətdir. O, İnstituta möhkəm bağlıdır. İnstitutun şərəfini qorumağı özünün borcu hesab edir və həmişə bunun üçün çalışır. Tərəddüd etmədən və mübaligəsiz şəkildə demək olar ki, İnstitut hələ Yusif müəllim səviyyəsində, onun keyfiyyətində rəhbər görməmişdir.

Y.Rüstəmov zəngin daxili aləmə və yüksək mədəniyyətə malik olan bir şəxsiyyətdir. Onun nümunəvi keyfiyyətləri elmi potensialı və alimlik istedadı ilə yanaşı, eyni zamanda da nəcibliyi və insanpərvərliyi ilə bağlıdır. Bütün bunlar onun şəxsiyyətində möhkəm bir vəhdət təşkil edir. Müdriklərin biri deyir ki, eyni zamanda həm böyük insan, həm də böyük alim olmaq qeyri-mümkündür. Lakin biz böyük bir məmnunluqla deyə bilərik ki, Yuvsif müəllim həm böyük insan, həm də böyük alimdir.

Y.Rüstəmov 15 kitabın və yüzdən çox elmi məqalənin müəllifidir. Onun elmi fəaliyyətinin və yaradıcılığının ən səmərəli, məhsuldar dövrü məhz direktor vəzifəsinə təyin edildiyi illəri əhatə edir. Belə ki, müəllifi olduğu 15 kitabdan 7-ni məhz bu dövrdə yazmışdır. Bundan başqa Y.Rüstəmov həmin dövr ərzində 30-dan çox elmi məqalə nəşr etdirmişdir. Həmin əsərləri ölkənin elmi ictimaiyyəti yüksək qiymətləndirmiş və onlar barəsində müsbət rəylər verilmişdir. Yusif müəllimin bəzi əsərləri qardaş Türkiyənin də elmi ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmiş, filosof orada keçirilən yüksək elmi məclislərə dəvətlər almışdır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, Y.Rüstəmovun elmi fəaliyyət sahəsini aşağıdakı 3 qrupa bölmək olar.

1. Fəlsəfə elmləri sahəsi. Bu sahədə alimin əsasən fəlsəfə elminə dair tədqiqatlarını göstərmək lazımdır. Y.Rüstəmov əsasən fəlsəfə tarixini, xüsusən Şərqi fəlsəfəsini tədqiq etmişdir. Onun «İslam və müasir Türkiyənin ictimai fikri» (rus dilində), «Karl Marks», «Fəlsəfə tarixi» (dərs vəsaiti, rus dilində), «Mövlana Cəlaləddin Ruminin sufilik fəlsəfəsi», «Türk fikri tarixi haqqında mülahizələr», «Türkiyənin sosial-siyasi və fəlsəfi fikrinin bəzi problemləri» (rus dilində), «Əbu Nəfs Ömər Sührəvərdinin təsəvvüf fəlsəfəsi», «Səid Nursinin dünyagörüşü» kitabları və onlarca məqalələri fəlsəfə tarixinin müxtəlif problemlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Bunlardan başqa filosofun «Fəlsəfə» (dərs vəsaiti, rus dilində) və «Fəlsəfənin əsasları» (Azərbaycan və rus dillərində) adlı əsərləri ümumi fəlsəfə kursunun tədqiqinə həsr edilmişdir.

2. Hüquq elmləri sahəsi. Y.Rüstəmovun «Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi» və «Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi» (Azərbaycan və rus dillərində) adlı kitabları və siyasi-hüquqi fikrin tədqiqinə həsr edilmiş onlarca məqaləsi məhz hüquq elminin göstərilən sahələrinin inkişafına xidmət edir, hüquqşünaslar həmin əsərlərdən bu gün də bəhrələnilirlər.

3. Sosial-siyasi elmlər sahəsi. Y.Rüstəmovun «Müasir türk burjuva sosiologiyası» (rus dilində), «Beynəlxalq münasibətlər sistemində ABŞ-ın rolu» (Azərbaycan və rus dillərində), «Sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibətləri – H.Hantinqton» kitabları və onlarca məqaləsi sosial-siyasi problemlərin tədqiqinə və həllinə həsr edilmişdir.

Artıq 53 ildən çoxdur ki, Y.Rüstəmov fəlsəfə və sosial-siyasi, hüquqi fənlərin tədrisində fəal iştirak edir. Onun elm sahəsində yetirdiyi kadrların da sayı az deyildir. Filosofun bilavasitə rəhbərliyi ilə 25 elmlər namizədi və 4 elmlər doktoru yetişmişdir. Böyük alim bu sahədəki fəaliyyətini hazırda da davam etdirir.

Y.Rüstəmov 15 il Dissertasiya Şurasının üzvü, 3 il isə həmin Şuranın sədri olmuş, 10 il AAK-ın Ekspert Şurasının üzvü kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, fəlsəfə, politologiya və

sosiologiya elmləri üzrə Respublika Problem Şurasının sədridir. Filosof eyni zamanda da bir sıra elmi şuraların üzvüdür.

Görkəmli alim bundan başqa elmi monoqrafiyaların və kitabların, o cümlədən jurnalların çapa hazırlanmasında fəal iştirak edir. Qeyd etmək zəruridir ki, o, çap işlərinin keyfiyyətli səviyyədə aparılmasına bilavasitə diqqət yetirir, hətta bir çox hallarda onları şəxsən özü oxuyaraq lazımı tövsiyə və məsləhətlərini verir.

Y.Rüstəmov 20-dən çox elmi monoqrafiyanın elmi redaktoru olmuş, onlarla kitaba rəy vermişdir. O, «Fəlsəfə», «Elmi əsərlər», «Şərqi-Qərbi sivilizasiyalarının dialoqu» jurnallarının baş redaktoru, ölkəmizdə öz təşəbbüsü ilə təsis etdiyi «Fəlsəfi Araşdırmalar» İctimai Birliyinin sədridir. Bundan başqa, filosof «Azərbaycan Milli Ensiklopediyası»nın redaksiya şurasının üzvüdür.

Görkəmli filosofun başqa bir fəaliyyət sahəsini də xüsusi qeyd etmək zəruridir. Belə ki, Y.Rüstəmov beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfransların fəal iştirakçısıdır. O, dəfələrlə Rusiya Federasiyasında, Türkiyədə və İran İslam Respublikasında keçirilən müasir fəlsəfi və sosial-siyasi elmin müxtəlif problemlərinə həsr edilmiş konfranslarda elmi məruzələrlə çıxış etmişdir. Böyük alim Türk Dövlətləri Sosioloqları Birliyinin İdarə Heyətinin üzvü kimi də fəaliyyət göstərir. Y.Rüstəmovun elmi və ictimai fəaliyyəti dəfələrlə təşəkkür və tərifnamələrlə qiymətləndirilmiş, fəxri fərmanlarla təltif olunmuşdur.

Y.Rüstəmovun kütləvi informasiya vasitələri ilə səmərəli əməkdaşlığı da xüsusi olaraq vurğulanmalıdır. O, müntəzəm olaraq Respublikanın müxtəlif televiziya kanallarına ən müxtəlif mövzularda çıxış etmək üçün dəvət olunur. Onun televiziyaadakı məzmunlu elmi çıxış və söhbətləri tamaşaçılar, o cümlədən də televiziya əməkdaşları tərəfindən həmişə maraqla dinlənilmiş, böyük rəğbətlə qarşılanmışdır.

Görkəmli alim öz elmi yazıları ilə respublikanın nüfuzlu və aparıcı qəzetlərində də çıxış edir. Həmin yazılarda nəcib bir insanın cəmiyyətdə mənəviyyatın daha da zənginləşməsi ilə bağlı fikir və mülahizələri öz əksini tapmışdır.

Y.Rüstəmovun bilavasitə təşkilatçılığı ilə ölkənin qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti strukturları ilə İnstitut arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq genişlənməmişdir. Belə qarşılıqlı əlaqələrin daha da genişlənməsi filosofun fəaliyyətinin nə qədər geniş diapozona malik olduğunu təsdiq edir.

Y.Rüstəmovun rəhbərlik etdiyi «Fəlsəfi Araşdırmalar» İctimai Birliyi YUNESKO-nun Beynəlxalq Fəlsəfə Cəmiyyətinə üzv qəbul edilmişdir. Bu böyük nailiyyət olmaqla yanaşı, eyni zamanda da Azərbaycan fəlsəfə elmi qarşısında göstərilən dəyərli xidmətdir. Həmin xidmətin daşıyıcısı, həm də öndə gedəni məhz Yusif müəllimdir.

Belə xidmət Y.Rüstəmovu bütün elmi uğurları ilə yanaşı, həm də ictimai xadim adını verməyə əsas verir. O, bu sözün həqiqi mənasında böyük ictimai xadimdir.

Deyilənlər mənalı ömür sürmüş, həyatın enişli-yoxuşlu yollarında onun sevincini və kədərini dadmış qürurlü və məğrur bir şəxsiyyətin, qüdrətli elm sahibinin, fədakar və böyük alimin çağlayan həyat çeşməsinin kiçik zərrələridir.

Görkəmli alim, dəyərli və səmimi insan, sadıq dost, bənzərsiz rəhbər, qüdrətli şəxsiyyət, müdrik pedaqoq öz sanballı əsərləri ilə fəlsəfə xəzinəsini zənginləşdirmiş incə təfəkkürü və dərin məntiqi olan filosof Yusif Rüstəmovu möhkəm can sağlığı, uzun ömür və yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzu edirik.

« ФЯЛСЯ ФЯ », « ЕЛМИ ЯСЯРЛЯР » в я
« ШЯРГ - Г ЯРБ: С И В И П И В А С И Я Л А Р Ы Н Д И А Л О Г У »
е л м и н я з я р и ж у р н а л л а р ы н р е д а к с и я щ е й т и

I FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

Октай ГАМИДОВ

*Азербайджанский государственный
университет культуры и искусств
к.ф.н., доцент*

ЦЕЛОСТНОСТЬ, КАК СПЛАВ ФОРМАЛЬНОГО И СОДЕРЖАТЕЛЬНОГО В ИСКУССТВЕ*

Целостность, как категорию, часто связывают лишь с содержательной стороной художественного материала (1, с.13-21; 2, с.137). Но целостность, будучи одним из основных свойств художественного образа, представляющего собой органический сплав формального и содержательного, где изменение элементного «оформления влечёт за собой либо разрушение художественного образа, либо создание нового» (2, с.149); соответственно может быть ассоциирована лишь со всем образом – как «органическим сплавом».

И хотя изначально целостность воплотившегося в художественном материале образа определяется, например, по мнению Г.В.Степанова, такими факторами, - во-первых, сама природа «художественного мышления, которое стремится схватить мир как целое, не дробя живую действительность на части», и, во-вторых, «личностное восприятие мира художника» (2, с.150). Однако без своего конкретного элементного оформления не будет ни образа, ни его целостности, а факторы так и будут пребывать в своём гипотетическом состоянии.

В этом отношении было бы крайне интересно привести некоторые из тех «императивов», которые предъявляют к произведениям, претендующим на звание «истинного, впечатляющего художественного произведения», С.И.Кормилов. Так он требует, чтобы, во-первых, было «истинное, соответствующее сущности предмета отношение к нему, отношение активно оценочное хотя формы проявления оценки бывают и неявные» (4, с.53); - во-вторых, предмет изображения – был «значительным», учитывая при этом, что «какие угодно прогрессивные и истинные идеи не действительны если приняты и проводятся автором только рассудочно, не эмоционально, без увлечённости» (4, с.53); в третьих, соотносимые между собой замысел и его воплощение обладали независимо друг от друга выдержанностью и глубиной специфической логики отражения действительности, с тем, чтобы обеспечить с одной стороны, адекватную реализацию удачного замысла, а с другой «преодоление неудачного» (4, с.55); в-четвёртых, что способно выделить творение в ряду других, независимо, как нам представляется, от господства эстетики канона или же эстетики новаторства, а именно – было бы «особое мастерство, острота видения, глубина проникновения в предмет, известный в общих чертах» (4, с.60), - в этом, на наш взгляд и заключено новаторство и оригинальность художественного сообщения; в-пятых, форма – была активной, но активность эта – была бы относительной, ибо «форма в искусстве должна быть заметна, но, конечно, не настолько, чтобы была заметна только она» (4, с.63); в-шестых, при всей

---

* Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ş.Məmmədov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

относительной самостоятельности элементов произведения – была бы их цельность и единство, «хотя нередко это единство многообразия» (4, с.64).

С другой стороны, действительно в подобном истинном «впечатляющем» художественном произведении не должно быть, во-первых, с одной стороны, того, чтобы идеи «брались напрокат» и не становились своими, творческими, а с другой – материал, претендующий на жизненность оказывался надуманным» (4, с.54); во-вторых, самоценной виртуозности, выливающейся в игру фокус и не соотносимой с миром идей, сущностью бытия, ибо «техничность, искусность становятся художественностью постольку, поскольку имеется хотя бы относительное соответствие формы и содержания» (4, с.61); в-третьих, - усложненной формы, хотя при этом «сложная форма – признак её соответствия сложному содержанию и потому нередко достоинство» (4, с.62); в-четвёртых, - излишней ясности, неприкрытой тенденциозности, ибо подобная «учительская» установка подавляющая «идеологическая реальность авторского сознания» (4, с.62) - способны не только ослабить, но и разрушить какое-либо эстетическое равновесие художественного произведения; в-пятых, - иллюстративности, кроме тех случаев, когда она является особенностью жанра: монументальная скульптура, портрет, басня, притча ибо, так например, даже в баснях редко когда наиболее удачной частью бывает мораль, дидактический вывод, чаще всего басня «живёт своим конкретным, образным содержанием в его самоценности» (4, с.62); в-шестых, - ни излишнего нагромождения деталей, ни многословия, ни обедняющего лаконизма, проистекающих от бедности содержания, когда художник «или занимается «глубокой философией на мелких местах», или не знает, что сказать» (4, с.63).

Говоря о художественной целостности, мы неизбежно будем касаться проблемы «художественной энтропии». Очень точно и ёмко на этот счёт высказывается Н.К.Гей, который подчёркивает: «Чем менее художественно творение, тем больше его художественная энтропия, внутренняя разложенность. Ослабление внутренней организованности целого ведёт к понижению его содержательности» (3, с.227).

В этом отношении несогласие С.И.Кормилова с абсолютизацией Н.К.Гейем закономерной взаимозависимости степени художественного творения и его «художественной энтропии, внутренней разложенности», стремление связать начало возникновения этой закономерности лишь начиная с определённого времени в истории развития мировой литературы, а именно – с «новым временем» на наш взгляд, необоснованны.

Неубедительным и до примитивности схематичным является, как нам представляется, и довод С.И.Кормилова о том, что «об энтропии текста или картины стало возможным говорить лишь с возникновением исторического миропонимания, когда действительность предстала как система несходных звеньев в едином закономерном процессе развития (начиная с романтиков)» (4, с.66); довод, служащий, казалось бы, упрощению восприятия и оценки мирового художественного процесса, на самом же деле, еще более его усложняющего и запутывающего и заводящего его сторонников в догматический тупик, ибо тем самым волей-неволей всему искусству до XIX века отказывается в художественной целостности и оно начинает оцениваться с позиций художественной пропорции. Тут возникает закономерный вопрос: А как же в таком случае быть с античным искусством, со средневековым искусством, с искусством Востока?...

Представление С.И.Кормилова об «энтропии» художественного творения, его представления о художественной целостности и художественном единстве во многом

служат, казалось бы, преодолением «механистичного» по сути представления структуралистов и конструктивистов о художественном произведении, но вводя в данный исследовательский контекст категорию художественной пропорции, противоположную «целостности», и оставляя в его распоряжении огромный, гигантский пласт мирового искусства, исследователь тем самым, желая или не желая этого в определённой части солидаризируется со своими явными оппонентами.

Ошибочным, как нам представляется, является Кормиловское противопоставление и противопоставление целостности и пропорции. Это – два взаимосвязанных и взаимообусловленных качества художественного произведения, первое из которых более объёмное, а потому вбирает в себя второе.

Даже при казалось бы явном отсутствии пропорции, она везде в высокохудожественном, целостном произведении подразумевается и присутствует, иначе бы целостная суммарность художественных элементов искусства «нового времени» могла перерасти в непреднамеренный, непредусмотренный гротеск.

Пропорциональность, таким образом, подразумевается и присутствует везде; во-первых, различны координаты её соотнесения, а во-вторых, необходимо отличать очевидность и неочевидность её проявления.

И совершенно прав С.И.Кормилов, что «абсолютным... критерием художественности будет единство эстетического принципа, эстетическая определённость, специфическая художественная логика» (4, с.67). Но если при этом подразумевать не родовую сущность, а высокую степень художественности – высокохудожественность, то станет ясно, что он, конечно же, здесь не договаривает... За всем этим зачастую «полувидимым» стоит подчас совсем уже «невидимое» непосвященному а именно – концепция миропорядка, вначале в замысле – авторская, а затем – и воплощённая – художественного мира произведения.

С.И.Кормилов совершенно прав, что «произведение – не просто сумма. Это система» (4, с.69). И в этой системе существуют многообразные, многоуровневые, асимметричные и ассоциативные и т.д. отношения разновеликих элементов и их свойств, отношения, которые действительно «всегда порождают новое качество» (4, с.68), новую самостоятельную целость, цельность, целостность, новый художественный мир, в котором как бы то ни было «все-таки в конечном счёте каждое из достоинств и недостатков усиливается или приглушается в художественном целом» (4, с.68). И чем эта целостность, этот художественный мир самостоятельнее, тем произведение незаменимее, а чем произведение незаменимее, тем оно ценнее, то есть – художественнее, и значит вступает в разряд произведений высокохудожественных с возможной даже претензией – на гениальность.

Таким образом, фрагментарность художественного произведения, это вовсе не суммарность его. В качестве канонического примера здесь можно было бы привести священные книги, начиная с Торы, Евангелия и кончая Кораном. Ведь там тоже присутствует фрагментарность, но разве нет цельности, целостности?! Цельность, Целостность – это, скорее всего, не внешний характер композиционного сцепления событий и характеров в произведении, а нечто внутреннее, «подводное», интуитивно намечаемое и подразумеваемое. И в этом отношении необходимо каждый раз конкретно отвечать на вопрос: «Недосказанность – это недостаток или же авторский художественный приём, подчас совершенно необходимый и закономерный для данного художественного мира»? Получается, что в пустоте, в черноте, в чёрной дыре более

формального содержания и содержательной формы, чем во всём том, что их окружает. И парадокс ли это?.. По-видимому, нет...

Возможно, что подобная «фрагментарность», «недосказанность» связана ещё и с общепринятостью и устойчивостью космологического представления о бытие, жизни, человеке. Ведь известно, что в средние века была относительно устойчивая идеология (религиозная, по своей сути) мироздания, и поэтому она часто подразумевалась и крайне косвенно присутствовала в художественном мире произведения.

В XIX веке начинается её расшатывание. И в данном случае можно провести аналогию с концом советской действительности и сложившейся в этой связи ситуацией в советском искусстве. Поиск новых идеологических, мирозданческих координат – вот это и есть основа пассионарности, в том числе, и художественной. И в этом смысле, вряд ли мы ошибёмся, если констатируем, что азербайджанская, русская и некоторые другие (бывшие советские) искусства 70-80-х годов более пассионарны, если не просто, в отличие от других, - а значит более тяготеют к мессианству чем какие-либо другие современные им искусства мира.

Возможно, прежде всего этим можно объяснить, психологию как художественного творчества, так и эстетического восприятия конкретного художественного единства в XIX – XX веках в их отличие от предшествующих веков. То сеть подняться над ограниченностью конкретно- исторического рассмотрения «художественных единств», которое обуславливает такие субъективные и высокомерные с позиций современности выводы о том, что, во-первых, «в XIX – XX вв. идеи и темы взаимосвязаны и не самоценны, главная идея – это их система, которая больше простой суммы идей и тем в результате особой актуализации их соотношения, взаимоосвещения»; а во-вторых, «до XIX в. господствовало представление о мире как о более или менее свободном агрегате людей, событий, явлений, систематизировать которые может только статичная в своём существе внешняя сила, а не логика их саморазвития»; потому художественное единство «рисовалось суммарным итогом изолированных жизненных сфер», а «отсюда преобладание «хроникальных» сюжетов над «концентрическими» и т.п. (4, с.65)

Такое представление порождает ещё одно ложное, имеющее основой поверхностность, чисто внешность в рассмотрении формально-содержательной данности художественного единства, представление о том, что главное отличие произведений до XIX века и в «новое время» – в том, что если в первом случае элементы произведения «не столь отчётливо взаимосвязаны, но чаще соразмерны», то во втором – они могут быть вовсе не соразмерны, но при этом обязательно взаимосвязаны. (4, с.66) Отсюда – и отмеченные нами выше фундаментальное несогласие С.И.Кормилова с абсолютизацией Н.К.Гейем художественной энтропии, его идея о художественной пропорции применительно к искусству до XIX века.

Таким образом, не в чисто внешне, поверхностно воспринятом формально-содержательном единстве художественного произведения надо искать основу его цельности, целостности. Это, как мы видим, может лишь необоснованно разъединять (и противопоставлять) единое общемировое искусство - на искусство «нового времени» и искусство до XIX века. Этого можно будет избежать если опираться на извечное для всего мирового художественного процесса и изначальное для каждого индивидуального творческого процесса отношение к концепции миропорядка, когда лишь активное, деятельное обращение (возможно и интуитивное) к поиску подобной концепции, её нахождению и усвоению – и может породить, в конечном итоге, высокохудожественное

произведение, соответственно, отличающееся своим художественным единством, своей художественной целостностью.

Таким образом, исследуя проблему целостности, мы с неизбежностью упираемся в проблему соотносительности «целостности» с «системностью».

Так, например, если проблему целостности В.И.Тюпа воспринимает как проблему «границ данного целого, поскольку действительная целостность всегда индивидуальна, то есть отъединена», а целостность объекта – понимает как индивидуальное «совершенство», «взятое конкретно, в плане отношения существования к кажимости, а не абстрактно, не в отношении к сущности данного ряда явлений» (5, с.20). Мы же, в отличие от В.И.Тюпы, понимаем под целостностью не индивидуальную целостность произведения, хотя, конечно, каждое произведение по своей природе целостно, как произведение конкретного автора, а также индивидуально – совершенно, если исходить из творческой установки создателя произведения... Целостность, в нашем понимании, – это внутриродовое качество, это та рубежовая линия, тот качественный уровень, отделяющий низкохудожественное произведение в отличии от высокохудожественного. То есть целостность художественного произведения – это не целостность (системность) внутрикартинной-внутриобразной системы данного художественного произведения. Мы будем отличать эти два понятия как «целостность» и «системность».

Целостность – более объёмное понятие, целиком вбирающее в себя «системность». В этом смысле, не принимая тезиса В.И.Тюпы о «коренном диалектическом противоречии» и взаимодополнении друг друга этих двух фундаментальных моментов действительности, следует всё же признать его достаточно полную и точную взаимоотличительную характеристику системности и целостности.

Так, например, исследователь следующим образом разграничивает суть этих двух категорий:

- «если система дискретна, то целостность континуальна»;
- «если система представляет собой упорядочивающую дифференциацию множества элементов, то целостность являет интеграцию взаимоопределяющих сторон («границ») нерасторжимого целого»;
- «если в основе системности лежат оппозиционные отношения, то в основе целостности – доминантные»;
- «если система характеризуется управляемостью (связи и отношения между элементами подчиняются однозначно определённым системообразующим правилам), то целостность – саморазвитием и, соответственно, способностью к «мутациям» в самом широком смысле этого слова, которые системностью не предполагаются»;
- «если система принципиально воспроизводима, логически моделируема, генетически или исторически наследуема, то целостность уникальна, принципиально единична как незаменимая «проба эволюции»»;
- «если система подвержена энтропии, самопроизвольному понижению уровня организованности, то целостность неисчерпаема и вследствие этого, остаётся вне энтропии: либо целостность имеет место, и тогда любая её часть обладает конститутивными свойствами целого, либо она (на данном уровне организации материи) не имеет места» (5, с.21).

Системностью может обладать и низкохудожественное произведение, а целостностью – только высокохудожественное произведение. И критерием этому присутствует ли в художественном произведении, если и не материально, то хотя бы идеально, если и не в целом, то хотя бы в своей доминантности, – концепция

миропорядка или нет?.. То есть целостность художественного произведения «есть состояние самодостаточности, завершённости, индивидуальной полноты и неизбыточности» (5, с.20), но лишь при ориентире на концепцию миропорядка. А предпосылкой этому является наличие этой концепции, хотя бы и в форме подсознательного, угадываемого в своих доминантах, в творческой установке самого автора художественного произведения.

Таким образом, творческий процесс, в результате которого писатель закладывает в своё произведение своё видение, свою концепцию, в той или иной степени её частности и относительности, - миропорядка, «гармонии мира»; требует обратного процесса эстетического восприятия художественного целого. То есть – «процесса», который предстаёт как «отстранённое узнавание индивидуальной целостности отдельного явления как символа целостности более высокого порядка, в глубине своей, как символа изначальной и конечной целостности бытия, целостности мира и жизни» (5, с.20), умозрительного предела гармонии беспредельного мира.

Тем самым, художественное произведение лишь в том случае претендует на звание высокохудожественного, когда в наличествующую в ней систему вдохнута творцом, опосредованно – через единичное, частное, составное, являющееся доминантным и целостным для данного творения, концепция миропорядка, концепция гармонии мира, концепция универсума.

Список использованной литературы

1. Звегинцев В.А. О цельнооформленности единиц текста //Изв. АН СССР. Сер. Лит. и яз., 1980, № 1.
2. Степанов Г.В. Язык. Литература. Поэтика. – М.: Наука, 1988.
3. Гей Н.К. Художественность литературы. Поэтика. Стилль. – М.: Наука, 1975.
4. Кормилов С.И. О критериях художественности //Принципы анализа литературного произведения. - М.: Изд-во МГУ, 1984.
5. Тюпа В.И. Художественность литературного произведения: Вопросы типологии. – Красноярск: Изд-во Красн. Ун-та, 1987.

Oqtay HƏMİDOV

BÜTÖVLÜK İNCƏSƏNƏTDƏ FORMAL VƏ MƏZMUN CƏHƏDLƏRİN VAHİDİ KİMİ

Xülasə

Məqalədə müasir estetik, sənətsünaslıq fikrinin əsasında incəsənət əsərində bütövlük problemi, onu təşkil edən formal və məzmun cəhədləri tədqiq edilir. Bədii bütövlük haqqında danışdıqda labüddən «bədii entropiya», «bütövlük» və «tənasüb», «fracmentlik» və «cəmlilik» arasında bağlılıq və asılılıq, «bütövlüklə» «sistemliyin» nisbəti məsələləri ortalığa çıxır. Bədii əsər «yüksək bədiiilik» adına yalnız o zaman layiq görülə bilər ki, onun malik olduğu bədii sistemdə özəl və ya dominant mənəvi-əxlaqi problem və ya ümumilikdə mənəvi-əxlaqi konsepsiya vasitəsilə sənətkar tərəfindən kainat nizamı konsepsiyasının, dünyanın ahəngi konsepsiyasının, universum konsepsiyasının ruhu əks olunsun.

WHOLENESS AS ALLOY FORMAL AND PROFOUND IN ART

Summary

In article on material modern aesthetic, the art thoughts is researched problem to wholeness, her(its) formal and profound component, in work of art. Concerning artistic wholeness, inevitably appear the problems "artistic entropy", intercoupling and determinancy "wholeness" and "proportions", "fragment" and "amount", correlation "wholeness" with "system". Artistic product only in that event pretends on rank "high artistic value", when in available in her artistic system through private or main spiritual-moral problem or as a whole spiritual-moral concept given creations by reflected artist concept order in cosmos, concept to harmonies of the world, concept of the universe.

Firuzə ƏLİYEVƏ

*AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutu, fəlsəfə elmləri namizədi*

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DİL VƏ DİN MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN BAŞLICA AMİLİDİR*

İstənilən mədəniyyətin, yaxud
sivilisasiyanın mərkəzi elementləri
dil və dindir.
S.Hantinqton

Müasir qloballaşma dövründə dil və din sivilisasiyanın mərkəzi yerlərindən birində durur. Mənəvi əxlaqi və mədəni dəyərlərimizin təməl daşı məhz bunlardır. Dil və din adət-ənənələrimizin qorunub saxlanması milli-mənəvi keyfiyyətlərimizin daşıyıcı-sıdır.

Vaxtı ilə görkəmli dramaturq, yazıçı, publisist və dövlət xadimi olan N.Nərimanov yazırdı: «Ana dilində mahnı, musiqi və şəri dinlədikcə qəlbində bütün vücudunla, ruhunla şad olursan». (6, s.25)

Həqiqətən də dil hər bir xalqın milli-əxlaqi şüurunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Görkəmli alim Hübolt demişdir: «Dil xalqın ruhudur». (1, s.54)

Müasir qloballaşma şəraitində dil və din milli adət-ənənələrimizin, şifahi xalq ədəbiyyatımızın, milli musiqimizin qorunub saxlanılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Biz başqa dillərə və dinlərə hörmətlə yanaşmaqla bərabər öz milli koloritliyimizi də qoruyub saxlamalıyıq.

Qloballaşma dövründə Qərb dünyanın hər yerində öz dili və dinini təbliğ edir. Müasir gənclərimiz gərək heç bir təbliğata uymasınlar. S.Hantinqton «Sivilizasiyaların toqquşması» əsərində «bütün bəşəriyyətə məxsus olan, universal olan, nə varsa, hamısını Qərblə əlaqələndirərkən Şərqdə universal düşüncənin intellektin, elmin varlığını tamamilə inkar etmək məqsədini güdür? Görünür, məqsəd bundan ibarətdir ki, bölgünün özü Şərq və Qərb kimi yox, Qərb və qeyri-Qərb kimi aparılır və qeyri Qərb üçün ancaq universalizmdən kənar olan amillər saxlanılır». (2, s.90-91)

Düzdür indi dünyada ingilis dili hegemonluq edir. Belə ki, bu dillə dünyanın hər bir siyasi, iqtisadi və kommunikasiya imkanlarından istifadə etmək olar. Bunu biz yalnız öz dövlətimizin xeyrinə istifadə edə bilərik. Əgər bir nəfər azərbaycanlı ingilis dilində yazırsa, bu o demək deyildir ki, Hantinqtonun yazdığı kimi o, Qərb sivilizasiyasını təmsil edir. Yox, bu belə deyildir. Hər bir insanın öz düşüncə tərzidir. Lakin mən qeyd etmək istəyirəm ki, bəzən bizlər Qərbin təsirinə tez düşürük. Hal-hazırda bəzi mağazalarda, reklam agentliklərində birinci ingilis, sonra azərbaycan dili yazılır. Unutmamalıyıq ki, Sovetlərin tərkibində olarkən də belə idi. İndi isə Qərbə üz tutmuşuq. Bəzən gənclərimiz pula-dövlətə aldanıb ingilise ərə gedir. Bu da ki, gələcək nəsillərimizin bir azəri balası kimi itib-batması deməkdir.

Hal-hazırda din həyatın bütün sahələrinə təsir edir. Beləki, Qərb dili ilə bərabər dinini də geniş yaymağa başlamışdır. Bunun üçün “külli” miqdarda vəsait ayırır. Bu vəsaitin hesabına aztəminatlı ailələr müxtəlif dini təriqətlərə üzv olurlar. Bu dini təriqətlər insanların mənəvi-əxlaqi simasının formalaşmasına təsir edərək, onları incilləşdirmək məqsədi güdürlər. Vaxtı ilə Atatürk demişdir: Dindən maddi mənfəət təmin edənlər iyrenc adamlardır. Biz bu işə müxalif və buna icazə vermirik. 1997-ci ildə «Dini etiqad

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri namizədi T.Allahyarova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

haqqında qanun» da xaricilərin Azərbaycan ərazisində missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olmasını qadağan edən dəyişikliklər ölkənin incilləşdirilməsi təhlükəsinin qarşısını qismən alsada, bu dini qurumların qeyri-qanuni fəaliyyəti və cəmiyyətin dini identikliyi problemi hələ də qalır. (3, s.71)

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanda məscidlərin sayı artmağa başladı. İran tərəfindən maliyyələşdirilən mədrəsələr açıldı. Düzdür biz İranla dostluq münasibətləri yaratmışıq. Lakin onun Ermənistanla hədsiz dərəcədə yaxınlıq etməsi, ona iqtisadi cəhətdən hərtərəfli köməklik göstərməsi, mənə onların dostluğuna şübhə etməyə vadar edir.

Əhali arasında dinin bu dərəcədə təbliği Azərbaycanın yuxarı dairələrini düşündürməlidir. Çünki əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan ölkə üçün qlobal qarbləşmə müstəmləkəçiliyi cəmiyyətdə islamın rolu və yeri haqqında dəqiq müəyyən edilmiş xəttin olmaması ciddi mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Görkəmli islam alimi Yusif əl-Kərdavi yazır: “Müstəmləkəçiliyin növlərindən ən təhlükəsi ideya müstəmləkəçiliyidir. O, torpaqları deyil, zehinləri zəbt edir, zəka isə toplardan deyil, qələmdən istifadə edir». (4, s.223)

Məhz qloballaşmanın bu xüsusiyyəti heç də xoşa gələn deyildir. Müxtəlif dini təriqətlərin Azərbaycana yol açması, özü də ki, Ermənistanla müharibə vəziyyətində olduğu bir şəraitdə bu cür siyasət milləti parçalamağa xidmət etmirmi? Biz 70-ildən də çox SSRİ-nin tərkibində olmuşuq. O, vaxtın ideologiyası başqa idi. Belə ki, dini qadağalar qoyulmuşdur. Lakin hər bir müsəlman istədiyi vaxtlar dini ayınlərə əməl edir və bunu nəsil-dən-nəsilə keçirirdi. Ona görə də dindən bir silah kimi yox, cəmiyyətin xeyrinə istifadə etmək lazımdır. Təəssüflər olsun ki, bu belə deyildir. Belə ki, Qərb dövlətləri dindən müsəlman ölkələrinə qarşı qloballaşma adı altında bir silah kimi istifadə edirlər. Əgər ötən əsrin ortalarında bəşəriyyət SSRİ ilə ABŞ arasında müharibə təhlükəsi qarşısında durmuşdursa, hazırda bu təhlükə sivilizasiyalı dünya ilə müsəlman dünyası arasında (terrorizm adlandırılan) müharibəyə çevrilmişdir.

Dünyada islamın rolunun artması məhz bu müharibəni sürətləndirir. S.Hantinqton yazır: “Xristianlıq ilk növbədə başqa dinlərin tərəfdarlarını döndərmək yolu ilə islam isə həm döndərmək hesabına, həm də əhalinin yüksək artımı vasitəsi ilə genişlənir. Ötən əsrin 80-ci illərində dünyada sayı ən yüksək həddə çatan - 30%-ə çatan xristianların faiz nisbəti bərabərləşmişdir, hazırda isə aşağı düşür və yəqin ki, 2025-ci ildə onların sayı dünya əhalisinin 25%-i təşkil edəcəkdir. Əhalinin son dərəcə yüksək tempələ artması nəticəsində dünyada müsəlmanların sayı böyük sürətdə artmaqda davam edərək, üçüncü minilliyin əvvəlində dünya əhalisinin 20%-nə çatacaq və sonrakı bir neçə il ərzində xristianların sayını ötərək ehtimal ki, 2025-ci ildə 30%-ə çatacaqdır». (2, c.175)

Məhz buna görə Qərb ölkələri hər vasitə ilə İslam dövlətlərinə qarşı açıq-aşkar təcavüzkar müharibələr aparırlar. Hal-hazırda qloballaşma dövründə din geniş əhali kütləsi içərisində yayılmağa başlamışdır. Lakin bu dindən siyasi məqsədlər üçün istifadə etmək olmaz. Təəssüflər olsun ki, ona siyasi don geydirərək hər kəs öz məqsədləri üçün istifadə edir. Məsələn, Qərb İslam dinindən öz məqsədləri üçün istifadə edir. Bunun üçün müsəlmanların dini məzhəblərindən istifadə edərək onların arasında təfriqə törədir. İraq dövləti buna əyani misaldır.

İslam hal-hazırda Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi şüurunun güclü təsir göstərir. Qloballaşma müsəlmanların həmrəyliyinə möhkəmləndirir və islam mədəniyyətinin dünyada geniş vüsət almasına şərait yaradır. Artıq Qərbi Avropa ölkələri «islamın dirçəlişindən» qorxuya düşürlər. Ona görə də müsəlman dövlətlərinə qarşı hər cür təxribatlar törədir və onu daxildən dağıtmağa can atırlar.

Qloballaşma dövründə dinin modernləşməsi kütləvi şüurda onun rolunun güclənməsinə səbəb olur. Lakin keçid dövründə olan Azərbaycan üçün mədəni və mənəvi dini dəyərlər təməlciliyə çevrilməməlidir. Təcrübə göstərir ki, «təməlcilik daha çox əhalinin islam irsini bilən və bununla fəxr edən savadlı təbəqələrinin ideologiyasıdır. Bu, savadsız xalq kütlələrinin səfərbər edilməsində səmərəli vasitə ola bilsə də, onların dini deyildir».(2, c.168)

İslamın modernləşdirilməsinə onun sıxışdırılıb aradan çıxarılması kimi baxmaq olmaz. Qərbin hazırda respublikamıza tətbiq etdiyi ideya-cəmiyyət və dövlət həyatının modernləşməsi, vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlətin qurulmasına kömək və s. qloballaşmanın tələbidir. Lakin Qərbin bu siyasəti hamıda şübhə doğurur. Həyat göstərir ki, bu şübhələr əsassız deyildir. Çünki, bütün dünyada dilini və dinini təbliğ edib yaymağa çalışan ABŞ-ın işğalçılıq siyasəti göz qabağındadır. Görəsən qloballaşma adı altında dini sektaların sayını artıraraq, genişləndirən ABŞ-ın məqsədi nədir? Vaxtı ilə Sovet hökuməti də müxtəlif respublikaları vahid ailə altında birləşdirərək özündən asılı vəziyyətə salıb, bir mərkəzdən idarə edirdi. Deməli, mən deyərdim ki, tarix təkrar olunur.

Hal-hazırda ölkəmizdə qeydiyyatdan keçmiş 260 dini icmanın 28-i qeyri-islam yönündədir. Onlar respublikamızda islama qarşı yönəlmiş təbliğat-təşviqat işləri aparırlar. Bu sektorlar dindarları bütün qalan 76 insalara qarşı müqəddəs müharibəyə hazırlayır və bu dəfə bütün vasitələrdən istifadə edirlər. Dini ədəbiyyatların əks təbliği, din adından dinə aid olmayan zərərli ideyalarla insanların beyinlərini zəhərləmək ilk növbədə dinə zərərdir və bu din qarşısında bağışlanılmaz günah hesab olunur. Müsəlman qardaşları bir-birinə qarşı qoymaq böyük cinayət hesab olunur. Buna görə də bu işdə ayıq-sayıq olmalı və heç bir təxribata uymamalı geniş əhali kütləsi içərisində maarifləndirmə işi aparılmalıdır.

Bu gün islamda parçalanmaya səbəb ola biləcək dini təriqətlərdən biri də vəhhabilikdir. Bunun ideya çaraları, mənbələri və həqiqi mahiyyəti haqqında danışan Rusiyanın baş müftisi Fəhri Fəhəddin deyir: «Vəhhabiliklə islam arasında heç bir ortaq cəhət yoxdur. İslam və terror bir araya sığmır. Vəhhabilik, hələ XVI əsrdə, ingilis imperialistləri tərəfindən özlərinin Şərq müstəmləkəçilərindəki müsəlmanları cilovda saxlamaq üçün düşünülmüşdür. Bu, küllü məbləğdə vəsait tələb edən qoşun saxlamaqdan daha faydalı idi. Buna görə də onlar, «parcala və hökmranlıq et» prinsipini rəhbər tutaraq, islamdakı bu süni cərəyanın vasitəsilə dindarlar arasında parçalanmaya nail olurlar. Bu məqsədlə onlar Məhəmməd ben Əbdül Vəhhab adlı bu satqın adam da tapdılar. Sonradan onun «təlimini» hətta Məhəmməd peyğəmbərin vətəninə də yaymağa cəhd göstərirlər. Vəhhabizm qılınc gücünə hətta Məkkədə və Mədinədə də bərqərar edildi. Vəhhabistlər bizə belə bir fikri zorla qəbul etdirməyə çalışırlar ki, min ildən artıq müddətdə islam, guya murdarlanmışdır və buna görə də bu etiqadı «təmizləmək» lazımdır» (7, s.25). Qeyd etmək lazımdır ki, vəhhabilər islamı daxildən parçalamağa çalışır və xaricdən dəstək alırlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ə. Tağıyev İnsan və siyasət B., 2005, s.188.
2. С.Хантингтон. Столкновение цивилизации. М. Пер с англ. «АСТ» 2003, с.603.
3. Utkan Qocatürk. Atatürk. B., Elm, 1991, s.209.
4. Seyid Müctəba Musəvi Lari İslam və Qərb mədəniyyəti. Darul-bəşir, 2004, s.285.
5. Xəlilov S. Şərq və Qərb: Ümumbəşəri ideala doğru. (Fəlsəfi etüdlər) B. «Azərbaycan Universiteti», 2004, s.624.
6. M.Məmmədov. N.Nərimanov və ana dili B., Elm, 1971.
7. Россия и мусульманский мир, № 4, 2000.

Фируза АЛИЕВА

**ЯЗЫК, РЕЛИГИЯ КАК ФАКТОРЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ**

Резюме

В статье раскрывается роль языка и религии в концепции национальной безопасности. Глобализационные процессы глубоко охватили современный мир во всех его проявлениях. Главный проводник глобализации Запад на волю интеграционных процессов утверждает собственную политику, свою систему ценностей. В этих условиях национальные единства попадает под опасность лишиться самоидентификации. Защита национальных ценностей приобретает жизненную важность.

Автор выражает обеспокоенность по этому поводу и призывает защитить чистоту языка и традиционные верование от девальвирующего влияния Запада.

Firuza ALIYEVA

**LANGUAGE, RELIGION AS FACTORS OF NATIONAL
SAFETY IN CONDITIONS OF GLOBALIZATION**

Summary

In article the role of language and religion in the concept of national safety is opened. Globalization processes have deeply captured the modern world in all it manifestations. The main conductor of globalization the West on the will integration processes asserts own policy, the system of values. In these conditions national unities gets under danger lose identification. Protection of national values gets vital importance.

The author expresses concern in this occasion and calls to protect cleanliness of language and traditional belief from devaluate influence of the West.

Fikrət NƏBİYEV
Fəlsəfə elmləri namizədi,
Çingiz NƏBİYEV
AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun dissertantı

HİSSİ İDRAK PROSESİNİN MAHIYYƏTİ HAQQINDA*

Filosofların bir qismi dünya və onun qanunauyğunluqlarının dərk edilməsi imkanını inkar etmiş, digərləri isə obyektiv aləmin dərk edilməsi imkanının mümkünlüyünü qəbul etmişlər. Bu mənada qədim dövrə nəzər salsaq idrak prosesinin mahiyyətinə dair müxtəlif mülahizə və təlimlərə rast gələrik. Burada əsasən iki istiqamət diqqəti cəlb edir. Birinci halda psixi hadisələr dini, mistik istiqamətdə şərh edilir. Məsələn, allah tərəfindən yaradılan insan ölümə məhkum bədəndən və ölməyən ruhdan ibarətdir. Guya ruh müstəqil şəkildə yaşaya bilər. İbtidai insanlar ölüm hadisəsini ruhun bədəndən çıxması və axirət dünyasında qərar tapması ilə izah edirdilər. İbtidai insanlara görə, meşələrdə və ya dağlarda eşidilən əks-səda və buna bənzər digər hadisələr də təbiətin ruhu olduğunu sübut edən faktlardır.

Din və fəlsəfi idealizmə görə elm insan psixikasının, ruhunun mahiyyətini açma bilməz, buna görə də dinə, ilahi qüvvənin gücünə inanmaq lazımdır. İdealizmə insan psixikasının ilahi qüvvədən qaynaqlanması fikri irəli sürülür. Onlara görə ruhi hadisələr fəvqəltəbii hadisələrdir.

Qədim insanlar ruha bədəndə yaşayan, ancaq bədənlə əlaqəsi olmayan çəkisiz, ölməz, gözə görünməz bir varlıq hesab edirdilər. Onlar təbiət və cəmiyyət hadisələrinin «fəvqəltəbii qüvvə»lər tərəfindən yaradıldığını güman edirdilər. Guya insan yuxuya getdiyi vaxt ruh bədəndən çıxır və müstəqil olaraq hər yere gedir. Ruh bədənə qayıtdıqdan sonra insan oyanır, əks halda ölür. Hətta bəzi adətlərə görə yatan adamın saç-saqqalını qırmaq olmaz. Çünki ruh bədənə qayıtmaq istədikdə öz yiyəsini tanıya bilməz.

Qədim mütəfəkkirlər xarici aləmin qanunauyğunluqları haqqında müəyyən fikirlər söyləmişlər. Məsələn, Qədim Hindistanda sadə materialist filosoflar belə hesab edirdilər ki, təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisələr heç də ilahi mənşəyə malik deyildir. Çünki mütəfəkkirlərinə görə yağış yağması və ya havanın xoş keçməsi üçün ilahi qüvvəyə yalvarmağın mənası yoxdur. Onlar belə hesab edirdilər ki, insan öldəndən sonra onların ruhu heç vaxt yaşaya bilməz. Qədim Yunanıstanın görkəmli alimi Heraklit göstərirdi ki, xarici aləmdə mövcud olan hər şey nisbidir. Ancaq dünyanın dərk edilməsi bununla belə mümkündür. O, insan təfəkkürünün, insan zəkasının idrak fəaliyyətinə əhəmiyyət vermiş onun praktika ilə əlaqəsini göstərmişdir. O, belə hesab edirdi ki, cəmiyyətdə hər şeyin əmələ gəlməsinin səbəbi əksliklərin vəhdəti və mübarizəsidir.

Qədim yunan materialist filosofu Demokrata görə, kainat mürəkkəb sirli hadisələrdən ibarətdir. Ona görə, duyğu, qavrayış və fikir obyektiv aləmi təşkil edən atomların, cisim və hadisələrin insanın hiss üzvlərinə təsirinin nəticəsidir. Filosof göstərirdi ki, duyğu və qavrayış konkret şeyləri, zəka isə atomları dərk etməklə məşğuldur. Demokrit dünyada baş verən hadisələri determinizm prinsipi əsasında izah edirdi. O, xarici aləmdə görünən şeylərin hamısının bilavasitə hiss orqanlarının köməyi ilə, görə görünməyənləri isə şüurun, təfəkkürün, əqlin köməyi ilə dərk olunmasını söyləyirdi. O, təfəkkürü duyğunun davamı olan bir proses olduğunu bildirirdi. O, göstərirdi ki, nisbətən tutqun görünən duyğu ancaq əqlin köməyi ilə aydınlaşa bilər. Demokrit təbiət, cəmiyyət və psixi

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru A.Əsədov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

hadisələrin mahiyyətini araşdırarkən materializm və idealizm mövqeləri arasında olmuşdur.

Dünyagörüşündə materialist mövqedən uzaq olan Platon göstərirdi ki, insan öz ağılı ilə predmet və hadisələri, obyektiv aləmi dərk edə bilməz, ancaq ruhun gətirdiyi ideyaları dərk edə bilər. Platon hissi qavrayışın, insan biliyinin mənbəyinin anadangəlmə olduğunu söyləməklə, göstərirdi ki, insan biliyinin mənbəyi ölməz ruhdadır. Beləliklə, Platona görə ideyalar aləmi ilkin, əbədi və dəyişməz, hissi qavranılan şeylər isə ikinci dərəcəlidir. Filo-sofa görə ideyalar aləmindən yaranmış ölməz ali ruh və insanla birlikdə ölüb getmiş olan nəcib və ancaq hissləri əhatə edən ibtidai ruh mövcuddur.

Antik fəlsəfi dünyagörüşü sistemində skeptisizm cərəyanının nümayəndələri dünyanın dərk edilməsinin mümkün olduğuna inanmırdılar. Onlar hissi qavrayışın aldadıcı olduğunu, insan aqlının dünyanı dərk etmək üçün kifayət edəcək qüdrətə malik olmadığını söyləyirdilər.

Yunan mütəfəkkiri Aristotel bütün bunların əksinə olaraq yazırdı ki, bütün duyğu və qavrayış bilavasitə cism və hadisələrin hiss üzvlərimizə təsiri nəticəsində yaranmışdır. Mütəfəkkirə görə duyğular predmetlərin beyində inikasıdır və bu ümumiyyətlə təfəkkürün mənbəyidir. Hadisə və predmetlərin ümumi cəhətlərini dərk etmək təfəkkürün işidir. Aristotel «Ruh haqqında» adlı əsərində qeyd edir ki, şeylərin, hadisələrin mahiyyətini dərk etmək üçün zəka və təfəkkür lazımdır. Zəka və ağıl duyğu və qavrayışın verdiyi məlumata əsaslanaraq fəaliyyət göstərir.

Polyak alimi Nikolay Kopernik heliosentrik sistem haqqında təlimində təbiət, cəmiyyət, hadisə və qanunların dərk olunma bilməsi prinsipini əsaslandırırırdı. Qaliley Kopernikin ideyalarına arxalanaraq ixtira etdiyi teleskop vasitəsilə göy cisimlərini öyrənərkən bir neçə yeni səma cisimlərini kəşf etdi.

Materialist filosof F.Bekon göstərirdi ki, elmin vəzifəsi dünyanı dərk etməkdən ibarətdir. Təcrübəyə əsaslanan duyğu və qavrayışları idrak prosesinin əsas mərhələsi olduğunu iddia edən filosof təbiətin özünəməxsus qanunları olduğunu göstərmişdir. O qeyd edirdi ki, insan canlı müşahidənin, hissi idrakın köməyi ilə təbiət üzərində hakim olur. Ancaq Bekon idrak prosesinin mahiyyətini izah edərkən ancaq hissi idrak prosesi ilə kifayətlənir. Qiymətli fikirlərlə yanaşı səhv mülahizələri onu materialist sensualizm mövqeyində qoymuşdur. Onun təliminə görə idrak prosesi şeylərin güzgüdə alınmış, donmuş, passiv surətləridir.

Materialist ingilis filosofu T.Hobbs Bekonun təliminə əsaslanaraq və bu təlimi inkişaf etdirərək göstərirdi ki, təsəvvür və anlayışlar hiss üzvlərinin fəaliyyətinə əsaslanır.

Subyektiv idealist Yum skeptisizm və aqnotisizmi kimi fəlsəfi cərəyanları müdafiə edərək göstərirdi ki, insan şey və hadisələrin mahiyyətini nəinki dərk etməyə qadir deyil, hətta onların həqiqətən mövcud olub-olmamasını belə bilmir. Müəllifə görə obyektiv aləmi insan təfəkkürü dərk edə bilməz. Çünki təfəkkürlə xarici mühit arasında bizim qavrayışlarımız durduğundan ağıl xarici aləmlə bilavasitə əlaqə yaratmağa qadir deyildir.

Yum obyektiv aləmin dərk edilməsini inkar etməklə determinizm, səbəbiyyət prinsipini uydurma adlandırırırdı. Müəllifə görə iki hadisə arasında zəruri baş verə bilən səbəbiyyət yoxdur və ola da bilməz.

Klassik alman filosofu İ.Kant bir çox idealist filosoflardan fərqli olaraq obyektiv aləmin mövcud olduğunu söyləyirdi. O, qeyd edirdi ki, xarici aləmdə «özündə şeylər» mövcuddur. Ancaq o xarici aləmin dərk edilə bilinməməsi fikrini söyləyirdi. Kanta görə cisim və hadisələr arasında heç bir əlaqə və qanunauyğunluq olmadığına görə elm maddi dünyanın bu qanunlarını əks etdirmir.

Azərbaycan filosofu C.Əhmədli Kant fəlsəfəsinin əhəmiyyətini qeyd edərək yazır: «Kant fəlsəfəsinin əsas prinsipi - dünyanın özündə şeylər aləmi və təzahürlər aləminə, subyekt - intelleqibəl subyektə və empirik subyektə bölməkdən ibarət olan dualizmdir».¹

Fransız filosofu O.Kont da idrak məsələsində öz mahiyyəti etibarını ilə Yum və Kantın mövqeyindədir. Filsofa görə şeylərin və hadisələrin səbəbi və mahiyyəti dərk edilməzdir. O, belə hesab edir ki, insan təbiətdən asılı olsa da, təbiətin məhsulu deyildir. Kontun idrak nəzəriyyəsinə bu relyativizm prinsipinə görə elm ancaq faktları müəyyən etmək və onları ümumiləşdirməkdən ibarətdir. Biz dünyadakı şeylərin və hadisələrin necə və nə üçün yarandığını bilmirik və heç vaxt da bilməyəcəyik. Beləliklə, O.Kont şeylərin və hadisələrin səbəbini öyrənməyin mümkünsüzlüyünü qeyd etməklə təbiət və cəmiyyətin obyektiv qanunauyğunluqlarını öyrənməkdən imtina etmişdir. Ümumiyyətlə, marksizmə qədər yaranmış nəzəriyyələrdə idrakın bir proses olaraq fəaliyyət göstərdiyini və onun obyektiv aləmin qanunauyğunluqlarını öyrənməkdən ibarət olduğu söylənsə də, bunun ictimai praktikadan qaynaqlandığını qeyd etməmişdilər. Məsələn, materialist sensualistlər (Helvetsi, Holbax, Feyerbax və s.) hissi idrak prosesinin rolunu əhəmiyyətli şəkildə artıraraq qeyd edirlər ki, idrakın mənbəyi duyğu və qavrayışdan ibarətdir. Bu prosesdə məntiqi idrakın, elmi abstraksiyaların rolu isə yoxdur. Onlar hissi idrakın həlledici olduğunu göstərmişlər. Bu mənada gözə görünməyən şeylərin dərk olunma bilinməməsi fikrini söyləmişlər.

Rasionalistlər (Spinoza, Dekart, Leybnist və s.) sensualistlərin əksinə olaraq obyektiv dünyanın dərk olunması prosesində hissi idrakın rolunun azalması məntiqi, abstrakt təfəkkürün rolunun artdığını söyləyirdilər. Rasionalistlərə görə obyektiv aləmi dərk etmək üçün insan hissi idrakdan istifadə etməyə də bilər.

Rasionalistlərə görə obyektiv reallığın dərk edilməsi yolu - təfəkkürdür. Dialektik materializmin idrak nəzəriyyəsi sensualizmin və rasionalizmin birtərəfli mövqeyini qeyd edərək göstərir ki, hissi və məntiqi idrak bir-biri ilə bağlıdır, bir-birini zəruri olaraq tamamlayır, yəni onlar dialektik vəhdət şəklində inkişaf edir.

Fəlsəfədə mürtəcə cərəyanlardan olan irrasionalizm isə obyektiv aləmi və onun qanunauyğunluqlarının dərk olunmasında məntiqi idrakın, obyektiv təfəkkürün və praktikanın rolunu inkar edir, instinktin, irsiyyətin rolunu xüsusi olaraq qiymətləndirirdilər. İrrasionalistlərə görə insanın bilik və bacarığının, dünyanı dərk etməsinin əsas xüsusiyyəti instinktin və irsiyyətin məhsuludur.

Fransız filosofu Merlo-Ponti «Qavrayışın fenomenologiyası» adlı kitabında dünyada baş verən qanunauyğunluqların dərk edilməsi prosesində elmin rolunu inkar edir. Onun fikrinə görə müasir dünyada dialektikadan danışmaq düz deyil, obyektiv aləmdə dialektik inkişaf və ziddiyyət yoxdur. O, ictimai ziddiyyətlərin həll edilmə üsulu kimi ictimai inqilabı da obyektiv qanunauyğunluq hesab etmir.²

Materializmə görə idrak prosesinin dialektikası ziddiyyətlərin yaranması, inkişafı və həmin ziddiyyətlərin həll olunması yolu ilə baş verir. O daim dəyişməkdə və təkmilləşməkdə olan bir prosesdir. İdrak prosesinin dialektik inkişafı mürəkkəb bir prosesdir. İdrak prosesi cisim və hadisələrin ancaq xarici görüşünü əks etdirmir. O həm də cisim və hadisələrin mahiyyətini dərk edir ki, bu da insan təfəkkürünün funksiyasına daxildir. Təbiətdə baş verən qanunauyğunluqlar insanın məqsəduyğun fəaliyyətinin əsasıdır. Dialektik materializmə görə idrak prosesində biliksizlikdən biliyə doğru tam mürəkkəb bir yol gedir. Bu hərəkət və inkişafın əsasını ziddiyyətlərin həlli təşkil edir. İdrak ziddiyyətlərin əmələ gəlməsi və onların həll olunması kimi daim hərəkət və inkişafda olan bir prosesdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ətrafımızdakı cisim və hadisələr bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənilə bilməz. Deməli, idrak prosesi obyektiv aləmdə mövcud olan cisim və hadisələri bir-birindən asılı, əlaqəli şəkildə öyrənə bilər.

Bildiyimiz kimi hissi idrakın ilk başlanğıc forması duyğulardır. Duyğu obyektiv həyatda predmet və hadisələrin insanın hiss üzvlərinə təsiri nəticəsində yaranmışdır. Duyğu cisim və hadisələrin əlamət və xassələrinin beyndə inikasından ibarət olan psixi prosesdir. Y.K.Naumov göstərir ki, mikroaləm obyektlərinin keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərinin «canlı müşahidədən», «hissi momentdən» başlayaraq pillələri keçir, yeni kiçik bir kəmiyyət göstəricisi aşkara çıxardıqda da mikroaləm həmişə hissi qavrayış vasitəsilə dərk edəcəkdir.³

Duyğuların mahiyyətini V.İ.Lenin «Materializm və empiriokritisizm» əsərində yazırdı: «Şeylərdənmi duyğuya və fikrə doğru getməli? Yoxsa fikirdən və duyğudanmi şeylərə doğru». Birinci nəzəriyyənin müdafiəçiləri materialistlər olduğu halda, ikinci nəzəriyyənin müdafiəçiləri idealistlərdir. S.L.Rubnşteynə görə insan duyğuların köməyi ilə xarici aləmdəki predmet və hadisələrin xassələrini, yəni bərk boşluğu, kələ-kötür yaxud, hamar olmasını, ağır ya yüngül olmasını, tutduğu sahəni, rəngini, qoxusunu, dadını, isti və ya soyuqluğunu, çıxardığı rəngarəng səsləri əks etdirir.

Psixoloq L.Y.Balanov duyğunun əmələ gəlməsini fizioloji cəhətdən beynin reflektor fəaliyyəti ilə bağlayaraq, qeyd edir ki, xarici qıcıqlandırmanın təsiri altında reseptorda yaranan impulsları müxtəlif ara neyronlar vasitəsilə baş beyin qabığına verilir və həm də baş beyin qabığından reseptorlara cavablar göndərilir. Duyğunun yaranması ancaq qıcıqların bilavasitə, təsiri ilə deyil, həm də onların söz işarəsi ilə, yəni ikinci siqnallarla da əlaqədardır.

Bildiyimiz kimi obyektiv aləmi dərk etməyin ilk forması olan duyğular həm heyvanlarda, həm də insanlarda vardır. Ancaq onlar keyfiyyətə fərqlənirlər.

Akademik A.N.Leontyev qeyd edir ki, bütün analizatorlar obyektiv ələmlə orqanizmin daxili üzvlərin fəaliyyəti ilə bağlı işləyir və baş beyinə informasiya aparır.

Ümumiyyətlə, əgər lamisə dəri duyğuları ilə hərəkət duyğularının birləşməsi zəruri-dirsə, görmə duyğusunda reseptor hər hansı obyektə nəzərdən keçirir. Belə perseptiv fəallıq olmasa, cisim və hadisələri hərtərəfli əks etdirmək mümkün olmazdı. Belə bir hal duyğudan qavrayışa keçidin əsasıdır. Qavrayış da obyektiv aləmdəki cisim və hadisələri inikas etdirməyin daha yüksək formasıdır. Qavrayış ümumiyyətlə, sadəcə duyğuların məcmusundan ibarət olmayıb, eyni zamanda keçmiş təcrübi materiala əsaslanır. Qavrayış da obyektiv aləmdəki cisim və hadisələrin beyndə subyektiv inikasıdır. Planlılıq və məqsədəuyğunluq qavrayış növü kimi müşahidə altında daha aydın görünür. İnsan qavrayışı ümumi psixi həyat məcmusundan asılı olur. Elə buna görə də adamda eyni bir obyektə müxtəlif cür əks etdirir. Elm və texnikanın yaradıcı rolu heç də təfəkkürdə az mahiyyət kəsb etmir. B.Q.Ananyev yazır: «Elm və texnikanın müvəffəqiyyətləri ancaq düşünən şəxsi deyil, həm də duyan adamı nəzərdə tutur».

Ətraf mühitin qapanılması zamanı canlı müşahidə mühüm rol oynayır. İnsan qavrayışı zaman və məkan daxilində cisim və hadisələri ümumiyyətlə, düzgün əks etdirməyə qadir deyildir. Bu isə heç də idrak prosesinin məhdudluğu kimi müəyyən edilə bilməz. İnsanlar hiss üzvləri vasitəsi ilə cihazların, alətlərin fəaliyyətini uyğunlaşdırır, nəticədə elə hadisə və proseslər aşkara çıxarılır ki, bunlar bilavasitə qavrayış imkanları sərhədlərindən uzaqda olur. Bolqar alimi Todor Pavlova görə «göz» üstə gəl onu uzlaşdıran «alət» bərabərdir keyfiyyətə yeni (məhz insana məxsus) şeyləri qavrayan və onlara təsir göstərən üzvə».⁴

Qavrayışla bağlı olan və hissi idrakın fəaliyyət məzmununa daxil olan mühüm idrak proseslərindən biri təsəvvürdür. B.Q.Ananyev yazır: Duyğudan təsəvvürə doğru uzaqlaşarkən biz analizatorların hərəkətdə olan materiyanın müfəssəl formaları ilə bilavasitə hissi biliyin mənbəyi problemindən uzaqlaşırıq.⁵ Təsəvvür prosesində heç də cisim və hadisələrin göz qabağında olması tələb edilmir. Məsələn, hər hansı bir otaqda stol

və stulların, divanın, şkafın düzülüşünü müəyyən vaxtdan sonra beynimizdə canlandırma bilirik. Təsəvvürün parlaqlığı və canlılığı nə qədər yüksək olsa da qavrayışa çata bilməz. Çünki, qavrayış canlı, əyani və fəal dərk etmə prosesi olduğu halda, təsəvvür, duyğu və qavrayış materialları əsasında yaranan bir prosesdir. Təsəvvür varlığın ümumiləşmiş surətləridir. Burada ümumiləşmə dərəcəsi müxtəlif olur. Məsələn, hər hansı bir cisimlə bağlı olan təsəvvür, keçmişdə qavradığımız konkret cismə uyğun olduğu halda, ümumi təsəvvür bir sıra oxşar cisimlərə aid təsəvvürlərin birləşməsinin təzahürüdür.

Beləliklə, təsəvvür özündən əvvəlki idrak prosesinin fəaliyyətinə əsaslanır. Eyni zamanda təsəvvür özündən sonrakı idrak prosesi üçün materiallar verir. Bu mənada təsəvvürün fəaliyyəti hafizə prosesinə və əksinə hafizənin fəaliyyəti təsəvvür prosesinin fəaliyyəti üçün əsas verir. Hafizə prosesi zamanı insan əvvəlki və sonrakı idrak prosesinə istinad edir. Bu mənada görkəmli şəxslər hafizəni əqlin anbarı adlandırırlar. Bilikləri uzun müddət yadda saxlamaq hər kəsə nəsis olmur. K.D.Uşinski göstərir ki, pərakəndə, əlaqəsiz biliklərlə dolu olan baş - hər şeyi qaydasız şəkildə tökülmüş şeylər anbarına oxşayır ki, burada anbar sahibinin özü heç bir şey tapa bilmir; biliksiz baş boş qəfəslərin üstündə yalnız yazıları olan dükanə bənzəyir. Müasir neyropsixoloji tədqiqatlarda müəyyən edilmişdir ki, insan beyninin hafizə ilə əlaqədar imkanlarının təxminən 90 faizi ehtiyatda qalır.

Hafizə, bir psixoloji proses kimi baş beyin yarımkürələri qabığında müvəqqəti sinir rabitələrinin yaranması ilə əlaqədardır. Bu isə hafizə prosesinin fizioloji əsasını təşkil edir. Müvəqqəti sinir rabitələri həm birinci və həm də ikinci siqnal sistemlərinin qıcıqlandırıcıları vasitəsilə əmələ gəlir. Şərti müvəqqəti əlaqələrin əmələ gəlməsi haqqında təlim subyektin fərdi təcrübəsinin hafizə prosesində oynadığı rola əsaslanır, yəni hafizə mexanizmini fizioloji səviyyədə öyrənməyə yönəlmişdir. Bir sıra elmi tədqiqatlar şərti reflekslərin əmələ gəlməsində və saxlanılmasında ribonuklein (RNT) və dezoksiribonuklein (DNT) turşularının rolunun aydınlaşdırılmasına yönəldilmişdir. Bu turşular orqanizmin neyronlar silsiləsində fəaliyyət göstərir. RNT hüceyrələrinin hər bir yerində, DNT isə əsasən hüceyrələrin nüvəsində olur. Onlar yaddaşın əsasını təşkil edən məlumatları özündə həkk edir. Hafizənin mexanizmini fiziki nöqtəyi-nəzərdən izah edən neyron maddələr nəzəriyyəsində isə qeyd edilir ki, müəyyən təsir hər hansı bir sinir impulsunun, eləcə də neyronların fəaliyyətində fiziki iz buraxır. Fiziki iz maddiləşməsi elektrik və mexaniki dəyişmələrdə ifadə olunur. Bütün bunların nəticəsi olaraq impulsların «qanuni» yolla ikinci dəfə keçməsi asanlaşır. Cisim və ya hadisə haqqında məlumatları aparan elektrik siqnallarının sinapslarla keçməsi təkrar edildikdə onların elektrik və mexaniki məzmununda dəyişiklik olur, nəticədə elektrik siqnalları sinapslar vasitəsilə daha tez keçir. Elektrik siqnallarının sinapslarla sürətlə keçməsi və təkrar olunması şərti rabitələrin əmələ gəlməsinin əsasında baş verir. Mövcud sinapslar şərti reflekslər yaradır. Burada fiziki xassələrin dəyişməsi ilə neyron modeli yaranır, bu da öz quruluşu etibarlı ilə yadda saxlanan obyektidir. Bu neyron modellər nəzəriyyəsi adlanır.

Neyrofiziologiya və neyropsixologiya elmləri müəyyən etmişdir ki, insanda yaranmış müvəqqəti sinir rabitələrinin fəaliyyət istiqaməti müxtəlif istək və tələbdən, əmək şəraitinin dəyişməsindən asılı olaraq, əvvəllər qazanılmış müvəqqəti rabitələr sistemi get-gedə sönür və yeni şəraitə uyğun olan digər rabitələr yaranır. Adətən qazanılış bilik və vərdişlər sistemi təkrar olunaraq möhkəmlənir və insanın bütün həyatı boyu davam edir. Elə bu səbəbdən də hər bir ixtisas sahibinin qazanmış olduğu bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi uzun müddət onların yaddaşında qalır. Təkrarlılıq nəticəsində insanın baş beyində yaranan sinir rabitələri sistemi öz yerini möhkəmlətməmiş olur. Baş beyin qabığında əmələ gələn müvəqqəti rabitələr sisteminin oyanması nəticəsində insanlar vaxtı ilə qazanmış olduqları bilik və bacarığı yadına sala bilir. Bilik və bacarıqların fizioloji əsasını təşkil edən

rabitələr sistemini canlandırmadan biz heç vaxt cisim və hadisələri xatırlaya və tanıya bilmərik.

İdrak prosesində K.D.Uşinski diqqətin əhəmiyyətini qeyd edir: diqqət-ruhumuzun elə bir qapısıdır ki, şüurumuzda olan hər bir şey mütləq buradan keçir. Diqqət prosesinin fəaliyyəti olmadan insanların kəşf və ixtiralar etməsi mümkün deyildir. Diqqətin nəticəsi olaraq, baş beyin qabığının fəaliyyəti zamanı müəyyən sahədə yaranan qüvvətli oyanma prosesi elmi yaradıcılıqla əlaqədar baş verir.

İdrak prosesi ilə hiss arasında münasibətlər səbəb və nəticə arasındakı dialektik vəhdət təşkil edir. Bir yerdə səbəb olan şey başqa yerdə nəticə və ya əksinə olur. Hisslərlə idrak prosesi arasındakı münasibətlər insanın dərk etdiyi cisim və hadisələrə bəslədiyi mənfi və ya müsbət münasibət hissələrin əsas məzmununu təşkil edir. Bu halda idrak prosesi hissi doğurur. Eyni zamanda unutmamaq olmaz ki, insan emosiyaları həmişə insanları həqiqət axtarmağa yönəldir. Bu halda hissi idrak prosesini hərəkətə gətirən səbəb kimi çıxış edir. Bu prosesləri bir-birindən ayırmaq və onları bir-birinə qarşı qoymaq mümkün deyildir.

İnsanların obyektiv aləmi, cəmiyyətin qayda-qanunlarını dərk etməsi ali hissələrdən qaynaqlanan zehni, əxlaqi, estetik, siyasi və hüquqi hissələrlə bağlıdır. Hissi idrakdan rəşional idraka keçid prosesini təsəvvür deyil, təxəyyül həyata keçirir. Təxəyyül prosesi duyğu, qavrayış və təsəvvürün vermiş olduğu materiallar əsasında yeni surətlərin yaranmasından ibarətdir.

Y.K.Naumov bu məsələ ilə bağlı qeyd edir ki, hazırda fəlsəfi elmi fikir idrakda hissi bilikdən məntiqi biliyə keçməyin hansı kanallarla həyata keçdiyini dəqiq müəyyənləşdirə bilməmişdir.⁶

Psixoloq B.M.Teplov öz tədqiqat işlərində göstərir ki, təxəyyül idrak prosesində hissi idrakla məntiqi idrak arasındadır. Hissi idrakın nəticəsi olan təxəyyül, eyni zamanda rəşional idrakın ilk formasıdır. İdrak prosesində təxəyyül hissi idrakla məntiqi idrak arasında keçid təşkil etməklə, hər iki pələdə fəal iştirak edir.

Bəzi insanlar təxəyyülü təsəvvürün inkişaf forması hesab edir. Təxəyyülün idrak prosesində əsas tənziqləmə vasitəsi təkəkkürdür. Deməli, təxəyyül hissi və məntiqi idrak proseslərinin vəhdətini təşkil edir. Ümumiyyətlə, hissi idrakın material verməsi və təkəkürün onu həyata keçirməsi prosesi təxəyyül fəaliyyətinin iştirakı olmadan reallaşa bilməz.

Elmin bütün sahələrində ixtira və kəşflər təxəyyül prosesinin iştirakı olmadan mümkün deyildir. Yaradıcı əmək prosesi təxəyyülün fəaliyyəti sayəsində mümkündür. İnsanlar yeni bir şey fikirləşərkən təxəyyülün köməyi ilə şüurlarında elə şeylər qururlar ki, bunun nəticəsi olaraq məqsədə nail olmaq imkanı yaranır.

Ümumiyyətlə, təxəyyülün fəaliyyəti iki formada - qeyri-ixtiyari və ixtiyari formada təzahür edir. Təxəyyülün qeyri-ixtiyari fəaliyyəti zamanı insan qarşısına müəyyən məqsəd qoymur; obrazlar öz-özünə xüsusi niyyət olmadan qeyri-ixtiyari yolla yaranır. Qeyri-ixtiyari təxəyyülün formalaşmasında şüur iştirak etmir. Buraya demək olar ki, qeyri-rəal hadisələr - qarabasmalar daxil edilə bilər.

Qeyri-ixtiyari təxəyyülün ən yüksək forması rəyadır. Rəya zamanı beynimizdə inikas olunan obrazlar niyyətimizdən, məntiqi idrakımızdan asılı olmayaraq qəribə fantakstik birləşmələr əmələ gətirir. Burada yaranan obrazlar, xəyalın niyyətsiz formada uzaq məsafəyə uçması prosesi qeyri-ixtiyari təxəyyülün fəaliyyətinə aiddir. Qanunların, predmet və hadisələrin mahiyyətinin hissi və rəşional səviyyədə dərk olunmasında ixtiyari təxəyyülün fəaliyyəti çox böyük əhəmiyyətə malikdir. K.Marks bu mənada təxəyyülü «təbiətin böyük neməti» adlandırmışdır. İxtiyari təxəyyülün üç növü müəyyən edilmişdir. Bunlar bərpəedici, yaradıcı və xəyal növləridir. Elə fəaliyyət elm sahəsi, yoxdur ki, orada bərpəedici təxəyyül özünün təsirini göstərməsin. Bərpəedici təxəyyülün zəngin və dolğun

olması üçün varlığın müxtəlif sahələrinə aid təsəvvür və bilik ehtiyatına malik olmaq lazımdır. Bərpaedirci təxəyyülün ən yüksək inkişaf forması yaradıcı təxəyyüldür. Yaradıcı təxəyyül maddi aləmdəki predmet və hadisələrin dərk olunmasında fəal iştirak edir. Elmi yaradıcılıqda təxəyyül həll olunan problemin məzmununa əyanilik gətirir.

Ümumiyyətlə, həm fantaziya, həm də yaradıcı təxəyyül məntiqi təfəkkürün ayrılmaz hissəsi olub, dünyanın dərk olunması prosesində iştirak edir. Yaradıcı təxəyyül müşahidəçilik qabiliyyətini tələb edir. Eyni zamanda burada hissi hafizə, intellektual və emosional amillər rol oynayır. Yaradıcı təxəyyül zamanı hissi idrakın vermiş olduğu materiallar baş beyin yarım kürələri qabığına həm təhlil, həm də tərkib olunur. Baş beyin qabığına həm təhlil, həm də tərkib fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq optimal oyanma sahəsinin əhatə etdiyi hüceyrələrdə əmələ gəlmiş müvəqqəti rabitələr sistemi müxtəlif ardıcılıqla canlana bilər və nəticədə yeni birləşmələr əmələ gəlir. Baş beyin qabığına ikinci siqnal sisteminin fəaliyyəti çox böyük rol oynayır.⁷

İxtiyari təxəyyülün növü olan xəyal arzu olunan gələcəyə yönəlmiş inikas formasıdır. Xəyal hadisələrin gedişini qabaqcadan görməyə kömək edir. Xəyal bərpaedici, yaradıcı təxəyyülün daha yaxşı fəaliyyət göstərməsi üçün onlara yol açır. Xəyal daha çox uzaq gələcəyə yönəlmiş təxəyyül növüdür. Hər bir şəxsdə xəyal yüksək arzular, ehtiyac və tələbatdan doğur. Dünən xəyali görünən bir şey, bu gün həqiqətə çevrilir. Yaradıcı fəaliyyətlə bağlı olan xəyal ayrı-ayrı şəxslərin deyil, bütün cəmiyyət üçün əhəmiyyətə malikdir.

Təxəyyül prosesi hissi idrakdan məntiqi idraka keçid həlqəsi olub hər iki pillənin məhsuldar işləməsini təmin edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. С.Əhmədli. «Materialist dialektika kateqoriyalarının subordinasiya prinsipləri haqqında». Lenin ideyaları və müasir dövr: s.150-151.

2. Q. Yusifzadə. «V.İ.Lenin inkişafın iki konsepsiyası haqqında». Lenin ideyaları və müasir dövr, s.77-78.

3. Й.К.Наумов. Активность субъекта в познании, М., 1969.

4. Т.Павлов. Теория отражения. М., 1949, с.93.

5. Б.Г.Ананьев. Психология чувственного познание, с.23.

6. Й.К.Наумов. Активность субъекта в познании.

7. А.М.Коршунов. Теория отражения и творчество, М., 1971, с.83.

8. Atakişiyev Nazim Əlabbas oğlu. Cəmiyyətlərin tarixi, inkişaf yolları və marksizm nəzəriyyəsi. B., Elm, 1998.

9. Allahyarova Tahirə. Ekoloji mədəniyyət və ictimai tərəqqi. B., Elm, 1999.

Фикрет НАБИЕВ, Чингиз НАБИЕВ

О СУТИ ПРОЦЕССА ЧУВСТВЕННОГО ВОСПРИЯТИЯ

Резюме

Одна часть философов отрицает возможность познания мира и его закономерностей, а другие считают возможным познание объективной вселенной. Окинув взором древние времена мы увидим многие теории и учения о сути процесса познания. Здесь существуют 2 основных направления.

В первом случае психические ситуации объясняются с позиций религии и мистики. Во втором случае объективные процессы во вселенной, тела и события изучаются во

взаимосвязи друг другом. В 4 статье для того, чтобы определись суть процесса познания изучаются его следующие формы: чувство, восприятие и представление.

ABOUT MAIN POINT OF SENSUAL PERCEPTION PROCESS

Summary

One part of philosophers deny the possibility of cognition the world and its natural laws and other part are considered this possibility. In the ancient times we can see a lot of theory and studies about main point of perception process. There are two basic directions. In the first case the mental situation are explained from the position of religion and mysticism. In another case the objective process of the world, body and events are studying in the interaction with each other. In this article the author foresees following forms of sensual perception process: sense perception and notion.

Yasəmən MAHMUDOVA
AMEA-nin Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutu, kiçik elmi işçisi

QLOBAL TRANSFORMASIYA PROSESİ VƏ İDEOLOJİ NƏZƏRİYYƏLƏR: SIYASİ İDARƏETMƏ FƏLSƏFƏSİ*

Qloballaşma prosesinin bütün planetin inkişafını yeni bir məcraya yönəltdiyi XXI əsrdə bəşəriyyət qlobal transformasiya və integrasiya məqsədilə yeni paradıqma və «üçüncü yol» axtarışındadır.

Bütün sosial-siyasi-fəlsəfi konsepsiyalar «Optimal cəmiyyət», «Optimal idarəetmə» nəzəriyyələrini əsaslandırmağa çalışırlar. Qloballaşmanın bütün planeti əhatə etməsi və insanların bu prosesdən müsbət istiqamətdə yararlanması üçün

- Demokratik idarəetmə
- Liberalizm
- Açıq cəmiyyət institutu
- Vətəndaş cəmiyyəti
- Plüralizm
- Konsensus
- Azad Rəqabət
- Dialoq

- Qanunun aliliyi kimi ideyaların idarəetmənin əsas prinsiplərinə və məqsədinə çevrilməsi XXI əsr düşüncəsinin əsas prioritetlərindən biridir.

Qloballaşma dövründə siyasi idarəetmə prinsipi ona əsaslanır ki, Dövlət idarəetməsinin başlıca məqsədi şəxsiyyətin şərəf və ləyaqətinin, onun həyatının mühafizəsindən, vətəndaşların əminamanlıqda yaşamasını təmin etməkdən ibarətdir. Bu strateji məqsəddir. Qloballaşmanın doğurduğu yeni transformasiya prosesinin və Makrocəmiyyətin İdarəetmə fəlsəfəsi humanistik, mənəvi-mədəni tutuma malik olmalıdır.

Bəşər tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, ayrı-ayrı mütəfəkkirlər də bu istiqamətdə müxtəlif ideyalar, konsepsiyalar, nəzəriyyələr irəli sürmüşdür. İdeal cəmiyyət problemi minilliklər boyu fəlsəfi, siyasi-hüquqi fikrin mərkəzində durmuş, bəşəriyyəti, qüdrətli zəka sahiblərini düşündürmüş, bütövlükdə sosial idrakın aparıcı istiqamətini təşkil etmişdir. Həyatın müxtəlif (sosial, iqtisadi, siyasi, mənəvi) tərəflərinin optimallaşmasına yönəldilmiş bu problem insan tarixinin mütləq, daimi məqsədinə çevrilmiş və bir məqsəd olaraq bəşəriyyəti, cəzbedici utopiyalarla inkişafa həqiqi təminat verən təlimlərlə, onlara uyğun ictimai praktikanın mübarizəsi ilə üzləşdirilmişdir. Cəmiyyət üzvlərini, sosial qrupları sala biləcək iqtisadi, sosial-hüquqi təşkilatlanma və idarəetmə tipinin toplanması kimi məsələlər bu məqsədin tərkib hissəsi olmuşlar. Sosial ədalətin özünün qərarlaşması da elə optimum axtarışları ilə bağlı idi.

Qloballaşma prosesi bütün planetdə iqtisadi-siyasi və sosial-ideoloji əsas kimi Demokratik İdarəetməni – Liberalizm və Açıq cəmiyyət institutu, vətəndaş cəmiyyəti və insan hüquqları ideyalarının transformasiyana səbəb olur.

Bu təsisatlara transformasiya olan ölkələr Qloballaşmanın genişlənməsinə şərait yaradırlar. Bu ideya və təsisatları qəbul etməyən, Siyasi İdarəetmə kimi Avtoritarizm, qapalı və ənənəvi cəmiyyət modedini qəbul etmiş ölkələr antiqloballaşma hərəkatı içində yer tutmaqdadır.

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri namizədi T.Allahyarova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Qloballaşmanın sürətlənməsinə səbəb olan Demokratik İdarəetmənin bütün dünyada qəbul edilməsi integrasiyanın və Dialoqun, plüralizm və Konsensus nəzəriyyələrinin yaranması zərurətini doğurmuşdur.

Demokratiyanın tarixi mənşəyi uzun, çoxnövlü və ziddiyyətlidir, indi də hələ başa çatmamışdır. Dünyada heç bir siyasi sistem hələ özündə demokratik idealları tam təcəssüm etdirməmişdir. Dilqəm İsmayılov özünün kitabında yazır:

«Demokratiyanın müxtəlif nəzəri konsepsiyalarının və real formalarının olmasına baxmayaraq xarici və ölkə ədəbiyyatında, habelə siyasi praktikada demokratiyanın bu və ya digər ölkədə aşağıdakı ümumi qəbul edilmiş müddəaları özünə yer tapmışdır:

- Xalqın və ya onun müəyyən hissəsinin hakimiyyət mənbəyi kimi qəbul edilməsi; Cəmiyyətin daim dövlət hakimiyyətinə təsir etməsi, seçki yolu ilə hakimiyyətə gəlmiş qüvvələrin fəaliyyətinə nəzarət: vətəndaşların siyasi həyatda iştirakı baxımından bərabər-hüquqlu olması; insanın hüquq və azadlıqları» (1, s.272).

M.Rokar yazır: «Demokratiya xalqın özünün gücü ilə idarəetmədir» (7, s.107).

Demokratiya nəzəriyyəsinin analizi onun ölçülərinin fərqlərini və müqayisəsini tələb edir. İngilis filosofu K.Popperin formulə etdiyi iki əsas məsələ – «Kim idarə edir» və «Necə idarə edir» sualları demokratiyanın mahiyyətini təşkil edir. Kim idarə edir? dedikdə demokratiyaya xalq hakimiyyəti kimi, yaxud xalqın müəyyən hissəsinin, böyük sosial qrupların, siniflərin hakimiyyəti kimi baxılır. Xalqın suverenliyi demokratiyanın əsasını təşkil edir. Xalqın idarəetməsi dedikdə, əsas etibarilə onun siyasi hakimiyyətdə birbaşa iştirakı, özünüidarə kimi başa düşülür. Belə halda «xalq» və «dövlət» anlayışlarının siyasi birlik kimi şərh prinsipləri əhəmiyyət daşıyır» (5, s.30).

Fərdin siyasi hakimiyyətin əsası kimi qəbul edilən demokratiya nəzəriyyələrində – liberal nəzəriyyələrdə «Necə idarə edir» sualına diqqət yetirilir. Bu o deməkdir ki, demokratiya anlayışına onun texnologiyası, xüsusilə, subyektləri (cəmiyyət üzvlərinin) siyasi həyatda iştirakı, siyasi qərarların qəbulunda iştirakı mexanizmi nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq lazımdır. Demokratiyaya burada hakimiyyət sistemi, idarəetmə forması, xalqın özünün idarəetməsi kimi yox, xalq üçün idarəetmə kimi tərif verilir. «İdarəetmə subyektini xalqın özü yox, onun nümayəndələri olur. Bu cür yanaşmada demokratiya siyasi qüvvələrin hakimiyyətə münasibətində bərabər-hüquqlu rəqabət kimi şərh edilir. Veber qeyd edir ki, kütlələr bu zaman rəqabətə girən elitələr arasında seçim aparmaq, onlara dəstək vermək imkanı əldə edir» (10, s.119).

Demokratiyanın texnoloji konsepsiyası Avstriya sosioloqu və iqtisadçısı İ.Şumpeter tərəfindən irəli sürülmüşdür.

İ.Şumpeter belə hesab edir ki, siyasi prosesin təhlilində ictimai qrupların yox, fərdlərin maraqları, məqsəd və dəyərindən çıxış etmək lazımdır. Buradan çıxış edərək demokratik qaydaların mahiyyətnə aid edir ki, məhz fərdlər siyasətdə iştirak etmək hüququ əldə edir. Seçicilərin səsi uğrunda mübarizədə rəqabətə girmək siyasəti yaradırlar. Demokratiya – Xalqın yox, siyasətçilərin idarəetməsidir. Demokratiyada ən mühüm cəhət ümumi səsvermədir, partiyaların rəqabəti və ardıcıl seçkilərdir. Amerika politoloqu Y.Sapiro qeyd edir ki, bu gün Amerikada demokratiyanı reqlamentli prosedura aid etmişlər. Bunun üçün demokratik proseslərin möhkəmliyi şəraiti tələb olunur.

Sarsılmaz, möhkəm proseduralar olmadan demokratik nəticələr əldə etmək olmaz.

Demokratiyanın ölçüləri haqqında fərdiyyətçi konsepsiyalar əsas etibarilə, proseduralara aid edilir. Həmin proseduralara aşağıdakılar aiddir: hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi, hakimiyyətin alternativ mənbələrinin və digər tarazlaşdırma mexanizmlərinin tapılması, Demokratiyanın ölçüləri haqqında kollektivçi konsepsiyalarda ilk növbədə vətəndaşların dövlət idarəçiliyində bilavasitə iştirakı nəzərdə tutulur. Belə

halda dövlət institutlarının fəaliyyəti üzərində siyasi nəzarəti rəhbər kütləvi partiya həyata keçirir. Bu isə Kollektivçi demokratiyanın müasir əlamətidir.

Demokratiyanın müasir konsepsiyaları iki alternativ istiqamətin – sosialist (marksist) və liberal nəzəriyyələrin əsasında formalaşmışdır. Sosialist demokratiyası – Eyniyyət demokratiyası hesab olunur ki, bu demokratiya cəmiyyətin strukturunun sosial-homogen əsası üzərində qurulur. Bu demokratiya, vahid ümumxalq dövlət idarəsinin ayrı-ayrı vətəndaşların iradəsi üzərində hökmranlığı xarakterizə edir. Köklü ictimai və şəxsi maraqların tanınması, kollektivizm, dövlət tərəfindən sosial təminat, cəmiyyətin hər bir üzvünün hüquq və azadlıqlarının dövlət tərəfindən təmin edilməsi sovet sosialist demokratiyasının nəzəri modelinin əsası kimi qəbul edilirdi. Sovet sosialist demokratiyasının şüarı belə idi – dövlət «bizik», bütün xalqdır. Eyniyyət konsepsiyası demokratiyanın əsası kimi xalqın ümumi rolunu mütləqləşdirir, fərdlərin muxtariyatını inkar edir.

Rəqabətə əsaslanan demokratiyanın nəzəri modeli, demokratiyanın müasir Qərb konsepsiyalarının əsasında durur. Rəqabətə əsaslanan demokratiyanın əsas göstəricisi Partiyalar arası rəqabətdir. Beniks və Tekstorun (ABS) 115 ölkədə apardığı tədqiqata görə yalnız bunlardan 43 ölkə siyasi münasibətlərin rəqabətli sistemə malik olmuşdur. Bu ölkələrdə partiyanın qadağan olunması yolverilməzdir.

Ənənəvi-liberal konsepsiya şəxsiyyətin, fərdin cəmiyyət üzərində və dövlət üzərində üstünlüyünə əsaslanır. Ənənəvi liberal konsepsiyaya görə şəxsiyyət birincidir, o, vətəndaş cəmiyyətinin və dövlətin əsasını təşkil edir.

Demokratiyanın ənənəvi-liberal konsepsiyasının digər əsas cəhəti nümayəndəli demokratiyaya üstünlük verməsidir. Konstitusiyallıq və siyasi hakimiyyətin məhdudlaşdırılması nümayəndəli demokratiya anlayışının əsas elementidir. Bu konsepsiyaya görə, xalqın iradəsi birbaşa yox, xalq tərəfindən seçilmiş nümayəndələr tərəfindən ifadə olunur və onlar bu nümayəndəliyi Konstitusiya çərçivəsində təmsil edirlər.

Müasir liberal demokratiya hər şeydən əvvəl plüralist demokratiya kimi çıxış edir.

Plüralist demokratiya çoxlu sayda təşkil olunmuş maraqların birgə yaşayışını irəli sürür; təşkil olunmuş maraqlar öz aralarında siyasi hakimiyyəti ələ almaq və təsir imkanları əldə etmək üçün bir-birilə rəqabətə girir; rəqabətə girən maraqlar qarşılıqlı surətdə bir-birinə nəzarət edir və hakimiyyət məhdudlaşdırılır; maraqların plüralist rəqabəti, ən yaxşı halda, siyasi qərarların qəbulunda ictimai və qrup maraqlarını nəzərə alaraq ictimai tarazlığa doğru aparır. Demokratiyanın yeni formasını M.Pokar «informasiya demokratiyası» adlandırır. Bu demokratiya özündə cəmiyyətin təşkilinin müasir formasını əks etdirir.

«Demokratiya inkişaf etmiş müasir siyasi sistemlərin əsas amilidir. İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına əsaslanan xalq hakimiyyətini təmin edən siyasi və vətəndaş cəmiyyətinin təşkil olunmasıdır. Demokratiya azad ictimai hərəkətin sosial modelinin idealıdır» (7, s.283-284).

Demokratiyanın ideali – siyasi qüvvələrin qeyri-müəyyən nəticələrə gətirib çıxaran azad mübarizəsidir. Əsl demokratiya – sosial-siyasi münasibətlərin elə bir quruluşudur ki, burada hökumət xalq tərəfindən seçilir, zəruri halda isə xalqın iradəsilə və güc tətbiq etmədən hakimiyyətdən uzaqlaşdırılır.

Beləliklə, demokratiya: tiraniyadan qurtulmaq; əsas hüquq və azadlıqlara riayət etmək, şəxsi toxunulmazlıq hüququ; öz müqəddəratını təyin etmək; mənəvi muxtariyyət, şəxsiyyətin inkişaf etmə imkanları, şəxsiyyətin təməl mənafelərini qorumaq; siyasi bərabərlik, sülhə çatmaq; firavan yaşamaq idealının gerçəkləşdirilməsi modelidir.

Demokratiya Liberal cəmiyyətlərdə bir model kimi daha tez tətbiq olunaraq həyat tərzinə və mənəvi-əxlaqi göstəriciyə çevrilir.

Demokratiya və Liberalizm ideyaları şəxsiyyətin hüquqlarının qorunması prinsipini əsas götürdüklərinə görə, ayrı-ayrılıqda deyil, birgə Liberal-Demokratiya kimi nəzərdən keçirilir.

Liberalizm latınca «liberalis» sözündən olub hərfi mənası «azad», «azad seçmək hüququ» deməkdir. Yəni hər bir şəxsin özünün inkişafına uyğun olan cəmiyyəti seçmək hüququ vardır.

«Azad» seçmək hüququ şəxsə özünün azad inkişafına uyğun cəmiyyəti seçmək hüququnu verir. Liberalizm termini ilk dəfə XI əsrin başlanğıcında siyasi terminologiyaya daxil olunmuşdur.

Con Lokkin, Adam Smitin, Tomas Ceffersonun və Con Stüart Millin fəlsəfi liberalizm adlanır. Liberalizmin (dövlət müdaxiləsindən qorunmuş insan hüquqlarının) vətəni tam hüquqla orta əsr İngiltərəsi hesab olunur. Belə ki, «İngiltərədə 1215-ci ildə qəbul edilmiş ingilis Azadlıqlarının Böyük Toplusu və ya Maqna Çarta (Böyk Sənəd) insan haqları uğrunda hərəkətin ilk uğurlu addımları sayılır» (5, s.21-24).

Liberalizmin inkişafına Tomas Hobbsun ictimai müqayvilə nəzəriyyəsi təkan vermişdir. O, «Fəlsəfənin əsasları» (1642), «Leviafan» (1951), «Begemot» (1668) əsərlərində Liberalizmin nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişdir.

C.Lokk özünün «İdarəetmə haqqında iki traktat»ında (1990) göstərir ki, insanları dövlətdə qorxu deyil, ağıl birləşdirməyə məcbur edir. İnsanın dövlətə verdiyi yeganə haqq, ümumi razılıqla qəbul olunmuş qanunlar əsasında öz vətəndaşını mühakimə etmək və cəzalandırmaq haqqıdır. İnsanların iradəsi cəmiyyətdə ümumi razılıqla qəbul olunmuş qanunlardan başqa heç nə ilə məhdudlaşmır. Dövlət insanların həyatı, azadlığı və mülkiyyətini qorumalı, qanunlara əməl olunmasına nəzarət etməli və insanların mübahisələrinin həllində yalnız arbitr kimi xidmət etməlidir. Xalqın özünün yaratdığı dövlət hakimiyyəti də Hobbsun iddia etdiyi kimi mütləq deyil, o, insan haqları ilə məhdudlaşdırılmalıdır. İnsan dövlətin zorakılığına şərtsiz müqavimət göstərmək haqqına malikdir.

C.Lokkun ideyaları əsasında parlamentli dövlət modeli yaranmışdır. Bu liberal dəyərlər Bəşəriyyətin tərəqqisi prosesində böyük rol oynamışdır. Liberalizm, əsasən ABŞ-da, müstəmləkə zülmündən azad olmaq uğrunda (1775-1783) hərəkət zamanı bərqərar olmuş, 1776-cı ildə qəbul olunmuş «İstiqlaliyyət bəyannaməsi» adlı sənəddə bütün vətəndaşların azadlıq və bərabərlik hüquqları prinsipləri təsbit olunmuşdur.

ABŞ-ın siyasi və hüquqi ideologiyasının ən böyük nümayəndələri Tomas Peyn, Tomas Cefferson və Aleksandr Hamilton olmuşdur.

T.Peyn və T.Ceffersonun ideyaları 1776-cı il Bəyannaməsinin əsasını təşkil edir. A.Hamiltonun görüşləri 1787-ci il ABŞ Konstitusiyasının əsas müddəalarını təşkil edir.

T.Cefferson liberalizmi insanın təbii hüquqları nəzəriyyəsinə söykənir. O, iddia edir ki, «heç kim sovet hakimiyyətinin təşkili və onun üzərində nəzarət etmək hüququndan məhrum oluna bilməz. Əgər hakimiyyət xalqın hüququnu pozursa, belə halda xalq mövcud hakimiyyəti nəinki dəyişdirməyə səy göstərmək, hətta öz mənafeyinə uyğun olan yeni hökumətlə əvəz etmək hüququna malikdir» (8, s.230-235).

Siyasi Liberalizm XVIII əsrin sonunda Böyük Fransa inqilabı zamanı (1789-1794) ümumbəşəri və humanist xarakterli nəzəriyyə kimi inkişaf edərək, XVIII əsr Avropa-Amerika maarifçiliyində də (Ş.Monteskye, F.Volter, J.J.Russo) əsas ideya xətti kimi qalmışdır.

Ş.L.Monteskye «İngiltərədə dövlət quruluşu» və bu əsərin (1748) VI fəslində (Qanunların təbiəti haqqında) qanunların insanın təbii mahiyyətindən doğduğunu, insan azadlığının böyük nemət olduğu fikrini əsaslandırmışdır.

Böyük Fransa inqilabının ideyaları Avropada Liberalizmin əsas şərti olan Vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasına, XIX əsr siyasi nəzəriyyələri isə Vətəndaş azadlığını müdafiə

etməyə, əsaslandırmağa nail oldu. Beləliklə, Liberalizm konsepsiyasına görə Vətəndaş azadlığına xüsusi təşəbbüskarlıq azadlığı, sahibkarlıq, müqavilə, söz, vicdan, rəy və mətbuat azadlığı ideyaları şəxsiyyətin təbii hüquqlarıdır və ictimai müqavilə ilə yaranan dövlət şəxsiyyətin vətəndaş azadlığına əsaslanan təhlükəsizliyini qorumalı, xüsusi mülkiyyəti təmin etməli, cəmiyyətin müdafiəsinə diqqət yetirməlidir. «Dünya liberal fikrinin antologiyası» (XXI əsrin I yarısı) adlı kitabda liberalizm nəzəriyyəsinin yeniləşməsi, müasir dövrün tələblərinə cavab verməsi öz əksini tapmışdır. Antologiyada Emil Faqenin «Liberalizm» (1902), Leonard Qobxansın «Liberalizm» (1911), Qvidode Ruceronun «Avropa liberalizminin tarixi» (1927), Ç.M.Keynsin, B.Kroçenin, D.Dyuinin, F.Hayekin əsərləri əsas yer tutur (10).

«Amerikan Ensiklopediyası»nda (1976) göstərilir ki, Liberalizm müasir dünyanın ən önəmli siyasi doktrinasıdır.

K.Berzeq göstərir ki, liberalizm nəzəri təməlləri, iqtisadi və siyasi dəyərləri özündə əks etdirən bir ideologiyadır. Qərbdəki demokratik inkişaf liberal ideologiyanın nəticəsidir. Liberalizm fərdiyyətçi və azadlıqsevərdir. İnsanın maddi və mənəvi inkişafına çalışan bir sistemdir. Eyni zamanda plüralizmin olmadığı yerdə liberalizm yoxdur (6, s.2).

Cəmiyyətin idarə edilməsinin liberal üsulu hər bir fərdin siyasi və iqtisadi hüquqlarının tanınması üzərində qurulan sosial münasibətlərin müəyyən prinsiplərinə əsaslanır. Bu hüquqlar aşağıdakılardır: özünə hökumət seçmək və onu dəyişmək; siyasi partiyalara üzv olmaq, öz rəyini, zövq və baxışlarını yazılı və şifahi şəkildə bildirmək hüququ; işlə təmin olunmaq və ondan çıxmaq hüququ; azad ticarət hüququ və s. Lakin bütün bu hüquqlar müəyyən hədd daxilində, qanunların fəaliyyəti ilə məhdudlaşdırılan çərçivə daxilində olmalı, normal sivilizasiyalı insanların təbii tələbatlarının təkmilləşməsi kimi başa düşülməlidir.

Liberalizmin əsas təməl prinsipi insanın Azadlığıdır.

Azadlıq – insanın fərdi muxtariyyəti, seçmək hüququdur, daha yaxşı həyat səviyyəsini təmin edən, yetkin, effektiv cəmiyyət üçün inkişaf yolunun seçilməsi deməkdir.

Liberalizmin dəyər və mühüm prinsipləri:

Fərdiyyətçilik, insan hüquqları, Spontan qayda-qanun, Hüququn aliliyi, məhdudlaşdırılmış hakimiyyət, Azad bazar iqtisadiyyatı, Xeyirxah istehsal, maraqların təbii harmoniyası, sülh, rəqabət. İnformasiya alma hüququ artıq təkcə Qərbi Avropada deyil, Qloballaşma prosesinin əhatə etdiyi bütün dünyada sürətlə qəbul olunmaqdadır.

Qloballaşma prosesi göstərir ki, bəşəriyyətin tərəqqisi və liberal dəyərlər bir-birindən ayrılmazdır. Tarix sübut etmişdir ki, iqtisadi çiçəklənmə, sosial ədalət və şəxsiyyətin azadlığı liberal məzmun aldıqda daha həyatli olur. Daxildə sabitliyə nail olmağa cəhd göstərən liberallar xarici siyasətdə liberal-demokratiya dəyərləri üzərində qurlan dünyanın Qloballaşmasına tərəfdar çıxırlar.

Müasir Liberalizmin (Neoliberalizm) əsas qayələrindən biri isə açıq cəmiyyət institutunun yaradılmasıdır.

Qloballaşma dövründə siyasi-sosial və fəlsəfi nəzəriyyələr «optimal cəmiyyət»in ***Açıq cəmiyyət*** olduğunu əsaslandırmaqdadır. Əbülhəsən Abbasov (Açıq cəmiyyət) yazılmalıdır «İdarəetmənin sinergetik fəlsəfəsi: yeni dialoq naminə» adlı kitabında yazır: «Açıq cəmiyyət optimum axtarışında olan bəşəriyyətin zərrə-zərrə əldə etdiyi dəyərlərin birgə ifadəsidir və daim inkişafda olan mahiyyətdir. O bəşəriyyət üçün həm reallıq, həm də idealdir. Bu ideala doğru cəhd-cəmiyyətlərin və insanların ən şərəfli vəzifəsidir. «Açıq cəmiyyətdə insanın insan olması, sərbəst və mədəni fəaliyyət göstərməsi üçün planlar tutulmur, deklorasiyalar söylənilmir, komissiyalar aradılmır, kapitalizmə məxsus şəxsi-əqoistik motivlər, mənfəətdarlıq hissi ön plana keçirilmir, ictimai tərəqqinin həlledici amili səviyyəsinə yüksəldilmişdir...». «Açıq cəmiyyətin məğzi təfəkkürdə və əməldə, fərdlərdə və

bütöv cəmiyyətdə, vətəndaşlarda və dövlət idarə edənlərdə yüksək məsuliyyət hissini və deməli vicdanın olmasından ibarətdir.

Müəllifə görə – Açıq cəmiyyət bəşər tarixinin təbii, spontan məhsuludur. Cəmiyyətlərin təkamül xüsusiyyətlərindən doğan, get-gedə daha çox kamilləşən ümumi sərvətdir. Açıq cəmiyyət – keçmişdə, indidə dərin kökləri olan, ictimai həyatın bütün sahələrinə dair atributları təzahür edən reallıqlar və daimi perpektivdir».

Açıq cəmiyyət mümkünlüyü, konstruktivliyi, rasionallığı, təfəkkürdə və əməldə düşünülmüş nizamlılığı, fərdi məsuliyyət hissini yüksəkliyini tələb edir.

Adətən, açıq cəmiyyətdən danışarkən Anri Berqsonun (1859-1941) elitər və Karl Popperin (1902-1994) eqalitar konsepsiyaların fərqləndirirlər. Anri Berqsonun «Əxlaq və dinin iki mənbəyi» əsərində geniş şərh edilmiş elitər konsepsiyası antaqonizmdən azad, beynəlxalq insani birlik, ümumbəşəri, əxlaqa dayanan, şəxsiyyət azadlığı və yaradıcılığının, həmrəylik və humanizmin vüsət tapdığı ideal cəmiyyət quruluşunu nəzərdə tutur.

Berqsonun fikrincə, bütün mövcud olmuş cəmiyyətlər – qapalı cəmiyyətlərdir. Həqiqi açıq cəmiyyətə yetişmək üçün böyük distansiya var – ən böyük müəlliflə bəşəriyyət arasındakı, sonlu olanla sonsuzluq arasındakı məsafə qədər. Açıq əxlaqın və deməli, açıq cəmiyyətin fundamentli-yaradıcı şəxsiyyətdir ki, onun məqsədi insanılıqdır. Bu şəxsiyyətin və onun əxlaqının məzmunu – bütün insanlara məhəbbətdir. Başlıca xassə isə novatorluq ruhudur ki, təsbit olunmuş qapalı cəmiyyət normalarını yaxşıya doğru dəyişdirir. Həqiqi açıq əxlaq odur ki, yaxınlara, insana olan məhəbbət Allaha olan məhəbbətlə üst-üstə düşür.

Açıq cəmiyyət konsepsiyasının banisi Karl Popperdir. K.Popper «Açıq cəmiyyət və onun düşmənləri» adlı iki cildlik əsərində Açıq cəmiyyətlə qapalı cəmiyyətlərin fərqli xüsusiyyətlərini təhlil etmişdir. Papperə görə «Qapalı cəmiyyət dedikdə, avtoritar qaydada qərarlaşmış və dəyişilməz normalar əsasında, totalitar prinsiplər üzrə təşkilatlanmış cəmiyyət nəzərdə tutulur. Bunun əksinə, «açıq» cəmiyyət insan zəkasının güclü tənqidi potensialına əsaslanır. Burada yadfikirliliyə sadəcə olaraq dözmürlər, əksinə onu stimullaşdırırlar, sosial problemlərin həllinə və cəmiyyətin fasiləsiz islahatına yönəlmiş azadlıqları (fərd və sosial qruplar səviyyəsində) dəstəkləyirlər. Popperin fikrincə, qərb demokratiyası açıq cəmiyyətə keçidi əsasən tamamlayıb, sosializm isə qapalı cəmiyyət olaraq qalır. Popper görə, qapalı cəmiyyətə fəaliyyət qanunlarının dəyişilməzliyi, dövlətin fərd üzərində hökmranlığı, şəxsi məsuliyyətsizlik, ideoloji ehkamçılıq, totalitarlıq xasdır» (9, s.37). Açıq cəmiyyət ideali dünyanın universal dəyəri kimi:

Sosial sahədə

İctimai proseslərin sərbəst cərəyanı ilə, özünütəşkil və qarşılıqlı fayda verən fəaliyyətlər nəticəsində nizam-intizama, insan haqları və şəxsiyyət azadlıqlarının aliliyinə, fərdi təşəbbüskarlığa və yaradıcılığa təminat verən demokratik vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasını sosial inkişafın başlıca meyarı hesab edir.

İqtisadi sahədə

Mülkiyyət müxtəlifliyinə və sağlam rəqabət mexanizmlərinə söykənən, azad bazar münasibətləri və sosial yönümlü xüsusi mülkiyyət zəminində təşkilatlanıb fəaliyyət göstərən özünütənzimləyici iqtisadiyyat ən optimal formadır.

Siyasi sahədə

Hakimiyyətin bir şəxs (qrup) və yaxud bir orqan tərəfindən zəbt edilməsinin, despotik rejimlərin yaranmasının qarşısını alan, demokratik prinsiplərin, münasibətlərin və təşkilatların inkişafına və vətəndaşların siyasi iradəsinin sərbəst ifadəsinə təminat verən, insanların hüquq və haqlarının, azadlıq və imkanlarının gerçəkləşməsinin qarantı kimi çıxış edən hüquqi dövlət ən optimal siyasi hakimiyyət formasıdır.

Göründüyü kimi, hər üç bəndin fəlsəfi-konseptual məğzi insan varlığının bünövrəsini təşkil edən fərdi azadlığa nail olmaqdan, şəxsiyyətin özünüifadə, yaradıcılıq və təşəbbüskarlıq qabiliyyətinin inkişafına, cəmiyyətin yaradıcı mənbələrinin reallaşmasına üstünlük verməkdən ibarətdir.

Hər optimal idarəetmənin mərkəzində şəxsiyyət, onun hüquq və azadlıqlarının qorunması dayanır. Bu tezis açıq cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi həyatını tənzimləyir. Açıq cəmiyyətin qaydaları məsuliyyət və vicdandır. Açıq cəmiyyət optimum axtarışında olan bəşəriyyətin zərrə-zərrə əldə etdiyi dəyərlərin birgə ifadəsidir və daim inkişafda olan mahiyyətdir. O, bəşəriyyət üçün həm reallıq, həm də idealdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Dilqəm İsmayılov. Azərbaycanın transformasiya prosesində ideologiyalar: Konservatizm, Liberalizm, Sosial Demokratiya. «Adiloğlu» nəşriyyatı, Bakı, 2005.
2. Əbülhəsən Abbasov. İdarəetmənin sinergetik fəlsəfəsi: yeni dialoq naminə: Bakı, 2006, s.86-87.
3. Поппер К. Открытие общество и его враги, Т.1.
4. Ramiz Mehdiyev. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. Keçmişin dərsləri, bu günün reallıqları və gələcəyin perspektivləri. Bakı, 2005.
5. (f) İnsan haqları uğrunda hərəkətin ilk uğurlu addımları. İngilis Azadlıqlarının Böyük Toplusu – Maqna Çarta. Demokratiya: Gediləsi uzun bir yol. Demokratiya və antidemokratiya antologiyası (tərtib edən: Hikmət Hacıadə), B., 2001.
6. Kazım Berzeq. Liberalizm demokratisi kapikulu geleneyi. Ankara, 2000, s.2.
7. Рокар М. Традиция с думой. М., 1990.
8. Tomas Ceffersonun siyasi-hüquqi görüşləri // Məcid Əfəndiyev. Siyasi və Hüquqi təlimlər tarixi. B., 2002.
9. Д.Зеркин. Основы политологии. Ростов н/Д. 1996.
10. <http://www.Politstudies.Ru/biblio/126,12,2000.htm>.

Ясемен МАХМУДОВА

ПРОЦЕСС ГЛОБАЛЬНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ И ТЕОРИЯ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ

Резюме

Анализируются взаимодействия системы либеральных ценностей Института открытого общества глобализации. Показано, что основная философия политического управления XXI века появится на основе синтеза этих ценностей.

В статье обосновывается, что философия социально-политического управления XXI века должна обязательным образом включить в себя принципы обеспечения человеческих свобод и прав. И это момент должен играть главную роль во взаимоотношениях государств, культур и цивилизация.

В статье автор проанализировал идеи А.Бергсона и К.Поппера об «открытом и закрытом обществе». Постарался дать критический анализ этих типов общества. Обосновал необходимость существования и со развитие институтов открытого общества и демократии.

**GLOBAL TRANSFORMATION PROCESS AND
SOCIAL-POLITICAL GOVERNING THEORY**

Summary

The article underlines that the philosophy of social political management of XXI century must include itself the principals which ensure the human freedom and rights and this moment must play a main role in interrelation of government, culture and civilization.

In the article it was analyzed the idea of A.Bergson and K.Popper on «the opened and closed society» by the author. He tried to give a critical analyze of these society models. He founded the necessity of coexistence and progress of the opened society and democracy Institutes. In the article it has been researched the practical mechanisms of the opened society.

Севиндж ГУЛИЕВА

ПРОБЛЕМА КЛАССИФИКАЦИИ РАБОТ АРИСТОТЕЛЯ ПО ЕГО ОБНАРОДОВАННОМУ И НЕОБНАРОДОВАННОМУ РАЗДЕЛЕНИЮ*

«Методы греческой теории», «Платон», «Аристотель в арабской мысли», «Логика Аристотеля», «Неоплатонизм», «Плотин» и многие другие произведения Бадави, посвященные проблемам истории античной философии, отличались новой постановкой в раскрытии фундаментальных проблем философии. Для исследования Бадави непосредственно обратился к такому количеству книг известных исследователей, как Вернер Йегер «Аристотель «Первая основа для духовного развития истории» (Werner Jaeger, Aristotels. Grundlegung einer, Geschichte seiner Entwicklung, 1923), Цицерон «Академия» (Cicero «Academicorum»), Диоген Лаэртский «Диалоги Аристотеля» (Diog.Laert «Vita Philosophers»), Валентин Роуз «Псевдоним Аристотеля» (V.Rose «Aristoteles pseudepigraphus»), О.Гамелин «Учение Аристотеля» (O.Hamelin «Le Sistem d'Aristote») 1931г., Сборник трактатов аль-Фараби (на арабском) Египет, 1907, Тренделенбург «Из истории категорий» (Trendelenburg «Geschd. Kategorienlehre») 1846, Ибн Сина «Трактат посылок в контексте «Пространство» «(на арабском), Лассон «Метафизика Аристотеля в его переводе на немецкий язык» (Lasson «Aristoteles. Metafisik, Ins Deutch übertagen»), В.Брошард «Исследование по древней и современной философии», Париж, 1929 (V.Brochard «Etude de philosophie ancienne et de philosophie moderne»), А.Брандис «Греко-римская философия» 1835-1866 (A.Brandis «Griechisch-romische philosophie»), Френсис Brentано «Психология у Аристотеля» (Fr.Brentano «Die Psychologie des Aristoteles»); исследовал такие источники, как «О небе», «О бытии и уничтожении», «О душе», «Логика», «Метафизика», «Первая философия», «История животных», «О справедливости», «Большая этика», «Никомахова этика», «Политика», «Конституционные системы» и т. д., которые были написаны на арабском, немецком, французском, греческом и других языках. Исходя из данных о Бадави, во-первых, нам становится известно о просторе его возможностей, в частности он стоит перед нами и как полиглот, знающий более десяти ведущих языков мира, и как человек-психолог, который сумел выстоять при колоссальных перегрузках и перенапряжении, вызванных титанической работой над материалом, ведь все предыдущие исследователи, в частности лучшие комментаторы Аристотеля в средневековья аль-Кинди (800-879), аль-Фараби (870-950), ибн-Сина (980-1034), Мухаммед ибн-Рошд (1126-1198), не комментировали Аристотеля без прибавления какого-то собственного элемента, который Бадави необходимо было отделить. «Эннеады» Плотина, четвертая, пятая и шестая части которых долгое время считались совокупными с «Теологией» Аристотеля по вине аль-Кинди нашли свою объективную оценку благодаря Бадави. Кинди объясняя категории Аристотеля, выдвигал свои пять пракатегорий; Ибн-Сина пытался соединить философию Аристотеля с неоплатонизмом; Ибн-Рушд переплетал в своем творчестве учение Аристотеля с исламской теологией, где существует только активный разум – божественный разум, который актуализирует потенциальный интеллект. Какие проблемы стали причиной путать работы Аристотеля? Мы остановимся на проблеме классификации работ Аристотеля.

---

* Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor A.Şükürov və redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri namizədi T.Allahyarova tərəfindən çapə məsləhət bilinib.

Ввиду того, что сам Аристотель делил свои работы на обнародованные и необнародованные, в истории философии возникли споры при изучении его работ в этом аспекте. Восточный исследователь Абдурахман Бадави рассматривал все существующие теории и установил; - их четыре, однако не одна из них неправильна. Бадави сначала дал классификацию работ по их методичности и неметодичности: «Методичные книги это те, в которых применяется логичный метод, и в них имеются предисловие и заключение, которые написаны систематическим путем (Эти же работы являются плановыми – С.К.). Неметодичные работы те, которые состоят из пунктов или предположений или дискуссий, которые Аристотель использовал на уроке. В них нет системы метода, нет никакого красивого стиля».

Бадави приводит пример из Цицерона и говорит что, когда он (Цицерон – С.К.) указывал на красивое, выразительное оформление некоторых произведений Аристотеля, возможно, имел в виду диалоги или же первую часть среди представленных. Бадави отмечает, что классификация по обнародованным произведениям и необнародованным приводит к большим разногласиям. Не без интересно, что этот спор вызван намеком Аристотеля. Итак, ознакомимся с этими четырьмя взглядами и выводами Бадави:

а) старое мнение Целлера, которое опиралось на мысли Фомы Аквинского, где говорится, что обнародованные книги «включают в себя проблемы, которые не входят в число основных тем Аристотеля. Это – дополнительные исследования, вложенные отдельно, и не существует в них та сердцевина, или основа, на которой изучались проблемы;

б) новое мнение Целлера о том, что обнародованные книги, это те, которые предназначены для широкой массы, в то время как необнародованные задуманы специально для учеников. Знаком этого и является слово *ἐξωτῆσιχά*, где буквы *ἐξ* имеют значение «выходящий», то есть якобы имеется в виду то, что они выходят за пределы кругозора учеников;

в) мнение Шарла Тайру – обнародованные книги, это те, в которых употреблено метод спора (диалектики), или метод сомнения, или предположения. Необнародованные – это те, в которых использованы аксиомы или же аналитический метод;

г) мнение Рависона отражено в труде «Исследование метафизики Аристотеля», где говорится, что обнародованные книги – это те, которые составлены по методу спора, и они предназначены для широких масс, между тем как другие книги предназначены для пользования учеников. Этим он обобщает новые мнения Целлера и Тайру.

Бадави оспаривает эти определения и говорит, что, так как существует новое мнение Целлера, это уже говорит о неправильности старого. А то, что обнародованные высказывания не являются народными и эти книги выше уровня народной массы, ликвидирует и второе мнение. Что касается третьего и четвертого мнений, то можно подчеркнуть, что там высказывалось мнение об использовании метода спора, однако и отмечается, что обнародованные слова не составляют народный язык, ибо они выше этого уровня. Бадави устанавливает, что лишь малая часть книг Аристотеля издавалась при его жизни, а оставшаяся половина опубликовалась в его эпоху, но позже под словосочетанием «половина публикаций», Бадави считает, что уже доказывается ложность вышеизложенных мнений, потому что Аристотель сам намекал в предшествующих книгах на структуру составления поздних книг. И это разъясняет нам то, что он имел в виду при проведении параллели между изданными книгами и полностью неизданными.

Список использованной литературы

1. Кулиева Севиндж. «Шейх философов Абдурахман Бадави и проблемы истории философии», Баку, «ЕЛМ», 2003, 186 стр.
2. عبد الرحمن بدوي، أرسطو، الكويت، ١٩٨٠، ص ٢٩٣

Sevinc QULIYEVA

**ARİSTOTELİN ƏSƏRLƏRİNİN YAYILMASI VƏ YAYILMASINA
GÖRƏ TƏSNİFATIN PROBLEMLƏRİ**

Xülasə

Aristotel öz əsərlərini nəşr edilmiş və nəşr edilməmiş adlandırdığına görə 4 mülahizə ortaya çıxıb. Onların hamısı Şərq filosofu Əbdürrəhman Bədəvi tərəfindən səhv adlandırılıb. Şərq filosofu Əbdürrəhman Bədəvi Aristotelin əsərlərini metodikliyinə görə müəyyünləşdirərək Cellerin köhnə mülahizəsi olan “nəşr edilməmişlər əlavələr idi” fikrini, yeni mülahizəsi olan “nəşr edilməmişlər mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulanlar idi” fikrini, Şarl Tayrunun “nəşr edilməmişlərdə analitik metod var idi” fikrini, Ravisonun ümumiləşdirmədən ibarət olan “nəşr edilmişlər mübahisə xarakterli, olunmamışlar isə tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdu” fikrini inkar edə bilmiş, xalq dilindən yüksək səviyyədə yazılmış əsərləri Aristotelin sözləri ilə izah etmişdi. Məqalə məqsədə onunla çatır ki, məlum vəziyyət əsərlərin bir qisminin Aristotelin sağlığında, bir qisminin isə onun dövründə, lakin Aristotelin qurduğu tərtibatda dərc edildiyini nəzərə çatdırır.

Sevinj GULIYEVA

**THE PROBLEM OF CLASSIFICATION OF ARISTOTTE'S
WORKS ACCORDING TO HIS PROMULGATED AND
NON PROMOLGATED DIVISION**

Summary

Aristotel called his works published and unpublished works that is made the four suppositions. All of them are refuted by the Eastern philosopher Abdurrahman Badawi as wrong versions. The Eastern philosopher Abdurrahman Badawi defined Aristotel's works in methodicalness and can disprove the ideas as “the unpublished works were addenda”- a last thought of Seller, “the unpublished works were for specialists”- a new thought of Seller, “in the unpublished works were an analytical method”- an idea of Charl Tayru, a generalized Ravisson's thought as “the published works were written by controversy method, but unpublished works were intended for the students”, after that explained a problem with another argument as the works were written by higher language than public language. At the article is achieved an aim in that: the define situation informed about the Aristotel's works published when Aristotel was alive, part of his works published in the Aristotel's epoch with his own composition.

İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ SOSIAL-FƏLSƏFİ TƏHLİLİ*

Müasir dövrdə olduqca artan aktuallığa malik, geniş və çoxşaxəli səciyyə daşıyan insan haqları anlayışı müxtəlif mədəniyyətlərin, beynəlxalq və milli hüquqi sənədlərin təsiri altında formalaşaraq dövlət-vətəndaş, cəmiyyət-şəxsiyyət münasibətlərini tənzimləyən bir kateqoriya kimi qəbul edilir. İnsan haqları məsələsinə, ənənəvi olaraq, «dövlət-qanun-vətəndaş» prizmasından yanaşılır, onun həlledici məqamları əsasən hüquq, qanunvericilik, bəzən də siyasət, siyasi nəzəriyyə və siyasi fəlsəfə müstəvilərində qiymətləndirilir. Nəticədə, insan haqlarının əhəmiyyətli sosial-fəlsəfi təməlləri, onun ontoloji-qnoseoloji, aksioloji və psixoloji aspektləri, sosiomədəni başlanğıcları və strukturuna aid olan bir çox məqamlar sanki diqqət mərkəzindən kənar qalır.

Həqiqətən, əksər hallarda insan haqları dövlətin yeritdiyi, dövlət və qeyri-dövlət institutlarının formalaşdırdığı bir fəaliyyət sahəsi hesab edilərək, sadəcə, qanunverici orqan tərəfindən qəbul olunmuş qanunlardan və dövlətin öhdəsinə götürdüyü beynəlxalq sazişlərdən irəli gələn öhdəliklər kimi qəbul edilir. Şübhəsiz, bu cür yanaşmada da bir məntiq vardır; əslində, insan haqları barədə dolğun və hərtərəfli bir anlayışın olması üçün hər hansı empirik yanaşma bəlkə də kafi sayıla bilər. Belə ki, müasir dünyada insan haqları spesifik bir dövlət siyasəti, dövlətin daxili işi olmaqdan daha çox universal, beynəlxalq xarakter daşıyır və bütün dövlətlər üçün ali məqsəd, daha çox imperativ xarakter daşıyan əsas siyasi prinsip səviyyəsində qəbul edilir. İndi insan haqları və əsas azadlıqlar öz xarakteri etibarilə digər hüquqi norma və prinsiplərdən daha üstün sayılır. Bunun başlıca səbəbi isə, bizim bu məsələyə necə qiymət verib-verməməyimizdən asılı olmayaraq, insan haqlarının əsaslandığı fəlsəfi və mənəvi-əxlaqi təməllə - insan məfhumunun dərinliyi və aliliyi ilə bağlıdır.

Bizim fikrimizcə, insan hüquqları anlayışının elə mühüm məzmun-mahiyyət aspektləri və komponentləri var ki, onlar əsl fəlsəfi-kateqorial mənəsinə məhz sosial fəlsəfə müstəvisində tapa bilər. Ümumiyyətlə, insan haqları kimi mürəkkəb bir məfhumun hərtərəfli və bütöv anlamı üçün sosial fəlsəfənin metanəzəri, integrativ gücü və imkanları kifayət qədər böyükdür.

Sosial fəlsəfənin xüsusi diqqətindən kənar bir çox mahiyyətlərə, prinsipcə, aydınlıq gətirmək qeyri-mümkündür. Belə olduqda, üstəlik, insan haqlarının ictimai praktikada lazımınca reallaşması müşkül məsələyə çevrilir. İnsan haqlarının bir ideya, universal prinsip, həyat fəlsəfəsi və ictimai praktika kimi zəngin sosial-siyasi, kulturoloji, dini, iqtisadi, əxlaqi-mənəvi və hüquqi təməlləri, onun koqnitiv-idraki və funksional xüsusiyyətləri, tarixi inkişaf dinamikası və s. ilk növbədə sosial fəlsəfənin metanəzəri-integrativ gücü və instrumental-kateqorial aparatı vasitəsilə daha səmərəli öyrənilə bilər. Ən başlıcası odur ki, sosial fəlsəfə, hər şeydən əlavə, insan varlığı, onun təbiəti və mahiyyəti haqqında, həmçinin insanın yaşadığı ictimai mühit və müxtəlif növ münasibətlər haqqında müfəssəl bilgilərə malikdir. Yalnız sosial fəlsəfə səviyyəsində insan fenomeninə dair ayrı-ayrı elmlərin əldə etdikləri bilikləri ümumiləşdirmək və bu əsasda pərakəndəlikdən azad olmaq mümkündür.

İnsan haqlarının fəlsəfi-siyasi mahiyyəti insan varlığının bünövrəsini təşkil edən fərdi azadlığa nail olmaqdan, şəxsiyyətin özünüifadə, yaradıcılıq və təşəbbüskarlıq qabiliyyət-

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Abbasov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

lərinin və imkanlarının inkişafına, ümumiyyətlə cəmiyyətin yaradıcı mənbələrinin reallaşmasına üstünlük verməkdən ibarətdir. (1, s.48) İnsan haqları özlüyündə, insan və insanlığı şərtləndirən amillər çoxluğu ilə sıx bağlıdır. Bu haqlar həm insana və insanlığa aid sosial-siyasi, iqtisadi mənəvi-psixoloji dayaqlara söykənən hüquqi təzahürlərlə, həm də bir spesifik varlıq kimi insanın əxlaq ölçüləri çərçivəsində münasibətlər sistemi ilə izah edilə bilər.

Bəs insan haqlarının sərhədləri haradan başlayır? O, hansı hüdudlarla məhdudlaşır? Bu məsələyə hipotetik və təcrübi yanaşmalar necədir? Bu suallara cavab verməzdən öncə, zənnimizcə, ilk növbədə insanın mahiyyəti ilə bağlı müəyyən suallara aydınlıq gətirmək lazımdır. Beləliklə, insan haqları problemindən danışarkən biz ilk növbədə qeyd etməliyik ki, o, birbaşa insanlıq problemi ilə üzvi əlaqəyə malikdir. XX əsrin ikinci yarısına qədər belə bir məsələdə vahid yanaşma mövcud idi ki, bəşəriyyətin hər hansı bir üzvü doğulduğu andan etibarən onun haqları başlayır. Lakin, sonralar bu yanaşma müəyyən korreklərə məruz qaldı. Hüquq müdafiəçiləri və humanitar sahənin nümayəndələri getdikcə belə bir yekdil fikrə gəlməyə başladılar ki, unikal bir varlıq olmaq etibarilə insan, doğulan ana qədər, ana bətnində də haqlara malikdir və bu haqlar kimsə tərəfindən pozula bilməz. Məhz bunun nəticəsidir ki, ötən əsrin 60-cı illərindən üzü bəri aborta qarşı mübarizə bütün dünyada güclü əks-səda doğurmağa başlamış və bu mübarizənin nəticəsində bir çox ölkələrdə abortun qarşısını alan qanunlar qəbul edilmişdir.

İnsan haqları ideyası fəlsəfi xarakter daşıyan «İnsan kimdir?» sualının qoyuluşu və cavablandırılması ilə bağlıdır. İnsan haqları ilə insan olma vəziyyəti arasındakı əlaqə birinin var olması, o birinin isə bu varlığı ifadə etməsi ontoloji bir münasibətdir. Beləliklə, insan olmaq mahiyyət etibarilə insan haqları kontekstində haqlara sahib olmaq deməkdir. Yəni, insan haqları və azadlıqları sonradan kimlərinə insanlara verdiyi hədiyyə deyil, insanın təbii mövcudolma mahiyyətindən irəli gələn sosial-fəlsəfi bir kateqoriyadır. Bu baxımdan öz təbii haqlarını dərk etməyən, yaxud bu haqlar barədə müəyyən bilik və informasiyaya malik olaraq onlardan istifadə etməyi bacarmayan şəxs, vətəndaş, öz ləyaqətinə, əxlaqi mənliliyinə biganələşməsi ilə, hətta yadlaşması, özgüləşməsi problemi ilə üzləşir. Müəyyən təsirlər altında uzun müddət öz hüquqlarını reallaşdırma bilməyən və onu itirən bir şəxsin həqiqi insan həyatı yaşamadığını sübut etməyə heç bir ehtiyac qalmır. Bu, insanların şərəf və ləyaqətinə tam cavab verən, bir həyatı özündə əks etdirən insan haqları doktrinasının utopik yönünə işarədir. İnsan haqları ideyasının spesifikliyi ondan ibarətdir ki, insan uzun siyasi və hüquqi mübarizələr nəticəsində əldə etdiyi hüquqlarla kifayətlənməyərək, hər dəfə yeni bir haqq uğrunda mübarizə hədəfinə istiqamətlənir. Bunun məntiqi davamı olaraq deyə bilərik ki, insan haqları, cəmiyyətin müəyyən bir inkişaf mərhələsində nəzəri olaraq bütün insanlara tanınması lazım olan ideal haqların məcmusudur. İnsan haqları ideyası həm də «olması lüzumlu», yəni normativ bir sahəyə istiqamətlənən, ictimai münasibətlər və idarəetmə sistemində imperativ xarakter daşıyan, özündə bu haqlardan sonra gələn hüquqi bazanın formalaşdırılmasını şərtləndirən universal bir ideyadır.

İnsan hüquq və azadlıqları fərqli mənbələrdə müxtəlif terminlərlə ifadə edilir. Bu mənada «şəxsi hüquqlar» və ya «şəxsi azadlıqlar», «insan haqları», «əsas hüquqlar», «vətəndaş hüquqları» və «insan hüquqları» terminlərindən istifadə edildiyinin şahidi olur. Çox vaxt heç bir fərq qoyulmadan tamamilə eyni məzmununda istifadə edilən bu terminlər arasındakı nüans və məna fərqlərinə nəzər salmaq istərdik.

«Şəxsi hüquqlar» və ya «şəxsi azadlıqlar» ifadələrilə XVIII əsrin liberal doktrinaları arasında fikir və anlayış əlaqələri vardır. Ancaq bu terminlər, böyük tarixi inkişaf yolu keçmiş və hazırda daha geniş, dərin məna daşıyan haqq və azadlıqlar sistemini tam əhatə etmir. «Şəxsi hüquqlar», müasir haqq və azadlıqlar kataloqunun yalnız bir hissəsini -

klassik və neqativ azadlıqlar hissəsini əhatə etmək üçün istifadə edilə bilər. Eyni qaydada, «vətəndaş hüquqları» ifadəsi də şəxsi haqq və azadlıqların yalnız vətəndaşların istifadəsinə açıq olan (məsələn, siyasi haqlar) aid edilə bilər.

«İnsan hüquqları» - insan haqlarının dövlət tərəfindən tanınmış və pozitiv hüquqa daxil olmuş hissəsidir. Bəzən «insan hüquqları» yerinə «əsas hüquqlar» ifadəsi işlədilir. Xüsusilə alman hüquq ədəbiyyatında yer almış bu ifadə 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Konstitusiyasına da daxil olmuşdur. Ancaq «əsas hüquqlar» termini də insan haqları məfhumunu hərtərəfli olaraq özündə əks etdirmir.

Ədəbiyyatda «təbii hüquqlar» ifadəsinə də rast gəlinir ki, buna da münasibət birmənalı deyil. İndinin özündə də bu terminlə bağlı ziddiyyətli baxışlar mövcuddur. Qeyd edək ki, hələ XIX əsrin başlanğıcında ingilis liberalizminin banilərindən olan İyeremiya Bentam kəskin surətdə bu ifadəyə qarşı çıxış etmişdir. Onun əsaslandırmasına görə, «təbii hüquqlar» hər hansı sosial kontekstdən kənarında insanların identikliyi və mənəvi-əxlaqi fəaliyyətini nəzərdə tutur ki, bu da özlüyündə cəfəngiyyat nümunəsidir. Bir neçə illər sonra Karl Marks həmin bu yanaşmaya münasibət bildirərək onu müəyyən mənada dəstəkləmişdir. Belə ki, insanların ictimai münasibətlər məcmusundan təcrid olunmuş halda - sosial mənada baxılmasını yalnız mövqe hesab etmişdir. (2, s.831)

Görkəmli tədqiqatçı, Amerika alimi Jak Donell insan haqlarına əsaslı təsir edən insan təbiətinin əxlaqi bir imperativ, insan mövcudluğu və onun həyat tərzilə sıx əlaqəyə malik əxlaqi bir zəmin olduğunu iddia edir. O, fikirlərini belə bir formada əsaslandırır ki, insan haqları fikri, insanın imkanlarını ehtiva edən bir görüşün ifadəsi, əsas haqların həyata keçirilməsini öz məqsədi kimi gören sosial müstəvidir.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, insan haqları ilə əlaqəli müddəalar baxımından insanların hüquqi və siyasi praktikanı öz ehtiyaclarına uyğun vəziyyətə gətirdikləri vaxt insan haqlarının subyektivi olan şəxs tipi ortaya qoyulur. Buna görə də həm əxlaqi görüşlə siyasi reallıq, həm də «fərd-cəmiyyət-dövlət» üçlüyü müstəvisində insan haqlarının təmin olunması qarşılıqlı balanslaşdırma və tarazlığı təmin etmək gücünə malik olan konstruktiv bir təsir imkanı kimi də dəyərləndirilə bilər. Dövlət fəaliyyətinin hüdudları və şərtləri insan təbiəti və ona istinad edən haqlar tərəfindən müəyyənləşdirilir, ancaq insan haqlarının istiqamətləndirdiyi dövlət və cəmiyyət də öz növbəsində bu təbiətin yaradılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. (3, s.27-29)

İnsan haqları ideyasına əxlaqi kontekstdən yanaşma prinsipi özü-özlüyündə anlaşılarsa da, bəzi cəhətlərdən onun qeyri-kafi olduğu şübhəsizdir. Burada iki məsələnin nəzəri cəhətdən aydınlaşdırılması ilə insan haqları anlayışına dolğun mənə vermək olar. Belə olan halda biz, birincisi, insan haqlarının subyektivi olan insanın mücərrədləkdən çıxarılaraq ictimai və siyasi müstəvidə daha real bir profilinin formalaşdırılmasıyla hüquqi mətnlərdəki insan anlayışına yaxınlaşmış olarıq. İkinci isə, insanı və haqlarını formalaşdıran və onlara üstünlük verən məqamların mahiyyətinə yaxından bələd olmaqla, hər iki məfhumun məzmununu dolğunlaşdıraraq elmi meyarlara uyğunlaşdırıla bilər. İnsan haqları doktrinasının yazılı abidələri olan bütün klassik və müasir fəlsəfi, hüquqi, sosial-siyasi mətnlər, mövcud haqların subyektivi kimi insanı göstərir. İnsan haqlarına fəlsəfi problem kimi yanaşan və bu mövzuda fikirlərini açıqlayan filosofların hamısı insan haqlarına yalnız insanların sahib olduğu fikrində, demək olar ki, yekdildirlər. İnsan haqlarının subyektivi olaraq insanı deyil, bir başqa varlığı düşünmək, bəlkə də, ən absurd fikir olardı. Belə bir məntiqsizlik isə mümkün deyil. Birbaşa insan haqlarına aid olmasa da, bu yolda atılmış ilk uğurlu addım kimi dəyərləndirilən 1215-ci il tarixli məşhur İngilis Magna Carta Libertatumundan (Böyük Azadlıq Xartiyası) tutmuş, müasir dövrün insan haqlarını formalaşdıran bütün sənədlərə qədər haqların sahibi və subyektivi kimi insandan

bəhs edilir. İnsan haqlarının subyektı olaraq insanın müəyyən edilməsi prosesi öz arxasınca daha iki məsələnin aydınlaşdırılmasını tələb edir.

Bu məsələlərin birincisi, haqların subyektı olan «insan» dedikdə, kimin nəzərdə tutulması məsələsidir. İnsan haqlarına dair müasir sənədlər haqların sahibi olaraq insan və insanlardan bəhs etməkdədir. Bu sənədlərin mətnlərində «insan» ifadəsi altında fərdlər nəzərdə tutulur. Fərd, kəmiyyət baxımından tək olmaq etibarı ilə haqq və azadlıqlara sahib olan və bu haqlardan istifadə edən şəxsdir. Bir fərd kimi insan zəruri haqq və azadlıqlara sahibdir. İnsana fərd olaraq baxılması ortaya çıxan bəzi maneələrdən asanlıqla keçilməsinə imkan verir.

Qeyd etmək istərdik ki, haqq və azadlıqların sahibi olaraq fərd kontekstində insanın nəzərdə tutulması müasir dövrün anlayışıdır. Əvvəlki dövrlərdə haqq və azadlıqların subyektı olaraq müxtəlif insan kateqoriyaları (sosial qruplar, təbəqələr, tarixi birliklər və s.) götürülürdü və bu sahədə əsaslı məhdudlaşdırmalar var idi. Məsələn, vaxtilə Magna Carta Libertatum İngiltərə krallığının fərqli silklərinə və təbəələrinə ünvanlanaraq yazılsa da, 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Haqları Bəyannaməsi bəşər nəslinin bütün üzvlərinə, hər bir insana xitab edilərək qələmə alınmışdır. Müasir anlamdan fərqli olsa da, ilk dəfə fərd olaraq insandan 1789-cu il tarixli Fransa İnsan və Vətəndaş Haqları Bəyannaməsində bəhs edilir. Burada qeyd etmək istərdik ki, elmin qəbul etdiyi bir həqiqət var: hər bir dövrün fikir və anlayışları öz dövrünün ictimai və siyasi şərtlərindən, ümumi düşüncə səviyyəsinin o zamana qədər qət etdiyi məsafədən təsirlənərək formalaşır. Ona görə də indi, bu günün meyarları və təfəkkür səviyyəsi və prinsipləri ilə keçmiş tənqid etmək bir o qədər də məqsədəuyğun deyildir. Mühüm olanı isə insan anlayışının keçmiş olduğu tarixi təkamülün nəzərə alınmasıdır.

Dolaşlıq yaradan başqa bir məqam isə insan haqlarının subyektı olan insanın vətəndaş kimi qəbul edilməsindən doğan hüquqi və mənəvi öhdəliklərdən irəli gəlir. Bunun əlamətləri isə özünü ölkə daxilində yaşayan fərdlərin haqq və azadlıqlarına dair hüquqi sənədlər, xüsusilə də konstitusiya və qanunlarda vətəndaşların haqları şəklində öz əksini tapan müddəalarda büruzə verir. Belə bir praktikadan isə insan haqlarının dövlətdən-dövlətə dəyişən müxtəlifliyi, haqların yalnız vətəndaşlara aid olduğu, ölkədəki əcnəbiləri və vətəndaşlığı olmayanları əhatə etmədiyi kimi düzgün olmayan nəticələr çıxarılır. Praktiki sahədə ayrı-ayrı dövlətlərin insan haqlarına müxtəlif səviyyələrdə yanaşmaları və bir çox yerlərdə insan haqları pozuntularına yer verilməsi bu düşüncənin möhkəmlənməsinə səbəb olur. Amma unutmamaq lazımdır ki, Ümumdünya İnsan Haqları Bəyannaməsi hər hansı bir fərd olmadan bütün insanların haqq və azadlığa sahib olduğunu xüsusilə vurğulayır. Bu isə insan haqlarının heç bir coğrafi, irqi, sivilizasion ictimai və siyasi sərhəd və mənsubiyyətlərlə məhdudlaşdırılmayan beynəlmiləl xarakterinin bariz nümunəsidir. İnsan haqq və azadlıqlarının subyektı olan insanın kimliyinin açığlanmasından sonra bu kimliyin kəmiyyətinə də yaxından baxmaq lazımdır. İnsanın haqq və azadlıqların istifadəçisi olduğunu müəyyənləşdirərkən, əslində, onun təkə, konkret bir şəxs kimi davrandığını qəbul etmək zəruridir.

Bəzi müəlliflər fərdlərin daxil olduğu «şəxslər cəmindən», «müxtəlif qruplar», «hüquqi şəxslər», «konfessional birliklər», «icmalar», «etnik qruplar» və «xalqlar» kimi kollektiv subyektlərdən bəhs edilməsinin zəruriliyindən yazırlar. (4, s.43) Bu isə insan haqlarını fərd-dövlət münasibətlərindən çıxarmaqla müxtəlif sosial-siyasi, iqtisadi, mənəvi - psixoloji və geosiyasi proseslərin cərəyan etdiyi və saysız-hesabsız amillərin nəzərə alındığı geniş müstəvidə öz həqiqi dəyərlərindən məhrum edilməsinə gətirib çıxara bilər. Dövlətlə münasibətlərində müxtəlif problemlərin mövcudluğunu düşünən hər hansı dini və ya etnik qrupun müəyyən tələblərinin olması danılmazdır. Ancaq fərd konkret haqq tələbi ilə çıxış edə bilər. Çünki, H.Hacızadənin də vurğuladığı kimi, insan hüquqları ictimaiyyət

yox, daha çox fərdiyyət məsələsidir. Ona görə də insan hüququ anlayışı altında azlığın mücərrəd hüquqları yox, bu azlığa daxil olan konkret şəxsin hüquqları nəzərdə tutulur. (5, s.419)

Şübhəsiz ki, fərd deyildiyi zaman mücərrəd bir varlıq başa düşülməməlidir. Hər bir fərd eyni zamanda ictimai varlıqdır və onun bütün haqları yalnız ictimai sfera çərçivəsində reallaşır. Cəmiyyətdən və siyasi həyatdan xaric edilmiş bir insan öz haqları ilə baş-başa qalır. İnsan haqları sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətlərdə özünü büruzə verir, ictimai həyatdan kənarında insanın sosial haqlara malik olması da mümkün deyildir. Eyni zamanda qeyd edə bilərik ki, hüququn aliliyi, ədalətli qanunlar, demokratik mühit və azad insanların olmadığı şəraitdə seçki, ifadə, yığıncaq kimi haqq və azadlıqlardan söhbət belə gedə bilməz.

İnsanlar ictimai qrupların, sosial institutların üzvləri olmaqla insan şərəf və ləyaqətinə yaraşan bir həyat yaşamaladırlar. Fərdlərin cəmiyyətə münasibətdə vəzifələri olduğu və bu vəzifələrin qarşılığında cəmiyyətin tələblər sisteminin ola biləcəyi həqiqəti vardır. Ancaq bundan cəmiyyətin və ya hər hansı ictimai qrupun insan haqlarına sahib olduğu nəticəsini çıxarmaq düzgün olmazdı. İnsan haqlarının cəmiyyət və ya icma haqları şəklində xüsusi bir növü yoxdur. Bu mənada fərdin cəmiyyətə qarşı vəzifələrini cəmiyyətə bir haqq olaraq şərh etmək də səhv olacaqdır. Doğru olan isə çox konkretidir, yalnız tək-tək insanlar həm müstəqil fərdlər kimi, həm də cəmiyyətin üzvləri olaraq insan haqlarına sahib ola bilərlər. (3, s.27-29) Təsadüfi deyil ki, Ümumdünya İnsan Haqları Bəyannaməsinin ifadə forması da bu prinsiplərdə qətidir: «hər bir insan cəmiyyət qarşısında borcludur, çünki şəxsiyyətinin azad və tam inkişafı yalnız cəmiyyətdə mümkündür» (Maddə 29.1).

İnsan haqları kontekstində insanların hansı haqlara sahib olduğu, yəni insan haqlarının əhatə dairəsinin həddləri məsələsi də əhəmiyyətlidir. Qanunvericilik müstəvisində insan haqlarının əhatə dairəsi bir o qədər də geniş deyildir. Belə ki, ölkələrin konstitusiyaları, qanunları və beynəlxalq konvensiyalar çərçivəsində insan haqlarının tanınmış miqdarı əlildən çox deyildir. Bu isə öz növbəsində onu göstərir ki, qanunvericilik sənədlərində öz *əksini tapmayan bir sıra haqlar* reallaşmamış qalır. Bu fikri həmin məntiqə uyğun davam etdirsək deyə bilərik ki, insan haqlarına heç bir məhdudiyət qoyulmaması insan haqlarının təsnifatına həsr olunmuş hüquqi sənədlərin terminoloji bolluğuna səbəb olar. Belə bir vəziyyət isə «insan haqqı» anlayışının hər şeyə adaptasiya olmasına və içi boş faydasız bir terminə çevrilməsinə gətirib çıxarar. Hər iki mənfi halın qarşısını almağın yolu isə hüququn açıqca ortaya qoyduğu təcrübənin, bəşəriyyətin tarixi inkişaf prosesinin və siyasi-hüquqi fikir təkamülünün birgə yaratdığı yeni zərurətlər və şərtlər daxilində insanın qarşılaşdığı problemlər müstəvisində zamanın tələblərinə uyğun yeni haqq kateqoriyalarının yaradılması və qoruma mexanizmlərinin təşkilidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasov Ə.F. Yeniləşən cəmiyyət. Müasir elmi paradigma və idarəetmə (ümum-nəzəri sinergetik təhlil), Bakı: Elm, 1998.
2. Глобалистика: Энциклопедия. – М.: ОАО Издательство «Радуга», 2003.
3. Jack Donnelly. Universal Human Rights in Theory and Practice, Chapel Hill, Cornell University Press, 1989.
4. Kaboğlu İbrahim. Özgürlükler Hukuku, İstanbul, Afa Yayınları, 1993.
5. Hacızadə Hikmət. İnsan hüquqları – bəşəriyyətin başlıca ideyası //Demokratiya: Gediləsi uzun bir yol, Bakı: Far Centre, 2001.
6. Kapani M. Kamu Hürriyyətləri. Ankara, Yetkin, 1993.

7. Kapani M. İnsan Haklarının Boyutları. Ankara, Bilgi, 1996.
8. Sabuncu Yavaz. Anayasaya Giriş. Ankara, İmaj: 1994.
9. İsmayılov İ. Hüquqi dövlət: mülahizələr və təkliflər. Bakı, Qanun, 1999.
10. John S.Gibson. Dictionary of International Human Rights Law, Maryland, Sconecrov Press Ins, 1996.

Рашад АСЛАНОВ

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОВСКИЙ АНАЛИЗ ПРАВА И ОСНОВНЫХ СВОБОД ЧЕЛОВЕКА

Резюме

В этой статье проанализирована суть и идея прав человека и основных свобод. Данная статья содержит социально-философский подход к понятию прав человека, ссылаясь на первичные документы, заявления и декларации, в которых упоминаются о правах человека. В статье также была сделана попытка объяснить эволюционный процесс, рассмотрены концепции прав человека и основных свобод.

Автор замечает, что одними только правовыми и демократическими нормами ограничение полномочий правительства невозможно. В этом отношении обладание индивидуумом здорового политического сознания и политической позиции, наличие плюралистической, политической культуры либерального демократического характера, политического участия на высоком уровне представляют огромную важность.

Rashad ASLANOV

SOCIAL-PHILOSOPHIC ANALYZE OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS

Summary

In this article has been analysed the nature and idea of human rights and fundamental freedoms. The article contends social-philosophic approach to the human rights notion by referring to the very first documents, statements and declaration mentioned about human rights. In the article is also intended to express the evaluation process of human rights and fundamental freedoms concept.

The author notes that it is impossible to restrict the powers of the government by only legal and democratic norms. Possession by individuum healthy political consciousness and political position presence of pluralist political culture of liberal democratic cherecber, political participation on a high level are of great importance.

Гюльнара ГАСАНОВА
Доцент кафедры
педагогике и психологии БСУ

ВОЗМОЖНОСТИ РАБОТЫ ПСИХОЛОГА ПО КОРРЕКЦИИ РОДИТЕЛЬСКО-ДЕТСКИХ ОТНОШЕНИЙ*

Проблема нарушений личностного развития ребенка в семье является традиционной для несколько смежных психологических дисциплин психологии развития, психологии личности, возрастной и педагогической психологии. Наиболее распространенным подходом к решению проблемы является поиск детерминант, вызывающих те или иные нарушения. Все большее подтверждение находит положение о множественной детерминации нарушений в личностном развитии ребенка. Практически общепризнанной является точка зрения, в соответствии с которой, контекстом, определяющим возможности возникновения нарушений в личностном развитии ребенка, является семья, как система внутрисемейных отношений и семейное воспитание.

Ребенок, ставший свидетелем межличностного конфликта родителей, который прошел все стадии развития от конфликтной ситуации до ее разрешения, переживает гамму эмоций. Последствия этого события для ребенка будут зависеть, прежде всего, от того, как разрешится этот конфликт.

Для изучения феноменов интересубъектной отраженности ребенка в ситуациях общения его родителей нами было проведено специальное экспериментальное исследование, в котором была использована методика ТАТ (тематический апперцептивный тест).

В первой серии эксперимента супругам предлагалось обсудить ситуации, изображенные на картинах № 2, 4 ТАТ. Обе эти картины активизируют рассказы на темы, связанные с различными аспектами супружеских отношений. Картина № 2 – деревенская сцена девушка с книгой на переднем плане, на заднем – мужчина, работающий в поле, и женщина (№ 4), обнимает мужчину за плечи, мужчина как бы стремится освободиться. Таким образом, в первой серии эксперимента испытуемым предлагались картины ТАТ, обращенные к супружеским отношениям в структуре семейных отношений.

Во второй серии эксперимента супругам предлагалось описать и обсудить ситуации, изображенные на картинах № 6 ВМ (изображена пожилая женщина, стоящая спиной к молодому человеку, виновато опустившему глаза) и № 7 ВМ (седой мужчина, смотрящий на молодого) для родителей мальчиков. Первая картина активизирует широкий спектр чувств и проблем в отношениях «мать-сын», а вторая - «отец-сын». Картина № 7GF (изображена женщина, сидящая на кушетке рядом с девочкой, в руках которой кукла), выявляет отношения между матерью и дочерью. По поводу картины № 6GF (молодая женщина, сидящая на диване и смотрящая в пол-оборота на мужчину средних лет с трубкой во рту) для того, чтобы избежать актуализации различных сюжетов, связанных с межполовыми различиями, при ее демонстрации испытуемым сообщалось, что на этой картине изображены отец и дочь». Таким образом, во второй серии эксперимента испытуемым предлагались картины ТАТ, обращенные к различным аспектам родительско-детских отношений.

---

* Məqalə dosent İ.Qədimova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

В эксперименте приняло участие 36 супружеских пар, из них 28 пар в описании своего ребенка использовали преимущественно негативные эпитеты: «плохо себя ведет», «не слушается», «грубит», «игнорирует», «ленится» и др. Контрольная группа 14 супружеских пар, характеризующих свои семейные отношения как стабильные и сбалансированные, а свои отношения с ребенком как позитивные и в целом беспроблемные.

Экспериментальная и контрольная группы были подобраны по следующим критериям – семьи проживали отдельно от прародителей, имели одного ребенка, в возрасте – от 5-до 10 лет.

Формируя экспериментальную и контрольную группы, мы исходили из того, что, будучи максимально сходными, по ряду важных с точки зрения структуры и динамики семьи параметров, они должны быть различны по критерию «восприятие ребенка в семье».

Протоколы ответов испытуемых обрабатывались по схеме Р.Ф.Бейлза (Bales, 1951), в соответствии с которой все поведенческие проявления участников эксперимента были отнесены к одной из четырех категорий взаимодействия: положительные социально-аффективные проявления (А); область решения проблем (В), область постановки проблем (С), отрицательные социально-аффективные проявления (D).

Результаты наблюдения обрабатывались простым суммированием проявлений категорий взаимодействия и выражением их процентного содержания. Как для отдельного испытуемого, так и для супружеской пары были построены профили, отражающие соотношения категорий взаимодействия, был вычислен показатель солидарности – ПС1, который рассчитывался по формуле: $ПС1 = (ПСж + ПСм) / 2$ (1), где:

ПСж – показатель солидарности жены и ПСм – показатель солидарности мужа рассчитывались по формуле:

$ПС = A_{ij} / (A_{ij} + D_{ij}) \times 100\% + 2$, где A_{ij} – общее число проявлений в области А участника i, адресуемых к участнику j; D_{ij} общее число выступлений в области D участника, адресуемых к участнику j.

Результаты эксперимента

Экспериментальная группа	Контрольная группа
A B C D	A B C D

Супруж. отношения	11%	6%	57%	25%	28%	58%	12%	7%
ПС1=	31%		80%					

Родит. Отношения	A	B	C	D	A	B	C	D
	5%	29%	36%	30%	27%	39%	31%	3%
ПС1=	14%		90%					

Анализ полученных результатов показал, что

1. Актуализация образа ребенка всегда изменяет параметры общения супругов. Однако характер этих изменений непосредственно зависит от характера актуализируемого образа ребенка.

2. Актуализация негативного образа ребенка в сознании его родителей повышает напряженность общения, эмоциональную закрытость и эмоциональную разобщенность. Концентрация внимания супругов на антагонизме воспитательных позиций друг друга снижает эффективность их воспитательных усилий.

3. Негативный образ ребенка в семье является индикатором конфликта в супружеской паре. Острота и напряженность конфликта возрастает при актуализации образа ребенка в сознании супругов. Конфликтные отношения в супружеской паре разрушают родительский аспект брачных отношений.

4. Актуализация позитивного образа ребенка в сознании супругов порождает тенденцию к углублению и развитию общения между ними. И, напротив, актуализация негативного образа ребенка в сознании супругов порождает тенденцию к свертыванию и прерыванию общения.

Полученные в нашем эксперименте данные показывают, что конфликт в брачной паре обостряется, когда в сознании супругов актуализируется негативный образ их ребенка. Общение супругов становится более ригидным, эмоционально закрытым и холодным, формальным, антагонистичным. Эти данные могут служить косвенным подтверждением предположения об особой конфликтности сферы семейного воспитания. Мы предполагаем, что если процесс персонализации супругов в жизни друг друга затруднен или нарушен, то супруги будут стремиться к максимальной персонализации в их ребенке, что порождает конкурентные отношения между ними и создает конфликтную ситуацию, которая может приобрести хронический характер. Она, в свою очередь перерастает в межличностный конфликт в сфере родительских отношений между супругами. Именно это, на наш взгляд, и превращает воспитание ребенка в патогенный процесс.

В этом случае коррекция негативных аспектов семейного воспитания и родительно-детских отношений требует коррекции отношений в супружеской паре. Результаты нашего исследования показывают, что особенности отношений между супругами как родителями и, следовательно, особенности родительно-детских отношений, находятся в непосредственной зависимости от характера супружеских отношений в брачной паре.

Следующим этапом исследования явилось исследование динамики супружеских отношений и их влияния на личностное развитие ребенка. Мы предположили, что отражение ребенком типичной для супругов стратегии взаимодействия является фактором его личностного развития. Для проверки этого предположения нами было проведено специальное исследование. В экспериментах участвовали семьи, имеющие детей в возрасте от 5 до 10 лет. Были сформированы 4 выборки семей: две экспериментальные и две контрольные. Эксперимент состоял из двух серий. В первой серии экспериментальную и контрольную группу составили семьи, в которых у детей была обнаружена общая низкая самооценка (методика Дембо-Рубинштейн - экспериментальное исследование самооценки) – всего 30 семей. Родителям из экспериментальной группы заранее давалось задание составить о своем ребенке законченный по форме рассказ, в котором о ребенке нужно высказаться исключительно правдиво, но характеризовать его только с положительной стороны. Затем этот рассказ вычищенный от скрытой критики и двусмысленности, сообщался психологу в присутствии ребенка (по аналогии с ситуацией «рикошет», в терминах В.Леви), ребенок при этом был занят специальным «очень важным заданием». Субъектные «проявления родителей» в данном случае заключались в выходе за пределы контролирующей и критикующей родительской позиции и построении высказываний, исходя из принимающей и поддерживающей позиции по отношению к ребенку. В контрольной группе (15 семей) родители также рассказывали о своем ребенке в его присутствии, однако предварительной отработки рассказа не проводилось, и родители проявляли

типичные для них родительско-детские отношения. Анализ результатов повторного психодиагностического обследования показал статистически значимую динамику самооценки у детей экспериментальной группы. В контрольной группе динамики самооценки у детей не обнаружено.

Во второй серии эксперимента участвовали семьи, в которых у детей был обнаружен высокий уровень тревожности в семейной ситуации (кинетический рисунок семьи, тест тревожности Р.Тэмпа, М.Дорки, В.Амена). Родителям экспериментальной группы, как и в первой серии эксперимента, предлагалось в присутствии ребенка, занятого специальным заданием обсудить принципы воспитания детей в семье, всякий раз приходя к согласию и самостоятельно преодолевая разногласия и противоречия. В контрольной группе в случае возникновения противоречия функции посредника в преодолении разногласий брал на себя психолог. Субъектность родителей в экспериментальной группе проявлялась в преодолении логики стихийно развивающегося межличностного конфликта. В контрольной группе преодоление противоречий было связано с субъектными проявлениями психолога, бравшего на себя ответственность за исход взаимодействия супругов.

Результаты исследования в экспериментальной группе показали, что выраженный положительный эффект был зарегистрирован у 84% детей случаи отсутствия коррекционного эффекта и отсутствия негативной динамики регистрируемого параметра отмечены в 16% случаев. У детей контрольной группы незначительный положительный эффект отмечается в 23% случаев, отсутствие какой-либо динамики – у 65% детей, незначительная негативная динамика (повышение тревожности в семейной ситуации) – у 12% детей. У детей экспериментальной группы уровень тревожности в семейной ситуации достоверно снизился по обоим показателям. У детей контрольной группы положительная и отрицательная динамика тревожности в семейной ситуации не имеют статистически достоверной выраженности.

Как показало контрольное психодиагностическое обследование у детей экспериментальной группы наблюдалось достоверное снижение уровня тревожности в семейной ситуации, в контрольной группе такого снижения не было обнаружено. Отсутствие какой-либо существенной динамики у большей части детей контрольной группы связано, на наш взгляд с «эффектом нейтрино» (В.А.Петровский, 1995), выражавшемся в данном случае в стереотипных реакциях родителей, лишенных личностной окраски, в реакциях, воспроизводящихся в их жизни день за днем и ничего, тем не менее, не меняющих.

Результаты обоих экспериментов подтвердили наше предположение о том, что отраженная интерсубъектность родительской пары является фактором развития личности ребенка.

Анализ литературы, осмысление собственного консультативного опыта, а также результаты экспериментов позволили нам создать комплексную психокоррекционную программу, направленную на изменение личностных особенностей членов семьи, характера их внутрисемейного взаимодействия.

Суть базовой методики заключается в том, что под видом подготовки к очень эффективному, но чрезвычайно чувствительному к неточностям психотерапевтическому воздействию на ребенка осуществляется коррекция межличностных отношений в супружеской паре. Введение такой условности позволяет снизить сопротивление, как на личностном уровне, так и на уровне родительской подсистемы, повысить

ответственность родителей за их внутрисемейное поведение, а также оптимизировать коммуникацию между супругами.

Коррекция основана на эффектах непрямого опосредованного воздействия. Развивающие и терапевтические эффекты таких воздействий обосновываются в работах Н.М Магомедова, А. Б Орлова, В.А. Петровского. В присутствии ребенка, занятого «специальным заданием» (какое-либо интересное для него занятие) родители по просьбе психолога воспроизводят заранее подготовленный и отрепетированный рассказ о ребенке. Рассказ должен быть композиционно и логически завершен и содержать в себе исключительно правдивую, но только позитивную информацию о ребенке. Высказывания родителей не должны содержать в себе скрытой критики. Ценностные позиции и эмоциональные реакции родителей в процессе рассказа должны быть согласованы. Использование методики позволяет получить комплексный эффект, включающий в себя коррекцию личностных особенностей ребенка, оптимизацию родительно-детских отношений в супружеской паре. Коррекция личностных особенностей ребенка основана на эффектах косвенного воздействия и отраженной интерсубъектности. Коррекция родительно-детских отношений происходит в результате повышения гибкости и адекватности в восприятии ребенка. Фиксация родителей на проблемах в поведении ребенка и отношениях с ним приводит к преобладанию в оценках ребенка негативных высказываний. Положительные черты ребенка оказываются на периферии сознания. Необходимость обнаружить реально существующие положительные черты ребенка приводит к тому, что в фокусе внимания оказываются не только негативные, но и позитивные его особенности. Коррекция межличностных отношений в супружеской паре связана с оптимизацией процессов общения. Наличие негативных элементов в структуре межличностных отношений супругов приводит, прежде всего, к нарушению коммуникативных процессов между ними (В.Сатир). Совместная работа психолога и родителей над содержанием и формой рассказа направлена на коррекцию коммуникаций в родительской паре и завершается только тогда, когда:

- в родительской паре согласованы правила семейной жизни, в том числе и воспитательные позиции;
- выработан механизм согласования позиций и принятия решений;
- коммуникации освобождены от парадоксальных требований членов семьи друг к другу;
- отработаны механизмы эффективной обратной связи.

Анализ отсроченных результатов применения обсуждаемой методики показал, что она является эффективной в случаях, когда обнаружены низкая самооценка у ребенка, высокая тревожность в семейной ситуации, конфликтность ребенка в семье, эмоциональное отвержение ребенком кого-либо из родителей, неадекватные ожидания родителей по отношению к ребенку, несогласованность воспитательных позиций родителей.

Следует отметить, что данная методика была нами использована как при работе с семьями, в которых присутствовало оба родителя, так и с семьями, где один из родителей отсутствует. В зависимости от конкретной ситуации, использовались различные модификации исходной формы методики, связанные с содержанием рассказа.

Список использованной литературы

1. Коттлер Дж. Браун Р. Психотерапевтическое консультирование. - СПб: Питер, 2001. - 486 с.
2. Марковская И.М. Опросник для изучения взаимодействия родителей с детьми // Журнал практического психолога. 1998, № 3.
3. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. - М.: Владос, 2000. - 597 с.
4. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. - М.: Владос, 2001. - 562 с.
5. Синягина Н.Ю. Психолого-педагогическая коррекция детско-родительских отношений. - М.: Педагогика, 2001. - 421 с.
6. Спилбергер Ч. Концептуальные и методологические проблемы исследования тревожности. // Тревога и тревожность. - СПб.: Питер, 2001. - 421 с.
7. Столин В.В. Семья как объект психологической диагностики и неврачебной психотерапии // Семья и формирование личности. - М.: Педагогика, 1981. - 472 с.
8. Тэмпл Р., Дорки М., Амен В. Тест тревожности. - М.: Владос, 1992. - 318 с.
9. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Психология и психотерапия семьи. - СПб.: Питер, 1999. - 622 с.

Gülnarə HƏSƏNOVA

PSIXOLOQUN İŞİNDƏ VALİDEYN-UŞAQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN KORREKSİYA İMKANLARI

Xülasə

Uşaqla valideynlərin ünsiyyətində intersubektiv inikası fenomenlərinin öyrənilməsi üçün TAT (tematik apperseptiv test) metodundan istifadə olunaraq, xüsusi eksperimental tədqiqat aparılmışdır.

Eksperimentdə 36 ailə cütlüyü iştirak etmişdir.

Eksperimentin nəticəsinə əsasən, fikirimizin düzgün olması öz təsdiqini tapdı. Belə ki, valideynlərin intersubektiv inikas, uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasının əsas amilidir.

Bizim tərəfdən hazırlanmış psixokorreksiyaedici kompleks proqram, ailə üzvlərinin fərdi xüsusiyyətlərinin və ailədaxili münasibətlərin dəyişdirilməsinə yönəldilmişdir.

Gulnara HASANOVA

OPPORTUNITIES OF WORK PSYCHOLOGISTS' ON CORRECTION OF PARENTAL-CHILDREN'S ATTITUDE

Summary

For studying phenomena intersubjective reflection of the child in situation of dialogue with his parents we had been carried out a special experimental research in which technique TAT has been used.

36 married couples have taken part in experiments.

Result of experiments have confirmed our assumption that reflected intersubjectiveness parental pair is the factor of development child's personality.

Developed by us complex physic-correctional program has directed on changing personality members of family character of their interfamily interaction.

GƏNC MÜTƏXƏSSİSLƏRİN MÜVƏFFƏQİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Giriş

Müasir texnologiya, informasiya tədqiqatları dövründə cavan mütəxəssislər cəmiyyətdə, yeni dəyişikliklərin yaranmasında müsbət rol oynayırlar və hər gün yeni psixologiyanın xüsusiyyətlərinin formalaşmasına öz töhfələrini verirlər. Onlar öz rəftarları ilə insanın şəxsiyyətinin, onun psixologiyasının formalaşmasına təsir göstərirlər. Buna görə də cavan mütəxəssislərin müvəffəqiyyətinə təsir göstərən amillərin tədqiq edilməsi onların əsas məqsədlərinə - istəklərinə olan etimadın artmasına, ictimai əlaqələrin harmoniyasına və müvəffəqiyyətlərə nail olmasına layiqli təsir göstərir.

Müvəffəqiyyət stimulu:

Psixoloqlar stimula anlaşılan bir psixoloji proses kimi tərif vermişlər. Bu proses insanın rəftarını zəruri fəaliyyətlərə sövq edir, onun davamlı olmasına səbəb olur (1, s.85).

Müvəffəqiyyət amili-stimulu başqalarından üstün olmaq, müəyyən olunmuş xüsusiyyətlərə malik olan müvəffəqiyyətlərə nail olmaq, müəyyən inkişafa nail Ramaqdan ibarətdir. Müvəffəqiyyət amilinə - stimuluna nail olan adam öhdəsinə Rəşən işlərini ləyaqətlə - yaxşı yerinə yetirir, öz əməllərini dəyərləndirir, insanların inkişafa doğru əməllərini, onların uğurlu rəftarının əlamətlərini təyin edir (2, s.167).

Müvəffəqiyyət stimulu cəmiyyətdə inkişaf etmək üçün fərdlərin stimulu fərqlərini nəzərdə tutan bir nəzəriyyədir. Həmçinin bu nəzəriyyə fərdlərin müvəffəqiyyət və məğlubiyyətlərindəki rolunu müəyyənləşdirir (8, s.126).

Psixologiyanın növləri:

Harmoniya – uyğunlaşma psixoloji cəhətdən uyğunlaşan şəxsi psixi cəhətdən sağlamdır. Hər kim psixoloji cəhətdən sağlamdırsa harmoniya məharətlərinə malik olur və onu (harmoniyalı – uyğunlaşmanı) yernə yetirir (3, s.216).

Kontrolun qadağan edilməsi:

Kontrolun qadağan edilməsi müşahidəçinin özünün və ya başqa bir şəxsin rəftar səbəbləri haqqında əldə etdiyi anlayışdır (Yar-Tal – 1978). Kontrolun qadağan Raməsi, müşahidələr əsasında stimulların, xüsusiyyətlərin, özünün və ya başqa bir adamın rəftarında plan pis hərəkətlərin bacarığın dərk edilməsi haqqında meyldir. (4, s.96).

Kontrol mərkəzi: səbəb həmin mənşəyə aid edilir. Hər bir iş əbəbi, ya daxili olur, ya da zahiri. Odur ki, səbəbin mənşəyinin iki növü vardır. Daxili, zahiri. Öz müvəffəqiyyətinin və ya məğlubiyyətinin (uğursuzluğunun) səbəbini zahiri – xarici amillərdə (bəxt və tədqirdə) görün adamlara zahiri (xarici) səbəb mənşəyi deyilir (4, s.188).

İctimai əlaqələr: İnsan ictimasi (toplumu) ictimai qərardad əsasında yaranır, yəni insan öz meyl və istəyi ilə bir yerə toplanır, birlikdə sazişə gəlir, bir sıra maneə xatirinə birlikdə olurlar. İctimai həyat ictimai əlaqələr əsasında qurulur.(5, s.138)

Müvəffəqiyyət stimulunun yaranmasına səbəb budur ki, cəmiyyətin özu ona qiymət verir. Ailələr də müvəffəqiyyət və uğur dalınca gedən övladlarına çox əhəmiyyət verir.

Demək olar ki, müvəffəqiyyət stimulu, insanlara xüsusi vərdişlərin və təlimlərin öyrədilməsi vasifəsi ilə yaradılır, (5, s.145)

Bacarıq hər bir fərdin, adamın bacarığı onun keçmişdəki müvəffəqiyyəti və fəaliyyəti hesabına aydınlaşır. Belə ki, fərdə yeni təklif ilə müraciət olunarsa yeni təklifdə olan müvəffəqiyyəti və ya uğursurluq onun təsəvvürünə təsir edə bilməz. Amma müvəffəqiyyət və uğursurluq onun bacarığında təyinedici ola bilər.

Səy: Hər bir şəxs bilir ki, müəyyən məsələlərlə hansı dərəcədə üzləşir. Bu barədə məlumatı və təcrübəsi olmazsa və həmçinin tapşırığa əməl edə bilmirsə geri çəkilir ki, bu işi, fəaliyyəti yerinə yetirmək üçün lazımi enerji toplansın. Təcrübələrin nəticəsi göstərir ki, daha çox fəaliyyət göstərən adamlar daha çox müvəffəqiyyət qazanırlar.

Şans: şansın əldə edilməsi tapşırıqdan asılıdır, müvəffəqiyyət və uğursuzluq əldə edilməsi prosesi zamanı bəzi hallarda şansın rolu aydın şəkildə məlum olur. Misal üçün kartların arasından bir kartın çəkilməsi şansıdır.

Tapşırığın çətinlikləri: Tapşırığın bu işdə çətinliyi hər hansı bir cəmiyyətdə ondan irəli gəlir ki, bir çox adamlar həmin tapşırığın öhdəsindən gələ bilmir. Təbiidir ki, hər hansı bir işin öhdəsindən çoxlu adamlar gələ bilərsə o tapşırıq çətin hesab olunmur (1, s.182).

Mak Keklandın nəzəriyyəsi:

Müvəffəqiyyət stimulina əhəmiyyət verən şəxsiyyətlərdən biri Mak Meklanddır. O öz həmkarları ilə birlikdə bu barədə məntiqi tədqiqatlar aparmışdır. Mak Mekland və onun həmkarları bu halda müxtəlif metodlardan istifadə edərək tədqiqat və araşdırmalar aparmışlar. Mak Mekland milli xüsusiyyətləri araşdırmaqla çalışmışdır ki, sivilizasiyaların suqutunu və onların iqtisadi inkişaf parametrlərini aydınlaşdırsınlar. Belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, hər hansı bir cəmiyyətdə xalqın ictimai stimulu səviyyəsinin psixoloji durumu - əhval-ruhiyyəsi az rola malik deyildir. Mak Mekland bu fikirdədir ki, insanların müvəffəqiyyətə, qüdrətə olan ehtiyacları müxtəlifdir və bu ehtiyacların hansının güclü olmasından aılı olaraq hər bir insan fərdi öz xoşbəxtliyini əldə edə bilər. Hər kim daha çox müvəffəqiyyət əldə etmək istəyirsə onu daha çox gərgin və çətin işlər qane edir. Halbuki, münasib qüvvətli stimulu vahidi və daimilik ən çox Rabəxt fəaliyyət olacaqdır ki, bu da başqalarına olan kömək və əməkdaşlıqla Racaqdır. Qüdrət stimulu olan fərdlər başqaları üzərində olan nüfuzu müvəffəqiyyətdən üstün tuturlar. Müvəffəqiyyət stimulu güclü olan fərdlər və həmçinin qüdrət stimulu olan fərdlər uğurlu fərdlər olacaqlar.

Mak Keklandın apardığı tədqiqatlar göstərir ki, müvəffəqiyyət stimulu olan fərdlər bu stimuldən faydalanan fərdlərdən daha çox iş görürlər.

Parsones nəzəriyyəsi:

Parsones və onun əməkdaşları aşağıdakı amilləri müvəffəqiyyət stimulunun təyin edilməsində çox əhəmiyyətli hesab edirlər:

1.Xüsusi hallarda müvəffəqiyyət əldə etmək və ona nail olmaq üçün hər hansı bir şəxsin dəyər ölçüsü.

2.Öz müvəffəqiyyəti və məğlubiyyətinin səbəbinin tapılmasına diqqət yetirilməsi.

3.Öz əməllərini dəyərləndirilməsi və müqayisəsi müqabilində şəxsin qəbul etdiyi meyarlar.

4.Nəzərdə tutulan təklifin yerinə yetirilməsi üçün gözlənilən müvəffəqiyyətin meyarı. (7, s.98-101)

Müvəffəqiyyətə olan ehtiyac:

Mak Meklandın əvvəlcədən göstərdiyi kimi fərdlər müvəffəqiyyət stimulundan müxtəlif səviyyələrdə öz gündəlik həyatı zamanı müxtəlif usullara əməl edirlər.

Daha çox müvəffəqiyyətə ehtiyacı olan adamlar daha çox müvəffəqiyyət gözləyirlər. Bu adamlar çox məsuliyyətli olurlar və onların müvəffəqiyyəti onların səylərindən asılıdır.

Müvəffəqiyyətin ümumi metodu:

Ən böyük kapital nəfsə olan etimaddır. Kapital olmayan adam ticarət edə bilməz. Kapital insanın müvəffəqiyyətinin mənbəyidir. Nailiyyətin özülü-bazısı nəfsə olan etimad əsasında yaranır. Nəfsə etimadı olmayan kəs nəinki öz inkişafından qalır, əksinə həyatda heç bir müvəffəqiyyət qazanmır.

Alim sizin verdiyiniz tərifdir. Hər kəs nəfsə olan etimadın özülünü-bazısını nəfsin izzəti hesab edirlər. Nəfsin izzəti-yəni kimin hər hansı bir tərifini varsa o da onun nəfsin izzətinə verdiyi tərif hesab olunur. İnsanda nəfsə etimad olmamasının çoxlu səbəbləri o cümlədən onlardan kapitalın, istedadın itirilməsinə, arzuya çatmamıya, asil iztiraba, həyatdan gerri qalmağa, həyatda məqsədsiz yaşamağa vəs. işarə etmək olar. Nəfsə olan etimad müqabilində qorxu hissi də vardır. Yeksək müvəffəqiyyət stimuluna malik olan şəxslər aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Bu cür adamlar daha çox şey göstərir ki, hər hansı bir işi ən yüksək səviyyədə yerinə yetirə bilsinlər və bu yolla öz müvəffəqiyyətlərinə olan ehtiyacdən razı qalsınlar (8, s.228); 2. Bu cür adamlar öz rəftarlarının nəticələrini şey və çalışmalarından üstün tuturlar (4, s.48); 3. Bu cür adamlar daha çox ümumi işlər görməyə, başqalarına əl tutmağı və kömək etməyə təşəbbüs göstərir ki, (4, s.50); 4. Bu cür adamlar kollektiv şəkildə iş gözərəkən öz vəzifəsini yerinə yetirməkdə olan daha bacarıqlı və məharətli adamları seçirlər. Lakin bu adamlar bəzən əlaqələri olan, nisbətən aşağı müvəffəqiyyətli adamlara rast gəldikdə dostluq münasibətləri olan şəxsi seçirlər. (5, s.87); 5. Bu cür adamlar onlar yerinə yetirilməsi mümkün olmayan iş həvalə olunduqda daha çox şey və inadçılıq göstərir ki, bəzən bu məsələnin həlli yolunu tapmağa müvəffəq olurlar. (5, s.90); 6. Bu cür adamlar öz əməllərinin nəticələrini dərhal görə biləcəkləri işləri yerinə yetirməyə meyl göstərir ki; 7. Nəticəsi olmayan və ya uzun müddətə bəlli olan işləri yerinə yetirməyi Rəramırlar (6, s.67); Bu cür adamların nəfsə etimadları var ictimai fəaliyyətlərdə - işlərdə iştirak edirlər ictimai təzyiqa qarşı daha çox müqavimət göstərir ki, hər hansı bir işin mütəxəssislər vasitəsi ilə yerinə yetirilməsini mütəxəssis olmayan öz dostları ilə yerinə yetirilməsinə üstünlük verirlər. (7, s.89); 8. Bu cür adamlar çalışırlar ki, hər bir işi daha yaxşı yerinə yetirsinlər. Bütün fikir-zikirləri bu olur ki, işi nə cür daha yaxşı yerinə yetirsinlər. (3, s.99); 9. Bu cür adamlar adətən öz müvəffəqiyyətlərini - fərəsət, istedad, bacarıq qəbilindən olan daxili xüsusiyyətlərlə, müvəffəqiyyətsizliklərini isə zahiri amillərlə kifayət qədər şey göstərməməklə və sövrə ilə əlaqələndirirlər (3, s.102); 10. Bu cür adamlar gələcək haqqında düşünür, gələcəyin böyük mükafatını indiki zamanın kiçik mükafatından üstün tuturlar. Onlar öz mühtilərinin və talelərini nəzarət altında saxlamağa çalışırlar, onu qəzavü-qədəre, şansa bəxtə aid etmirlər (7, s.148).

Nəticə

Bu məqalədə cavan mütəxəssislərin müvəffəqiyyətində təsirli olan amillər Raqında müxtəlif baxış və nəzəriyyələr nəzərdən keçirildi və onlara diqqət yetirildi. Buna görə də

məqalənin mətnində nəzər və baxışlardan əlavə cavan adamların Rəvəffəqiyyətində təsirli olan dörd amilə-bacarığa, səy və çalışmaya, şansa və çətinliklərə də diqqət yetirildi.

Həmçinin Makkeklandın fərdlərin müvəffəqiyyətlərində stimül nəzəriyyəsi, o cümlədən Parsonesin stimülün səviyyəsini təyin edən amillər araşdırıldı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Etkinson və həmkarları. 1983. Psixoloqiya yanın əsası. Məcd Təği Bərahanın tərcüməsi 1368-1989-cu il.
2. Ovəri Yəzdani, Bədrəddin (1373-1994). Müvəffəqiyyət qazanma stimulu, özünü nəzarət amili, iş yaratma, elmi seriyalar və idarə-etmə axtarışı, № 26, Tehran universitetinin nəşriyyatı.
3. Con Marşal, Riyo 1995. Stimul və həyəcan. Yəhya Seyid Məhəmmədinin tərcüməsi 1376-1997-ci il, Tehran nəşre-virayəş.
4. Xoda Pənahi, Məhəmməd Kərim (1376-1997). Stimul və Həyəcan, Tehran Cəmət nəşriyyatı.
5. Gic N.L. və Bərlasiz S. 1992-ci il. Tərbiyə psixologiyası. Qulamirza Xoynejadın tərcüməsi 1374-1995-Məşhəd. Firdovsi nəşriyyatı.
6. Movari, Eduard C. (1964). Stimul və həyəcan. M.Bərahəninin tərcüməsi. 1366-1987. Tehran çəher nəşriyyatı.
7. Parsones 1882. Səmt nəşriyyatı. Məhəmməd Təği Bərahəninin tərcüməsi 1366-1987. Tehran çəher nəşriyyatı.
8. Ames C.G. cher 1988. Archivment Goals in the class room.

Джафар ПАКНАЗАР

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МОЛОДЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Резюме

В данной статье рассматриваются различные подходы и концепции о факторах, влияющих на успешную деятельность молодых специалистов. В частности, определены четыре подобных фактора – способности, предприимчивость, прилежание и старательность, умение преодолевать трудности и использовать свои шансы.

Среди теорий, имеющих отношение к данной проблеме, отдельно рассмотрены взгляды Максакленда (теория о роли стимула в успешной деятельности индивида), а также Парсонса (о факторах, определяющих уровень воздействия стимула на личность).

Jafar PAKNAZAR

USEFUL PSYCHOLOGICAL REASONS FOR SUCCESS OF YOUNG EXPERTS

Summary

Psychological principles in youth expert. Successes on the basis of point of view a impiety. Hypthesis were emphasized interfere, in this expositing by four visions an Esnad Hyder hypothesis that form potentent principles, attemptior, chain and differently of task influence in individual's sucuess Mak Glend hyporhevis was important in movitation of scale of moder success and also Panoner's vision was analyzed on making ettectim factors mohvaden scale.

II SOSIAL-SİYASİ BÖLMƏ

Habil HƏMİDOV

p.e.n., AMEA FSHTİ-nin a.e.i.

İPƏK YOLUNUN BƏRPASININ HÜQUQİ, SİYASİ, İQTİSADİ ASPEKTLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ*

Azərbaycanın TRASEKA layihəsinə qoşulduğu dövrdən ötən beş il ərzində bağlanan müqavilələr və həyata keçirilən layihələr bir növ Böyük İpək Yolunun dirçəldilməsi və bərpasına həsr olunmuş beynəlxalq Bakı konfransının keçirilməsinə gətirib çıxardı ki, bu da görülən məqsədyönlü işlərin məntiqi nəticəsi idi. Həmin prosesdə ən vacib strateji mahiyyət kəsb edən amillərdən biri məhz ipək yolunun bərpasının və dirçəldilməsinin Azərbaycan dövlətinin qanunvericiliyinə uyğun olaraq beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi məsələsi idi. Bu mövzuda Abdullayev E. «Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin hüquqi tənzimlənməsi və Azərbaycan respublikası» [1], Axundova Z. «Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində» [2], Baxışov M.Ə. «Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələri» [6], Qasıмова N.A. «Azərbaycan Respublikasının xarici əlaqə orqanlarının təşkili və beynəlxalq hüquqi əsasları» [7], Əliyev A. «Beynəlxalq kommertiya arbitrajının beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi» [8], Əliyev V.İ. «Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində gömrük tariflərinin tətbiqi problemləri» [9], Əliyev E.Ə. «Nəqliyyat Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilə praktikasında» [10] və s. lazımlı dissertasiya tədqiqatları aparmışlar. Bu tədqiqatların bizim araşdırmalarımızla qisməndə olsa ilgisini nəzərə alaraq biz onları nəzərdən keçirdik. Qeyd etməliyik ki, həmin araşdırmalarda beynəlxalq hüquq normalarının Azərbaycan qanunvericiliyində necə əksini tapmasının müxtəlif aspektləri tədqiq olunur və bunlar önəmli mahiyyət kəsb edir. Bu mənbələrdə aparılan araşdırmalar bizim tədqiqatımızla tam uzlaşmasa da biz bu dissertasiyalardan müəyyən qədər yararlandıq. Bu mənada sadalananları nəzərə alaraq Azərbaycanın timsalında İpək yolunun bərpası üzrə Beynəlxalq Bakı Konfransının qərarlarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanına beynəlxalq hüquq müstəvisində nəzər yetirək. Həmin fərmanın preambulasında yazılır: «Bakı şəhərində Tarixi İpək yolunun bərpası üzrə keçirilmiş beynəlxalq konfrans və burada imzalanmış sənədlər böyük siyasi və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edərək Avropa – Qafqaz – Asya nəqliyyat dəhlizində yerləşən ölkələrin inkişafı, onların təbii ehtiyatlarının mənimsənilməsi, iqtisadi potensialından daha səmərəli istifadə olunması, ticarət və iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün etibarlı zəmin yaradır. Tarixi İpək yolunun bərpası üzrə aparılan işlər Azərbaycan Respublikasının Dünya birliyi Ölkələri ilə inteqrasiyasının daha da güclənməsinə xidmət edir» [3].

Daha sonra qeyd olunur ki, «Azərbaycan respublikasının Avropa Birliyinin TASİS – TRASEKA proqramı çərçivəsində faydalı və səmərəli əməkdaşlığını və onun inkişaf etdirilməsi əsasında tarixi İpək yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfransın müvəffəqiyyətlə başa çatmasına böyük əhəmiyyət verərək Avropa – Qafqaz – Asiya

---

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bililib.

dəhlizinin inkişaf etdirilməsi üzrə imzalanmış çoxtərəfli əsas sazişin və digər sənədlərin ardıcıl və səmərəli həyata keçirilməsi üçün qərara alıram:» [3] Səkkiz maddədən ibarət olan həmin qərarla demək olar ki, beynəlxalq hüquq normalarına uyğun müvafiq maddələrin Azərbaycan Qanunvericiliyində təsbit olunmasına müvafiq şərait yaradılmışdır. Yəni ilk dörd maddə ardıcılıqla beynəlxalq hüquq normalarını özündə ehtiva edir. Bu isə beynəlxalq münasibətlərin vacib komponentlərindən sayılır. Sonrakı 5-8-ci maddələr də hüquqi nöqtəyi nəzərdən beynəlxalq münasibətlərin beynəlxalq hüquq proseduruna uyğunlaşdırılmışdır. Bu prosesin qanunvericiliyə uyğun şəkildə həyata keçirilməsi üçün eyni zamanda ayrı – ayrı nazirlik və təşkilatların funksiyaları da müəyyənləşir və tənzimlənir (bax: qanunun 2, 3, 5, 6, 7, 8-ci maddələri) [3]. Açıq etiraf etmək lazımdır ki, fərmanın bütün tələblərinin ykrinə yetirilməsinə operativ şəkildə cəhd göstərildi və onun real nəticələri göz qarşısındadır. Bu fərmanın 8-ci maddəsinin tələbləri isə, yəni onun radio və televiziya ilə işıqlandırılmasında o qədər də operativlik müşahidə olunmadı. Hesab edirik ki, həmin prosesdə bu vacib amillərdən sayılmalıdır.

İpək yolu vasitəsi ilə daşınacaq və nəql olunacaq məhsullardan neft, qaz strateji cəhətdən daha çox əhəmiyyətli sayılır. Bu məhsulların təyinatı üzrə dünya bazarlarına çatdırılması isə bilvasitə Avropa – Qafqaz – Asiya dəhlizi vasitəsilə çatdırılmasını nəzərə alsaq Azərbaycan həmin prosesdə nə qədər əhəmiyyətli rol oynayacağı aydın görünür. Məhz adını çəkdiyimiz bu amilin Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə xarici əlaqələrinin yaranması və inkişafında önəmli rol oynamasını təsəvvür etmək çətin deyildir. Bu əlaqələrin yaranmasında əsas amillərdən biri də Xəzərin Azərbaycan sektorundakı enerji ehtiyatlarıdır. Geoloqlar Xəzərin Azərbaycana aid olan hissəsində 40-a yaxın perspektivli struktur aşkar etmişlər ki, onların da işlənilməsi üçün on milyonlarla dollarlar lazım gəlir. Hazırda özünün formalaşma dövrünü yaşayan Azərbaycan iqtisadiyyatına isə xarici sərmayə kapitalının qoyuluşuna çox ehtiyac olduğundan dövlət rəhbərliyi də bu istiqamətdə önəmli işlər görür. Həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsidir ki, Azərbaycanın dünyanın aparıcı dövlətləri ilə xarici iqtisadi əlaqələri daha da güclənmiş və həmin ölkələrin böyük şirkətləri ilə müqavilələr də bağlanmışdır. Onların bir neçəsi haqqında qısa məlumatı aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- 12 dekabr 1994-cü ildə Azəri, Çıraq və Günəşli yataqlarının birgə işlənməsi barədə müqavilə bağlanmışdır və müəyyən edilmişdir ki, onların neft ehtiyatı 600 milyon ton, təbii qaz ehtiyatı isə 100 milyard kub metr həcmindədir. 8 milyard dollar dəyərində olan proyektə əsasən işlərin görülməsi ABŞ-ın AMOKO, EKSON, Pennzoil, Yunokal, Böyük Britaniyanın BP, REMKO, Norveçin STATOIL, Yaponiyanın İtoçu, Rusiyanın LUKOIL, Türkiyənin TPAO, Səudiyyə Ərəbistanının Delta Nimir və s. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Kompaniyası tərəfindən planlaşdırılmışdır.

- «Qarabağ» yatağının birgə işlənməsi və məhsulun bölüşdürülməsi ilə bağlı 13 fevral 1996-cı il tarixli müqavilə bağlanmışdır ki, burada ehtiyat karbohidrogenlərin həcmi 100 milyon ton neftdən, 600 milyard kub metr qazdan ibarət olduğu müəyyənləşdirilmişdir. İşlərin həyata keçirilməsi üçün 1,7 milyard dollar tələb olunan bu prosesdə Rusiya və İtaliyanın birgə fəaliyyət göstərən Luk – ACIP adlı kompaniyası, ABŞ-ın Pennzoil, Rusiyanın LUKOIL və Azərbaycan DNK, İtaliyanın ACIP şirkətinin iştirakı qərara alınmışdır.

- Xəzər dənizinin Azərbaycana aid hissəsində yerləşən perspektivli Əsrəfi və Dan Ulduzu St. 150 milyon ton neftin, 60 milyard kub metr təbii qazın olduğu müəyyənləşdirilmişdir ki, işlənilməyə başa çatdırılmasına 2 milyard dollar vəsait tələb olunan, Milli Məclisin 25 fevral 1997-ci il tarixli iclasında təsdiq olunan müqaviləyə əsasən ABŞ-ın AMOKO, Yunokal, Yaponiyanın İtoçu, Səudiyyə Ərəbistanının Delta

Nimir, Azərbaycan DNK tərəfindən istismar olunması müəyyənləşdirilmişdir. Göründüyü kimi bağlanan müqavilələr beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycan qanunvericiliyində təsbit olunan müddəalara istinadən qeydiyyatdan keçirilərək hüquqi qüvvəyə malik səviyyəyə gətirilmişdir.

Azərbaycanın xarici əlaqələrinin inkişafında İpək yolunun müstəsna əhəmiyyətini daima diqqət mərkəzində saxlayan, onun iqtisadi, siyasi problemlərin həllindəki müsbət rolunu yüksək qiymətləndirən dövlət rəsmilərimiz bu prosesi həmişə beynəlxalq münasibətlərin qurulmasının əsas vasitələrindən biri kimi dəyərləndirmişlər. Bu mənada hələ 15 noyabr 1975-ci il tarixdən fəaliyyət göstərən Avropa Beynəlxalq Avtomagistralı birliyinə qoşulmaq haqqında Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab Heydər Əliyevin 31 may 1996-cı il tarixdə Fərman [4] imzalaması deyilənlərin bir daha təsdiqi kimi qəbul edilə bilər.

BMT-nin nəqliyyat üzrə Avropa İqtisadi komissiyasında təsdiq olunması sənədlər müqaviləyə qoşulan dövlətlər tərəfindən, yəni hər bir ölkənin beynəlxalq yollarına aid sxemləri həmin müzakirəyə təqdim olduqdan və yekun qərara əsasən bu sənəd hüquqi qüvvəyə mindikdən sonra fəaliyyət göstərə bilər. Əvvəllər Azərbaycan nəqliyyat yolları Asiya regionuna aid edilən «A» kateqoriyasından sayılırdı və 1998-ci ilin aprelində BMT-nin, həmin təşkilatının Cenevrədə keçirilən yığıncağında bir sıra məsələlərlə yanaşı respublikada mövcud beynəlxalq əhəmiyyətli yolların Avropaya aid «E» kateqoriyasına keçirilməsinə də baxılıb müvafiq qərar qəbul edildi. Yekun sənəddə özünün əksini tapan qərarların ən əhəmiyyətlilərindən biri də bu oldu ki, Azərbaycan nümayəndəsinin bəyanatına əsasən Ermənistanın ölkəmizə hərbi təcavüzünü nəzərə alaraq problemin həll olunmasına qədər bu ölkə ərazisindən keçməsi mümkün olan yolların müzakirəsi gündəmə gətirilməyəcək. Beləliklə də Azərbaycan və Gürcüstan Avropanın beynəlxalq avtomobil yolları sisteminə, «E-70» indeksinə aid marşruta daxil edildi. Həmin beynəlxalq nəqliyyat yolunun keçdiyi məkanlara qısa nəzər saldıqda Azərbaycanın hansı dövlətlərlə xarici əlaqələrinin yaranacağını, bu münasibətlərin dünyanın sivil qaydalarına uyğun qurulacağını təsəvvürə gətirmək o qədər də çətin deyildir. Məsələn, Qərb – Şərq avtomobil yollarının İspaniyadan, yəni La-Korunyadan başlanan E – 70 marşrutu Varna – Trabzon – Poti – Senaxi – Tbilisi – Qaxaz – Yevlax – Hacıqabul (Qazıməmməd) – Ələt – Bakı magistralı ilə Azərbaycanı həmin ölkələrlə arteriya damarları tək birləşdirir. Daha sonra bu yollar Asiya dövlətlərinin ərazisindən keçərək Çin sərhədlərinə qədər uzanaraq hər iki qitə ölkələrini əlaqələndirir. Beynəlxalq təşkilatın müzakirəsinə təqdim ediləcək təkliflər, qeyd etdiyimiz kimi qabaqcadan həmin rəsmi ekspertlər ilə məsləhətləşdikdən sonra gündəliyə çıxarılır. Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynaya biləcək, Avropa ilə Asiyanı birləşdirəcək həmin yolların davamı barədə təklif verən Azərbaycan ekspertləri də BMT-nin nəqliyyat üzrə Avropa İqtisadi Komissiyasında 30 aprel 1998-ci il tarixdə qəbul olunan həmin müvafiq variant təbii olaraq Asiya kontinenti dövlətləri ilə qabaqcadan razılaşdırılmışdı. Yeni Beynəlxalq Avropa avtomagistralı aşağıdakı variantda nəzərdə tutulmuşdur:

Poti (Batumi) – Senaxi – Tbilisi – Yevlax – Hacıqabul (Qazıməmməd) – Ələt – Bakı – Türkmənbaşı – Aşqabad – Marı – Çarcou – Buxara – Səmərqənd – Cizak – Daşkənd – Çimkənd – Cambul – Bişkek – Alma-Ata – Xorqos – Çin sərhədi.

Göründüyü kimi iki müxtəlif qütblərdə yerləşən dövlətləri birləşdirəcək həmin yollar Azərbaycandan keçərək neçə-neçə ölkələrlə əlaqələrinə şərait yaradacaq və qeyd etdiyimiz kimi bütün bunlar tarixi-siyasi əhəmiyyət daşımaqla yanaşı eyni zamanda respublika üçün, eləcə də region dövlətlərindən İpək yoluna qoşulanların iqtisadi cəhətdən inkişafında da mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Beləliklə də, özünün əlverişli

coğrafi vəziyyətindən istifadə edərək beynəlxalq münasibətlərin mühüm amillərindən sayılan dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmaq imkanı əldə edən Azərbaycan əsas tranzit dəhlizinin sahibi olan bir ölkə kimi həmçinin dünyanın qabaqcıl təcrübəsinə əsaslanan büdcəsini formalaşdıracaqdır.

Dünya dövlətləri ilə xarici əlaqələrin inkişaf perspektivlərini görən və onun coğrafiyasının genişlənərək möhkəmlənməsini strateji əhəmiyyətli proqram kimi daimi nəzarətdə saxlayan dövlət rəsmiləri beynəlxalq səviyyəli konfranslarda, zirvə görüşlərində və digər nüfuzlu yığıncaqlarda İpək yolunun bu problemlərin həllindəki rolundan real faktlarla çıxış edərək onun bərpasının xoşməramlı olduğuna iştirakçı ölkələrdə inam yaradırlar. Həqiqətən də Azərbaycanın dünyanın çox mühüm coğrafi-strateji bir regionda yerləşməsi, əlverişli mövqeyə, zəngin təbii ehtiyatlara malik olması ilə yanaşı, onun yüksək intellektual potensialı insan resurslarına, çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinə, zəngin mədəniyyətə və yüksək humanist keyfiyyətlərə malik olması da respublikamızın beynəlxalq nüfuzunu qaldırır.

Türkdilli dövlətlərin başçılarının İstanbulda keçirilən VII zirvə görüşündə Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab Heydər Əliyev nitqində bu barədə belə deyilir: «Hələ keçən əsrin əvvəllərində türk xalqlarını yaxınlaşdırmaq, onları vahid siyasi, iqtisadi və mədəni gücə çevirmək istəyən görkəmli şəxsiyyətlərimiz «Dildə, fikirdə və əməldə birlik» şüarı ilə çıxış edirdilər. Bizim zirvə görüşlərimiz nəticəsində bir sıra nəcib ənənələrin əsası qoyulmuşdur. Onların sırasında dahi şəxsiyyətlərimizin, milli mədəniyyətlərimizin korifeylərinin, bəşər sivilizasiyasının inciləri sayılan möhtəşəm eposlarımızın əlamətdar ildönümlərini, xalqlarımızın həyatındakı mühüm və tarixi hadisələri birlikdə bayram etməyimiz əhəmiyyətli yer tutur. Belə yubiley tədbirlərinin birlikdə qeyd olunmasında əsas məqsəd xalqlarımızın əsrlər boyu yaratdığı zəngin mənəvi irsi indiki nəsillərə qaytarmaq, eyni kökə, eyni tarixə malik olduğumuzu bütün dünyaya bir daha nümayiş etdirməkdir» [12;4].

Həqiqətən İpək yolunun sarsılmaz tellərilə bağlılığımızla yanaşı, bu xalqların məqsəd və vəzifələrinin, qarşılaşdıqları problemin oxşarlığı da ölkələrimizi birləşdirən güclü amillərdəndir. Məhz bunun nəticəsidir ki, sadalanan problemlərin müsbət həllinə nail olmağa çalışan Azərbaycan və digər dövlətlər bir sıra böyük beynəlxalq layihələr çərçivəsində uğurla əməkdaşlıq edirlər. Bu gün hamının ümumi maraqlarını birləşdirən TRASEKA ilə əsasən bağlı olan belə nəhəng layihələrdən biri də Xəzər hövzəsindəki enerji daşıyıcılarının hasil edilməsi və onların dünya bazarlarına çıxararaq infrastrukturalarının yaradılmasıdır.

Xarici əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayan amillərdən biri də təbii olaraq İpək yolu vasitəsilə birgə həyata keçiriləcək həmin enerji resurslarından istifadə və satış bazarlarına çıxarmaqdır. Dünya dövlətləri ilə beynəlxalq əlaqələrin yaradılmasını həmişə diqqətdə saxlayan Azərbaycan 1994-cü ildən başlayaraq ardıcıl surətdə həyata keçirdiyi enerji strategiyası nəticəsində iri neft şirkətlərinin təmsil olunduğu konsorsiumla məşhur «Əsrin müqaviləsi» imzalanmış və Xəzər hövzəsi enerji ehtiyatlarının işlənməsi üzrə uzunmüddətli beynəlxalq əməkdaşlıq bölgələrindən birinə çevrilmişdir. Həm iqtisadi, həm də siyasi əhəmiyyətə malik bu müqavilədən sonra, karbohidrogen ehtiyatlarının aşkara çıxarılması üçün göstərilən səylər nəticəsində Qazaxıstanda və Türkmənistanda da zəngin yataqların olduğu təsdiq edilmişdir.

Beləliklə, çoxdan bəri xarici əlaqələr yaratmağa can atan dünya dövlətləri İpək yolunun bərpası siyasətini yeritdiyi kimi, Azərbaycanın da bu siyasəti nəticəsində Xəzər hövzəsi bu gün bütün dünyanın diqqətini özünə cəlb edən ən cazibədar və perspektivli enerji mənbələrindən biri olan coğrafi-siyasi regiona çevrilmişdir.

Düzdür, pay bölgüsündə müəyyən fikir ayrılıqları, iddialar olsa da, Xəzəryanı dövlətlərin hər birinin enerji ehtiyatları ilə zəngin olan sektoru bəllidir və bu nöqtəyənəzərdən onların hüquq və imkanları vardır. Məhz bölgə dövlətləri, o cümlədən Azərbaycan bu imkanlardan istifadə edərək, birgə çoxtərəfli layihələrin həyata keçirilməsində fəal iştirak etməklə Xəzər hövzəsini iqtisadi tərəqqi zonasına çevirər və dünya iqtisadi sistemində öz layiqli yerini tutar. Nəticə də, beynəlxalq münasibətlərdə əsas amillərdən sayılan siyasi üstünlüyün qazanılmasında ölkəmizin malik olduğu zəngin təbii sərvətlər və əlverişli coğrafi mövqe etibarlı qarant rolunu oynaya bilər.

Demək, TRASEKA proqramının İpək yolu layihəsi bərpa olunmaqla, enerji resurslarının birgə hasilatı, istehsal olunan məhsulların dünya bazarlarına çıxarılması üçün neft və qaz kəmərinin çəkilişi dövlətlərimizin mənafeyini dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin mənafeyi ilə birləşdirəcək, bölgənin təhlükəsizliyinin, sabitliyinin və tərəqqisinin təminatına real imkan yaranması isə Azərbaycanın xarici əlaqələrinin inkişafına bir növ təkan verəcək.

Müstəqil Azərbaycanın qəbul etdiyi bu düzgün siyasi kursun bir mərhələsi də, beynəlxalq əməkdaşlığımızın nümunəsi sayılan Bakı – Tbilisi – Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin çəkilməsi ilə bağlı möhtəşəm layihənin reallaşdırılması 1998-ci il oktyabrın 29-da Türkiyə Cümhuriyyətinin 75 illik yubileyi zamanı imzalanmış Ankara Bəyannaməsi [5] ilə başlanmışdır. Onu da qeyd etməliyik ki, 1999-cu ilin noyabrında, ATƏT-in sammiti zamanı Bakı – Tbilisi – Ceyhan əsas ixrac boru kəməri ilə əlaqədar imzalanmış tarixi İstanbul sazişi də ölkələrin gələcək inkişafı, regionun təhlükəsizliyi və çiçəklənməsi yolunda atılan uğurlu addımlardan sayılmalıdır.

Dünya dövlətlərinin müxtəlif illərdə keçirilən sammitləri, konfransları və digər yığıncaqlarının materialları araşdırılarkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, onlar əsasən xoş məramlıdır. Bu mənada dövlətlərin iqtisadiyyatının dirçəldilməsində, xarici əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayan TRASEKA və Böyük İpək yolunun bərpası layihələri həmişə yüksək dəyərləndirilir. Çünki, İpək yolunu bərpa etməklə Avropa – Qafqaz – Asiya nəqliyyat dəhlizi reallığa çevrildikdə iştirakçı dövlətlərə iqtisadi inkişaf, yeni iş yerlərinin açılması üçün imkan yaranmaqla bərabər, ayrı-ayrı regionlarda mövcud olan konfliktli bölgələrdə sülh və sabitlik şəraitinin də bərpa edilməsi zərurəti yaranır. Biz deyilənləri təcavüzkar Ermənistanın təmsalında görürük və onların TRASEKA proqramının üzvü kimi ötən illər ərzində Avropa – Qafqaz – Asiya nəqliyyat dəhlizinə qoşulmaq cəhdləri və uğursuzluqları fikrimizin təsdiqinə gətirir. Çünki Ermənistan milli iqtisadiyyatlarının möhkəmləndirilməsi, o cümlədən, təbii ehtiyatların səmərəli istifadə olunması, coğrafi mövqeyindən asılı olaraq tranzit gəlirlər əldə etmək yolu ilə öz xalqının rifahını yüksəltməyə çalışan və bu yollarla xarici əlaqələrini quran dövlətlərdən fərqli olaraq təcavüz yolunu seçdiyindən həmin kommunikasiya xəttindən kənar qalır. Bu bərdə onların dəfələrlə beynəlxalq təşkilatlara müraciətinə cavab olaraq bildirilmişdir ki, qəbul olunmuş hüquq qaydalarına əsasən dünya birliyi ilə mövcud hərtərəfli münasibətləri möhkəmləndirmək səyləri təhlükəsizlik, ərazi bütövlüyü, dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı, hüquq bərabərliyi, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq, zor işlətməmək və hədələməmək prinsiplərinə əsaslanır. Ermənistan isə bu prinsiplərin əks yolunu seçdiyindən və məkrli çirkin siyasət yeritdiyindən təbii olaraq məqsədinə çata bilməyəcəkdir.

Böyük İpək yolunun bərpası ilə aparılan müzakirələrdə xarici əlaqələrin digər sahələrindən biri olan beynəlxalq turizmin inkişaf perspektivləri də araşdırılmış, Azərbaycanın, Gürcüstanın və başqa iştirakçı dövlətlərin təbii imkanları nəzərdən keçirilmişdir. Tükənməz yeraltı sərvətlərə malik Azərbaycan, eyni zamanda yerüstü təbii gözəlliyi ilə zəngin olan turizm bazalarına da sahibdir. İqtisadiyyatımızın tərəqqisində

mühüm rol oynayacaq sahələrin biri kimi İpək yolunun birləşdirəcəyi ölkələrlə turizm əlaqələrinin gündəmə çıxarılmasının reallığa söykənməyinin nəticəsidir ki, Azərbaycan bir çox beynəlxalq turizm birlikləri ilə əlaqələr qurmuş və onların bəzilərinə üzv olmuşdur. Bütün bunlar isə xarici investisiyanın Azərbaycana cəlb olunması yollarından biridir. Çünki, dünyada elə ölkələr vardır ki, onların dövlət büdcəsi əsasən həmin maliyyə mənbəyindən formalaşır.

Odur ki, dövlət başçılarının, rəsmi nümayəndələrin təmsil olunduqları beynəlxalq konfranslarda ölkələr arasında ticarət-iqtisadi əlaqələri genişləndirmək məqsədi ilə ikitərəfli və çoxtərəfli layihələrin, xüsusən sənaye, kənd tərəssüfatı, təbii ehtiyatların, o cümlədən neft və qazın hasilatının istismarı ilə yanaşı onun nəqlində kommunikasiyaların strateji əhəmiyyəti əsas müzakirə obyektinə çevrilərkən turizm sahəsində də layihələrin hazırlanması, həyata keçirilməsi məsələləri xüsusilə vurğulanmışdır.

İpək yolunun dövlətimizin xarici əlaqələrinin inkişafında rolundan danışarkən, araşdırmaların bir istiqaməti də tranzit yolların işə düşməsindən sonra ondan istifadə edərək bəzi dövlətlərin terrorizm törətmək, narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsi məramlarını həyata keçirməyə yol verməmək üçün beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan birgə səylərə yönəlidir. Uzun illərdən bəri bu cür qeyri-insani əməllərdən əziyyət çəkən Azərbaycan separatizmin, terrorizmin, dini ekstremizmin qarşısını almaq üçün dünya birliyi dövlətləri ilə səmərəli birgə fəaliyyət göstərir.

Onu da qeyd etməliyik ki, sadalanan təhlükələr yalnız İpək yolunun Avropa – Qafqaz – Asiya dəhlizinin keçdiyi Cənubi Qafqazda deyil, digər regionlarda da mövcuddur. Məsələn, 2000-ci ildən başlayaraq ayrı-ayrı dini ekstremist qruplaşmaların Mərkəzi Asiyada, ilk növbədə isə Özbəkistanda və Qırğızistanda fəallaşmaları, onların separatçı və terrorçu fəaliyyətləri nəticəsində baş vermiş qarşıdurma nəticəsindəki insan tələfatı terrorizmdən əziyyət çəkən ölkə kimi Azərbaycanda da haqlı olaraq narahatlıqla qarşılanmışdır.

Azərbaycanın həmin hadisələrin hansı bölgədə törədilməsindən asılı olmayaraq ona dərhal reaksiya verməsi onu göstərir ki, terrorizmə, dövlətlərin ərazi bütövlüyünü və sərhəd toxunulmazlığını pozan barışmaz separatizmə, dini ekstremizmə qarşı birgə mübarizə aparmaq səylərinin birləşdirilməsinin tərəfdarıdır. ATƏT-in İstanbul samitində Azərbaycan Respublikasının ilk dəfə olaraq, Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və sabitlik paktının qəbul edilməsi barədə təkliflə çıxış etməsi bilavasitə həmin əməllərə qarşı mübarizədə birgə səylərə yönəlmiş siyasətin təzahürüdür.

Demək, dünya dövlətlərinin xarici əlaqələrinin təminatçılarından sayılan İpək yolunun bərpası eyni zamanda hüquqi yardımı, terrorizmə və barışmaz separatçılığa qarşı birgə mübarizəni zərurətə çevirir. Nəticədə, bəşəriyyətin məhvinə yönəldilmiş bu əməllərə qarşı mübarizəyə milliyyətindən, dilindən və dini əqidəsindən asılı olmayaraq bütün dövlətlər (Ermənistan və ona silahdaş olan dövlətlər istisna olmaqla – H.H.) qoşulurlar.

İpək yolunun bərpa edilib tam gücü ilə işləməsi digər bir amili də zərurətə çevirir ki, bu da həmin yolların təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Çünki İpək yolunun keçdiyi bir sıra ölkələrin ərazisində münafişlərin olması, istər-istəməz təhlükəsizlik tədbirlərinə ehtiyac olduğundan hərbi əməkdaşlığa sövq olunan dövlətlər bu prosesin məsuliyyətini yaxşı dərk etdiklərindən bu əlaqələri dünya təcrübəsinə əsaslanan sivil qaydalara əsasən qurmağa çalışırlar. Təbii olaraq hər bir dövlətin güclü ordusu olmalıdır ki, öz ərazisinin sərhədlərini qorumaq və tranzit yollarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün onun digər dövlətlərin köməyinə ehtiyacı olmasın. Lakin, yenicə müstəqillik qazanmış bəzi dövlətlərin ordu quruculuğu işləri başa çatmadığından onların ordunu modernləşdirməyə ciddi ehtiyacları vardır. Güclü ordu yaratmaq zərurəti isə bu dövlətləri hərbi

əməkdaşlığa yönəldir. Müasir peşəkar ordunun yaranması isə bilavasitə dövlətin iqtisadi qüdrətindən asılıdır.

İqtisadiyyatın inkişafının əsas təminatçılarından biri kimi qeyd etdiyimiz İpək yolu, Şərq – Qərb iqtisadi əlaqələrinin bir-birini qarşılıqlı tamamlanmasının əsasını hələ qədim dövrlərdən başlayaraq mal mübadiləsi, yəni xarici ticarətlə qurmuşdu. Həmin ənənələr indi də davam edir və uzun illərdən bəri inkişaf yolu keçmiş bu üsullar get-gedə müasirləşmiş, təkmilləşmiş və yeni iqtisadi əlaqələr formasını almışdır.

Beynəlxalq hüquq qanunları ilə tənzimlənən və ipək yolu vasitəsi ilə həyata keçirilən, bu prosesin fəal iştirakçılarından olan Azərbaycan da daxil olmaqla aparılan ticarətin yüksələn xətt üzrə sürətli inkişafı göz qarşısındadır. Nəzərə alsaq ki, Şərq və Qərb arasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, xarici ticarət, beynəlxalq kapital hərəkəti ilə yanaşı elm və texnika sahəsində mübadilə, işçi qüvvəsinin qarşılıqlı miqrasiyası və valyuta-kredit münasibətləri kimi iri miqyaslı kanallarla artan xətt üzrə inkişaf edir, demək Azərbaycanın da bu sahədə xarici əlaqələr payı mövcuddur.

Ümumilikdə problemə kompleks şəkildə yanaşsaq, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, TRASEKA proqramı çərçivəsində fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Avrasiya nəqliyyat dəhlizi artıq ölkəmizin nəqliyyat sisteminin aparıcı hissəsinə çevrilmişdir. Bu hal ölkənin bütövlükdə nəqliyyat kompleksi və Beynəlxalq Avrasiya nəqliyyat dəhlizinin dinamik tərzdə inkişaf etməsində də tam müşahidə olunur.

Demək, İpək yolunun ta qədim zamanlardan başlayaraq çağdaş zəmanəmizin də daxil olmaqla Azərbaycanın xarici əlaqələrinin inkişafında rolu danılmazdır və onun gələcəyinə ümidlə baxmaq lazımdır.

Sadalananları komplektləşdirərək belə bir qənaətə cəlmək olar ki, İpək yolunun bərpasının beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılmasında Azərbaycan qanunvericiliyinin rolu danılmazdır və bu prosesdə respublikamızın strateji maraqlarının perspektivləri şəksizdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev E.İ. Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin hüquqi tənzimlənməsi və Azərbaycan Respublikası. B., 2004, 179 s.
2. Axundova Z.Ə. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində. B., 2004, 183s.
3. Azərbaycan qəz., 27.10.98.
4. Azərbaycan qəz., 01.06.98.
5. Azərbaycan qəz., 30.10.98.
6. Baxışov M.Ə. Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələri. B., 1992, 168 s.
7. Qasıмова H.A. Azərbaycan Respublikasının xarici əlaqə orqanlarının təşkili və beynəlxalq hüquqi əsasları. B., 2006, 187 s.
8. Əliyev A.R. Beynəlxalq kommertiya arbitrajının beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi. B., 2005, 162 s.
9. Əliyev V.İ. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində gömrük tariflərini tətbiqi problemləri. B., 2005, 174 s.
10. Əliyev E.Ə. Nəqliyyat Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquq praktikasında. B., 2002, 144 s.
11. Həmidov H.A. İpək yolu və Azərbaycanın strateji maraqları. Bakı, Qartal, 2001.
12. «Dirçəliş – XXI əsr» jurnalı. Bakı, 2001, s. 4.

Габиль ГАМИДОВ

**ПРАВОВЫЕ, ПОЛИТИЧЕСКИЕ, ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И
ПЕРСПЕКТИВЫ В ВОССТАНОВЛЕНИИ ШЕЛКОВОГО ПУТИ**

Резюме

В статье освещаются международные правовые нормы в законодательстве Азербайджана касающиеся ратификации, общей разработки и анализа научных данных по вопросу восстановления и возрождения Великого Шелкового Пути. Далее автор определяет перспективы стратегических интересов Азербайджана, привлекая для этого политические, экономические аспекты в контексте международных отношений и проводит сравнительный анализ этих данных.

Автор, разносторонне, изучающий проблему, высоко оценивает роль этого созданного при содействии Европейского Союза проекта в международных отношениях стран, различных регионов мира и пытается обосновать будущие перспективы проекта. В статье освещается проводимая после восстановления государственной независимости внутренняя и внешнеэкономическая политика Азербайджана.

По мнению автора, целенаправленное проведение в жизнь инвестиционной политики играет важную роль в развитии международных отношений Азербайджана. С другой стороны, этот фактор также играет важную роль в расширении внешних экономических связей и повышении экономического положения государства.

Habil HAMIDOV

**THE LEGAL, POLITICAL, ECONOMIC ASPECTS OF
RESTORATION OF SILK ROAD**

Summary

In the article ratification general analysis and comment of revival and restoration of great Silk Road according to the respective rules in Azerbaijan legislation in conformity with international law norms are made clear by scientific arguments. Then the author drawing political economic aspects of the problem to investigation in foreign relation context making comparative analysis of some points of identifies the prospects of integral interest of Azerbaijan in this process.

Author, comprehensive learning problem highly value role this was created mutual aid European Union of project in the international relations countries different regions of the world and struggle to ground future perspective of project. In the article, internal and external economic policy of Azerbaijan after gaining its independence was enlightened.

According to the author, purposeful putting of investment policy into practice plays significant role in the development of Azerbaijan foreign relations. On the other hand, this

plays important role also in the broadening of external economic relations and development of the economy of the country.

ТИПОЛОГИЯ СОЦИАЛЬНЫХ КОНФЛИКТОВ*

Проблема конфликтов – одна из малоизученных тем в социологической литературе. Конфликт это противоборство сторон, которое обусловлено противоположностью или существенными различиями интересов, взглядов и ценностных ориентаций.

К основным понятиям конфликта относятся вопросы о временных границах, функциях, об объекте и предмете конфликта. Временной границей начала конфликта является начало противоборства, т.е. действия двух сторон, а не одной только стороны. Здесь возникает вопрос о мыслительных операциях, так сказать, о теоретическом развертывании конфликта – только в «головах» участников, что, по мнению ученых, могут считаться предшествующей конфликту латентной стадией.

Функции конфликта проблема социологическая и психологическая и определяются в зависимости от того, о какой сфере идет речь. Для участника конфликта – это достижение целей, которые он ставит перед собой в этом конфликте. Для общества функциями конфликта, в научной литературе считается разрешение противоборство сторон.

Объектом конфликта являются ценности, ресурсы или статус, по поводу которого происходит конфликт, а под предметом понимаются материальные образования, с ним связанные.

Рассмотрение основных понятий приводит к такому вопросу как типология конфликтов. В социологической литературе в соответствии с рассогласованием различных элементов социальной структуры выделяют следующие основные типы конфликтов. Прежде всего, это ролевые конфликты. Их источник - несовпадение принятой роли (добровольно или под давлением) социальным субъектом установившихся в обществе нормам и правилам. Так, например, социальная роль депутата предполагает такие качества как компетентность, юридическая грамотность, способность к норматворческой работе и т.п. Однако избирателей мало интересуют принимаемые депутатами нормы и законы, они обеспокоены борьбой за существование и видят в депутате человека, обязанного оказать им конкретную помощь. Налицо рассогласование социальной роли и социальных норм.

Второй тип конфликта - административный - имеет в качестве источника рассогласование прав и обязанностей. Права и обязанности предполагают их четкую фиксацию в рамках оргструктур. В процессе деятельности органов власти неизбежно возникают новые ситуации, перед ними встают новые задачи и соответственно меняется круг обязанностей. Возможности же реализовать их остаются подчас неизменными. От них ожидают выполнения поставленных задач, они же будучи не в состоянии это сделать, тем самым обманывают ожидания, возбуждают недовольство, что разрушает установившиеся социальные связи.

Конфликты, где источником рассогласования являются несоответствие власти и ответственности, называются политическими. В этом смысле в любом социальном конфликте есть политическое измерение. Такого рода конфликты существуют на всех ступенях социальной иерархии. Часто органы власти действуют не учитывая социальных последствий своих решений, т.е. предпринимая действия, ответственность за их

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, tarix elmləri doktoru, professor N.Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

результаты на себя не принимают. Все это ведет к дискредитации власти, а в конечном итоге к неподчинению ее органам.

На основании характера взаимодействия между различными социальными субъектами различают следующие типы конфликтов. Межличностные конфликты, являются следствием столкновения интересов отдельных личностей. Не следует преуменьшать значение такого рода конфликтов, при их накоплении могут деформироваться элементы социальной структуры. Более серьезными являются конфликты между социальными группами. В данном случае в результате расширения зоны конфликтов происходит деградация социальной структуры. Разрушительный - для социальной структуры характер имеют конфликты между организациями и институтами - институциональные конфликты, которые потрясают основы социальной структуры.

Анализируя различного рода конфликты, рассмотрим и типологию, предложенную американским ученым А. Раппопортом в его работе “Сражения, игры и дебаты”/3/. С его точки зрения, необходимо выделить три типа конфликтов: “сражения”, “игры” и “дебаты”. В “сражении” участники конфликта придерживаются одного правила – причинить как можно больше вреда своему сопернику. Часто этот императив настолько силен, что участник конфликта сам готов потерпеть ущерб, лишь бы навредить противнику. Отсюда ясно, что это нерациональная модель поведения, так как в ней отсутствует расчет затрат и результатов. В рамках данной системы отсутствует единая система ценностей, которая могла бы быть основанием для компромисса. Иного выхода из этого типа конфликта, кроме победы нет.

Для второго типа конфликта - “игры” – свойственна рациональная модель поведения участников конфликта: они рассчитывают свои ходы, тщательно взвешивают потери и приобретения, а самое главное, принимают общие правила игры. Основная стратегия поведения каждого из участников игры состоит в том, чтобы набрать в ходе игры как можно больше очков, опередив своего соперника. Конфликт типа игры предполагает институциональную поддержку имеющихся правил, благодаря которым сдерживается острота конфликта. Однако ценности и предпочтения игроков в ходе конфликта остаются неизменными, и потому разрешить конфликт такого типа практически невозможно, так как его источник у игроков остается.

В конфликтах типа “дебатов” основной упор делается на разрешении конфликта путем поиска общих оснований в системах ценностей. Понятно, что такого рода стратегия поведения требует совершенно иной рациональности, чем в конфликтах типа “игры”. Нужно не только рассчитывать затраты и усилия и владеть правилами игры, но и уметь анализировать сами правила, модифицируя их в соответствии с интересами участников конфликта. Таким образом, конфликт может быть разрешен тогда, когда найден консенсус у его участников и относительно систем ценностей и относительно взаимных притязаний, а также сформулированы новые правила поведения, блокирующие возникновение разногласий у партнеров, а в том случае если они возникают всегда есть возможность создать правила их разрешения.

Данная схема может быть проинтерпретирована с точки зрения динамики развития конфликта. На первом этапе, когда конфликт только возник, каждый из его участников полон решимости одержать победу, прилагает все усилия и привлекает все возможные ресурсы для нанесения поражения противнику. Первая стадия завершается тогда, когда материальные и моральные ресурсы истощаются, а до победы далеко. Тогда возникает мысль договориться с противником о разграничении сфер интересов, правилах, нормах и законах, регулирующих поведение участников конфликта, независимо от их пристрастий

и притязаний. Такого рода разрешение конфликта не устраняет его источника. Поэтому вновь и вновь возникают конфликты, которые разрушают с таким трудом созданные правила.

Если участники придерживаются рациональной модели поведения, возникает третья ситуация, в рамках которой участники конфликта пытаются устранить не только формы его проявления, но и его основания. Для этого необходимо выполнить, по меньшей мере, три задачи: во-первых, договориться о природе имеющегося конфликта (у всех участников должно быть одинаковое понимание природы конфликта); во-вторых, выработать единые правила поведения в условиях конфликтов; в-третьих, договориться о методах, средствах и процедурах разрешения конфликта. Таким образом, консенсус, достигаемый в ходе дебатов, - это результат трудоемкой и длительной работы. Вместе с тем это и способ выхода из конфликтной ситуации.

Для наличия конфликта требуются три условия. Во-первых, нужна конфликтная ситуация. Во-вторых, нужны конфликтные личности (конфликтные группы). Наличие одной конфликтной ситуации еще недостаточно для конфликта, если стороны миролюбивы. Можно годами и десятилетиями иметь конфликтную ситуацию, но конфликта (противоборства сторон) может и не произойти. В-третьих, нужно иметь повод для конфликта, то есть такое внешнее обстоятельство, которое является «спусковым механизмом», порождающим развитие событий.

Развитие конфликта можно изучить в двух аспектах: психологии развития конфликта и внешние события (объективная часть). Субъективные процессы развития конфликта имеют место в мозгу человека, либо осуществляются внутри организации и могут не совпадать с объективным развитием события. Когда речь идет о психологии развития конфликта, имеются в виду, в частности, типы поведения людей в конфликте. Наиболее распространены четыре типа поведения, проявляющиеся в конфликтной ситуации. Первый тип обнаруживает склонность к уходу от конфликта, к бегству от конфликтной ситуации; второй связан со склонностью к подчинению, т.е. к принятию решения противоположной стороны; третий тип - агрессивное поведение, способствующее развитию конфликта; четвертый - поведение свидетельствующие о склонности к компромиссу.

В социологической литературе рассматриваются различные модели стратегий поведения в конфликтных ситуациях. Первая модель стратегии поведения в конфликтной ситуации - это «стратегия страуса». Суть ее состоит в том, чтобы не признавать наличие конфликта. «Страус» предпочитает не замечать доведенные до предельной остроты столкновения интересов конфликтующих сторон. Когда «страус» слышит крики о помощи из зоны конфликта, он призывает не драматизировать ситуацию, полагая собственными призывами к мирному решению проблем действительно их решить. Самое большое на что способен «страус» - это признать существование конфликта, но это видимое признание не является основанием для реальных действий по его разрешению. Ведь реальные действия предполагают изменение собственного отношения к реальности, на что «страус» не способен.

Стратегия поведения в конфликтной ситуации второго типа называется «стратегией голубя». Она характеризуется социально-психологической позицией подчиненного по отношению к начальнику. Основная цель этой стратегии достичь соглашения любыми средствами, даже ценой уступок и односторонних потерь. «Голубь» легко меняет свою позицию под давлением соперника, подчиняясь его воле. Он готов рассматривать любые предложения, лишь бы сохранить переговорный процесс надежду

на соглашение. Стратегия голубя является вынужденной и, как правило, используется в ситуации поражения. Разрешение конфликта в рамках этой позиции часто бывает непродолжительным.

Весьма распространена в условиях конфликта “стратегия ястреба”. Основная цель этой стратегии - это победа над противником. “Ястреб” твердо придерживается своей позиции и постоянно требует от других участников конфликта уступок в обмен на продолжение с ним отношений. Для него характерны силовые методы разрешения конфликтных ситуаций, а угроза - часто используемое средство. Психологически “ястреб” порвал отношения с участниками конфликтной ситуации, он им не доверяет; более того вводит в заблуждение относительно своих истинных намерений. На переговорах “ястреб” заставляет других участников принять единственный ответ на проблему - тот, который предложена им самим.

Следующая модель стратегии поведения в конфликтной ситуации - это “стратегия согласия”. Суть данной модели поведения в конфликтной ситуации состоит в том, чтобы убедить участников конфликта выработать общий подход к проблеме с тем, чтобы достичь решения, удовлетворяющего все заинтересованные стороны /2/. В рамках этой стратегии целесообразно концентрировать внимание на интересах, а не на позициях, скрупулезно подсчитывая соотношение негативных и позитивных последствий для каждой из заинтересованных сторон при том или ином варианте решения проблемы. Стратегия согласия предлагает отказаться от образа соперника как врага, акцентируя внимание на том, что он такой же социальный субъект, но со своими специфическими интересами. В рамках этой стратегии одной из высших ценностей являются сами переговоры, которые продолжаются независимо от степени доверия между их участниками. При этом уступка в ответ на рациональные доводы участника переговоров воспринимается не как поражение, а как решение проблемы.

Конфликты - это неизбежный спутник общественного развития. Они представляют собой достаточно сложное многомерное образование. Вряд ли можно понять конфликт, исходя из одной, пусть даже очень хорошей модели или схемы.

Список использованной литературы

1. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. М., 2003.
2. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию или переговоры без поражения. М., 1990.
3. Rapoport A. Fights, Games and Debates. N.Y. 1960.
4. Козер А. Функции социального конфликта. М., 2000.
5. Социальный конфликт: современные исследования. М., 1991.
6. Социальные конфликты в условиях переходного периода – Социологические исследования, 1994, № 4.

Minə TAĞIYEVA

SOSIAL MÜNAQIŞƏLƏRİN TİPOLOGİYASI

Xülasə

Münaqişələr problemi sosioloziya elmində mühüm əhəmiyyət kəsb edən problemlərdəndir. Bu münaqişələrin sosial sistemin demək olar ki, bütün strukturlarında mütəmadi olaraq yaranması ilə əlaqədardır. Münaqişə maraqları, baxışları, mövqeləri – dəyər oriyentasiyalarında ziddiyyətlər və yaxud əsaslı fərqlər olan tərəflərin qarşıdurmasıdır. Məqalədə münaqişələrin funksiaları, əsas tipləri və habelə münaqişəli situasiyalarda davranış modelləri təhlil olunur. Sosioloji ədəbiyyatda münaqişələrin səviyyə, forma və məzmununa görə müxtəlif tipologiası mövcuddur. Sosioloji ədəbiyyatda habelə münaqişədə olan tərəflərin davranışının /strategiya və taktikası/ müxtəlif modelləri mövcuddur: “Dəvəquşu”, “Göyərçin”, “Qırğı”, “Saziş” strategiaları və s.

Mina TAGIEVA

TIPOLOGY OF SOCIAL CONFLICTS

Summary

The problem of conflicts borrows one of the central places in a sociological science. It is connected to occurrence of conflicts literally in all structures of social system. Conflict is an opposing of the parties that is conditioned by the contrast or essential differences of the interests, views and value orientations. In the article conceptual analysis is presented, the essence of the conflicts, their types, sociological theories of the conflicts are considered, behavioral strategy in the conflict situations are analysed, the functions and types of the negotiators are determined.

Dilqəm İSMAYILOV

*AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar
İnstitutu, fəlsəfə elmləri namizədi*

«XALQ HAKİMİYYƏTİ» ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ*

Demokratiyanın müasir nəzəriyyələrinin təhlili göstərir ki, demokratiyanın tərifı və xarakteristikasına yanaşmalar çox müxtəlifdir. Tamamilə aydındır ki, demokratiyanın prinsiplərinin (əsas müddəalarının) müxtəlif konsepsiyalarda analizi eyni mənalı ola bilməz. Demokratiyanın kollektivçi (eyniyyət) nəzəriyyələrində prinsiplərin məzmunu bilavasitə «xalq hakimiyyəti» anlayışının məzmunu kimi müəyyən olunur. Demokratiya idealı xalq hakimiyyətinin tam surətdə həyata keçirilməsi, onun vahid iradəsinin dövlət siyasətində cəmləşməsi kimi qəbul edilir. Demokratiyanın ənənəvi anlayışı kimi xalq hakimiyyətinin əsas ideyası olan xalqın suverenliyi ideyasının analizindən başlayaq. Bu ideya burcuva inqilabları dövründə formalaşmışdır. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cəmiyyətdə ali siyasi hakimiyyətin mənbəyi xalqdır. Bu müddəa ABŞ-ın «İstiqlaliyyət bəyan-naməsi»ndə (1776), habelə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da öz əksini tapmışdır (1, s.5).

Xalqın suverenliyi prinsipinə aşağıdakılar aiddir: dövlətdə müəssislər və konstitusiya hakimiyyəti xalqa məxsusdur; xalq öz nümayəndələrini seçir və dövrü olaraq onları dəyişə bilər; xalq qanunların işlənilməsi və hazırlanmasında və qəbulunda xalq təşəbbüsü və referendumlar yolu ilə bilavasitə iştirak edə bilər; xalq tərəfindən hakimiyyətin tanınması mövcud hakimiyyətin legitimliyinin əsasıdır.

Dünya siyasi praktikasında xalq suverenliyi ideyası müxtəlif cür qəbul edilmiş və reallaşdırılmışdır. Lakin ən inkişaf etmiş ölkələrdə belə bu prinsip tam həyata keçməmişdir. Belə ki, 1787-ci il ABŞ Konstitusiyası əmlak senzi qoymaqla ağ yoxsulları seçki hüququndan məhrum etmişdi. Qadınlar, amerikalı hinduları və zənciləri də səs hüququndan məhrum edilmişdilər. Düzdür, bu və ya digər qadağalar sonralar aradan götürülmüşdür. Parenti yazır ki, ABŞ Konstitusiyası heç vaxt xalq səsverməsinə çıxarılmamışdır (5, s.104). ABŞ-ın əsasını qoyanlar xalq hakimiyyətinə rəğbətə yanaşmırdılar. A.Hamilton yazırdı: «Xalq möhkəm deyil və dəyişkəndir, o çox nadir hallarda düzgün fikir söyləyir və düzgün qərarlar qəbul edir» (5, s.94). Qeyd edək ki, A.Hamiltonun fikrini Böyük Fransa inqilabı dövründə yakobinçilərin hərəkətləri də təsdiq etdi. Belə ki, həmin inqilabda yakobinçilər yekdil səsle minlərlə inqilab düşmənlərini edam etmək üçün gilyotin maşınına göndərirdilər.

N.Berdyayev də xalq hakimiyyəti prinsipini kəskin tənqid etmişdir. 1917-ci il çevrilişindən sonra bolşeviklər tərəfindən xalq kütlələri üçün elan edilmiş demokratiyanı inkar edərək N.Berdyayev yazırdı ki, «suveren xalq insandan istədiyi hər şeyi, öz rifahı üçün vacib olan hər şeyi ala bilər. Xalqın mütləq hakimiyyəti qorxulu mütləq hakimiyyətdir» (2, s.171).

Siyasi hakimiyyətin suvereni kimi xalq ideyasına neqativ münasibəti biz K.Popperin «Açıq cəmiyyət və onun düşmənləri» kitabında da görürük (6, c.160-178). İngilis filosofu yazır ki, həqiqətdə xalq heç bir yerdə idarə etmir. Xalq idarə edən partiyaları seçir. Xalqın suverenliyinin Popper tərəfindən tənqidi bir sıra arqumentlərə əsaslanır. Popper hesab edir ki, xalqın suverenliyi cəmiyyəti özbaşınalıqdan, zorakılıqdan müdafiə etmir. Hakimiyyəti istədiyi kimi tətbiq edən heç bir insan, heç bir qrup, heç bir sinif suveren hesab edilə

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru Ə.Abbasov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

bilməz. Popperə görə, demokratiya odur ki, vətəndaşlar siyasətə təsir etmək imkanına malik olur, onlar bunu arzu edir, siyasətçilər özünü xalqın xidmətçisi kimi göstərir, hökumət qanunları isə çoxluğun arzularını ifadə edir. Popperin bu fikri ilə razılaşmamaq olmur. Filosof habelə hesab edir ki, xalqın adından onun bir hissəsinə qarşı müəyyən güc tətbiq edilməsinə bu və ya digər hüquqi normalarla bəraət qazandıran nəzarətsiz suverenlik imkanları da realdır. Hakimiyyətdə xalqın suverenliyinin nəzarətsizliyi, bu cür suverenliyin mütləqliyi tiraniyaya, yəni hakimiyyətin zorakı üsullarla ələ keçirilməsinə doğru aparır. Popper göstərir ki, bu cür imkan fantaziya olmayıb, tarixdə bir neçə dəfə reallaşmışdır. Popper öz fikrini belə tamamlayır: «Bütün suverenliklər paradoksaldır» (7, s.164). Məlumdur ki, 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra elan edilmiş xalqın suverenliyi prinsipini həyata keçirmək baş tutmadı. Partiya-dövlət avtoritar recimi azlığın çoxluq üzərində diktaturasına çevrildi. Berdyayev və Popperin fikirlərinin həqiqiliyini dövlət sosializminin dramatik tarixi sübut etdi və «suverenliklərə müharibə» elan edilməsi SSRİ-nin dağılmasına gətirib çıxardı.

Xalqın suverenliyi prinsipi «çoxluq» və «nümayəndəlik» prinsipləri ilə sıx bağlıdır. «Çoxluq» prinsipi hamı tərəfindən, o cümlədən liberallar, konservatorlar, kommunistlər, sosialistlər tərəfindən qəbul edilir. Müasir amerikalı sosioloqlarından biri olan U.Rostou hesab edir ki, demokratiya idarə olunanlarla idarə edən çoxluq arasında razılıq əsasında həyata keçirilən dövlətçilik deməkdir (8). Bir çox xarici nəzəriyyəçilər və siyasətçilər müasir demokratiyanı xarakterizə edərkən birinci yerə «çoxluq» prinsipini qoyurlar. Bununla yanaşı, siyasi fikir tarixində bu prinsip xalq hakimiyyətinin əksi kimi şərh olunur.

Russo və marksist nəzəriyyəsi «çoxluq» prinsipini xalqın-suverenin vahid, bölünməz iradəsi, «bütöv kollektivin» iradəsi mənasında şərh edir. Ümumi iradə həmişə düzgündür. Xalq heç vaxt öz maraqlarında səhvə yol vermir. Ayırı-ayrı vətəndaşların maraqları bütöv xalqın maraqlarına zidd ola bilməz. Məsələnin bu cür qoyuluşu azlığın hüquqlarının tanınması və müxalifətin mövcud olma hüququnun üstündən xətt çəkir. Demokratiyanın bu cür anlayışı İ.Kanta imkan vermişdir ki, o, bu cür demokratiyanı «qaçılmaz despotizm» adlandırsın (4, s.169-200).

«Çoxluq» prinsipinin liberal şərhini marksist nəzəriyyənin şərhinə tam əksdir. Çoxluğun hökmranlığı kimi başa düşülən demokratiya elitərizmə (insanların imtiyazlı qruplarının hakimiyyəti), totalitarizmə (diktatorun hakimiyyəti), etnokratizmə (bir qrup millətçilərin hakimiyyəti), habelə azlığın avtoritar hakimiyyətinin istənilən digər formalara əksdir. Digər tərəfdən, demokratiyanın oxlokratiya ilə və kütlələrin fərdlər üzərində zorakı hakimiyyəti ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. N.Berdyayev 1918-ci ildə yazdığı «Bərabərsizliyin fəlsəfəsi» əsərində bolşevikləri adi çoxluğun, kütlələrin şəxslər üzərində hakimiyyətinə gətirib çıxaran demokratiyanı tətbiq etdiklərinə görə kəskin tənqid edirdi (2, s.104). Demokratiyanı tənqid etməkdə Berdyayev düzgün mövqə tutmasa da gələcəkdə çoxluğun hakimiyyətinə gətirib çıxara biləcək bolşevik demokratiyasının təhlükəsini söyləməkdə düzgün mövqə tuturdu. N.Berdyayevin demokratiyanı birtərəfli başa düşməsinə görə tənqidi ingilis filosofu K.Popperin fikirləri ilə uyğun gəlir: «Demokratiyanı çoxluğun hakimiyyətinə aid etmək olmaz... Axı çoxluq zorakı metodlarla da idarə edə bilər. Demokratiya zamanı idarə edənlərin hakimiyyəti məhdudlaşdırılmalıdır» (7, s.187).

Fransız politoloqu M.Düvercye hesab edir ki, demokratiya azlığın hüquqlarına hörmət edən çoxluğun hakimiyyətidir. Demokratiya konsepsiyasına «çoxluq» prinsipi ilə yanaşı «konsensus» prinsipinin daxil edilməsi haqqında məsələ də buradan irəli gəlir. Müasir demokratiyanın ideali konsensus demokratiyasıdır.

Demokratiyanın xalq hakimiyyəti kimi mahiyyətinin başa düşülməsi nümayəndəlik prinsipinin analizini tələb edir. Nümayəndəlik prinsipinin kəşfi siyasi rəhbərliyin və onun təşkilinin tərəqqisi istiqamətində mühüm addım olmuşdur. ABŞ alimi D.Medison yazır:

«Nümayəndəlik prinsipinin kəşfi üçün biz Avropaya borcluyuq...» (10, s.104). Nümayəndəlik prinsipi liberal, plüralist və digər demokratiya nəzəriyyələrinin özəyini təşkil edir. Bu prinsip müasir kollektivçi nəzəriyyələr tərəfindən də tanınır.

Liberalizmin nəzəriyyəçilərindən biri C.S.Mill nümayəndəli idarəetməni bütün xalqın dövrü olaraq seçdiyi deputatları vasitəsilə ali hakimiyyəti nəzarətdə saxlamaq vasitəsi hesab edirdi. Nümayəndəlik, səlahiyyət, hakimiyyətin ara strukturlarının yaranması, konstitusiyaçılıq, siyasi partiyalar, seçkilər müasir nümayəndəli demokratiyanın elementləridir. Nümayəndəlik elektorat tərəfindən inanılmış orqana və ya ayrıca götürülmüş şəxsə onun adından danışmaq, onu təmsil etmək, onun mənafeyini müdafiə etmək və hakimiyyət iradəsini ifadə etməkdir. Bu prosesin analizi fransız politoloqu P.Burduye tərəfindən ətraflı verilmişdir (3, s.263).

Nümayəndəliyin qüsurlu tərəfləri də yox deyildir. Belə ki, kiminsə adından danışmaq və kiminsə əvəzinə fəaliyyət göstərmək həmin nümayəndəni seçmiş elektoratın müəyyən mənada hüququnun boğulmasıdır. Cəmiyyət üzvləri tərəfindən seçilmiş nümayəndələr hakimiyyət «Mənəm», «xalq tərəfindən seçilmiş Mənəm» və nəyi vacib bilirəmsə, istəyirəmsə onu da edə bilərəm, «kimi istəsəm cəzalandıra, kimi də istəsəm mükafatlandıra bilərəm» deyə bilər. Demokratik yolla xalq tərəfindən seçilmiş avtoritar lider də oxşar düşünə bilər və hərəkət edə bilər. Beləliklə, inanılmış şəxs (orqan) sahibkara çevrilə bilər. Eyni zamanda nümayəndəlik həqiqət üzərində inhisar üçün imkanlar yarada bilər. Belə ki, Burduyenin fikrincə, belə halda nümayəndəni seçmiş elektorat öz nümayəndəsinə tabe olur, onun fikirləri və qiymətləndirməsi ilə razılaşır və onun arxasınca sürünür. Nümayəndəlik eyni zamanda kütlələrin hakimiyyətdən yadırgamasına gətirib çıxara bilər. Belə ki, seçilmiş nümayəndə vətəndaşların çoxundan səlahiyyət alandan sonra müstəqil qüvvəyə çevrilir. Lakin bütün bu neqativ cəhətlərinə baxmayaraq nümayəndəlik sistemi xalq hakimiyyəti kimi demokratiyanın fundamental elementlərindən biridir. Onun üstün cəhətləri məhdud cəhətlərinin üstünü örtür.

Nümayəndəlik prinsipinin reallaşması mexanizmi, hakimiyyətə nümayəndə göndərmə prosesi seçkilərdir, daha dəqiq desək seçki sistemidir. Hakimiyyət nümayəndələrinin seçilməsi demokratiyanın prosedurudur. Nümayəndəlik sisteminin müsbət və mənfisi, pozitiv və neqativ tərəfləri, nümayəndə göndərmə prosesinin reallaşması hər şeydən əvvəl seçki texnologiyasından keçir.

Hazırkı dövrdə hansısa ölkənin hakim dairələrinin seçki praktikasından keçmədiyi və öz legitimliyini seçkilər vasitəsilə təsdiq etməyə cəhd göstərmədiyi haqqında fikir söyləmək çətinidir. Lakin bu ölkələrin heç də hamısı demokratik ölkələr sırasına aid deyildir. Hətta əsrlərcə demokratik ənənələrə malik ölkələrdə belə heç də həmişə demokratik seçki ideallarına nail olmaq mümkün olmur. Amerikan politoloqu M.Parenti yazır: «Çoxluğun iradəsinin qeyd olunmasını həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulmuş institut əslində imtiyazlı azlığın idarə etməsini qanuniləşdirməyə xidmət edir» (5, s.268). Seçkilər paradoksaldır və heç də həmişə ən yaxşılar seçilmir. Demokratiyanın bu paradoksunu hələ A.Tokvil də qeyd etmişdir. O yazırdı: «Avropada çoxları inanır və ya danışır ki, ümumi seçkili idarəetmənin üstün cəhətlərindən biri budur ki, idarəetməyə xalqın etibar etdiyi adamlar cəlb olunur mən belə bir kəşf etmişəm: idarə olunanlar arasında layiqli adamlar idarə edənlər arasında olduğundan çoxdur» (9, s.160-161).

Demokratiyanın əsas prinsipləri – xalqın suverenliyi, çoxluğun idarəetməsi, nümayəndəlik və plüralizm parlamentarizmin bazasını təşkil edir.

Parlament xalq tərəfindən seçilir və xalqın adından idarə edir. Öz növbəsində xalq suveren kimi seçkilər vasitəsilə öz nümayəndələri üzərində nəzarəti həyata keçirir. Seçilmiş deputatların hakimiyyət səlahiyyətlərləri özündə ümumxalq konsensusunu əks etdirən Konstitusiya ilə müəyyən edilir və məhdudlaşdırılır. Parlament özündə əhalinin bütün

sosial əhəmiyyətli təbəqəsinin çoxluğunu əks etdirir; bununla yanaşı, qərarların qəbulu mexanizmi də «çoxluq» prinsipi ilə qəbul edilir (azlığın fikrinə hörmət etməklə yanaşı); müxalifət – parlamentarizmin zəruri institutudur.

Parlamentarizmin funksiya göstərməsi siyasi təcrübədə plüralizm prinsipinin real həyata keçirilməsidir. Parlamentarilərin partiya siyahısı üzrə seçilməsi, partiya fraksiyalarının, o cümlədən müxalifət fraksiyalarının fəaliyyəti, müxtəlif siyasi qruplaşmaların seçicilərin maraqları və ideyalarının spektrini ifadə edən proqram baxışlarının və konsepsiyalarının, siyasi görüşlərinin və mövqelərinin qarşılaşdırılması, müqayisəsi, fraksiyaların açıq rəqabəti – parlament demokratiyası sistemində siyasi plüralizmin reallaşmasının konkret formaları bunlardır.

Parlamentarizmin siyasi praktikası onun funksiyalarının çoxnövlüyünü üzə çıxarmışdır. Bu ilk növbədə nümayəndəli funksiya (əhalinin sosial qrup və təbəqələrinin siyasi iradəsinin və maraqlarının institusionallaşması). Nümayəndəli funksiyanın reallaşmasının təminatçısı seçki sistemidir. Siyasi qüvvələrin nümayəndəliyi elitanın formalaşmasının effektiv üsuludur. Vətəndaş cəmiyyətinin spesifikliyindən asılı olaraq parlamentdə nümayəndəlik - partiyalı, ərazi üzrə, korporativ və etnik nümayəndəlik ola bilər.

Parlamentin hakimiyyət funksiyası xalqın suverenliyinin törəməsidir və konstitusion təminatı vardır. Onun ən mühüm fəaliyyəti qanunverici fəaliyyətdir. Parlament cəmiyyətin çoxluğunu təmsil etdiyindən və onun iradəsinə həyata keçirdiyindən dövlət hakimiyyətinin legitimləşdirilməsinin ən mühüm institutudur. Siyasi legitimlik cəmiyyətin marağında olduğu siyasi qərarların qəbul edilməsi ilə reallaşır. Xalqın nümayəndələri tərəfindən qəbul edilən qərarlar bütün dövlət və ictimai institutlar üçün zəruridir və idarə edənlərlə idarə edilənlər üçün qanun əsasdır.

Parlament demokratiyası eyni zamanda ictimai konfliktləri institusionallaşdırır. Xalq tərəfindən seçilmişlər aşkar surətdə, legitim olaraq, ümumi qəbul edilmiş normalar və «oyun qaydaları» əsasında cəmiyyətdə yaranmış konfliktləri – sosial və etnik qruplar arasında yaranmış, regional və b. konfliktləri müzakirə edir və həll edir. Parlament konfliktləri həll etməyin açıq formasıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, parlamentarizm institutunun qeyd edilən funksiyaları heç də hər bir ölkədə reallığa çevrilmir. Bu funksiyaların canlı siyasətə çevrilməsi konkret-siyasi şəraitdən, dövlətin konstitusion əsaslarının xarakterindən asılıdır. Bir çox hallarda parlamentin konstitusion səlahiyyətləri icra hakimiyyətinin aqressivliyi üzündən və ya parlamentarilərin siyasi iradəsizliyi ucbatından reallaşmamış qalır.

Parlamentin real hakimiyyət rolu, parlamentarizm institutunun bütövlükdə demokratik recimlərin siyasi həyatına faktiki təsiri hər bir ölkədə hakimiyyətin konstitusion əsasda bölgüsü qaydasından asılıdır. Hakimiyyətin bölgüsü prinsipi parlamentarizmin bazasıdır. Hakimiyyətin bölgüsü ideyası demokratiyanın liberal konsepsiyasında öz əksini tapmış və uzun müddət kollektivçi konsepsiyalar, ilk növbədə marksizm tərəfindən inkar edilmişdir. Hakimiyyətin bölgüsü prinsipi ilk dəfə C.Lokk, sonradan isə Ş.Monteskye tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Praktik olaraq isə ilk dəfə ABŞ-da tətbiq edilmişdir.

Parlament siyasi institut kimi siyasi qüvvələrin yarışmasının zəruriliyini ortaya çıxarır. Ümumi qəbul edilmiş «oyun qaydaları» çərçivəsində baş verən rəqabət, yarış siyasi qüvvələrin siyasi fəallığının stimullaşdırılması qərarların variantlarının seçilməsi üsuluna xidmət edir. Parlament yarışması siyasi liderlərin üzə çıxarılması, onların tərbiyə edilməsinin ən yaxşı üsuludur.

Siyasi yarışın iştirakçıları kimi hakim çoxluq və müxalifəti təmsil edən azlıq çıxış edir. Parlament müxalifəti – çoxluğun siyasi kursuna qarşı öz xəttini irəli sürən və müəyyən təbəqə və qrupların maraqlarını əks etdirən partiya, yaxud istənilən siyasi qruplaşma ola bilər. Siyasi xarakteristikasına görə müxalifət «sağ» və «sol» müxalifətə, siyasi

daşıyıcılarına görə sənaye, aqrar, milli müxalifətə, çoxluğun siyasətinə təsiretmə xarakteristikasına görə funksional və «əbədi» müxalifətə bölünür. «Sol» müxalifətə o qüvvələr aid edilir ki, hakim qüvvələrin siyasi kursunda çox və ya az dərəcədə radikal dəyişikliklərin edilməsi uğrunda çıxış edir. «Sağ» müxalifət cəmiyyətin konservativ qüvvələri ilə eyniləşdirilir. Bir qayda olaraq, «sağların» və «solların» çoxluğa qarşı konfrontasiyası şəraitində kompromisə cəhd edən «mərkəzçi» qüvvələr yaranır. İdeoloji simasına görə müxalifətin tərkibi müxtəlif növlü və ya yekdil ola bilər.

Funksional və «əbədi» müxalifət haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, funksional müxalifət hər şeydən əvvəl əsasən Qərb ölkələrinin parlamentinə xasdır. Bu müxalifət mövcud sistemin əleyhinə çıxış etmir, lakin sistemin fəaliyyətinə aktiv təsir edir; köklü siyasi məsələlərdə konsensusa cəhd göstərir. Funksional müxalifət bir qayda olaraq ikipartiyalı sistemlərə xasdır. «Əbədi» müxalifət isə hakim qüvvələri öz siyasi idealları mövqeyindən daim tənqid edir, mövcud recimə qarşı çıxış edir.

Demokratik ölkələrdə müxalifətə münasibət demokratiyanın təbii halı kimi sakitdir. Avtoritarizm strukturlarının və ya onun qalıqlarının saxlandığı ölkələrdə müxalifətə hər şeydən əvvəl qanuni hakimiyyət orqanlarının normal işinə mane olan şəx qüvvə, siyasi patologiya (anormallıq) kimi baxılır. Parlamentarizm demokratiyanın elə sistemidir ki, rəsmi fəaliyyət göstərən müxalifətdən başqa burada vətəndaş təzyiq qrupları (lobbi) də mövcud olur və fəaliyyət göstərir. Bu təzyiq qrupları korporativ, milli, regional və b. maraqları təmsil edir. Təzyiq qrupları parlamentdən kənar müxalifəti yaradır. Mühüm dövlət sənədlərinin qəbulu zamanı lobbiləşmə xarici parlamentlərin praktikasında adi haldır.

Parlamentarizm demokratiya institutu kimi bütün münasibətlərdə ideal deyildir. Demokratiya üçün mühüm təhlükə bu və ya digər qərarın qəbulu zamanı çoxluğun partiyasının inhisarından gedir və bu da əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin maraqlarının boğulmasına, cəmiyyətdə sosial gərginlik ocağının yaranmasına gətirib çıxarır. Deputatların polemika mədəniyyətində rəqabətinin göstəricisi kimi parlament diskussiyaları həmişə işgüzar qərarların işlənilib hazırlanmasına mane olur, ictimaiyyətin gözündə qanunverici orqanın presticinə xələl gətirir və bundan da avtoritar icra hakimiyyətinin tərəfdarları istifadə edir.

Hazırda demokratiyanın məzmununu aşağıdakı ölçülər xarakterizə edir: - dövlətin idarə olunmasında xalqın real iştirakı, real siyasi bərabərlik, sosial ədalət və idarə edən hakim qüvvələrin xalq qarşısında məsuliyyəti.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2002.
2. Бердяев Н. Философия неравенства. М., 1990.
3. Бурдые П. Социология политики. М., 1993.
4. Кант И. Соч. Т.6. М., 1966.
5. Паренти М. Демократия для немногих. М., 1990.
6. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т.1.М., 1992.
7. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т.2.М., 1992.
8. Ростю У. Политика и стадии роста. М., 1973.
9. Токвиль А. Де. Демократия в Америке. М., 1992.
10. Федералист. Политические эссе А.Гамильтона, Дж.Медисона и Дж.Джея. М., 1993.

Дильгам ИСМАИЛОВ

СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ «НАРОДНАЯ ВЛАСТЬ»

Резюме

В статье с разных позиций анализируется такое традиционное понятие демократии, как «народная власть». Отмечается также, что демократия понимается как народная власть, или же как власть определенной части народа, больших социальных групп и классов. В статье правление народа предстает, в основном, как непосредственное участие его в политической власти, как самоуправление. В то же время, для раскрытия сущности понятия народная власть анализируются принципы народного суверенитета, «большинства» и «представительства», парламентского института – как производное от народного суверенитета, парламентаризма, парламентской оппозиции и др.

Dilqam ISMAYILOV

THE ESSENCE OF CONCEPTION OF «NATIONAL POWER»

Summary

In the article is analysed such traditional definition of “national power” in different positions. It is also noted that, democracy is understood as a national power, or as a power of definite part of nation, big social groups and classes. Ruling of nation is mainly commented as its directly participation in political power, and self-government. At the same time to explain the essence of conception of “national power” is analysed such principles as “national sovereignty” and “majority” and “representation”, parliamentary institution – as a reproduction of national sovereignty, parliamentarism, parliamentary opposition ets.

Самира МИР-БАГИРЗАДЕ

кандидат филологических наук, научный
сотрудник отдела «Философия религии»

СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В КЛАССИЧЕСКОЙ ИСЛАМСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ*

Ислам связал различные народы в единое мировое сообщество.

Большой интерес ислама к мирскому воспитанию в мусульманских странах послужил основой для разработки особой системы воспитания, в котором мирские и религиозные интересы были оптимально уравновешены. Исламское воспитание основывалось на принципах веры и благих деяний и контролировалось шариатом и сунной. Целью исламского воспитания было привить комплекс моральных качеств. Соотнесенность тела и духа являлось также одним из нравственных правил, поэтому мусульмане серьёзно относились и к физическому воспитанию. Интерес мусульман к ратному воспитанию и военным наукам не шёл вразрез со стремлением к освоению других знаний. Великий Пророк Мухаммед после битвы при Бадре и победы мусульман, обратился к огромным толпам людей, которых они взяли в плен, что любой из них, кто пожелает купить свободу, но не имеет денег на выкуп, мог бы использовать в качестве ресурсов свою грамотность, и любой многобожник, который обучал мусульман чтению и письму, должен был получить свободу. Его высказывание воплотилось в жизнь, и именно таким образом большое количество первых его последователей отправились в путь за знаниями.

В период расцвета исламской цивилизации существовало огромное количество высших школ. Во многих мусульманских городах существовали такие известные высшие школы (медресе), как Низамия, Мустансирия, Халавия, Джавзия, аль-Азхар и др. и каждая из них была знаменита по-своему. Все эти школы целиком или в большинстве своем поддерживались за счет вакфов (имуществом, выделяемым состоятельными людьми или благотворительными учреждениями на религиозные цели) и не контролировались халифами и султанами. В этих школах преподавали и воспитывались корифеи исламской науки.

Некоторые традиции и терминологии, которые используются в европейских университетах, такие например, как reading (чтение), hearing (слушание), licence (разрешение) и даже такой термин, как baccalarius (от арабского «Бихакке ривая» - «по праву предания») были заимствованы из исламской традиции и терминов, распространенных в исламских школах Андалусии, Египта, Сирии.

Высшие школы-медресе считались важными центрами научной деятельности. Преподаватели этих школ были крупнейшими учеными своего времени. В эти центры стремились попасть исследователи наук из всех уголков мира. В этих университетах они обеспечивались жильем и стипендией. Они имели также возможность пользоваться библиотеками, больницами, мечетями, слушать проповеди.

В средневековом мусульманском мире медресе представляло собой одну из основополагающих составляющих институализированной системы высшего образования.

Ученые выдвигают ряд версий относительно её возникновения и оформления как самостоятельного института. Согласно теории о «буддийских корнях» медресе, его

---

* Məqalə fəlsəfə elmləri namizədi A.Əlizadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

прототипом в Центральной Азии стали буддийские монастыри-*вихары*. По другой версии, медресе явилось логическим продолжением института *дар аль-'ильм* («Дом науки»), как назывались библиотеки и центры пропаганды эллинско-эллинистической учёности, возникшие на Востоке в IX-X, Существует также мнение о том, что медресе «выросли» из *ханов* – постоянных дворов, предназначавшихся для проживания пришлых учащихся и строившихся при мечетях, в которых велось преподавание схоластических дисциплин.

Первые медресе появились в восточной части распространения ислама. Родиной медресе стал Нишапур, где одно из первых учебных заведений этого типа было основано специально для выдающегося учёного Рухн ад-Дина аль-Исфара'ини (ум. в 1027 г.). Несмотря на то, что медресе возникли при Газвинах (977-1186), их наиболее щедрыми патронами стали Сельджуки (1038-1194), победившие Газневидов в 1040 г. и продолжившие захват ближневосточных земель. В правление султанов Алп-Араслана и его сына Малик-шаьха, когда империя Великих Сельджуков достигла своего максимального расширения, везирь обоих правителей, прославленный Низамуль-Мульк (1064-1092) во всех главных городах государств (Багдад, Исфаган, Нишапур, Балх, Герат) начал крупномасштабное строительство медресе, получивших название Низамия.

С этого времени в истории медресе начался качественно новый период-«эра блеска и великолепия». В XII столетии только в Багдаде функционировало 30 медресе. В 1234 г. халиф Мустансир основывает превосходное медресе Мустансирия школу, предназначенную для четырех суннитских толков законовещения. Фатимидские правители, будучи исмаилитами, особого пристрастия к медресе как к суннитскому институту не питали, однако, поскольку большинство их подданных оставались суннитами, остановив процесс распространения этого института учёности не могли ни в Египте, ни за его пределами. После падения фатимидской династии медресе распространилось в Северной Африке и «пересекло» Гибралтар. Самое раннее медресе в Испании было основано в Гренаде в 1349 году. Таким образом, на протяжении XII-XIV столетий медресе завоевало как восток, так и запад мусульманского мира.

Мечеть аль-Азхар открылась в 927 году при династии Фатимидов (909-1171), ведущей своё происхождение от дочери Пророка (По легенде, её название восходит к одному из эпитетов старшей дочери Мухаммеда, прекрасной Фатимы, -аль-захра, -«сверкающая»). Несколько лет спустя во дворе мечети прошёл первый «семинар». Абу аль-Хасан Али ибн аль-Нуман аль-Кайравани зачитал всем присутствующим отрывок из «Аль-Ихтисара» (собрание изречений по религиозному праву).

Очень скоро влияние аль-азхарской школы во всём мусульманском мире стало огромным. Отчасти из-за географического положения Каира, важной стоянкой на пути в Мекку паломников из Африки, отчасти из-за его политического статуса (после развала в X веке государства Аббасидов город стал столицей халифата Фатимидов). Сперва студентов обучали прямо на дворе большой мечети, а для иностранцев отвели специальное жилое помещение, так называемый *ривак*. Аль-Азхар с самого начала привлекал буквально толпы учёных и любознательных юношей разных стран-при нём довольно рано сложилась система, в чём-то напоминающая современную систему «приглашённой профессуры» и стипендий. К тому же с ослаблением арабского влияния в Андалусс и Средней Азии это заведение на долгое время стало прибежищем для тех учёных и мыслителей, которые вынуждены были покинуть прежние места проживания.

Поначалу среди богословов аль-Азхара допускалась широта взглядов: с XIII века здесь собирались исмаилиты, представители крупнейшей шиитской секты, в позднем

средневековые - суннии. И лишь к XVIII столетию университет превратился в сугубо суннитский центр, каковым он и является и сегодня. Изначально построенный только как мечеть для нового города, аль-Азхар постепенно превратился в крупнейший центр богословия в мире ислама, став фактическим общемусульманским средоточием традиционного образования и наук. С аль-Азхаром связано на какой-то период жизни и деятельность рода выдающихся людей: физика Ибн аль-Хайсама (умер ок. 1039 г.); врача Абуль Латифа аль-Багдади (умер ок. в 1231 г.); факиха и историка Ибн Халдуна (умер в 1406 г.) и др. Важный побудительный мотив для расширения сети медресе состоял в необходимости подготовки высокопрофессиональных кадров для системы государственного управления. «Выпускники» медресе становились не только религиозными деятелями – муфтиями, имамами, проповедниками-хатибами и т.п., но и пополняли административный аппарат; как судьи, министры, и т.д. Медресе было кузницей кадров, которая готовила тех, кто правил государством, эффективно влиял на общество.

Своеобразная иерархия центров исламского образования видоизменялась с течением времени. Под влиянием экономических и политических факторов разные города претендовали на «интеллектуальное» лидерство в различные исторические периоды. В IX - начале X столетия в «интеллектуальном авангарде» был Багдад.

К 830 году халиф аль-Манун, большой ценитель наук и искусств, всегда поощрявший стремление к просвещению, основал знаменитый Дом мудрости (Бейт уль-Хикма), в «городе мира» Багдаде. Этот прообраз академического университета стал местом концентрации научных и духовных идей со всех концов халифата, где собирались ученые-индийцы, персы, согдийцы (жители Трансоксианы), турки, арабы, греки, копты, берберы, и даже китайцы – представители самых различных отраслей знания и люди разных религиозных убеждений.

Дом мудрости включал богатую библиотеку, академию, переводческое отделение и множество астрономических обсерваторий. В этой кузнице интеллектуалов основные усилия были направлены на выполнение тщательных переводов античных текстов (философских и научных) на арабский язык. Переводы выполнялись в два этапа: сначала с греческого на сирийский (арамейский), а затем на арабский.

Многие эллинистические термины вошли в состав арабского языка - такие, как фальсафа (философия), астураб (астролябия), джуматрия (геометрия), джуграфия (география). Послы, отправленные к самому византийскому императору в Константинополь, запрашивали у него античные манускрипты. Руководитель команды переводчиков был высокообразованный христианин-несторианин из Аль-Хиры по имени Хунаин ибн Исхаг (809-873), который сам был практикующим медиком с отличной репутацией и преподавал греческий язык. Помимо греческих переводов делались и другие переводы, в основном индийских книг, некоторые из них были до того переведены на пехлеви (среднеперсидский язык). Переводческое движение распространялось в течение первого столетия аббасидского правления (750-850). Именно вслед за этим, когда началось критическое осмысление наук и знаний других цивилизаций, мусульмане погрузились в напряженные дискуссии, и книга превратилась в главное средство обмена идеями.

Большое число этих работ позднее были переведены заново – в основном в Испании и на Сицилии – преимущественно на латинский, а также и на еврейский языки, став таким образом известными в средневековой Европе. Арабы, по большому счету, были учениками греков, но всякое учение, взятое ими у античных авторов, было тщательно переработано, дополнено и частично пересмотрено с их собственной точки

зрения. Вполне естественно, что большинство переводчиков, такие как Хунайн, Юханна, ибн Масавайх (777-857), Сабит ибн Куррах (ок. 836-901) и Куста ибн Лука (ум.ок. 922), были одновременно специалистами в других областях. Трактат Ибн Массавайха по офтальмологии является древнейшим из сохранившихся до наших дней.

В это же самое время традиции интеллектуальной активности прочно обосновались и в Испании, в одной лишь Кордове было не менее семидесяти библиотек. Затем лидирующие позиции перешли к Каиру, и к «сосредоточению учености на Востоке» - Нишапуру.

В Азербайджане первые медресе были построены в XI веке в Баку, Гяндже, Шемахе, Шуше и др. городах. Здесь преподавались арабские и фарсидские языки, шариат, литература, философия, логика, психология и др. предметы. В 1259 году под руководством Насреддина Туси в Азербайджане, в Шемахе, была также построена обсерватория. Данная обсерватория функционировала 50 лет, в ее библиотеке насчитывалось около 400000 рукописей. Здесь работали более 100 ученых из разных стран, среди них Гутбеддин Ширази, Газвини, Фахраддин Мараги, Абуль Фарадж, китаец Фио Мунчи, монгол Иса, тифлисец Фахраддин Ихлати и др., которые оказали большое воздействие на развитие науки не только Востока, но и Запада. В данной обсерватории были созданы научные работы Насреддина Туси, такие как «Зидж Эльхани» (Таблицы Эльхани), «Шакл ул- Гита» (Трактат о полном четырехстороннике), «Устурлаб» (Астролябия), «Тахрир аль-Маджисти» (Комментарий к аль-Магисти), «Ахлаг-и-Насири» (Этика-Насири), «Джавахирнаме» (Книга о драгоценных камнях) и др.

В средневековом мусульманском мире медресе обладало самостоятельным статусом в качестве института исламского образования, однако при этом медресе и мечеть, со времен пророка Мухаммеда, служившая центром обучения, интерферировались, совпадая со своими просветительскими функциями. Изначально медресе предназначалось для преподавания мусульманского права-фикха. Помещения в мечети, специально выделенное для занятий, часто называли медресе, и зачастую здание медресе, построенное в непосредственной близости от «Божьего дома», являлось частью храмового комплекса.

Вслед за медресе в мусульманском мире появился институт *дар аль- хадис* («Дом хадиса»), где толкователь хадисов- преданий о жизни и деяниях пророка Мухаммеда получил статус преподавателя *мударриса*. Первый дар аль-хадис был основан в Дамаске зангидским правителям Нур ад-Дином Занги (1146-1163 г.г.). Дар аль-хадис как учебно-образовательный центр был предназначен для изучения Сунны пророка и объединял последователей всех четырех школ суннитского законоведения.

По мере распространения исламского мистицизма – *тасаввуфа* к числу центров учености и просвещения присоединились дервишские обители – *рибаты, ханаки, завии и такийи*.

Приоритетное место в программе средневекового медресе занимала мусульманская юриспруденция, там также преподавался широкий круг других предметов, подразделявшихся на два основных разряда: *улюм наклийя* - «традиционные науки и *улюм таби'ийя* - «естественные науки», (которые еще назывались *улюм аклийя* - «рациональные науки», или *улюм фальсафия* – философские науки»). Ко второй категории, при наличии разнообразных классификаций, обычно относят логику, арифметику, геометрию, астрономию, медицину, метафизику, сельское хозяйство и музыку.

«Традиционные науки», обязанные своим существованием исламу, помимо юридических дисциплин (усуль аль-фикх – фундаментальные принципы исламской

юриспруденции и собственно *фикх* – право в соответствии с четырьмя мазхабами Сунны) включали кораническую экзегетику – *тафсир*, *таджвид* (общие принципы рецитации Корана), *кыраа* (принятые системы чтения исламской «священной книги», «священное предание» - хадисы, теологию (*таухид*, или *калам*), исламский мистицизм – *тасаввуф*. Неразрывно связанные с науками теологического круга лингвистические дисциплины состояли из четырех главных разделов: грамматики- *нахв*, языковедения – *люга*, стилистики – *баян* и литературы – *адаб*.

Главным методом традиционного мусульманского обучения на всех его уровнях было заучивание текстов и лекционного материала наизусть (талкын), который в школе высшего звена дополнялся методом диспута (мунзара), ставшим общепринятой практикой при преподавании в мечети уже в X столетии.

По одной из версии, именно широкое внедрение метода дискуссий в процессе обучения послужило одной из причин возникновения медресе, поскольку словесные баталии нарушали покой, столь необходимый молящимся в мечети.

Авторитет учительства в средневековом мире ислама был необычайно высок, и известные преподаватели медресе пользовались огромным уважением и непрерываемым авторитетом. Первейшие профессора читали лекции перед сотнями слушателей. Уже с XI столетия выдающиеся ученые и наставники стали удостаиваться высших почетных титулов «руки ад-дин» (стоп религии) или «шейх аль-ислам».

Институт медресе был нацелен на поддержание единства и могущества ислама. Медресе были «космополитическими, некоммерческими» учебными центрами, дававшими приют всем, кто желал приобщиться к знаниям, будь то местные жители или пришельцы. Наряду с постоянным контингентом учащихся, проживавших в общежитиях, и регулярно получавших пищу и стипендию, они были открыты для всех желающих. Среди тех, кого привлекали лекции авторитетных преподавателей, были представители всех слоев и прослоек общества: от представителей власти до купцов и паломников. В средневековых биографических словарях содержатся имена негоциантов, которые охотно совмещали торговые операции с усвоением «пищи духовной». Медресе, расположенные в городах, через которые проходили оживленные торговые пути, часто становились их пристанищем и местом, где они, будучи истовыми правоверными, углубляли свои знания о Боге. Точно так же благочестивые паломники, отправлявшиеся в святые земли ислама, передвигаясь по разветвленным паломническим маршрутам (дарб-аль-хадж), часто находили приют в мечетях и медресе, где им представлялась блестящая возможность приобщиться к схоластическим наукам и настроиться на хадж – центральное событие в их жизни.

Вдохновляясь, провозглашенным пророком Мухаммеда принципом «путешествия в поисках знания» (талаба аль-ильм), ставшим «нормативом» традиционного исламского образования, «странствующие студенты» (феномен весьма распространенный в дар аль-исламе), мигрировали от Испании до Китая и учились во многих медресе у многознающих учителей. При этом они не сталкивались с тем дискомфортом, который испытывали европейские путешественники, отправляющиеся на Восток. Марко Поло на Ближнем Востоке или в Китае воспринимался как иноземец, в то же время его прославленный арабский коллега Ибн Батута, путешествуя по землям распространения ислама, хотя и не мог знать местных вернакул, однако, будучи мусульманином и владея языком Корана, основополагающим языком мусульманской культуры, везде чувствовал себя как дома.

Странствуя от медресе к медресе по бескрайним просторам мусульманского мира, «ищущие знаний» - талибы исполняли заветы основателя ислама, приравнивавшего

учение к посту и молитве, и медресе как «храм науки» и своими усилиями «служили Аллаху», внесло весомый вклад в формирование концепцию «мира ислама».

Список использованной литературы

1. Сурдель Доминик и Жаннин. Цивилизация классического ислама. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006, 544 с.
2. Ислам: Энциклопедический словарь. М: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991, 319 с.
3. Анастасия Гриб. Школа правоверных мусульман, - журнал «Вокруг света», февраль, 2007.
4. Мец. А. О медресе до этой эпохи. Аль-Хадара аль-Исламия, т.1, с.318-319.
5. Azərbaycan Sovet ensiklopediyası. VI cild, Bakı, 1982, səh.352, 483.
6. Guillaume A. Philosophy and Theology in Legacy of Islam, p.245.

Samirə MİR-BAĞIRZADƏ

**KLASSİK İSLAM SİVİLİZASIYASİYASINDA
TƏHSİL VƏ TƏRBİYƏ SİSTEMİ**

Xülasə

İslam muhtəlif xalqları vahid dünya birliyində birləşdirmişdir. Sülh tərbiyəsində müsəlman ölkələrində islama böyük marağ xüsusi tərbiyə sisteminin işlənməsi əsasında xidmət göstərmiş, dünya və dini maraqları optimal səviyyədə tarazlaşdırmışdır. İslam tərbiyəsi düzgünlük, doğruluq, xeyirxəq işlər prinsipləri əsasları üzərində qurulmuş, şəriət və sunna ilə nəzarət olunmuşdur. İslam tərbiyəsinin məqsədi – mənəvi keyfiyyətlər kompleksini öyrətməkdir. İslam sivilizasiyasının çiçəklənməsi dövründə elmi fəaliyyətin əsas mərkəzi hesab edilən çoxlu sayda ali məktəb-mədrəsə mövcud olmuşdur. Bir çox müsəlman şəhərlərində Nizamiyə, Mustansiriya, Xalaviyə, Çəvziyə, Əl-Əsxar və başqa məşhur ali məktəb mədrəsələr fəaliyyət göstərmişdir. Onların hər biri özünəməxsusluğu ilə məşhur idi. Bu məktəblərdə islam elminin korifeyləri tərbiyə almış və dərs demişlər. Onlar dünya elminə, təhsil və tərbiyə sisteminə qiyməti olmayan xəzinə daxil etmişlər.

Samira MIR-BAGIRZADEH

**AN EDUCATION SYSTEM IN CLASSIC
ISLAM CIVILIZATION'S**

Summary

The Islam has conntcted varios peoples in the uniform word community. Big interest of an islam to wordly education in the Muslim countries has formed a basic for development special educational systems in which wordly and religios interests were optimum equal. Islam's education was based on principles of belief and good acts and was supervised by Sheriat and Sunna. Aim of islamic education was to impart a complex of moral qualities. The period of blossoming of an islamic civilization there was a huge quantity, of the higher schools-medrese, which were considered as the important centers of scientific activity. Many muslim cities were such know higher schools-medrese as Nizamiya, Mustansiria, Halavia, Javziya invaluable contribution to a world science and an education system were brought up.

DİNLƏRİN DİALOQUNDA MƏDƏNİYYƏTİN ROLU HAQQINDA*

Əsrlər boyu bəşəriyyət qeyri-adi və rəngarəng mədəniyyətlər içərisində iki mədəni qütb arasında dövr etməkdədir. Bunlar Şərq və Qərb mədəniyyətləri qütbləridir. Əslində dünya tarixinin Şərqdən başlaması heç kimdə şübhə doğura bilməz. Elə sivilizasiyaların mənbəyi, ocağı da qoca Şərq hesab olunur. Şərqdə yaranan dinlərdə vicdan azadlığı və insanın öz əməlləri üçün məsuliyyəti ideyası müxtəlif cür qəbul edilmişdir. Möminlərin dəqiq həyat reqlamentasiyası ilə çıxış edən İslam məhz bu vəziyyətinə görə bütün dünyada insanların rəğbətini, məhəbbətini qazanmışdır. Dünyagörüşündəki fərqlər xalqların həyat təzi üçün olduqca həlledici rola malikdir.

Şərqlin Yer üzərində gözəl coğrafi şəraiti var. Şərqlilər əsasən təbii yola, uzun əsrlər boyu öz mədəniyyətlərini formalaşdırmışlar. Şərq musiqisində, rəssamlığında, ədəbiyyatında, elmində, ayinlərində, adət və ənənələrində təbiətdən əxz olunma, təbiətdən bəhrələnmə daha güclüdür. Şərq mədəniyyətinin mahiyyəti, əsas prinsipləri ahəng, harmoniya qanunları ilə formalaşır. Təsadüfə deyildir ki, bütün dinlər məhz ilk dəfə Şərqdə yaranmışdır.

Şərq – müsəlman mədəniyyəti fenomenal bir hadisə olduğu kimi, tarixdə öz fəaliyyəti ilə qalan, indi də özünü göstərən bir mədəniyyətdir. Ondan çox şey götürüblər. Hələ də götürməkdədirlər. İslam teologiyası həm klassik fəlsəfə, həm də ümumiyyətlə, özündən əvvəlki bütün fəlsəfi-etik təlimlərlə sinkretik varislik təşkil etmiş, onları daha da zənginləşdirmiş, mükəmməl səviyyədə tamamlamışdır.

Şərqdən fərqli olaraq V.S.Solovyovun fikrincə, «Qərb sivilizasiyasında biz tez və fasiləsiz inkişaf görürük, bütün xüsusi forma və fərdi elementlərin müstəqilliyini qeyri-adi dərəcədə özünü təsdiqini və qüvvələrin azad oyununu görürük». (5, s. 23)

Qərb mədəniyyəti əsasən xristian mədəniyyətinin bazası üzərindədir. Şərqlinin Qərblili olması üçün o ən əvvəl xristian dəyərlərini qəbul etməlidir. Bu isə absurddur. Çünki insan, bunun üçün qan, gen yaddaşını, ruhunu dəyişdirməlidir. İkincisi, şərqlinin ruhu öz coğrafi-tarixi, mənəvi cəhətləri ilə ahəngə köklənmişdir.

Qərb sivilizasiyası S.Hantinqtonun fikrincə, digər mədəniyyətlərlə müqayisədə bu gün dünya qüdrətinin zirvəsindədir. Çünki artıq super gücə sahibdir və rəqibi yoxdur.

K.Yaspers Qərb dünyası adamı ilə Şərq dünyası adamı arasındakı fərqi səciyyələndirən üç prinsipi göstərir. «Yunan elminə əsaslanan rasionallıq texnikanın ağılığı və sübuta əsaslanan hesablanma... bütün fəaliyyətin rasionallaşmasına qədər bizim şəxsiyyət adlandırdığımız bənzərsizliyin subyektivliyi, bütün bunlar insanın Qərbdə inkişaf gedişində çatdığı məqamdır. O ilk gündən özünün rasionallığı ilə Şərq adamının dünya qavrayışından fərqlənir. Qərb dünyası zamanı faktiki gerçəklik kimi qəbul edir. Dünyadan kənardə deyil, yalnız dünyanın özündə Qərb özünə inam əldə edir. Orijinallıq və rasionallıq onun dünyanı dərk etməsinin mənbəyi rolunu oynayır və dünya üzərində ağılıq etməyə çalışır». (6)

Bəzi alimlərin fikrincə, bütün insanları öz ətrafına yığa bilən yeganə sivilizasiya Qərb sivilizasiyasıdır. Əslində isə bu belə deyildir. Qərb mədəniyyəti ancaq dünyanın geri qalmış hissələrinə həqiqətən nüfuz edə bilir. Ümumilikdə götürsək, Qərbin əsas prinsipləri digər mədəniyyətlərin təməl prinsiplərindən köklü surətdə fərqlənir. Qərbin fərdiyyətçilik,

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri namizədi T.Allahyarova tərəfindən çapa məsləhət bililib.

liberalizm, insan hüquqları, bərabərlik, azadlıq, hüquqi tənzimlənmə, demokratiya sərbəst bazar iqtisadiyyatı, dinin dövlətdən ayrılması prinsipləri. İslam, Konfusiçilik və digər mədəniyyətlər tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Qərbin bu prinsipləri zorla yaymaq üçün göstərdiyi cəhətlər digər mədəniyyətlərə aid insanlarda «insan haqları imperializmi» nə qarşı reaksiya yaradır və gənc nəsli milli və dini fundamentalizmə sövq edir.

Qərb sivilizasiyaları üçün texnologiyanın sürətli inkişafı, insanların predmet dünyası və sosial əlaqələrinin sürətlə təkmilləşməsi səciyyəvidir. Lakin Qərbin texnoloji üstünlükləri uzunmüddətli davam edə bilməz. Şərqi cəmiyyəti gec-tez öz sözünü deməlidir. İslam-xristian qarşıdurması heç bir tərəfə fayda verə bilməz.

Müsəlman mədəniyyəti modeli heç də Qərb modellərindən geri qalmır. Müsəlman mədəniyyəti ümumbəşəri mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi Avropa mədəniyyətinə böyük təsir göstərmişdir. İslamın digər dini mədəniyyətlərə və xalqlara təsiri yalnız bununla məhdudlaşmır, eyni zamanda milli mədəniyyətlərin inkişafında da müəyyən konstruktiv rol oynayır. Müsəlman mədəniyyətinin spesifik xüsusiyyətləri təkrarolunmazlığı ilə özünü göstərir.

İctimai elmdə, son illərdə, «islam faktoru» fenomeninin vurğulanması gedişində, ona müasir dünyanı bürüyən global sosial-mədəni böhranın tərkib hissəsi kimi baxmaq ənənəsi formalaşmışdır. «İslam faktoru» qloballaşmaya keçid dövründə sosial-mədəni reallığın təzahürü kimi ortaya çıxmışdır.

Dinlərarası dialoq problemi dinlərin tarixi qədər qədimdir desək, yanlışdır. Öz dininin nüfuzu və üstünlüyünə nail olmaq məqsədi güdən istənilən dialoq əvvəlcədən məğlubiyətə düşür və bəşər tarixində bunu sübut edən istənilən qədər faktlar vardır.

Dindən danışarkən xüsusilə qeyd edilməlidir ki, o mədəniyyət tarixində özünəməxsus yer tutur. Yüz illər boyu o, mənəvi mədəniyyətin ayrılmaz tərəfi kimi çıxış edir. Bu o deməkdir ki, başqa ictimai şüur formaları kimi dini etiqadlar mədəni dəyərlərin mənbəyi olmuşdur və deməli, mənəvi mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir.

Müasir cəmiyyətdə dinin yeri və rolunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir ki, bunu da qətiyyətlə təsadüfi hadisə kimi qəbul etmək olmaz. Eyni zamanda həmin prosesdə ikitərəfli ziddiyyətli meyil özünü göstərir. Bir tərəfdən müasir elmi-texniki tərəqqi, insanların ümummilli və mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində onların dünyagörüşündə və həyat tərzində dini təsəvvürlər sıxışdırılıb çıxardılır. Digər tərəfdən əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında dinin güclənməsi açıq-aydın özünü büruzə verir.

Hal-hazırda dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoq problemi, xristianlar və müsəlmanlar arasında qarşılıqlı anlaşma problemi sırf praktiki problemə çevrilmişdir.

Fəlsəfə elmləri doktoru Rəbiyyə Aslanova dinlərin dialoqunu aşağıdakı əsas problemlər ətrafında qurulması zərurətini qeyd edir:

1. Soyuq müharibənin bitməsi, iki qütblü dünyanın mənzərəsinin radikal dəyişməsi ilə nəticələnən müasir dünyada «qaynar nöqtələr», kimyəvi, bioloji, informasiya (kompüter) silahları kimi yeni texnoloji «qüdrət» nümunələrinin mövcudluğu, «qızıl milyard» və yoxsulluq problemi, terrorizmi doğuran, ikili standartlar mövqeyi kimi məsələlərdə hər bir din belə bir mövzuya münasibət bildirməlidir: global fəlakət doğura biləcək hadisələri Allah ümidinə buraxmaq, neytral mövqe tutmaq, yoxsa hər bir dinin malik olduğu potensial imkanlardan istifadə etmək lazımdır;

2. Qlobal problemlər sırasında «demosqrafik artım»dan danışılarsa da, hər kəsə məlumdur ki, dünya səviyyəsindən hər yerdə əhalinin artım səviyyəsi aşağı enməkdədir. Müasir ailədə artım istər Şərqdə, istərsə də, Qərbdə çox aşağı tempə gedir. Alimlər yaxın onilliklərdə dünyada əhali artımının «sıfır» yaxınlaşdığını proqnozlaşdırmışlar. Belə olduqda dinin ailə institutuna və nəsəl artımına münasibəti dialoq mövzusu olmalıdır.

Qərb həyat tərzinin təsiri ailə institutunun böhranını, mənəviyyatın korlanmasını şərtləndirmişdir.

3. Təbiətin və ətraf mühitin vəziyyəti dinlərarası dialoqda öz əksini tapmalıdır. Bütün dinlərdə Allahın yaratdığı, xəlv etdiyi təbiətə münasibətə dair prinsiplər mövcuddur. Bu baxımdan «təbiət kultu»nun dirçəldilməsi də gündəlikdə duran məsələlərdəndir.

4. Əlbəttə ki, dinlərarası təxirəsalınmaz mövzulardan biri mədəniyyətin vəziyyətidir. Dünyanın həqiqi mədəniyyətinin təməli dünya dinlərinin şəfqət, xeyirxahlıq, məhəbbət, kamillik, ailədə hörmət və s. kimi prinsiplərinə dayaqlandır. Bu gün mədəniyyətsüənəşmədə, mədəniyyət fəlsəfəsində «antimədəniyyət», «kontrmədəniyyət» kimi fenomenlər geniş təhlil olunur. Zorakılıq, şəhvət, instinklərə cavab verən naqislik, narkomaniya və s. kimi «şər-şeytan mahiyyətli meyllər mədəni hegemoniya» siyasətinə uyğun olaraq birtərəfli (Qərbdən-Şərqi) informasiya axını ilə ekranlara dolaraq, saflığa, mənəvi kamilliyə və s. dair dini prinsiplərə xüsusilə də gənclər arasında diqqət yetirilməsinə mane olur.

Dinlərarası dialoqun «antimədəniyyət» münasibəti və təhsil və kütləvi informasiya vasitələri sahəsində fəaliyyətə dair müvafiq müddəaların təqdim edilməsi həllini gözləyən problemlərdəndir.

5. Dinlərarası dialoqun predmeti ola biləcək mövzular sırasında informasiya cəmiyyəti və şəxsiyyətin mənəvi mədəniyyəti, süni intellekt, transplantologiya və s. kimi aspektlərin təhlili, hansı meyarlara əsaslanmasına müəyyənlik gətirilə bilər.

6. Dinlərarası dialoqda dünyəvi dövlət şəraitində Konstitusiya çərçivəsində böyüyən nəslin tərbiyəsi və dini-mədəni təcrübənin rolu və yeri problemi, bilik və inamın idrakda yeri və rolu, dərk edilmiş və kortəbii inam mövzuları, inamsızlığın nəticələri kimi meyllər geniş müzakirə obyektinə ola bilər.(1)

Qloballaşma dövründə dinlərin dialoqu problemi artıq beynəlmilləşmiş və universal bir problemə çevrilmişdir. Həmin universal problemin həlli dövrümüzün zəruri vəzifələrindən biridir. Dialoqa getmək, qarşılıqlı anlaşma şəraitində münasibətləri qurmaq isə zəmanəmizin ən mühüm tələbidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Rəbiyyət Aslanova «İslam və mədəniyyət», Bakı 2002.
2. Ağayar Şükürov «Şərqi fəlsəfəsi və filosofları», Bakı 2005.
3. Xəlilov S.S. «Şərqi-Qərb: ümumbəşəri ideala doğru», Bakı, 2004, 625 s.
4. H.Hüseynov «Şərqi-Qərb sivilizasiyaları: münaqişə və müharibələr, yoxsa dialoq və əməkdaşlıq», «Şərqi-Qərb sivilizasiyalarının dialoqu», № 1, 2005, s.60-61.
5. Соловьев В.С. Соч. в 2 т, Т.1, с.23.
6. Ясперс К. Смысль и назначение истории. М., 1994.

Сабира ИСКЕНДЕРОВА

РОЛЬ КУЛЬТУРЫ В ДИАЛОГЕ РЕЛИГИЙ

Резюме

В макррелигиозном диалоге одним из неотложных задач является проблема сосуществования культуры. Несмотря на то, что некоторые ученые отдают предпочтение Западной модели развития, восточно-мусульманская культура по своей ценности не отстает от неё.

Как составная часть общечеловеческой культуры, мусульманская культура оказывает большое воздействие на Европейскую культуру.

Востоку принадлежит неповторимые открытия в области науки, литературы и искусства. В разные эпохи истории, культурные системы Востока и Запада достигли самых высоких вершин в своём процессе. И диалог между Востоком и Западом всегда имел важное значение как и в наше время.

Sabira ISKENDEROVA

THE STATE OF CULTURE IN INTERRELIGION DIALOGUE

Summary

One of the most important themes of interreligion dialogue is the state of culture. In spite of the fact that some scientists is preferring the West models of culture development, east-muslim culture is not lagging behind. Muslim culture as component of universal culture of mankind is influencing to European culture.

East has geniune inventions in sciense, literature and art. In different stages of historical evolution East or West culture systems had reacshed the highest level on they progress. The dialogue between them is specially actual in our time.

DAVAMLI İNSAN İNKİŞAFI ANLAYIŞI HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ*

XX əsrin 60-cı illərdə davamlılığın riyazi tədqiqatlarına həsr olunmuş kitabların birində deyilirdi: «davamlılıq termini o qədər mənalıdır ki, o özü haqqında danışa bilir».¹

Termini «özünü müəyyən etdirməsinin mənalılığının əslində onun semantik sərhədlərini aradan qaldırır. Hətta riyazi ensiklopedik lüğətdə deyilir: «davamlılıq – dəqiq müəyyən olunmuş məzmunu malik olmayan termindir»²

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda istifadə edilən iqtibaslar riyaziyyatçılardan götürülmüşdür. Təbii elmlər «dəqiq müəyyən olunmuş məzmunu malik olmayan» anlayışa pragmatik yanaşırlar. Bir iqtibas da misal gətirək. Elmin nəzəri mərhələsinin mülkiyyət spesifikasiyası onun inkişaf formasında əlaqələndirilir ki, onun nailiyyətləri zamanı tam şəkildə elmi təfəkkürün qabiliyyəti reallaşır, elmi biliyin təkrar istehsalı özünün xüsusi spesifikasiyası əsasında baş tutur.³

Öz xüsusi əsasında məsələn: davamlılıq anlayışının ehtiyatlı riyazi şərhini inamla mənimsəmişdir. «Hərəkətin davamlılığı», «tarazlıq davamlılığı», «termodinamik davamlılıq», «elastik sistemlərin davamlılığı» və s. terminlər siyahısı fizikada istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, davamlılıq anlayışı sosial praktikada da özünə yer tutmuşdur. Bu məsələyə geniş şəkildə diqqət yetirmək zərurəti vardır. İnsan potensialının inkişafı və saxlanması zəruri şəraitin həm fərdi, həm də sosial səviyyədə insan inkişafının davamlılığı sayılır. Davamlılıq inkişaf konsepsiyası təklifi, BMT-nin ətraf mühit və inkişaf konfransında irəli sürülmüşdür. Bu hadisə 1992-ci ildə Rio-de Janeyro-da qəbul edilmişdir. İlk vaxtlar bu konsepsiya qlobal problemlərin həllinə, təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı təsir fonunda bəşəriyyətin qorunub saxlanılmasına oriyentini götürmüşdür. «Davamlı inkişaf» termininin özünün tarixi faktiki olaraq BMT-nin ətraf mühit haqqında konfransının (Stokholm, 1972-ci il) bəyannaməsindən başlanır. Eyni zamanda bu öz əksini Roma klubunun işlərində tapmışdır. Sosio-təbii sistemlərin texnogen transformasiyasının neqativ nəticələri problemlərinin dərk edilməsi və anlaşılması ilə başa düşülürdü. BMT yanında ətraf mühit və inkişaf üzrə Beynəlxalq komissiyası yaradılmışdır və müvafiq proqram formalaşdırmışdır. Bunun adı «davamlı inkişaf» anlayışı kimi təklif edilmişdir. Bu sonradan BMT-nin digər konfransında öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, «davamlı inkişaf» ingilis dilindən tərcümədə tam əksini tapmamışdır. Burada hansısa abstrakt sisteminin inikası trayektoriyasının ümumiləşdirilmiş xarakteristikasını ifadə edir. Neopozitifist ənənələrin transformasiyası diqqəti cəlb edir. «Davamlılıq» sözünün özü mexanik assosiasiyalarını doğurmuşdur. Sonralar bu termin sosial-iqtisadi kontekstində işlədilməyə başlanmışdır. Lakin fiziki aspektdə özünü saxlamışdır». Davamlılıq və sabitlik anlayışları yanaşmada adi şüurda yalnız stilistin çalarlarla fərqləndirilə bilinir. Sosial hadisələrin təsvirinə tətbiq olunarkən həmin anlayışlar eyni şəkildə sosial zəruri komponentləri əks etdirir. Burada sabahkı günə inamı hiss olunur. Ona görə də onların hər ikisi bir anlayışda stasionarlıq (daimi, bir yerdə) olan zamanda dəyişməzdir. Davamlılığın bu cür anlamı adi durğunluqdan fərqlənir. Hər bir cəmiyyətin həyatında durğunluq formaları davamlı inkişafa çevrilə bilər. Məsələn, keçmiş SSRİ-də XX əsrin 70-80-ci illəri az-çox sabit tarixi dövrlərdən biri hesab olunurdu. Burada dəqiq elmlərə yenə də müraciət etmək faydalıdır. Orada «davamlılıq» terminin şərhinin mühüm

* Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor A.Şükürov tərəfindən çapa məsləhət bililib.

elementlərindən istifadə etmək vacibdir. Belə misallardan mexanikada da vardır. Həmin terminin məzmununun müəyyənliyindəki qeyri – dəqiqlik bütün hallarda mühüm komponentləri göstərir.

Birincisi, həmin termin bəzi sistemlərin (davamlı tarazlıq) sakit vəziyyətini ifadə etməsi üçün tətbiq oluna bilər. Bura onun hərəkəti (davamlı hərəkət) daxildir.

İkincisi, hər iki halda davamlılıq xarici və yaxud daxili qüvvələrin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bu zaman tarazlıq vəziyyətindən və yaxud hərəkətin sakit trayektoriyasından yayınmaq zamanı və onun çıxış vəziyyətinə və yaxud çıxış trayektoriyasına qayıtmaq mümkündür. Davamlılıq anlayışının belə məzmunu tamamilə sosial və humanitar hadisələrin tədqiqinə tətbiq oluna bilər. Bunun analitik işlənməsinə mühüm olan termin kimi işlənə bilər. Belə işləmənin birinci addımı kimi insan inkişafının davamlılığının işləyib hazırlamaq mümkündür. Burada həm insanın, həm də cəmiyyətin inkişafının davamlılığının öyrənilməsi zamanı davamlı inkişaf trayektoriyası konstruksiyasından istifadə edilməlidir ki, bu da öz növbəsində daha böyük universal mənə verir. Mənə görə belə strategiya ikidir.

Birincisi, davamlı trayektoriyadan ən kiçik yayınmanı istisna edən qaydaların ciddi şəkildə qoyulması və qorunmasına qadağan strategiyası deyilir.

İkincisi, hər bir şəxsin davamlı trayektoriyasına avtomatik qayıdan mexanizmlərin yaranması həmin trayektoriyadan ən kiçik yanılmanın yaranması zamanı və yaxud başqa sözlə desək, onun idarə edilməzliyin aradan qaldırılması yaranır ki, buna da özünü nizamalma strategiyası deyilir. Həmin strategiya insan orqanizminin müdafiəsinin təmin edilməsi mexanizmi nümunəsində nəzərdən keçirə bilərik. Birinci strategiya sanitariya və gigiyena qaydalarının ciddi şəkildə qorunması (tərəvəzlərin və meyvələrin yuyulması, yaraların dezinfeksiya və s.) özünü göstərir. Bu halda bakteriyaların və virusların insan orqanizminə müdaxiləsinə «qadağan» həyata keçirilir. Bu da onun davamlı vəziyyətdən çıxmaq imkanınıdır. İkinci strategiya insanın işinin sisteminin fəaliyyətinin əsasında durur. Zaman mikroorqanizmlərin müdaxiləsində real imkanı mümkündür. Mexanizmin özünün nizamlama rolu insan orqanizmini davamlı vəziyyətə qaytara bilər. Həmin mexanizmlərin sosial praktika kontekstinə çevrilməsi (müasir Azərbaycan gerçəklik konteksti) modeli təkliflərini etmək lazımdır. Eyni zamanda birinci strategiya əsas halda dövlət institutları tərəfindən həyata keçirilir. İkinci strategiya isə əhəmiyyətli dərəcədə cəmiyyətin etik normalarının aktuallaşması və mövcudluğu ilə təmin olunur. Əgər qadağan strategiyası əsasdırsa, hətta yeganədirsə, bizim tariximizin sovet dövründə özünü nizamlama strategiyası bugünkü Azərbaycanın davamlı inkişafının əsas mexanizmi kimi təqdim olunur ki, bu da düzgün deyildir. çünki, hər şeyə qadir repressiya orqanları, bir sıra qadağanlar aradan çıxır. Nəticədə hətta «qadağan edilən zərər şeyə icazə verilir» şəraitində cəmiyyət qeyri-davamlılığa doğru immunitetlə fəaliyyət göstərməyə borcludur. Bu zaman özünü nizamlayan, sabitləşdirilən mexanizmlər əsas kimi mənəvi dəyərlərə əsaslanır. Bu dəyərlər nə kommunist ideologiyaları ilə, nə də vəhşi kapitalizm ilə dəyərləndirilmir. Yalnız müasir Azərbaycanın davamlı inkişafının fundamenti kimi çıxış edə bilər. Hakimiyyətin güclü vertikalı cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən mənəvi, əxlaqi, özünü nizamlama mexanizminə münasibətdə ikincidir. Cəmiyyət ancaq o halda özünü saxlaya bilər ki, öz inkişafının davamlılığını təmin edə bilər.

Biz artıq qeyd etdik ki, davamlılıq anlayışının şərhinə fiziki və riyazi modelləri və analogları cəlb etməklə (bunun sosial praktikaya tətbiq olunması) hər bir modeləşdirilmədə müəyyən ehtiyatlılığın zərurəti sayılır.

Cəmiyyətin inkişafının davamlılığını sistem kimi dəqiq edilməsində idarə edən sistemlərin riyazi nəzəriyyələrdən istifadə etməkdən uğur qazanmaq olmaz. Lakin bu zaman əldə edilən yeni biliklər davamlılıq anlayışını aydınlaşdırmaqda yardımçı ola bilər.

Hər bir sistemin idarəetmə nəzəriyyəsində bir sıra vəziyyət vektorları təsvir olunur ki, çox vaxt buna idarəetmə vektorları deyirlər. Ümumiyyətlə, riyaziləşmiş xassələrə idarəedilmək, müşahidə edilməkəmilləri də daxildir. İdarə nəzəriyyəsində bütün bunlar abstrakt anlayışlardır və riyazi aparatın zəruri elementləridir.

Sosial praktikada idarəedilmə, müşahidəedilmə anlayışlarının işlədilməsi çox vaxt sovet dövründən qalma anlayışlar kimi təqdim olunur. Bu yolla ictimai hadisələrin modelləşməsi cəmiyyətin idarə edilən sistemi kimi başa düşülür. Sosial əhəmiyyətli anlayışlar məsələn, «özünü təşkil», «özünüizamlama», «özünü reallaşdırma» anlayışları kimi özünü göstərir. Burada sinergetik yanaşma kifayət qədər məhsuldar kimi özünü göstərir. Bu da qətiyyətlə təəccüb doğurmamalıdır. İdarənin ənənəvi nəzəriyyəsi xətti stasionar sistemlərlə əlaqədardır. Eyni zamanda sinergetika (özünü təşkil nəzəriyyəsi) qeyri-xətti termodinamikadan doğulur. Əvvəlcə qeyri-xətti, qeyri-tarazlıq sistemlər kimi nəzərdən keçirilir. Burada başqa müasir dinamik sistemlər nəzəriyyəsindən üstün rol qeyri-davamlılıq və fuluktasiya (qərarlısızlıq, çalxalanma) tutulur. Çox vaxt biz qeyri-davamlı proseslər dünyasında mövcudluq. Burada davamlı inkişaf konsepsiyasını nəzərdən keçirmək bizi çətin vəziyyətə salır. Qeyri-davamlı dünyada davamlılıq ya səhvdir, ya da illüziyaların uzun olmayan təntənəsidir. Lakin şübhəyə, güzəştə getməyə tələsmək lazım deyildir.

Birincisi, qeyri-davamlı dünya və qeyri-davamlı hadisələr dünyası prinsipə eyni şey deyildir. Nəzərə alaq ki, sadələşmənin müəyyən hissəsi müəyyən hadisələrin qeyri-davamlılığı dünyanın tarazlığına əhəmiyyət verə bilər. İkincisi, xatırladaq ki, davamlı inkişaf ingilis sözünün dəqiq olmayan tərcüməsidir. İkincisi. Davamlı inkişaf konsepsiyası əsasında 2 sistemli bəşəriyyət və təbiət (insanları əhatə edən mühit) tarazlığına istiqamət götürmüşdür. Bu halda davamlı inkişaf (bəşəriyyət-təbiət) sisteminin mövcudluğunu təmin edir. Burada qarşılıqlı təsirin adaptasiya proseslərinin inkişafına təsir edir. Təbii sistemdə bu imkanlar obyektiv təbii qanunlarla - fiziki, kimyəvi, bioloji qanunların fəaliyyəti ilə təmin olunur. Bu da həyatın mövcudluğu ilə təsdiq olunur. Onun tarixi isə yer kürəsində artıq üç milyard ildən çoxdur Antropogenezin müddəti 3-4 dəfə azdır. İnsan birliklərinin vahid global sistem kimi və global ekoloji amil kimi təbii sistem üçün ancaq bir neçə yüz il ərzində mövcuddur. Bu zaman «uşaq» yaşı bəşəriyyətin uşaq dərkinin mümkünliyünü təsdiq edir. Bu cür dərk təbii mühitdə öz yerini tapır. Bu özünü bəşəriyyətdə tolerantlığın tam şəkildə olmadığını göstərir. Bu əsasən daxili problemlərin və ekoloji mədəniyyətin həllində onun təbiətlə qarşılıqlı təsirdə yaradılmasında özünü göstərir. XX əsrdə (ümid edirik ki, uşaq yaşının sonu çatmışdır) bəşəriyyət başa düşür ki, o global katastrofun kənarında dayanmışdır. Sosial vəziyyətdə bu konfliktlər müxtəlif mədəniyyət tipləri (məsələn, Şərqi-Qərbi, Şimal-Cənub) arasında inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə nəsillər, sosial təbəqələr və s. arasındakı konfliktlər kimi davam edir. Bu günün ekoloji probleminə gəldikdə onlar hamıya məlum olduğundan, onları sadalamağa ehtiyac qalmır. Başlıca olaraq tolerantlıq və ekoloji mədəniyyət adaptasiya imkanlarını aktuallaşmasının müxtəlif formalarıdır və yaxud bəşəriyyətin (ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin) adaptivliyinin formalarıdır. Buradan bir sıra cəhətləri qeyd etmək lazımdır.

Birincisi, müxtəlif formalar heç də müxtəlif komponentlər deyildir. İkincisi, adaptasiya sosial inkişafın hər bir forması ilə təchiz olunmalıdır. Bu populyasiyaya – növ təkamülü də daxildir. Adaptasiyanın fasiləsiz prosesinə metafizik yaxınlaşma zamanı oxu ətrafında «fasiləsizlik» bir faktdır və həyatın mövcudluğunun zəruri şəraitidir. İnsan potensialının inkişafı praktiki olaraq «davamlı insan inkişafı» tezisində özünü göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ла Салль Ж., Лефшец С. Исследование устойчивости прямым методом Ляпунова. - М.: Мир, 1964, с.164.
2. Математический энциклопедический словарь. М., 1988.
3. Швырев В.С. Теоретическое и эмпирическое в научном знании. – М: Наука, 1978, с.324.
4. Спасибенко С.Г. Человеческое измерение социума. В журн: Социально- Гуманитарные знания. 2000, №3, стр. 68-72.
5. Валентей С.Д., Нестеров Л.И. Человеческий потенциал: Новые измерители и новые ориентиры. М., 1998, с.37.
6. Azərbaycan Respublikasında insan inkişafı haqqında hesabatı. BMT İP, B., 2002, s.89.
7. Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (YAIİDR) 2003- 2005, “L.Novruz-94” nəşriyyatı, Bakı, 2003, s.39.
8. Hüseynov S. Davamlı insan inkişafının strateji istiqamətləri. B., 2003.

Масуд ШУКЮРОВ

НЕСКОЛЬКО СЛОВ ОБ УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ ЧЕЛОВЕКА

Резюме

В статье анализируется широкая дискуссия о понятии устойчивом развитии человека. В энциклопедическом словаре высказывается такая мысль: «Устойчивость - не имеет точное обозначение как термин». Автор широко и глубоко анализирует физиическое и математическая моделирование, привлекая аналогичные явления. Это имеет практическое применения в социальном аспекте. Устойчивое развитие человека является основным показателем данной статьи.

Masud SUKUROV

SOME WORD ABOUT SUSTAINABLE HUMAN DEVELOPMENT

Summary

In the article was underlined about the notion of sustainability, which was wide discussed in 60-th years of XX century. In the mathematics encyclopedia was said: «Sustainability is a term with non-determined content». Author considers that approaches to commenting of this term, by attaching the physical and mathematical models and analogs must be most carefully. He thinks its implementation to social practice is important.

Generally the wide information about sustainable human development is important aspect of article.

Yadigar TÜRKEK

AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar
İnstitutu, politologiya şöbəsi, b.e.i.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN «BEŞLİK»İNDƏKİ SİYASİ, İDEOLOJİ,
MİLLİ-PSIXOLOJİ VƏ TARİXİ BAXIŞLAR HAQQINDA
YENİ FİKİRLƏR*

«Sözün dəyərini göyə qaldıran» Nizami Gəncəvi (1141-1209) insanlığın yetirdiyi ən böyük şairlərdəndir. Dünya mədəniyyət tarixini araşdıranda Homerdən Firdovsiyə, Şekspirdən Puşkinə kimi heç kəsin kitablarını «başdan ayağa gövhərə tutduran» Nizami Gəncəvinin «Beşlik»indəki poemalara tay olan ədəbi əsərlər yazmadığı görünür: «Saf şeir yaratmaq Nizaminin işidir», «Bu sənətdən şöhrət axtarma, çünki o, Nizami ilə sona çatmışdır».

Sovet dövründə siyasi-ideoloji səbəblərdən «tarixin zərgəri» olan mütəfəkkirin əsərlərinin təhlilində çoxlu yanlışlıqlara yol verilmişdir. Bu yazıda onların bəzilərini düzəltməyə çalışacağıq. «İskəndərnamə» poemasından filoloji tərcümə: «Bir daha o, İraq mülkünə gəldi, Öz evinə qayıtmaq fikrinə düşdü. Bu anda Azərabadgan hökmdarından Azadələr kimi bir qasid gəldi: «Dünya padşahı dünyanı ram etdi, Sitəmin adını dünyadan götürdü. Nə üçün **Ərmən** işlərində süstlük eləyir? O ölkədən heç soraq tutmadı? Sənin sübhünə bu ölkə yaxındır. Bəs nə üçün o gecədən də qaranlıqdır? Ərməndə atəşə pərəstiş edirlər, başqa padşaha itaət edirlər. Abxazda Ad nəslindən bir pəhləvan vardır. Rüstəm döyüşünü də yadına gətirməz. Bu atının adı Dəvalidir. Qəzəbli şirin dərisini boğazından çıxarır. Ərmən qoçaqları onun havaxahıdır. Onun rəsminə tabe, ona bel bağlamışlar. Hamısı onun sağlığına badə içər, vilayətin xəracını alıb ona aparar. Əgər şah ona hücum etməsə, bu mülkü bizdən alacaq». Cahandar bu qol zorundan xəbər tutunca, Qoşunu Babilədən Ərmənə çəkdi. Bu bulaşıqdan o ölkəni təmizlədi, Ərmən Rum şahının xoşuna gəldi. Qəbahət rəsmi ondan götürdü, Mobidlə oduna pərəstiş adətini də. Oradan Abxaza şəbxun elədi». (1983-cü il çapı).

Bu mətnlə Abdulla Şaiqin şeirlə tərcüməsini tutuşduraq: «Oradan atını İraqa sürdü, Yunana dönməkçün hazırlıq gördü. Böyük Azərbaycan hökmdarından Bir elçi gələrək dedi: «Hökmrən, Nə üçün ram etdin bütün dünyanı? Sildin ruzigardan zülmü, tüğyanı? Verdin hər ölkəyə qurtuluş, aman, **Ermənistan** nədən çıxdı xatırdan? Doğduğun şəhərə bu yaxın ölkə Nə üçün bürünsün qaranlıq kölgə? Ermənistan oda ibadət edər, Başqa padşaha itaət edər. Orda Ad nəslindən bir pəhləvan var, Qüvvəti Rüstəmin gücünə çatar. Adı Dəvalidir, hər bağı yarı, Aslan dərindən yosun qoparır. Ermənistandakı bütün igidlər Yalnız bu padşaha boynunu əyər. Hər kəs badə içər onun adına, Yaxın ölkələrdən bac gəlir ona. Ordunla bu səmtə hücum etməsən, Ölkəni şübhəsiz alacaq bizdən». Hünərdən, gücdən söz açınca ona, Babilədən at saldı Ermənistana. Ölkədən yuyaraq fitnəni, qanı, Rum şahı xoşladı Ermənistanı. Silindi ortadan hər bir köhnə iş, Mobidə ibadət, oda pərəstiş. Ordan da tez hücum etdi Abxaza». (1982-ci il çapı).

Ən böyük hörmətə layiq, millətçi, dövlətçi, azərbaycançı, Azərbaycan Cümhuriyyətini ürəkdən öymüş, fars dilini yaxşı bilən türklərdən biri **Abdulla Şaiq** bu parçanı şeirlə nədən belə tərcümə edib?

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularından biri **Məmməd Əmin Rəsulzadə** «Azərbaycan şairi Nizami» kitabında yazır: «Müsəlman Qafqazı ilə xristian Qafqazı arasındakı

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

bu qarşılıqlı ünsiyyəti biz dövrün ən böyük nümayəndəsi olan Nizamidə də görürük. Hissiyatca türk və müsəlman olan şairin yaratdığı ən gözəl obrazın Şirinin qafqazlı bir erməni şahzadəsi olması təsadüfi deyildir...Bu Dərbənd dənizi ətrafındakı Gülüstanın (Orta əsr mənbələrində «Gülüstan» Şirvan ilə Aran tərəflərə deyilirdi. Bakılı Abbasqulu ağanın tarixi əsərinə verdiyi «Gülüstani-İrəm» adı da yəqin ki, bu ənənənin təsirindən irəli gəlmişdir. M.Ə.R.) bəri tərəfində hökmranlıq edən Şemiraminin (Nizaminin «Məhinbanu» kimi tərcümə etdiyi bu Şemirami Avropa ədəbiyyatında «Semiramis» kimi məşhurdur. M.Ə.R.) qardaşı qızı və vəliəhddir».

Məmməd Əmin Rəsulzadə kitabın başqa yerində: «Nizaminin nəzərində Turan qəhrəmanı Əfrasiyab İran qəhrəmanı Keyxosrovla bir məqamdadır. «Xosrov və Şirin»də hökmdar Şemiram qardaşı qızı və vəliəhdi şahzadə Şirinə aşiqi Xosrovla ehtiyatlı olması üçün öyüd verərkən «o, Keyxosrovdursa, biz də Əfrasiyabıq» – deyir. Bir erməni kraliçasının dililə edilən qarşılaşdırmanın əslində şairə aid bir ölçü və meyar olması aşkardır».

Məmməd Əmin Rəsulzadə bu fikirləri onadək yazılmış qaynaqlardan götürmüşdür. Məsələn, **Yevgeni Bertels** Nizami Gəncəvi haqqında yazdığı «Böyük Azərbaycan şairi Nizami» əsərində oxşar fikirlər yazıb. Ondan bir az qabaq yaşamış **Aqafangel Krımski** Avropa alimlərinin «gövhər naxışlı mücrünün söz ustası» Nizami Gəncəvi haqqında yazdıqlarını «boş sözlər, yalan-palan» adlandırsa da, özü də dəyərli «Nizami və müasirləri» əsərində belə səhvlər etmişdir.

Yevgeni Bertels «dünya ədəbiyyatında misili görünməmiş mükəmməl bir əsər» saydığı «Xosrov və Şirin» poeması («Mənim (yaratdığım) bakirə mənaların misli yoxdur, Onların boyu ölçüsündə paltar yoxdur» deyən Nizami də bu əsərinə çox yüksək qiymət verir: «Bu munis şəkil mələz bir gözəldir, Atası hindu anası nazəndə türkdür») barədə baxışlarını açıqlayarkən billə-bilə, ya da yanılaraq orta çağın bəzi qaynaqlarında rastlaşılan **Ərmən** sözünü **Ermənistan** kimi vermişdir. Əslində isə ərəb qaynaqlarında **Ərmən** adı ilə rastlaşılan ölkə «**tarixi-coğrafi Azərbaycan**»ın **Aran** bölgəsidir. «Tarixi-coğrafi Azərbaycan»ın qədim ərəb qaynaqlarında qeyd edilmiş sınırlarına baxaq: «Həmədan həddinin ibtidasından ta Zəncana və Ohərə və axır Dərbəndi Xəzərə çıxınca bunlara Azərbaycan deyirlər. Şərqdə Deyləm və bəzi cəbəl şəhərləri, cənubda İraq və bəzi cəzirə şəhərləri, **qərbdə Ərməniyyə və bəzi Rum məmləkəti**, şimalda Aran və Bəhri-Xəzərə müntəhi olur. Paytaxtları Ərdəbil, Şirvan və Təbriz. Azərbaycana məxsus şəhərlər – Xosrov, Səlməs, Cəzə (Gəncə), Naxçıvan, Bərdənc, Xoy, Xoyənh, Urmiyə, Marağa, Ucan, Məyanic, Mərənd, Muğan, Bərzənd, Bərdə, Sultaniyyə».

«Söz almazından qılınc düzəldib, dalınca gələnlerin hamısının başını vuran» Nizami Gəncəvi də «Sirlər xəzinəsi»nin «İslam padşahı Məlik Fəxrəddin Bəhram-Şah İbn Davudun tərifini» başlığında ermənilərin yaşadığı Ərmənin Rumun yanında yerləşdiyini yazır: «O, qüdrətdə şahların sərvəridir. O, öz biliylə zəmanənin ən şöhrətlişidir. O, cahan mülkünü hamıya paylayandır, O, həm Ərmənin padşahıdır, həm də Rumun şahıdır». Ərzincan hakiminə deyilən bu sözlər bir tarixi faktı da xatırlamağın gərəkliliyini deyir. Müsəlman türklərin Anadoluda siyasi hakimiyyəti ələ keçirdiyi dövrdə Bizans imperatoru Suriyada yaşayan ermənilərin katalikosuna məktub yazaraq onları Anadolunun içrilərinə yerləşməyə çağırmış, burada yayılmalarına şərait yaratmışdır.

Yevgeni Bertels yazır: «Şapur Ermənistanına gəlir, qaldığı monastırda rahiblərdən Şirinin yoldaşları ilə bərabər olduğu yeri öyrənir, bunların gəzdiyi yerə yaxınlaşır... Xosrovun ayrılığına dözə bilməyən Şirin Şəbdiz adlı yüyürək ata minib Ermənistandan qaçır... Xosrov Ermənistanına çatır. Məhinbanu qardaşı qızının yox olmasından çox xiffət edirsə də, əziz qonağını qəbul edir və qışı paytaxt olan Bərdədə keçirməyi ona təklif edir...Şirin obrazını yaratmaq üçün Nizamini Ərmənin müsəlman aləmindən xaricə çıxması və öz nəzərini xristian Qafqazına salması maraqlıdır. İstər Şirinin, istərsə də onun ağıllı xalası

(bibisi. Y.T.) – məlikə Şəmiramın obrazı, məşhur gürcü gözəli Tamara haqqında Nizamidə olan məlumat sayəsində meydana gəldiyinə şübhə etmək olmaz». 20-ci yüzilliyin ən böyük azərbaycançı ideoloqu, dövlət qurucusu Məmməd Əmin Rəsulzadəni də belə uydurmalar çaşdırıb.

«Söz söyləyənlərin barmaqla göstəriləni» Nizami Gəncəvi dünyəvi alimdir. Onun «nəzəri» Rumdan İrana, İraqdan Türkünə, Misirdən Zəngibara, Hindistandan Çinə, Bulqardan Rusa, Taydan Tibetə kimi bütün dünyanı ən yüksək səviyyədə dolaşır. 21-ci yüzillikdə – bilgi çağında yaşayan oxucu «şahlar dəftərini yazıb dolduran» Nizaminin dünya haqqındakı bilgilərindən, biliyindən heyrətlənir. «Yağlı dilli» Nizami sözlə Qafqaz dağlarından Bisütuna, Elbrusdan Kürə, Şəttülərəbdən Ceyhuna, zərdüşt ayinlərindən Qəndəhar bütəxanələrindəkə əvəzsiz «bədi rəsmlər» çəkir, çağdaş alimlərin başlanğıcını 2007-ci ildə dəqiqləşdirdiyi Nil çayının başlandığı yeri yazır, dünya və yaranış haqqında bu gün də dəyərli olan elmi, fəlsəfi fikirlər söyləyir.

«Köhnə dastanlardan xəbər verən» Nizami Gəncəvinin poemalarında bütün millətlərin həyatından bəşəri səviyyədə danışılma da, «Xosrov və Şirin» başda olmaqla onların hamısı **Azərbaycan, türk ruhunda** yazılmışdır. Məmməd Əmin Rəsulzadə yuxarıda qeyd etdiyimiz gözəl əsərində hər kəsin görə bilmədiyi bu ruhu görmüş, yazmışdır. Biz bu ruhu bir az da açıqlamağa çalışacağıq.

«Qədim dastanları bilən» Nizami «Xosrov və Şirin» poemasında dəfələrlə Şirinin (Xorasanlı Şəkərin də) türk olduğunu yazır. Qardaşı qızı Şirinə öyüd verən Məhinbanu bu indi də davam edən türk ruhumuza, milli ləyaqətimizə, dilimizə uyğun danışır: «Səni vəfalı və namuslu görse, El qaydası ilə gəlib səni məndən istər. Namuslu qız kimi dünyada adın çəkilsin. Dünya şahlığı sənin olar. O aydırsa, biz günəşik, o, Keyxosrovdursa, biz Əfrasiyabıq», yəni türklərin, Turanın başçısı Alp ər Tunqayıq. Hansısa bir «erməni kraliçası»nın belə deməsi ağlasığan deyil və gerçək tarixlə uyşmur. Çünki zamanca bu yerlərdə fiziki və siyasi qüvvə türklər olmuşdur. Ruslarla savaşa türklərin bu qüdrətindən yararlanmaq istəyən Makedoniyalı İskəndər deyir: «Rus döyüşündən mənim qorxum yoxdur, Çünki dağ başından çoxlu sel axar. Xəzər dağlarından Çin dənizinə qədər, Hər yeri türklərlə dolu görürəm. Türklər Rumlularla qohum da deyil, Ruslara rumlulardan daha çox kin bəsləyirlər, Həmin bu keçiddə türk oxları ilə rusların ayağına qabar salmaq olar». «Daranın İskəndərlə müharibəsi başlığında» deyilir: «Türk zurnasından elə şivən qalxdı ki, Türklərin boğazı da cusa gəldi». «Xosrov və Şirin» poemasının «Xosrovun Bəhramdan qaçıb Ərmənə getməsi» başlığında isə: «Bəhramın qılıncı qarşısında məğlub olduqda, şahmatda uduzmuş oyunçu kimi hansı xanəyə ayaq basdı, ona kiş verdilər. Min hiylə rənglə, yolla cığırla, özünü Azərbaycana (Bəzi qədim qaynaqlarda «tarixi-coğrafi Azərbaycan»ın indi İran İslam Respublikasında qalan bölümünə Azərbaycan deyilib. Azərbaycanın qüzeyi isə çox vaxt bölgələrin adı ilə – Şirvan, Muğan, Ərmən – Aran, Xəzərlər və b. yazılıb. Y.T.) çatdırdı. Oradan da Muğana tərəf mənzil saldı» yazılmışdır.

Poemanın «Xosrovun Ərmənə çatması» başlığında deyilir: «O, gül kimi, dağın sərhadinə çatdı. Nəsimindən sərhadçilər xəbər tutdular...Oradan Muğana tərəf yollandı, Muğandan da Xəzərlərə sarı keçdi». Mətdən «sasanilər dövrü»ndə Ərmənin sınırlarının bəlli olması və orada sərhadçilərin durması aydınlaşır. «Gövhərdüzənlərdən xəbər verən» Nizami Gəncəvi «İskəndərnamə» poemasında dediklərimizi «Çindən, Xarəzmdən, Qəzneyn və Qurdan qoşun yığıb» İskəndərlə savaşa gedən Daranın «Qoşunu atəştək **Ruma apardı**, çatdığı yerlərdə bayquş ulaşdı, coşqun dəniz kimi **Ermənistanı girdi**» sözlərilə təsdiqləyir. İskəndərlə Daranın savaşı Babilistanda (İkiçayarası, Mesopotamiya), 20-ci yüzillikdə ingilislərin dağıdılan Osmanlı İmperatorluğunun torpaqlarından dünyada xristian-yəhudi-mason siyasətlərini yeritmək üçün yığıb düzəldikləri İraq Respublikasının Cəzirə düzündə olub. «Yenidən köhnəyədək dehqan tarixindən dastan yaradan» Nizami

deyir: «Mosulun yerləşdiyi Cəzirə düzü, İstirahət yeridir, xoş düşərgədir. İki tacidarın toqquşması orada idi». İskəndərin Dara ilə savaşa gəldiyi yol çağdaş Avropa alimlərinə də yaxşı bəllidir. Onlar bu barədə sənədli film də çəkmişlər. Ruma İskəndərlə savaşa gedən Daranın ordusu 5-10 günlük yolu qoyub, Şapurtək «Xosrovdan ayrılıb bir aya Şirinin yanına çatdı. Çöldən, biyabandan keçib, sürətlə Ərmən dağlarına çatdı» kimi getməzdi. Ermənilərin Rumda yaşadıkları yerlər isə yuxarıda göstəriləndiyi kimi hər iki padşahın yolunun üstündədir. Erməni ideoloqlarının «Mən (Zəngiçay) mənim Erasx (Araz çayı) bacım, bizim böyük bacımızla (Volqa çayı ilə) Xəzərin dalğaları arasında doğma anamızın bətnində vəhdətləşərik» sayıqlamalarına baxmayaraq, coğrafi anlamda işlədilər Ermənistan sözü bəlli tarixlərdə, 20-ci yüzilliyədək heç vaxt siyasi mahiyyət qazanmamış, bu mənada işlədilməmişdir. Ermənilərin bəlli tarixlərdə olmuş Kilikiya dövləti isə 387-ci ildə dağıdılmışdır. Erməni alimlərinin «tarixəqədərki həyatları» haqqında yazdıqları kitabların qara qəpik qədər dəyəri yoxdur.

Məşhur ərəb alimi Təbəri (9-10-cu yüzilliklər) Azərbaycanın «Xəzərlər məmləkəti» olduğunu yazmışdır. Xəzərlər adlanan türklərin qədim və orta çağda onlardan çox uzaqlarda – Rumda yaşayan ermənilərlə heç bir dərindən əlaqəsi olmamışdır. Bizdən 850 il qabaq yaşamış «Fars dilli qoca söz ustası» Nizami Gəncəvi «İskəndərin Ərəbistana gətməsi və Kəbəni ziyarət etməsi» bölümündə də Ərmənin «tarixi-coğrafi Azərbaycan»ın ayrılmaz bir parçası olduğunu sətiri tərcüməsini irəlində verdiyimiz parçada açıq-aydın yazmışdır. Ermənistan hökmdarı və ya özlərini «**hay**» adlandıran hansısa bir erməni yox, Azərbaycan hökmdarı abxazların (Sovet dövrünün qaynaqları abxazlara gürcülər deyir. Amma «dünya görmüş söz ustası» Nizami «Xosrov və Şirin»də «Başını gürcü teli kimi kəsdilər» də yazıb. Y.T.) Ərmən vilayətini ondan ala biləcəyini deyir. Azərbaycan hökmdarının fikrincə vilayətin vergisi Abxaza yox, qanuni padşaha – Azərbaycan hökmdarına verilməlidir. Çünki türklərin ulu babası Oğuz xan yaratdığı ilk dövlətin adını **Azərbaycan** qoyub. O, Ərmənin baba yurdunun bir parçası olduğunu hamıdan yaxşı bilir. «Aləmin gərdisini və sirlərini bilən mənəm» deyən Nizami də abxazların «qol zoru», qanunsuzluq, işğal dediyi pisləklərindən qurtulmanı ölkənin «bulaşıqdan təmizlənməsi» adlandırır.

Dərbənd dənizinin yanında yerləşən Ərmən atəşpərəstdir, büt-pərəstdir – «O tərəfdən büt-pərəstlərin günəşi (yəni Şirin)...». Bəlli olduğu kimi böyük millət olan türklərin («boylarının sayını Ulu Tanşından başqa kimsə bilmir») bəzisi qutsal kitabları – «Dədəm Qorqudun kitabı»ndakı müsəlman Oğuzlarla savaşıyan Qıpçak Məliklər kimi büt-pərəst-tarıçı, başqaları xristian, atəşpərəst idi. «Zəmanənin natiqi» Nizami Gəncəvi «Çin (türk) ədalət nəzmi»lə çəkdiyi Qəndəhar büt-xanəsinin təsvirində «Cənnət təbiətli bir şəhərə çıxdı ki, türklər ona «Fərrux behişt» deyirlər» ifadəsilə türklərin bu bölgələrdəki tarixi hökmdarlığını göstərir. Türklərin «dünya dövləti» Qəznəvilər onların buradakı yaxın tarixidir.

Sovet dövründə Azərbaycanda uzun illər boyu Şirvan şahı Axsitanın Keylər nəsilindən olması beyinlərə yeridilmişdir. Bu işdə tarixdən çox Firdovsinin «Şahnamə» poeməsindəki əfsanələrə və «söz xəzinədarı» Nizaminin «Leyli və Məcnun» poeməsindəki Şirvan şahı Axsitanın Nizamiyə məktubunun türkləri kiçiltmək məqsədilə ideoloji açıqlanmasına əsaslanmışlar.

«Dünyanın sehirkar şairi» Nizami Gəncəvi «Leyli və Məcnun» poemasının «Kitabın nəzminə səbəb haqqında» başlığında yazır: «Bir gün şadlıq və səadətə Keyqubad (şahanə) sevincindəydim. Hilal qaşlarım açılmış, Nizami «Divanı» (qarşıma) qoyulmuşdu. Bəxt güzgüsü mənimlə üz-üzə...Könlümdən keçir ki, işləmək zamanıdır, Tale yoldaşdır, bəxt köməkçim, nə vaxta qədər boş qəfəsdə (bekar) oturacağam, dünya işlərindən kənar qalacağam?!...Dünyanın sazı ilə (çaldığı hava ilə) oxumalı, Dünya dünya ilə uyuşanlarındır...Tərslik axtaran hər bir təbiət (insan), Kəc (tərsinə bağlanmış) pərdə (sazda) kimi tərsinə danışan olar, Ey tale, əgər sən alicənabsansa, məndən bir iş təmənnə

et! Mən belə bir fal açarkən, (Bəxt) ulduzu da keçməkdə imiş. Xoşbəxt zəhmət çəkən də elə çəkməlidir ki, Dövlət verən də hey dövlət versin. Bu zaman qasid gəlib çatdı, şah həzrətlərinin əmrini gətirdi». Şirvanşah Axsitan «Öz gözəl xətti ilə mənə yazılmış Son dərəcə gözəl on-onbeş sətir» yazmışdı: «Ey qulluq halqasına məhrəm! Dünyanın sehirkar şairi Nizami!...İstəyirəm ki, Məcnun eşqi xatirinə, sədəfdəki inci kimi bir söz deyəsən. Bacarsan, bakirə Leyli kimi, İki-üç bakirə söz deyəsən, Oxuyub deyim: bu şəkərə bax! Başımı tərpedəm ki, başımdakı taca bax!...Bu kəlam bütün əsərlərin şahıdır. Ona söz sərf etməyə dəyər. Fars və ərəb dili bəzəyi ilə Bu təzə gəlini bəzəyəsən!

Bilirsən ki, mən söz sərrafıyam, Təzə beytləri köhnəsindən ayıra bilirəm. (Madam ki) ondan on vurmaqda (xalis qızıl), məharətin var, Onda beş vurmağı (qarışmış qızıl) boşla! Bir bax gör ki, təfəkkür mücrüsündən Kimin həmayilinə inci düzürsən! Türkcəlik bizə vəfalı olmağın sifəti (əlaməti) deyil, Türkəvara deyilmiş söz bizə layiq deyil. O adam ki, yüksək nəsəbdən doğulmuşdur, Ona yüksək söz lazımdır.

Elə ki şahın halqası qulağıma keçirildi (şahın məni öz qulu saydığımı bildim), Huşum ürəkdən beynimə vurdu. Nə həddim var idi ki, əmrədən boyun qaçıram? Nə gözüm görürdü ki, xəzinəyə yol tapam. Ömrümün süstlüyü, halımın zəifliyindən Başımı itirib nə edəcəyimi bilmədim. Məhrəm bir adam yox idi ki, sirrini deyim. Bu əhvalatı açib şərh edirəm». (Fil. tər. 1981-ci il çapı).

Bu sözləri türkləri əskiltmək məqsədi güdən sovet alimlərinin Şirvan şahı Axsitanın fars olduğu üçün türk dilinə pis baxmağı kimi açıqlamaq düzgün deyildir. Dövrün ovqatına uyğun, ərəb-fars dillərində təhsil almış özünü «söz sərrafı» sayan bir adamın türk olsa da, bizim sədəqətimiz türklükdə deyildir, türksayağı sözlər bizə yaraşmır deyib əsəri onda beş yox, onda on vurmaq üçün ərəb və fars dillərilə bəzə deməsi təbiidir. Biz bunu rus təhsil və tərbiyəsi görmüş, indi də ingilis dilinə yönəlmiş adamların başçılıq etdiyi bugünkü Azərbaycanda da görürük. Burada qeyri-adi, şişirdilməli bir şey yoxdur. Bu illər boyu yeridilən superetnik siyasətlərin yaratdığı **milli bəla, adi sosial psixologiyadır**.

Özü də yeni bir «gəlin bəzəmək» arzusu ilə dövlətdən sifariş gözləyən şair «Sənin Nizamiyə nəzər salmağın Səadət gətirib, adını yüksəltdi» deyib əsərin «Şahzadənin tərifi və oğlumunu ona tapşırmaq» başlığında «Atasına nəzər salmasan da, Qardaşının qayğısına qalasan. Ona tam nəvaziş ilə, Adına həmişəlik bir maddi rüsum salasan ki, heç kəsə ehtiyacı olmasın. (Xəcalətdən) başı aşağı və gözü (bir şeyin) dalınca olmasın!» xahişini edir.

«Yaşıl bağa fərş döşəyən» türk Nizaminin türk dilində şer yazması bəlli deyildir. O, türk dilində «böyük şeir» yaza bilsəydi, yazardı. Şirvan şahı Axsitan da onun «farsdilli» olduğunu bilirdi.

Sovet dövründə «fars dilli qoca söz ustadı» Nizaminin uzun illər şüurlara yeridildiyi kimi «Leyli və Məcnun»un türkcə yox, fars və ərəb dililə bəzədilməsi tələbindən narazılığı şüurlara yeridilmişdir. Amma əsərin diqqətlə öyrənilməsi bu fikirin yanlışlığını göstərir: «Elə ki şahın halqası qulağıma keçirildi (şahın məni öz qulu saydığımı bildim), Huşum ürəkdən beynimə vurdu. Nə həddim var idi ki, əmrədən boyun qaçıram? Nə gözüm görürdü ki, xəzinəyə yol tapam. Ömrümün süstlüyü, halımın zəifliyindən Başımı itirib nə edəcəyimi bilmədim. («Türkcəlik bizə vəfalı olmağın sifəti (əlaməti) deyil» deyildiyindən yox, sevincdən, çünki «öz gözəl xətti ilə son dərəcə gözəl on-onbeş sətir yazmış» Şirvan şahı yeni əsər yazmaq istəyən şairdən «Leyli və Məcnun»u bəzəyib «onda on» vurmağı tələb etmişdi. Y.T.) Məhrəm bir adam yox idi ki, sirrini deyim»...«İndi ki, dünya şahı tələb edir Bu kitabı mənim adımla bağla...Belə gözəl dastanı deyərəkən, Nəzm (şeyriyyə) təfəkkürünü zəiflətmə!... Elə ki, ciyərimin ürək verdiyini eşitdim, Ürəyimi oda yaxdım, ciyərimi parladım... Bu nadir incini axtararkən, Ayağım tük qədər belə sürüşmədi».

«Düzgün tarix yazan» Nizami Gəncəvi «Yeddi Gözəl» poemasında deyir: «Mənim gileyim gileylənə bildiyim kəslərdəndir, Mənim türklüyümü Həbəşistanda almırlar, Odur ki, mənim ləzzətli dovğamı yemirlər», yəni mən türk dilində yazsam əsərim az oxunar, az yayılar, alınmaz. «Leyli və Məcnun» poemasındakı «Bu tayfanın ilkin dövrə qədər Şahlığı nəsil-dən-nəsilə silsilələnmişdir, Bir-birinin ardınca davam edən nəsili, Nə qədər insan var, şah ardınca şah olacaq» sözləri də Şirvan şahı Axsitanın farslığını göstərmək üçün yazılmayıb. «Xosrov və Şirin»in Şapurun Şirinin gözəlliyindən danışması və Xosrovun ona aşiq olması» başlığında: «Dağlığın o tərəfində bir neçə mənzillikdə, Dərbənd dənizinin limanı yerləşən yerdə şahlar nəsilindən bir qadın hökmranlıq edir. Onun qoşununun (cəngi) səsi İsfahana çatır. Bütün ölkə Ərrandan Ərmənədək o qadının hökmünə tabedir...O hökmdarın adı Şəmiradır, Şəmiranın mənası Məhin banudur» yazılmışdır. **Əhməd Kəsrəvi** Şəmiraya fars desə də, **Əhməd Zəki Vələdi Toqan** «Azərbaycan» kitabında onun peçeneq kəngərlilərindən olduğunu yazır.

Miladdan qabaq ən azı 7-6-cı yüzilliklərdən Dəşdi Qırçaq, Dəşti Xəzər çölləri türklərin olmuşdur. Dəmirqapıdan gündoğana doğru bütün yerlər, Bakı və Muğan Xəzərlərin idi. Ari tayfası olduqlarını deyən farslarla ermənilər bəlli tarixlərdə bu yerlərdə yaşamayıblar. Buna görə də «tarixin zərgəri» Nizaminin «Leyli və Məcnun»da dediyi sözləri – türk Şəmiranın davam edən şahlığı nəsil-dən-nəsilə silsilələnmişdir kimi anlaşılmalıdır. Məmməd Əmin Rəsulzadə Xaqani Şirvaniyə əsaslanıb Şirvan şahı Axsitanın qızının adının Alçıçək (Alpçıçək də ola bilər. Y.T.) olduğunu yazmışdır. Fars Axsitan qızına türk adı qoyardımı?

Elmdə dünya «sazının ərgənününü çalan» Nizami Gəncəvinin «Rum sənətkarlığı ilə Gəncədə sikkələdiyi» əfsanələrdəki farsların hansısa Keydən törəməsi barədə tutalqa (dəlil-sübut) yoxdur. Fransız alimi Elize Rekyü 1906-cı ildə Sankt-Peterburqda çap edilmiş «Çelovek i zemlya» kitabında yazır: «Etnik elementin öyrənilməsi Pamirlə Mesopotamiya arasında ən qədim tarixi dövrlərdən sanki bir-birinin içində yerləşmiş semit, ari və dil baxımından onlara tamamilə əks olan Turan irqlərinin yaşadığını göstərir.

Semitlər yalnız Zaqroş dağlarının ətəklərinə qədər yerləşdikləri halda, ari və turanlılar yaylaya sahib olmaq üçün bir-birilə mübarizə edirdilər. Bu torpaqları onların hansının əvvəl tutduğunu isə sübut etmək mümkün deyil. Haqqında danışacağımız «qədim turanlılar» Xəzər dənizinin cənub-şərqindən İran yaylasına qalxıb, Atropaten və Qədim Midiya ərazisini məskunlaşdırmışlar. Onlar cənubda Suzian vadisinin böyük bir hissəsini də məskunlaşdırdılar. Daha sonra Mesopotamiya ovalığına enən turan mənşəli «Akkadlar» və ya «dağlılar» çox guman cənubdan və ya cənub-qərbdən gələn çeşidli etnik elementlər qarışmış semitlərlə qarşılaşdılar.

Herodot «Tarix» kitabında (1-10) midiyalıların 6 nəsilini sayır. Bu adları araşdıran Opert və Lenorman onlardan ancaq birinin «ari tayfası» olduğunu müəyyənləşdirdilər. Bir başqası – «Maq xalqı» və ya «üstünlər» də yəqin «ari» mənşəli olmuşdur. Digər 4 etnik qrup çox guman oturaq əkinçilər və köçəri çobanlara bölünən həmin «turan əsasını» təşkil etmiş əkinçi əhalidən ibarət olmuşdur. Hələ 26 yüzil öncə Arazla İran yüksəkliyi arasındakı dağlıq ərazidə heç bir ari qarışığı olmayan əhali məskunlaşmışdı.

Əhəməni hökmdarlarının əmrilə daşlara yazılmış Midiya yazılarındakı bütün dövlət və idarəçilik sözləri dövrün ali təbəqələrinin ari danışq tərzində – qədim fars dilində yazılmışdır. İran yaylasının şimal-qərb hissəsinin əhalisi ari olmayan dildə danışmağa davam etdiyindən fars çarları bu dili də imperiyanın rəsmi dillərindən biri kimi qəbul etdilər. (Bu dili islam dini yayıldıqdan sonra ərəb sözlərilə dolmuş çağdaş fars dililə qarışdırmamalı). Bu günə kimi rast gəldiyimiz qayaüstü yazıların üç dildəki mətnlərində fars dilindən sonra ikinci yer tutan, dil mütəxəssislərin türk danışığı kimi (Midiya və ya Anzanit) qəbul etdikləri dil Midiya imperiyasının qədim gələnkli xalq danışq dilidir. Bu

dil daş sütunlarda yazılan dörd dil arasında Babilistan dilindən daha hörmətli yerdə durmuşdur. Ondan və Babilistan dilindən sonra Misir mətni gəlir. Şpigelin qeyd etdiyinə görə mütəxəssislər arilərin işğal etdiyi qədim Midiyanın iki yerində, yalnız ölkə əhalisinin danışdığı bir dildə – qeyd-şərtsiz Turan mənşəli yazıya rast gəlmişlər.

Alimlər Midiyanı qarışıq əhalisində bu iki etnik elementin hansı nisbətdə olduğunu bu günə kimi müəyyən edə bilməyiblər. Ancaq biz Qərbi Avropa dillərilə farsların arı dilinin mənşə ümumiliyinə görə təbii eqoistik duyğuların təsiri ilə İran yaylasında həm say, həm də siyasi meydanda birinciliyi qeyri-iradi olaraq farslara veririk...Turan deyərkən daha geniş mənada Asiyanın bütün şimal hissəsi, Şimal buzlu okeanı və Bering dənizinə qədər ərazi başa düşülür...Farslar da yəhudi və yunanlar, bir az da bəzi başqa xalqlar kimi ancaq özlərini bəşərin ən alisi bilib ilahi məxluq sayırlar. Qalan millətlər isə hətta insan adlanmağa haqqı olmayan aşağı canlıların yığıntısıdır. Bu mənada Firdovsinin «Şahnamə» əsəri əslində qəhrəmanlarla divlərin, xeyirlə-şərin, xeyirin göstəricisi İranla, şərin simvolu Turanın müqəddəs savaşını əks etdirir. Bəzi antropoloji qaynaqlarda «turanlılar» adı ilə hətta Asiyanın şimalda yaşayan bütün xalqları adlandırırırlar. Çağdaş elm də İranın qədim əhalisinin uyduğu bu cür məşğuliyyət və ideyaların təsiri altındadır».

Fars şairi **Əbülqasim Firdovsi** «Şahnamə»ni yazandan sonra bu əfsanələr getdikcə «tarixi»ləşdirilmişdir. Firdovsi «Şahnamə»də yer üzündəki bütün mədəniyyətin – odun tapılmasından ev heyvanlarının əhilləşdirilməsinə, «Novruz bayramı»ndan, tibbədək hər şeyi əfsanəvi fars şahları Keyumərs, Huşəng, Təhmuras və Cəmşidin yaratdığını «silsiləndirmişdir». Firdovsi yazır: «Fəridun bölüb aləmi üç yerə, bu sirri əyan etdi möbidlərə. Biri Rumi Xavər, biri Türkü Çin, Üçüncü igid yurdu İrənzəmin. Salınca nəzər şah Səlm oğluna: – Halaldır – dedi Rumu Xavər ona. Buyurdu: Götürsün qoşun durmadan Şahənşah kimi Şərqə olsun rəvan, Oturdu Kəyan xətinə Səlm şad, Ona xalq «Xavərxuda» verdi ad. Baxıb Tura, Turanı verdi ona ki, şahlıq edə Çinlə Türküstana. Fəridun ayırdı qoşun Tur üçün, Qoşunla yol aldı Çinə Tur o gün». **Bu sözlər tarixi gerçəklikdən uzaq əfsanə, farsların «dünya dövləti» ideyasının bayağı təsviridir.** «Sözün sultanı» Nizami Gəncəvinin «Beşlik»ini diqqətlə öyrənib «Şahnamə» ilə tutuşduranda Firdovsinin əsərinin quruluş, süjet, obrazlılıq, şeiriyət, tarixilik, bəşəriyyət, millilik və b. yöndən çox aşağılığı aydın görünür. Yəqin bədii-tarixi və başqa özəllikləri gözə alan türk Sultan Mahmud Qəznəli «Şahnamə»nin pulunu qızılla yox, gümüşlə vermişdir.

Aqafangel Krımski Səlcuq sultanları məclislərində mədhiyyəçilərin onların nəsilinin keylərdən olmasını deyən şeirlərinə qulaq asıb bir söz demədiklərini yazmışdır. Makedoniyalı İskəndərin də «nəsəbinin Keyqubada bağla»nmasından şübhələnən «Söz bağının bəzəyi olan sərv» Nizami Gəncəvi onun haqqında başqa tarixi bilgiləri öyrənib öz qərarını verir: «Azərpərəst dehqan...onun nəsilini Daraya bağlayır. Mən elə ki tarixləri müqayisə etdim, Allaha inananın (ərəbin. Y.T.) əsərinə də nəzər saldım. Həm onlarda, həm də bunda doğru söz yoxdur, Uydurma sözlərin həqiqəti yoxdur. Hər diyarın rəvayətindən düz olan ancaq budur ki, şəhriyar Feyləqsdan törəmişdir».

Dövrün psixoloji ovqatı belə olmuşdur, bir vaxtlar Şərqi ərəb, fars dilinə, Qərbin latın, fransız, indi də ingilis dilinə bağlandığı kimi. «Sirlər evinin xəzinəsinə gövhər yığan» Nizami «Xosrov və Şirin» poemasında Şirinin Xosrova cavabında yazır: «O gördüyün xırmandan bir arpa qalmadı. Əgər ərəbcə bilmirsən, arpa qalmayıb. Mən o türk deyiləm ki, ərəbcə bilməyim».

«Əfsanə yaradan xəbər sahibi» Nizami «İskəndərnəmə»də yazır: «O dağlıq yerin ətraf camaatı qəbul vaxtı zülmədən şikayət etdi ki, vəhşi xasiyyətli qıpçağın qorxusundan bu torpaqda danə də əkə bilmirik. Belə ki bu səmtə tələsdikləri vaxt, əkini dağıdırlar, süyu kəsirlər. Bundan biz çox ziyan görürük, çörək qəhətliyi çox can aparır. Şah əgər cüzi bir mərhəmət göstərmək istərsə, bizim ölkəmizə asayişlik gətirmək fikirindədirsə, bu keçid

yolunda nə qədər dəlik-deşik var, qoy təmir edilsin, daşla tutulusun. Bəlkə çöl xalqının afətindən, Xəzərlərin işi rahatlıq tapsın. Şah əmr etdi dağ keçidini, Xəzərlərlə birlikdə bağlasınlar. Gecə də, gündüz də xara daşlardan bu dar yolda sədd qaldırsınlar. Məharətli daşyonanlardan, dağlarda daş hasar bağlayanlardan, dəstə-dəstə oraya göndərdi ki, dağdakı keçidə çəpər çəkilsin. Açıq-uçuqlar abad olunandan sonra hərəkət əzmi ilə bayraq qaldırdı». Deməli, türk düşmənlərinin son 100-150 ildə uydurub kitabdan kitaba köçürdükləri kimi, Xəzərlər «yöx olub getmiş türk tayfası» yox, indiki Azərbaycan türkləridir.

«Gövhər dənizindən xəbər verən» Nizami Gəncəvi Xəzərə «Xəzərlərin dənizi» deyir. O, «Xosrov və Şirin»də gözəllərin adını sayanda «O tərəfdən bütperstlərin günəşi (yəni Şirin) on nar məməlinin arasında əyləşmişdi. Firəngiz, sərvboylu Süheyra, Əcəbnuş, Fələknaz və Hümeyla, Hümayun, Səməntürk və Pərizad, Xütənxatun, şən könüllü Gövhərmülk» yazır, «erməni dənizi», ya Haykanuş yox. «İskəndərnamə»nin «Çin xaqanının İskəndəri qonaq etməsi» başlığında isə deyir: «Musiqi çalmağa hər bir ölkədən, seçilmiş oxuyan və çalan gəlmişdi. Heyrətəngiz nəğmə oxuyanlar sözləri **ozan qanunları** ilə oxuyurdu».

Türklərin dəqiq tarixi bilinməyən Dəmirqapı Dərbənd qalasını bəzilərinin uydurduğu kimi, nə «sasani şahları», nə də Makedoniyalı İskəndər tikməyib. Onlar ediblərsə də, «açıq-uçuqları» hördürüb, yamatdırıblar. «Düzgün tarix yazan» Nizami Gəncəvi də bu təmirdən sonra «Əvvəlki Dərbənd, həm «dər», həm də «bənd» tapdı» deyir. Dərbənd qalasının divarlarını Toxtamış xanın keçməsinə çətinləşdirmək üçün Əmir Teymur da təmir etdirib.

Sovet dövründə Dərbənd haqqında yazılmış bəzi əsərlərdə onun tarixi, milli-etnik tərkibi saxtalaşdırılmağa çalışılsa da, bəlli tarix qaynaqları Dəmirqapının hələ Makedoniyalı İskəndər dövründən də qabaq Azərbaycan türklərinin şəhərlərindən biri olduğunu göstərir. 18-ci yüzillikdə Dərbəndi tutanda onun yiyəsinin və əhalisinin Azərbaycan türkləri olduğunu rus siyasətçi və alimləri yaxşı bilirlər. Erməni keşişlərinin çağırışları ilə rusların əlaltısı tək 19-cu yüzillikdə Dərbəndə gəlib orada bir erməni kilsəsi tikməklə tarix yaratmaq olmaz. Məsələn, rus çarı 1-ci Nikolayın 1802-ci ildə verdiyi fərmandan sonra erməniləri Polşadan Dərbəndin yan-yörəsinə köçürməyə başladılar.

«Mən sifətə göydəki aya bənzəyirəm Sınmaram, sınısam da (ay kimi) kamilləşərəm» deyən Nizami qışlağa gələn qıpçaqların mal-heyvanlarının Xəzərlərə ziyan vurmasından İskəndərə şikayətləndiklərini yazmışdır. Bu iki elin bir-birindən başqa heç bir narazılığı yoxdur. Arandan yaylağa gedən çoxlu mal-qara, heyvan sürüsünün Dəmirqapının şəhər əhalisi olan xəzərlərə müəyyən ziyan vurması təbiidir. Yaylağa-qışlağa köçəndə 20-ci yüzillikdə də belə olduğunun şahidiyik. Bəzilərinin düşündüyünün əksinə, «İskəndərnamə»dəki Asiyanın dördüdə biri olan türk yurdu Qıpçaq azad, mədəni, «ideal» bir ölkədir. Onun qız-gəlinləri başqa millətlərin qadınları kimi üznlərini örtümlər, gəlinlərinin «heç kəsin gərdəyilə işləri yoxdur». Bir vaxt allahlıq iddisində olmuş Makedoniyalı İskəndər bu «ideal ölkə»ni görəndən sonra insan olmasından şübhələnir: «İskəndər bu adət və bu yolu gördükdə, O yerə heyran qaldı ki, ondan maraqlı nə bir hadisə eşitmişdi, nə də şahların kitabında görmüşdü. Ürəyində dedi: «Bu təəccüblü sirlərdən, Əgər ağıllısan, gərək ibrət alasan Artıq dünyada mən at çapıb dolaşmayacağam, hər ovlaqda tələ qurmayacağam. Nə qədər yığmışamsa, mənə bəsdir, Bu adamlardan öyrəndiyimi nəzərə almalyam. Şübhəsiz ki, dünyanı öyrənənin nəzərində Dünya bu yaxşı adamlara görə öz yerində qərar tutur. Bununla aləm öz əzəmətini saxlayır, Dünyanın sütunları da bu xalq olmuşdur. Əgər xasiyyət beləsə, bəs bizim xasiyyətimiz nədir? Əgər insanlar bunlardırsa, bəs biz kimik? Bizi dənizlərə və çöllərə göndərməkdə məqsəd Bu imiş ki, gərək buradan keçək. Bəlkə mən vəhşi heyvanların xasiyyətindən doyam, Bu müdrik adamların ayinini öyrənəm. Əgər bu xalqı bundan əvvəl görsəydim, Dünyanı başdan-başa

heç dolaşmazdım. Dağın bir küncündə oturardım. Allaha sitayişlə məşğul olardım. Mənim ayınım bu qaydadan çıxmazdı. Mənim bu dindən başqa dinim olmazdı». Bu cür dini və dinpərəstliyi gördükdə Kökündən peyğəmbərliyi yada gətirmədi».

«Fars dilli qoca söz ustadı» Nizami «Beşlik»də adını çəkdiyi millətlərdən ən çox türkləri öyür. O, «Xosrov və Şirin»də dünyaya «bu türk xasiyyətli çərxi-fələk», günəşə «sultan cəlalı türk», «Sirlər xəzinəsi»nin «Birinci məqalə. Adəmin yaradılması haqqında» başlıqda Adəmə «O, ay kimi Xatay türkü oldu», «İskəndərnamə»nin «Sonuncu peyğəmbərin tərifi»ndə Məhəmməd peyğəmbəri «meraca çıxıb türk kimi at çapdığı gecə» sözlərilə əzizləyir, İskəndərə «Rum papaqlı (taclı) türk» deyərək, yasəmən gülünə «türkə (oxşar) yasəmən» bəzəyi vurur. «Biri dedi: Gözəllik Xütəndən çıxmış, o yerlərin gözəlləri əfsanədir». «Xəllux gözəllərinin günəşi (Şirin) hörmətlə yeri öpüb cavab verdi». «Biri dedi: o abad yer Ərməndir, onun gözəlləri (sanki) pəridən doğulmuşdur».

«Türk (gözəllərinin) gülüşlərindən şəkər xəcalət çəkirdi, Onların nəzəri ceyranların gözündən sürməni aparırdı». «O tərif şahı büsbütün tutdu, eşqbazlıq üçün yeni bir təməl qoydu. İstəyirdi Şirinə tərəf bir at çapsın, türksayağı türkü qarət etsin». «O nazəndə türk başını elə (dik) tutdu ki, onun Xosrov yox, Keyxosrov da nazını çəkərdi». «Naz-qəmzə etdiyi zaman, ərəbə də, türkə də hücum edirdi». Şirin «Çinlilər qaydası (Nizamidə Çin, çinlilər o dördə qəbul ediliyi kimi türk anlamındadır. Məsələn, Çin xaqanı ilə savaşa gedən İskəndər deyir: «Ey Çin türkü, beynində nə var boşla». Y.T.) ilə başına cəvahirlə bəzənmiş bir örpək atmışdı». Son dövrdə özlərini «əsil müsəlman» adlandıran bəzi qüvvələr Azərbaycan qadınlarının başlarına «hicab» keçirməyə çalışırlar. Qədim tarix və mədəniyyət abidələrini öyrənəndə, Azərbaycan Respublikasında da yayılmasına çalışılan bu «hicab»ın miladdan qabaqkı Rum qadınlarının baş geyimi olduğu aydınlaşır. Biz isə millətimizin qadınlarının son dövrə kimi başlarını daha çox «sikkəsini söz gümüşünə vuran» Nizami yazantək «başına cəvahirlə bəzənmiş bir örpək atmışdı» qaydası ilə bağladıqlarını bilirik.

«Leyli və Məcnun» poemasında Leyli «Üzünü göstərməkdə ərəb ayı, Könül ovlamaqda əcəm türkü idi». Gələndə «mədh yazan şairlərin hesab vermək üçün ayağa durduqları» Nizami Gəncəvinin Leylisi Ərəbistan türküdür: «O qəbilənin bal dodaqlılarından (qızlarından) Gövhər kimi ətrafına bir dəstə düzülmüşdü. Adları Ərəbistanda yaşayan türklər idi, ərəb əndamlı türk gözəl olur». «Xosrov və Şirin»də Şirin Xosrova deyir: «Xidmətində türklər olan cahan hökmdarlarının damında bir hindu keşik çəkər. Mən o qara gözlü türkəm ki, bu damda adım sənənin ağ kəninin olubdur». «Qəmzəm ilə könül ovlayan türk olsam da». «Ey çin üzülük türk, türklük etmə». «Həbəş qaraları, Çin türkləri» və b.

«Məna gövhərini dənizdən çıxaran» Nizami türk qürurunun yüksəkliyindən «Yeddi gözəl»də kürd gözəlini öyərəkən ona «Kürdün gözəl bir qızı vardı, (O), türk gözlü, hind xallı bir löbət (oyuncaq) idi». Klassik Şərq şeirində tarix boyu «erməni gözəli» bənzətməsi işlədilibmi? Yox!

«Beşlik» «tarixi-coğrafi Azərbaycan»da, eləcə də Yaxın şərqdə etnik varlıq və milli psixologiyayı öyrənmək baxımından əvəzsiz qaynaqdır. Türk oğlu türk Nizaminin anası kürd qızıdır. O bunu «Leyli və Məcnun»un «Öz halının necəliyi və keçənləri xatırlamaq barədə» başlığında oğlu Məhəmmədə yol göstərən qayğıkeş ata kimi «Əgər mənim kürd rəisəsi anam, Ana kimi qarşımda öldüsə» sözlərilə yazır. «Beşlik»də dəfələrlə yer verilən kürdlərə münasibət Azərbaycanda bu gün də eynilə olan səmimilik, xoş məzə, şaka-zarafat, yumor ölçüsündədir: «Kürd (deyiləm ki) köçənə yaxın axur düzəldəm». «Kürdlər kimi ürək versən döş axtarar». «Bir kürd Kəbədə eşşəyini itirdi, Kəbədə oyan-buyana qaçıb, hay-küy qopardı. (Dedi) Bu səhranın yolu uzaqdır, mənim eşşək itirməyimdə nə sirr vardı? Bunu dedi və decək dala baxdı. Eşşəyini gördü və eşşəyi görcək güldü. Dedi: – Eşşəyim

ortalıqda itmişdi, Onun tapılması hay-küy salmağımdandır. Əgər o kürd hay-küy salmasaydı, Eşşək gedib, yükünü də aparacaqdı».

«Eşqbazlığın tarixini yazan» Nizami Fərhad adlı sevgili obrazı yaratmışdır. İdeal sevgisindən gerçək durumunu düzgün dəyərləndirə bilməyib uduzmuş «qərib» Fərhad deyir: «Dünyada məndən aşağı bir kürd yoxdur, Heç kimi mənim kimi kimsəsiz görməzsən». Dünya bağının «gözəlliyini təsvir edən» Nizami Gəncəvi «Sirlər xəzinəsi»nin «Qarı və Sultan Səncərin hekayəsi» başlığında şihnəsi (darğa, polisbaşı) qarıya ədalətsizlik etmiş ən böyük Səlcuqlardan biri olan sultana «Türklərin dövləti ona görə ucaldı ki, Məmləkətdə ədalət hakim oldu. Sən isə zülmkar bəslədiyən üçün Türk deyil, bir quldur hindlisən» sözlərilə türklərin bir vaxt dünyanın «ədalət ölçüsü» olmasını xatırladır, «Leyli və Məcnun»da isə insana qiymətini bilməyi məsləhət görəndə: «İlkin səcdələrin Səlcuqusan» deyir. Bu sözlər zamanında türklərin dünyadakı hörmət və əzəmətini göstərir.

Qədim Şərq coğrafiyasında Türküstanla Azərbaycana «beşinci ölkə», «beşinci iqlim ölkəsi» deyilirdi. Qaynaqlar «beşinci iqlim»in «Rum şəhərlərindən başlayıb, Qafqaz Bərdəsi, Şirvan və Dərbəndi, Türküstan çaylararası – Amu-Dəryanın Qurgənc, Xarəzm (Xivə), Buxara, Səmərqənd, Xocənd şəhərlərini, Fərqanə ovalığından o yana İlak şəhəri və Soqda vilayətini» əhatə etdiyini yazmışlar. «Xosrovun Bəhramın üzərinə qoşun çəkməsi və qələbə çalması» başlığında Xosrov Rum şahının qızı Məryəmlə hakimiyyəti türk Bəhram Çubindən almaq üçün evlənəndən sonra Rumdan böyük qoşun alıb Bəhram Çubinə qalib gəlir. Bu evlənmə ağır gündə fransız alimi Elize Reklyü deyən kimi, arilərin türklərə qarşı işbirliyi kimi də anlaşıla bilər. İyirminci yüzilliyin başlanğıcında da ingilislər «daimi qaynar nöqtə», gərginlik, iç savaş yaratmaq üçün İranda ən azı min illik türk dövlətini devirib sonradan **Pəhləvi** olmuş Rza xanı hakimiyyətə gətirdilər. O da əsası Firdövsinin «Şahnamə»sində tarixiləşdirilmiş antitürk «fars şovinizmi»ni ən yüksək həddə çatdırdı.

«Beşlik»də türklərə bənzətmələr çoxdan çoxdur: «Türklərin o qovğasında türk neyinin səmindən türklərin boğazı tutulmuşdu... Payızda yerə tökülən yarpaqlar qədər türklərin başına ox yağdırdılar... Bəhrami-Çubindən bəxt üz döndərdikdə, taxt da, qılınc da Xosrova qaldı», «İskəndərnamə»də «İgidlərin ürəyi bu vurhavurda, Türkün neyi kimi inildəyirdi» və b.

«Söz sərrafı» Nizami Gəncəvi «qızıl kimi ifadə ilə» «Tatarın ceyranı sünbüllükdə otlasa, onun nəsimi bazara müşk qoxusu gətirər» deyib türkdən, çinli türkdən, tataran, rumludan, yunandan, ərəbdən, farsdan, rusdan, cuhutdan, qurdan, buxaralıdan, Xorasanlıdan, soqdidən, həbəşdən, zəncidən, kürddən, abxazdan, alandan, burtasdan, isudan, fələstinli firəngdən... yazır ermənidən yox. «Beşlik» adlanan bu altı **böyük kitabda** cəmi bir yerdə – «İskəndərnamə» poemasında İskəndərin ruslarla savaşında Rumdan vuruşan **Şərvə** adlı erməni pəhləvanının adı çəkilir. Onun da başını igid bir ləzgi döyüşçü – Cərəm kəsir. Deməli, bəzilərinin dediyinin əksinə Makedoniyalı İskəndər dövründə **Ərməndə, dövlətdə, cəmiyyətdə, məişətdə, ictimai şüura psixosomasiyal, bədii-tarixi təsir edə biləcək sayda erməni olmamışdır.**

Qaynaqlar Orta çağda Türküstanda, Ceyhun-Seyhun çayları yanında **Ərmən** qala şəhərinin olmasını yazırlar. Rusiya Federasiyasının Krasnoyarsk vilayətində indi də yuxarı, orta və aşağı Şuşenskoye kəndləri vardır. Ermənilər hələ «tarixəqədərki dövrlərdə» bu yerlərdə – **Turanda** yaşadıklarını «sübut etməyə» girişməyiblər.

Bəzi alim və siyasətçilər tatarların Azərbaycana 13-cü yüzillikdə «tatar-monqol dövrü»ndə gəldiklərini təkid edirlər. «Söz söyləyənlərin barmaqla göstəriləni» Nizami Gəncəvi isə 250 il qabaq Azərbaycandakı tatarlardan yazır. Deməli bu tatarlar türklərin Kıyat boyundan çıxmış Çingiz xan və ondan sonra gələnələr yox, qaynaqlarda adları çeşidli şəkillərdə yazılmış, ərəb alimi İbn əl-Əsirin dediyi «milliyyət və cinsiyyət dolayısı» ilə tatarlara meyl edən türklərdir. Qaynaqların yazdığına görə tarixin ən böyük imperiyasını

qurub «dünya xanı» olmuş Çingiz xan oğullarını savaşa göndərəndə «bütün dünyanı fəth edək? sorğusuna «Bizə ancaq türk dünyası gərəkdir. Son türklə rastlaşana kimi gedin. Son türkü görəndə durun» demişdir.

Fransız filosofu Monteskyö 18-ci yüzillikdə «İran məktubları» əsərində yamışdır: «Dünyanın heç bir milləti fəthlik şöhrəti və əzəmətilə tatarlarla yarışa bilməz. Bu millət kainatın əsil hökmdarıdır. Bütün başqa millətlər sanki onlara qulluq etmək üçün yaranıb. Bu millət eyni zamanda həm imperiyalar yaradır, həm də onları dağıdır. Tarixin bütün dövrlərində dünyanı öz qüdrətlərilə sarsıtmış, həmişə xalqların qənimisi olmuşlar.

Tatarlar iki dəfə (Əslində isə çox. Y.T.) Çini fəth etmiş və onu hələ də itaətdə saxlayırlar. Onlar Böyük Moğolların sonsuz torpaqlarında hökmranlıq edirlər. İranın hökmdarı onlardır... Onlar Moskvanı diz çökdürüblər. Onlar türk adı ilə Avropada, Asiya və Afrikada fəthlər edib dünyanın üç tərəfində ağalıq edirlər. Əgər qədim zamanlara nəzər salsaq, Roma imperiyasını darmadağın edənlərin də onların nəsilindən olduğunu görürük.

Çingiz xanın fəthlərilə müqayisədə İskəndərin qələbələri nədir ki? Bu müzəffər millətin tarixçiləri çatışmayıb ki, onların ağlasığmaz qələbələrinin şöhrətini yaysınlar. Nə qədər ölməz əməllər əbədilik basdırılıb. Tatarlar tarixini bilmədiyimiz nə qədər dövlətlərin əsasını qoymuşlar. Şöhrətilə uğraşan bu cəngavər millət əbədi məğlubedilməzliyinə inana-raq keçmiş qələbələrinin əbədləşdirilməsinin qeydinə qətiyyətlə qalmamışdır».

«Şahlar naməsinə yazan» Nizami Gəncəvi başqa əsərlərində olduğu kimi, «Xosrov və Şirin»də də bölgənin dövlət başçıları – Azərbaycan, türk sultanlarını – sultan Toğrul-ları, Qızıl Arslanları öyür, olsaydı erməni şahlarını da öyərdi, İskəndəri öydüyü kimi. «Atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Eldəgizin tərifli» başlığında «Qələm türklərinə yazısız, talansız, onun bir «mim»i kəmərlə bağışlar, biri tac». «Rumun başındakı daş xaçı zəfər dişilə mum kimi çeynəmişdir. Türkdən çox olan Rum qoşununu hind qılıncı ilə özünə qul etmişdir». «Səadətli padşah Qızıl Arslanın mədhi» başlığında: «Qapısını dəniz kimi hamıya açar. Xəzər yoxsulundan Rum varlısınadək, heç kəs fəzilət dəryasından əliboş qayıtmaz», «Bütün Çin türkləri onun qulu olsun, çinlilərdən qaşına çin düşməsin!».

«Xosrov və Şirin» poemasında Xosrovun gəlişindən xəbər tutan Məhinbanu onu qarşılamaya çıxıb Bərdədə dincəlməyi təklif edir: «Sizdən bir xahişimiz var, Bərdə mülkünü iltifat göstərib, Bir qışı orada keşürsünüz. O tərəfin havası isti olur, suyu, otu da boldur... Vətən gözəl idi, oraya köçdülər. Şahın tac-taxtını oraya çəkdi». «Bayrağını elmdən kənar ucaltmış hər sözün – Bus öz mənim özüm də olsam üstündən qələm çək» yazan Nizami bu yerdə sevinclə **vətən** deyir. «Gəncə mənim yaxamı düşünləyibdir» deyib vətənidən heç yerə getməyən Nizami Gəncəvi erməninin vətəninə vətən deməzdi. Onun «**behışt**» adlandırdığı **vətəni** – **Ərmən** türkün vətənidir, çünki Arandakı türklər «əgər toplaşsalar qarışqa topası və ya çəyirtgə buludu kimi olarlar».

Gövhərlə bəzənmiş «Beşlik»də türk milli kimliyini, sosial psixologiyasını təsdiqləyən bir maraqlı fakt da vardır. «Sirlər xəzinəsi»ndə «Peyğəmbərin – Allah ona rəhmət eləsin və onu salamlasın! Meracı haqqında» başlığında «Səninlə təzəcə bəzənmiş bu evin (dünyanın) Birinci ayıbalası (Adəm), axırıncı kərpic isə sənən» deyilmişdir. Gəncəli türklər çiy kərpicə min il qabaq olduğu kimi, indi də «ayıbalası» deyirlər.

«Söz taxtını yüksəyə qaldıran» Nizami «Xosrov və Şirin hekayəsi»nin «Bərdədə bir kənara atılmış yazısı vardı. O yerin köhnə yaşlılarının tarixindən mənə bu xəzinənamə məlum oldu. Bu ölkənin ağsaqqalları mənə bu işi görməyə şövqləndirdilər» yazır. Bir allah bilir dodağıma içki toxundurمامışam, «Şərab sənə halaldırsa da O haramzadadan yan keç!» deyən, görüşünə getdiyi qızıl Arslan kimi böyük hökmdarın keş məclisini dağıdıb ayrıca qəbul etdiyi zahid Nizamini müsəlman cəmiyyətində heç bir yüksək sosial-mədəni mövqeyi olmayan xristian, «erməni ağsaqqalı»nın «Xosrov və Şirin»i yazmağa necə «şövqləndir» bilərdi? Bunu Yevgeni Bertels yox, bütün yəhudilər də desə yalandır!

«Təzə əhd gəlininin bəzəkçisi» Nizami Gəncəvi «Xosrov və Şirin»in sonunda Xosrov «Bütün Şəmira mülkünü Şapura verdi» deyir. Şəmira yurdu – Dərbənd erməni yurdu idisə, erməni hökmdarı nə üçün «nəqş yaradan» Nizamiyə erməni yox, qıpçaq – türk gözəli göndərmişdi? «Şehirli söz qoşan» Nizami yazır: «Bu dastanı oxuyub gərək göz yaşı tökəsən. Şirinin (qəbrinə) acı gülab səpəsən. Ona görə ki, o az ömürlü, cavan ikən gül kimi (solub) bada getdi. Mənim qıpçaq bütüm kimi yerışı yüngül idi, sanki elə mənim Afaqımın özü idi. O, ağıllı, kamallı, gözəl, xoşqədəm (bir qız idi). Dərbənd hökmdarı mənə göndərmişdi... Türklər kimi köçməyə möhtac olanda evimi türk kimi talan elədi. Türküm çadırımdan köçüb getdisə, İlahi, türkdadəmi sən özün saxla!». Yəni türk oğlumu, türk balamı özün saxla.

«Əfsanə yaradan xəbər sahibi» Nizami Gəncəvi başqa poemalarında da vaxtsız ölümü ilə onu yandırır-yaxmış gənc Apaqına yeri gəldikcə sevgi öyğüləri demişdir. Məsələn, «İqbalnamə»in «Ərşəmidəşin (Arximedın) Çin kənizi ilə hekayəti» başlığında «Ruslarla hərbdə əlinə düşənlərdən bir kənizi (Çin xaqanının verdiyi, İskəndərin unuduğu, savaşa kişi paltarları geyib ruslarla vuruşmuş türk qızı. Y.T.) xaqan ona vermişdi» dediyi hekayəni Apaq sevgisi ilə bəzəyir: «Bundan əvvəl fələk mənimlə xoşraftar olarkən, Mənə ondan da gözəl bir kəniz vermişdi. Onun da peşəsi haman sevgi və mənə xidmət idi, haman işi bacarmaq onda var idi. Onun «ruxu» ayı «piyada» qoymuşdu. Onun «atı» çox «şah»ları «mat» etmişdi. O, gözəl bir gül idi, mənim qanımla bəslənmişdi. Dünyada məndən başqa onun tanıdığı bir kişi olmamışdır. O, mənim gözümü nur çeşməsi etdiyi üçün, Bəd nəzər onu mənim gözümdən uzaq saldı. Oğru çərx onu elə oğurladı ki, sanki o heç bu dünyada olmamışdı. Mən ondan o qədər razı idim ki, nə deyim, allah özü ondan razı olsun. Köhnə dastanları təzələyərkən Söz deməkdə – mənim taleyim nadirdir. O bayramda ki, mən noğul saçırım, şəkər gülüşlü bir gəlin qurban verirəm. Elə ki, mən şirin bir halva çaldım, Bir halvaçalanı evimdən köçürdüm. Elə ki, Leyli xəzinəsinə hasar çəkdim, Orada da başqa bir gövhər nisar etdim. İndi də toy sona çatarkən Başqa bir gəlini rizvana (behiştə) tapşırdım».

Göründüyü kimi, «zəmanənin natiqi» Nizami «Xosrov və Şirin»i yazarkən Yevgeni Bertelsin düşündüyütək hansısa bir ermənidən və ya «gürcü gözəli Tamara»dan ilhamlanmamışdır. Uyğun ictimai, siyasi, mədəni mühit olmadığından bu mümkün də deyildi. **Şirin** «Mənim kətan geymiş ayabənzər türk gözəlüm Ürəyimə kətan kimi rəxnə salmışdı» deyən Nizaminin sevgilisi **Apaq**dır.

«Ədəb çərçivəsindən uzaqlaşan bir söz görsən Onu əzişdir at, çünki belə məsləhətdir» deyən Nizami Gəncəvi sevgilisi – arvadı Apaqın mənəvi təmizliyini belə öymüşdür: «İpək paltarları dəmir zireh idi, ondan da möhkəm, donunun qolu köynəkdən də dar idi. Yad adamların qulağını burub mənimlə balısa baş qoyaraq ər-arvad olmuşdu». Apaq ailə, sevgi münasibətlərində bu mənəvi təmizliyi dünyanın «ağılının çaşdığı», Haykanuşların yad kişilərlə oyunlardan çıxdı indiki dövrdə də qoruyan Azərbaycan, türk gözəldir. «Gövhər saçan» Nizami özü isə bütün əsərlərində yaratdığı Məcnun, Fərhad sevgisi səviyyəsində durmuş uca bir insandır. O bütün görkəmli yaradıcı insanlar kimi, əsərlərində özünün ruhi-mənəvi aləmini, həyatını, yaşantılarını yazmışdır. Buna görə də «xəzinə açan» Nizamini özündən uzaqlarda axtarmaq düzgün deyildir. Onun «Beşlik»dəki sevgi münasibətləri sevimli Apaqına vurğun Nizaminin sevgisidir. Bu sevgi və minnətdarlığa görə tanrı «Səndən gələn şərbət də zəhər də xoşdur» deyən Nizamidən də razı olsun!

«Dünya sözdeyənlərinin ustası» Nizami Gəncəvi «İqbalnamə» poemasında antik dövrün ayrı-ayrı vaxtlarda yaşamış Ərəstun, Vales, Bolinas, Sokrat, Porfiri (Forfuriyus), Hörmüzd, Əflatun (Platon) kimi «yeddi müdrük»ünün fikirlərindən sonra «İskəndərin dedikləri» başlığında yazır: «Sözə yekun vurmaq püşkü şaha düşəndə, O, söz sikkəsinin qədrini aya yüksəltdi». Söz sikkəsinin qədrini aya Makedoniyalı İskəndər yox, «Çin (yəni

türk. Y.T.) ədalət nəzmi»lə «Şeir mənim arxımdan su içir, O mənim zamanəmdə şöhrət tapmışdır» deyən Nizami Gəncəvi yüksəltmişdir. Sözlərini «Əyar və şahın əksilə parladaraq onun üstünə, şahənşahın əksini əks elədim, ki, onun şəkili (əksi) ilə əl işlərim rəvnəqlənsin» deyən Nizami «İqbalnamə»nin «Nizaminin dedikləri» başlığında başqalarının adından verdiklərini özünün dediyini yazır: «Doğrudan da Xızr adlı o gizli səs Qayaları çapıb göylərdə gəzir. Mənə salam çatdırdı, salamdan sonra, Günbəzdən (Göydən. Y.T.) aşağı endi və sarayıma gəldi. Sözlə mənim dimağımı qızdırdı, Mənimlə yumşaq səslə söhbət etdi (və mənə dedi): Gizli mənası olan bir neçə sözü sən Lal dillərə həvalə etmə. Bu sərvin (Söz, şeir, elm ağacı, dünya. Y.T.) kökünü tərpedən sənsən. Niyə sözü o filosoflara bağlayırsan? Beyini çürümüş o sümüklərə Gözəl sözləri niyə bağlamaq gərək? Öz çərəyini başqalarının süfrəsində yemə. Öz məhsulunu öz süfrənin başına qoy. Bəli, dövrün adamları nakışilərdir. (Elm) məclisinə deyil, ulduzlara məftundurlar».

«Şirin sözlü» Nizami həm də yaradana – tanrıya-allaha sufi sevgili müsəlmandır. Onun «Xosrov və Şirin» poeməsindəki bir neçə özəlliyi də qeyd edək. Bütpərəst Şirin Şapura ilk müraciətdə «Ey zahid, səni and verirəm o tanrıya» deyir. Başqa bir yerdə «Şirin səhərin kimyasını tapan kimi...sızıldayaraq öz **tanrısına** dedi». Zahid Nizami burada türk Şirinin tanrıya bağlılığını göstərir. «Bu uca taxtın (söz) sapına (cəvahir) düzən» Nizami Gəncəvi «Beşlik»də «Bir tayı bərabəri olmayan ulu tanrı ki, Böyükələr (Peyğəmbər, dörd xəlifə. Y.T) ona allah deyirlər» yazaraq, türkün tanrısı ilə allahın eyniliyini göstərir. «Ruh bağından təzə və təravətli sözlər» deyən Nizami «Beşlik»də yüz dəfələrlə türkün tanrısını, ondan az ərəbin allahını, bir neçə dəfə də farsın xudasını çağırır, amma bir dəfə də erməni «astvas»ını diləmir. Cəmiyyətdəki dini şüurda «astvas» olsaydı və ya Şirin erməni olsaydı, heç olmasa bir dəfə də «astvas»a üz tutulardı. «Xosrov və Şirin»də türk gözəli Şirinin atının adı Gülgündür, Mesrop yox.

Şirinin Xosrova cavabında «Bir çiçək kimi idim, Səqlab banusu»; «Əgər Banu buyursa gecə ilə...» deyilir. Banu türk qadınlarının yüksək titulusudur. Səqlab banusu, yəni Qıpçaq banusu. Farsca Səqlab deyilmiş Qıpçaq çölü indi Cənubi Rusiya düzənliyi adlandırılan yerlər qədim Turanın bir parçasıdır. Şehirkar obrazlar yaradıcısı Nizami Cəncəvi Səqlabı «Yeddi gözəl»də «O, qalada Səqlab xatını kimi (yaşayırdı), Heç bir qala xanımı elə (yaşayışı) yuxuda da görməmişdi», «İskəndərnamə»nin «İskəndərin Qıpçaq çölünə çatması» başlığında «Axırda Səqlab çölünə gəlib yetişdi. Bu çöldə çoxlu qıpçaq eli gördü», başqa başlıqlarda «Səqlabi atını Çinə yürütdü», «Səqlabların gümüşünə sikkəmi vuram» deyər diqqətə çatdırmış, «Leyli və Məcnun»da «Şəki alması kimi sadə (hamar)...sözlərlə öymüşdür. Səqlab (Sinab) alması Azərbaycanın Şəki bölgəsində yetişdirilən almadır. «İskəndərnamə» poeməsində «İskəndərin Qıpçaq çölünə çatması» başlığında «Axırda Səqlab çölünə gəlib yetişdi. Bu çöldə çoxlu Qıpçaq eli gördü. Baldırı samantək parlaq gözəllər gördü. Üzləri od kimi yanır, yanaqları sutək lətif. Günəşdən və Aydan daha çox parlaq. Hamısı qıyqacı baxışlı, adam ovlayan. Mələk görərkən səbirsizləşirdi. Üzlərində əslən örtük olmazdı» deyilmişdir.

«Mənim Babilim Harut yandıran Gəncəmdir» deyən Nizaminin «Beşlik»də türk qadınlarına önəm verməsi onun Azərbaycan-türk milli psixologiyasından, o dövrdə türk qadınlarının cəmiyyətdəki azad, saygılı yerini göstərmək istəyindəndir.

Hörmətli oxucu fikirlərimizi sübut etmək üçün çoxlu qaynağa dayanmağımızdan şübhələnməsin. Ağıllı adamların ikidən çox şahidə ehtiyacı olmaz. Biz buna məcbur olduq. Çünki 200 ildir xristian dünyasının savaş kötəyinə çevrilmiş ermənilərlə siyasi dəmtutanları uzun illər boyu bu məsələləri tarixi gerçəklik və ağıldan qırağa çıxarıb yan-yörəsində dolaşmışlar. Ermənilər 20-ci yüzilliyin başında Azərbaycanın qüzey və güneyində, dağılan Osmanlı İmperatorluğunda yüz minlərlə türkü və müsəlmanı öldürsələr də, yüz ildən sonra Qərbin xristian dövlətlərinin dəstəyilə «erməni soyqırımını»

iddiaları qaldırır, türklərin qədim tarix və mədəniyyət nümunələrini ələ keçirməkdən doymayıb Üzeyir bəy Hacıbəylinin «Arşın mal alan» operettasının erməni əsəri olduğunu yazır, Qara Qarayevi İngiltərədə erməni kimi ensiklopediyaya saldırlar. Onlar «cavahirsatan sərraf» Nizami deyən kimi bizim «Gizli (söz xəzinəmi) aşkara aparırlar». Amma ermənilər «Buxaraya qədər də aparsalar (bil ki), Gəncədəndir» sözlərini də unutmamalıdırlar.

Son iki yüz ildə türklərin dünya siyasətindəki yeri, ermənilərin də bir vaxt tabe olduğu bəlli çağlardakı kimi həlledici deyildir – «Türkün yayı oxdan uzaq düşüb» erməni kimi «qoca mütrübə köhnə bir dəf olmuşdur». Tarixi saxtakarlıq, güclüyə yaranmaq, yaltaqlanmaq, yalan yolunu həyat təzi etmiş ermənilər «Dünyanı namusla saxlamaq lazımdır» sözlərini anlamırlar. Onlar türklərlə düşmənçilikdən, Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsinə və Türkiyə Cümhuriyyətinin torpaqlarına bağışlanmaz iddialarından əl çəkməli, qonşu millətlərlə barış və sülhlə yaşamaladırlar.

Ermənilər 1988-1993-cü illərdə növbəti xəyanət edib rusların yardımını ilə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsini və yanındakı 7 rayonu işğal etdilər. Ötən dövrdə onlar Azərbaycan Respublikasının bu siyasi toqquşmanı sülh yolu ilə çözmək istəyinə və beynəlxalq araçılarının çalışmalarına baxmayaraq yola gəlmirlər. «Təzə qəlibdə yeni bir mücəssəmə yaradan» Nizami Gəncəvi «İskəndərnamə»də savaşı bütün millətlərə böyük ziyan vurduğunu da yazmışdır. Rum və Rus qoşunlarının içində bütün millətlərin nümayəndələri bir-birilə vuruşur: «Ruslara xəbər çatdı ki, Rum hökmdarı Bu diyara öz ordusunu gətirmişdir...Vur-tut vaxtı çatanda çimli qulamları Bir tükdən yüzlərlə ox yağdırırlar...Rusların sərdarı Qıntal idi, Dövrənin işindən xəbər tutunca, Yeddi rus elindən ordu topladı...Burtasdan, Alandan, Xəzrandan dəstə-dəstə...İsu torpağından Qıpçaq çölünədək...O biri tərəfdən ordular sındıran şah Tədbir tökmək üçün məclisdə əyləşdi. Ordu böyükləri şah ətrafında, Oturdular, sanki ulduzlar ayı əhatə etmişdi: Qədər xan Çindən, Qur xan Xütəndən, Dübeys Mədəindən, Vəlid Yəməndən, Dəvali Abxazdan, Hindi Reydən, Keyin qohumlarından olan İstəxri Qubad, Gilanlı Zərivənd Mazandarandan Xavər ölkəsindən Niyal pəhləvan. Sipənd Xorasandan, Fur İraqdan, Bərişad Ərməndən bu ittifaqda. Yunandan, Əfrəngdən, Misirdən, Şamdan». Burada Ərməndən olan Bərişada da diqqət yetirməlidir. Xəzərlərin şadı – xaqanın oğlu dövlət sıralamasında ondan sonra gəlir, bəzən üçüncü oldurdu. Xəzərlər şadlarının başçılığı ilə Azərbaycanda uzun illər ərəblərlə savaşmışlar. Hörmətli oxucuya islam dini yayıldıqdan sonra unudulan bürü-qurd sözündən də – Bөрüşad yarana biləcək bu adın hər iki parçası haqqında yetərinə elmi bilgi olduğunu deyirik.

«Ətraf ölkələrin hamısı sözünün hökmü altında olan» Nizami Gəncəvi savaşı bütün dünyaya ziyan vurduğunu yazır: «Bu döyüşdə ordu nəzarətçisi Şahın əmri üzrə ordunu səflərə böldü...Hər elitn ordusundan ayrılıqda Dağ boyda bir qala düzəltdi. Dəvali və İran pəhləvanları Sağ cinaha sarı kinlə getdilər. Qədər xan, fəğfur havadarları bir başa Sol qolda bayrağı tez ucaldılar...Filgövdə şah isə min ümidlə ağ filin üstündə kəmərlə bağlanmışdı. Qarşıda qırmızı üzlü ruslar məcusun qıbləgahitək od tutub yanırdı. Sağ tərəfi Xəzran (Xəzərli) dəstələri bəzəmiş, Soldan da Burtasın nərəsi gəlir. Alanlar arxada, İsulər cinahda, Baş qoparmağı özlərinə halal etmişdilər. Mərkəzdə kinlə dolu ruslar, Köksündən İskəndər mehrini yuyub atmışlar...Rus təbilləri tez cusa gəldi, Yaralı hindlitək nərə qopardı...Yenə də türk nayı şur qaldırılmışdı, Türklərin qoluna qüvvət salmışdı...».

Bu gün dünya İskəndər çağından daha qovuşmuş, qloballaşmışdır. Qlobal dünyada zorakılıq və beynəlxalq qanunları qulaq ardına vurmaq olmaz. Vaxt gələcək, Rusiya siyasətçiləri erməni kötəyini atacaqlar. Onda qonşularına pislik etmiş ermənilər səhvlərini anlayacaqlar. Dünya isə xam siyasətləri bağışlamır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə). Bakı, 1981.
2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (filoloji tərcümə). B., 1981.
3. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (filoloji tərcümə). B., 1981.
4. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (filoloji tərcümə). B., 1983.
5. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. (tərcüməçilər: Abdulla Şaiq, Mikayıl Rzaquluzadə) B., 1982.
6. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə (filoloji tərcümə). Bakı, 1983.
7. Агафангель Крымски. Низами и й его современники. Б., 1981.
8. Əbülqasım Firdovsi. Şahnamə. B., 1987.
9. Həmid Araslı. Şairin həyatı. B., 1967.
10. Qurban Məmmədov. Nizami Gəncəvinin ictimai və siyasi görüşləri. B., 1962.
11. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. B., 1993.
12. Rüstəm Əliyev. Nizami (bibliografiya). B., 1983.
13. Yevgeni Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. B., 1940.
14. Yadigar Türkel. Politologiya (açıqlamalarla sözlük). B., 2006.

Ядыгяр ТУРКЕЛЬ

АНАЛИЗ ПОЛИТИЧЕСКИХ, ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ, НАЦИОНАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ И ИСТОРИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В «ПЯТЕРИЦЕ»

Резюме

В статье автором на основе анализа политических, идеологических, национально-психологических и исторических фактов отображенных великим мыслителем Низами Гянджеви в своей «Пятерице» высказываются новые воззрения, связанные с этими проблемами, к которым автор пришел на основе длительных исследований и открытий в творчестве Низами Гянджеви.

Автором разоблачаются фальсификации ряда историков, искажающих взгляды Низами Гянджеви и направленные против истории тюрков, в частности Азербайджана.

Yadigar TURKEL

NEW THOUGHTS ON THE POLITICAL, IDEOLOGICAL, NATIONAL-PSYCHOLOGICAL AND HISTORICAL VIEW'S IN NIZAMI GANJAVI'S «KHAMSA»

Summary

The political, ideological, national-psychological and historical faktors in Nizami Ganjavi's «Khamisa» have been studied and new thoughts about them far off any ideological, view were spoken in the article.

Some faktors of political history of Azerbaijan and Turkey falsified in favour of Armenians lawe been scintifically elucidafed and revised.

İsmayıl ÖMƏROV

*İctimai Televiziya və Radio Yayınları
Şirkətinin baş direktoru*

QLOBALLAŞMA PROSESİ VƏ TELEVİZİYANIN MƏNƏVİ MÜHİTƏ TƏSİRİ*

Yaşadığımız dövr bəşəriyyətin inteqrasiyası məsələsinin real olaraq həm siyasi-ictimai və iqtisadi, həm də mədəni-mənəvi sahələrinin problemi olduğunu aydın göstərməkdədir. Ümumbəşəri səviyyədə vahid sistemə doğru gedən inteqrativ proseslər yer üzündə insanların ümumi dəyərləri birlikdə müxtəlif dini, sosial-mədəni əsaslarda yaranan fərqlərdən irəli gələn «özündən məmnunluq» hissini və ksenofobiyanı dəf edərək yaşaya bilmələri zərurətini doğurmuşdur. Bu prosesin real mahiyyəti daha dərinədən dərk edildikcə insanın bəşəri durumunu şərtləndirən mənəvi-ruhi aləm zəruri və problematik məsələ kimi daha ciddi tərzdə diqqət mərkəzində durur. Belə olarkən hər bir insan üçün məqbul olacaq dəyərlərin müəyyənləşməsi məsələsi həm fəlsəfi-nəzəri, həm də praktik-konkret, pozitiv yanaşma tələb edir.

Qloballaşma prosesində ictimai-siyasi münasibətlər paradigmasındakı dəyişikliklər mənəvi dəyərlərə və meyarlara da sirayət edir. Bir sıra hallarda isə dəyərlərə, həmçinin də insanın özünə yenidən nəzər yetirməyə ehtiyac yaranır. Nəticədə aktuallaşan «insan kimdir?», «həqiqət nədir?», «mənəviyyətin əsası haradadır?» və sair bu kimi suallara verilən cavablar arasında ziddiyyətlər daha qabarıq təzahür olunur ki, bu da həm ictimaiyyətdə, həm də fərdin daxili aləmində artan konfliktə ifadə edir. Bu cür dəyişikliklərin bir təzahürü də Avropada renessansla başlamaqla Qərbi sivilizasiyasının əsasını qoymuşdur. Hadisələri F. Hayek belə qiymətləndirir: «Avropanın yeni tarixinin bütün bu dövrü ərzində inkişafın ana xəttini insanın gündəlik həyat fəaliyyətini buxovlayan müxtəlif cür norma və ənənələrdən fərdin xilas olması təşkil edir. Bu proses kifayət qədər gücləndikcə fərdlərin spontan və nəzarətə alınmayan cəhdlərinin iqtisadi fəaliyyətin mürəkkəb sisteminin fundamental ola bilməsi düşüncəsi də geniş yayılmağa başladı. Ola bilsin ki, fərdin enerjisinin azad olmasının əsas nəticəsi isə azadlıq ideyalarının İtaliyadan İngiltərəyə, oradan da başqa yerlərə yayılmasını müşahidə edən elmin inkişafı ilə bağlı idi».

Doğrudan da, qərbin ideya-mənəvi sistemində dəyər və normaların teoloji əsasdan uzaqlaşaraq humanist mahiyyət kəsb etməsi individualizmin və liberalizmin inkişafına səbəb olurdu. Liberalizmin inkişafı isə siyasi və iqtisadi çərçivəyə sığmayaraq mənəviyyət sahəsinə təsir edirdi. Çünki liberalizm fərdin azadlığını əsas götürərək cəmiyyəti müqavilə məhsulu kimi, insanı özündə avtonom və əsas varlıq kimi öz maraqları və həyatı ilə vəhdətdə qəbul etmişdir. Qərbin genezisi prosesində ifadə olunan fərdin emansipasiyası əslində hər bir fərd üçün mümkün olan rasionallığı inkişaf etdirirdi. Qərbin kənara təsiri zamanı da insan həyatı üçün geniş azadlıq sahəsi açan rasionallıq digər ənənələr üzərində dərhal öz gücünü göstərirdi. Qərbin ümumbəşəriyyət kəsb etməsinin mahiyyətində bu fenomenin xüsusi yeri vardır. Fərdin emansipasiyasını doğuran bu dövr liberalizm kimi səciyələnilir. Bu kontekstdə liberalizm bir tərəfdən ideologiya, sosial hərəkət, azad sözün yayılması, digər tərəfdən isə məlum institutların bütöv sisteminin demokratiya prinsiplərinə uyğun funksiya göstərməsini təmin edən idarəçilik prosedurası və prinsiplərinin məcmusu kimi təqdim edilir. Məsələnin tarixi genezisini daha dərinədən izləmək üçün qeyd edək ki, vaxtilə şərqin yaratdığı mənəvi dəyərlər sistemini ötən əsrin ortalarında bacarıqla demok-

---

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə. Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

ratiya və insan haqları adı altında avtokratik şüur tərzinin alternativinə çevirən pragmatik qərb ictimai alt sistemlərinin yaranmasına start verdi. Bu sistem həm də bütün dünyanı tərsinə çevirən ikinci dünya müharibəsindən sonra qərbin ağıllı zəkalarının dünya düzəninə daha sivil şərtlərlə və daha hüzzurlu formalaşması üçün təklif etdikləri yeni dəyərlər mexanizmi idi. Düşüncə sekulyarizasiyası, rasionall fəlsəfi təlimlərin yayılması, dini ekhokamların fərdiyyətçilik etikası ilə əvəz olunması və mənəviyyat aləmində utilitar prinsiplərin geniş yer tutması cəmiyyətdə mənəvi plyuralizmi real fakta çevirirdi. Mənəvi plyuralizmin geniş intişar tapması üçün müxtəlif təqdimat formatları axtarıldı. Bu həm dialoq mədəniyyətinin yeni modellərini araşdırmaq və kommunikativ təmasın daha təsirli formalarını müəyənləşdirmək üçün bir növ imkanlar axtarışı idi. Bu baxımdan XX əsrin ikinci yarısından etibarən televiziya yayımı o zamana qədər analoqu olmayan bir funksiyanı özündə əks etdirməli idi. Çünki, kommunikasiyanın və informasiya sisteminin qlobal səviyyədə mürəkkəbləşməsi müxtəlif görüşlərin mütəmadi qarşılaşmasını labüd etməklə yanaşı onların hər biri üçün ətraf aləmlə intensiv əlaqə yaratmaq tələbini də irəli sürürdü. Bu zaman başqalarını olduğu kimi qəbul edərək özündən fərqli olanlarla bir günəş altında mövcud olmaq mühiti yaradır və bütün tərəflərin mənəvi meyarları arxasında onların empirik reallığını əks etdirən müəviq həyat sistemini labüd edirdi. Təbiidir ki, daha geniş yayılan və qlobalaşan mədəniyyət daha çox öz sözünü deyə bilər. Belə bir şəraitdə dialoq bir tərəfin həm özünə, həm də başqalarına hörməti deməkdir.

XX əsrin ən böyük kəşflərindən biri olan televiziya kommunikativ mühitə yeni çalar, dəyərlər və plyuralist mədəniyyət tipi gətirdi. Bu hal isə yalnız ictimai-siyasi əlaqələrdə deyil, bəlkə də ən əsas olaraq mənəvi və mədəni kommunikasiyada öz vacibliyini göstərirdi. Televiziya vətəndaş cəmiyyətinin atributlarını cəmiyyətə təqdim edərək həm də sosisumla əks əlaqə müstəvisində iş aparırdı. Bir daha qeyd olunmalıdır ki, demokratik mühit şaquli, avtoritar dəyərləri üfüqi və qlobal çevrəyə daha kəsə çıxışı olan ünsiyyət sistemi ilə əvəzləmək istəyirdi.

Xalqın həyatında yaranan demokratikləşmə tələbi həm mənəviyyat, həm də şüur məsələsi olduğundan demokratik sistemin və mühitin yaradılmasının özü eyni zamanda müvafiq mənəvi dəyərlər, ölçülər və şüur tipini ehtiva edir. Bu baxımdan televiziya öz inkişaf prinsiplərinə görə bir sıra tarixi mərhələ keçib. Xüsusilə də, Avropada ikinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrü sosisumla daha intensiv əlaqə yaradılması baxımdan televiziyanın aktivinə yazıla bilər. XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq xüsusilə də qərb ölkələrində televiziya cəmiyyətin həyatına çox çevik müdaxilə edə bilər, istər maarifçilik xətti, istərsə də xəbər yayımı ilə toplumun maraq dairəsinin formalaşmasına, zövqlərinin biçimlənməsinə çox ciddi təsir göstərirdi. Ona görə də qərb ölkələrində demokratik cəmiyyət quruculuğunda söz azadlığı, kütləvi informasiya vasitələri, elektron media öncül rol oynamışdır. Yəni liberal dəyərlərin kütlələrə daha geniş çatdırılmasında özünəməxsus rol oynayan və informasiya inqilabının yeni dalğasını özündə ehtiva edən televiziya inkişaf etmiş qərb ölkələrində çoxluğun mövqeyinə, kütləvilikə, azad fikrə və söz azadlığına istinad edirdi. Ancaq burada söz azadlığı dedikdə anlayışların daha dəqiq təsnifatını vermək lazımdır. Bu sosial gerçəkliyin elmi təhlilindən doğan yeni, azad, həqiqi fikrin, fikir azadlığının ifadəsi olan söz azadlığıdır. Məhz bu formata uyğun gələn dəyərləri qərbin bir çox analitik-araşdırma mərkəzləri elmi süzgecdən keçirərək teleyayım üçün məqsədəuyğun hesab edirlər.

Məlumdur ki informasiya inqilabının baş verməsi məkan, zaman, dövlətin rolu, siyasət, qlobal iqtisadiyyat, mədəniyyət və insan identikliyi kimi sahələrə yeni məzmunla təqdim olunan kateqoriyalar kimi yanaşılmasına imkan yaratmışdır. Bu qlobal proses həm də ayrı-ayrı elementləri birləşdirən real cəmiyyət – informasiya cəmiyyəti anlayışını diqqət mərkəzinə gətirmişdir. Bu sahənin tədqiqatçıları da təsdiq edirlər ki, informasiya

inqilabı 1980-ci illərdən başlayaraq kapitalist sisteminin restrukturlaşmasında həlledici faktor sayılmışdır. Bəllidir ki, cəmiyyətin inkişafının yeni fazası kimi informasiya cəmiyyətində iqtisadiyyatın və sosial həyatın əsas faktoru informasiya hesab olunur. Burada əsas təyinedici faktor elmi bilik olduğundan onun fəlsəfi anlayışının da bu istiqamətdə müəyyənləşdirilməsinin vacibliyi qənaətinə gəlinmişdir.

Qloballaşmanın doğurduğu informasiya cəmiyyətində yeni dəyərlərin idrakı, fərd və solumun yeni təyinatı problemi çox qabarıq nəzərə çarpır. Bu vəziyyətdə elektron medianın yeni səpgidə təzahür olunması olduqca vacib görünür. İnformasiya inqilabı televiziyadan yeni forma və məzmun paradigması, fərd və solumun yeni mühitə transformasiyasına çevik yanaşma və ictimai dəyərlərə, stereotiplərə, mental düşüncəyə, ənənə anlayışına daha rəsonal bucaq altında baxmağı tələb edir.

Xüsusilə də, XXI əsrdə fərdin və solumun informasiya cəmiyyətində yeni məzmununda dəyişən funksiya və təyinatlarının qarşılıqlı əlaqəsi və potensial ziddiyyətlərinə yeni baxış ortaya qoyulur. Bu mənada dünya hörümçək toru –internet televiziyayı qismən sıxışdırırsa da, ancaq «mavi ekran»ın mənəvi-psixoloji motivasiyaya, yeni təfəkkür tərzinin biçimlənməsinə çox ciddi təsiri qalmaqdadır. Hələ vaxtilə fransız yazıçısı Jilber Sesbron, Sent-Ekzüperinin fikirini sitat gətirərək yazırdı ki, «sevmək bir-birinə baxmaq deyil, sevgi bir istiqamətə eyni baxışdır. Bu mümkündür, əgər televizora baxmasaq». Televiziya təkcə yeni dəyərlərin cəmiyyətə təqdimi deyil həmçinin, mənəvi dəyərlərin qorunması və dövrün mənəvi problemlərinin təhlilində də mühüm rol oynamalıdır. Çünki cəmiyyətin «mənəvi yeniləşməsi», həmçinin mənəvi dəyərlərin fərdi və ictimai həyatda yeri məsələsinə yeni yanaşma tərzinin zəruri bilinməsi həm ümumbəşəri səviyyədə, həm də müxtəlif cəmiyyətlərdə onların spesifik özünəməxsusluqlarına uyğun qaydada aktualıq göstərməkdədir. Bu məsələ həm də insanın və cəmiyyətin daxilən inteqrasiya olunmuş bütövlük kimi öz dəyərlərinə olan münasibəti ilə bağlıdır. Məşhur filosof Haydeggerin yazdığı kimi, «insanın öz dəyərlərinə inam xüsusiyyəti onun üçün zəruridir. Ona görə zəruridir ki, məsələ həmişə insanın özünü təsdiqləməsi ilə bağlıdır». Televiziyanın mənəvi mühitə təsir imkanlarını öyrənmək üçün dərin elmi tədqiqatlara ehtiyac var. Çünki cəmiyyətdə mənəvi-psixoloji iqlimin formalaşmasında, mahiyyətindən asılı olmayaraq yeni dəyərlər sisteminin yaranmasında «sehrli qutu»nun özünəməxsus yeri vardır. Bu gün küresəl çevrədə həm dəyərlərin mübarizəsi, həm də onların dialoqu özünü göstərməkdədir. Bununla bağlı tədqiqatçı alim V.Stepin yazır: «Hal-hazırda bəşəriyyət üçün yeni inkişaf yolunun gərgin axtarışı gedir. Axtarış mədəniyyətinin müxtəlif sahələrində – fəlsəfədə, incəsənətdə, dünyanın dini cəhətdən dərk olunmasında, elmdə baş verir. Söhbət artıq insan varlığının fundamental əsaslandırılmasından, yeni dəyərlərin yaradılmasından gedir. Yeni dünyagörüşün artıq ilkin əsasları texnogen sivilizasiyanın öz içində yaranır. Müasir dünyada tamamilə fərqli mədəni ənənələr bir-biri ilə toqquşur, qarşılaşır və dialoqa girir. Bəşəriyyət isə anlayır ki, bu dialoqu aparmağı öyrənmək lazımdır». Bu aspektdən çıxış etdikdə türk dünyasının mədəni inteqrasiyasının, mənəvi ortaqlığın təqdimatı perspektivdə bir çox işlərin görülməsinə tələb edir. Çünki bəşəri proseslər təsdiqləyir ki, yalnız yeniləşməyə cəhd edən və müasir dünya gerçəkliyində həqiqətə uyğun olmayan miflərdən uzaqlaşmış özündə dialoq mədəniyyəti əks etdirən bilən toplum inkişaf gücü də əldə edə bilər. Bu dialoqun, mənəvi həlqələrin yaranmasında, şüurlarda yeni klişələrin dərk olunmasında -televiziya univesal təqdimat gücü ilə daha geniş formalar axtarışında olmalıdır. Məhz buna görə də, yaxın gələcəkdə türk dünyasının ortaq televiziya məkanının yaradılmasına çox böyük ehtiyac var. Bu cür kommunikasiya geniş türk arealında anlaşılabilir orta türk danışığı və yazı dilinin formalaşmasına, ortaq mənəvi idealların dərk olunmasına, ilk növbədə türk dünyasında baş verənlərdən daha tez xəbərdar olmağa imkan yaradar. Bu gün ümumavropa dəyərlərinin yaranmasında hələ XX əsrin ortalarından başlayaraq bu

qitədə vahid kommunikasiya sisteminin yaradılması mühüm rol oynayıb. BBC-nin çevik informasiya siyasəti, Evronyusun Avropanı dünyaya fərqli yönərdən tanıtma missiyası vahid Avropa modelinin perspektivinə hesablanmış addımlar idi. Bir daha qeyd olunmalıdır ki, qərbin son beş əsrdə keçdiyi inkişaf yolu mənəvi dəyərlərdə universallığın geniş yayılmasını və inkişafını doğurmaqla, bəşəriyyəti həm ümumi təsəvvür və ölçülərlə yaşamağa sövq edir, həm də tədricən özündə dialoq xüsusiyyətini gücləndirməklə mənəviyyət plyuralizmini mümkün edir. Türk dünyasında mədəni bağlantını daha da sıxlaşdırmağın yolu iki yüz ildir ki müxtəlif səviyyələrdə müzakirə mövzusu olan siyasi turançılıq deyil, ünsiyyətin yeni formalarını tapmaq, mədəni qatda daha çevik kommunikativ mühitə qovuşmaqdır. Bunun üçün də təklif olunan ən real variant türk dünyasının ortaqlıq televiziya sisteminin yaradılması ideyasıdır. Çünki qeyd olunan ideya tarixən birgə yaradılmış dəyərlərin xalqın özü üçün dərk olunaraq inkişaf etdirilməsinə münbit zəmin ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. М.Хайдегер. Время и бытие. М., 1993.
2. Ф.Хайек. Дорога к рабству. Вопросы философии. 1990, № 10.
3. İ.Kafesoğlu. Türk milli kultürü. İstanbul, 1996.
4. А.Тойинби. Постигение истории. М., 1990.
5. Г.Маркузе. Эпос и цивилизация. Киев, 1995.
6. Z.Göyalp. Türk törəsi. İstanbul, 1976.
7. Г.Йунг. О современных мифах. М., 1994.
8. А.Шопенгауер. Мир как воля и представление. М., 1992.
9. С.Мурадов. Телевидение в поисках телевидения. М., 2001.

Исмаил ОМАРОВ

ПРОЦЕСС ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ВЛИЯНИЕ ТЕЛЕВИДЕНИЯ НА ОБЩЕСТВЕННУЮ СРЕДУ

Резюме

Автором особо выделяются процессы глобализации и влияние телевидения на общественную среду, а также исследуется тема взаимодействия в сфере средств массовой информации. В статье отмечается роль социально-политических условий, зачастую выполняющих роль общественных регуляторов деятельности СМИ.

Развитие видеокультуры на современном этапе характеризуется амбивалентными тенденциями, что отражает парадоксальный характер современной культуры. Возрастающая диверсификация, культурный плюрализм, осознание факта множественности культур и субкультур существует параллельно с тенденцией к глобализации, которая признана ведущим направлением в современной политологии, которые в большинстве затрагивали проблему глобализации и возникновения глобального сознания. Это соответствует новому образу культуры, с его экономическими, экологическими и этическими идеями единства человечества и его судьбы. В области СМИ тенденция к глобализации выразилась в небывалом расширении рынка телепродукции.

Ismail OMAROV

**GLOBALIZATION PROCESS AND INFLUENCE
OF TELEVISION TO SOCIAL SOCIETY**

Summary

The author specially underlines processes globalization and influence of television to social society and also studies the theme of interaction in the sphere of mass media. The article mentions the role of social and political conditions that often prove to be public regulators in the work of mass media. The importance and functions of mass communication means in constituting knowledge society is an undebatable fact. TV news that the individuals use to learn what is happening in national and international areas has an important place in arguments. In the article that handles the giving information function of TV news critically, the information function of news is examined by emphasizing the qualitative transformation of news heard from televisions.

Vüqar CƏFƏROV (Tofiqli)
AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar Institutunun dissertantı

AZƏRBAYCANDA FORMALAŞAN YERLİ ÖZÜNÜİDARƏETMƏ ORQANLARININ FƏALİYYƏTİNİN BƏZİ TƏRƏFLƏRİ*

2006-cı ilin oktyabrında keçirilən təkrar bələdiyyə seçkilərindən sonra bu orqanların sayı 0,8 % artırılaraq 2757-ə çatdırıldı. Yaradılacaq 23 bələdiyyə əsasən regionlarda formalaşdırılacaq. Artıq bələdiyyə üzvlərinin sayı 23 minə, bələdiyyə qulluqçularının sayı isə 25 min nəfərə çatıb. Yerli orqanlarda çalışan qulluqçuların sayı artdıqca, bu qurumların saxlanılmasına çəkilən xərc də artır. Ancaq iş ondadır ki, bələdiyyə qulluqçularının aylıq əməkhaqqlarının orta səviyyəsinin son üç il ərzində 69 % artması onların həyat şəraitinin yaxşılaşmasına elə də bir təsir göstərməyib. Respublika üzrə orta aylıq əməkhaqqının 19,4 manatdan 27,2 man.-dək yüksəlməsi, yəqin ki, nailiyyət sayıla bilməz. Hazırda bələdiyyələr gəlirlərinin orta hesabla 35 faizini bu qurumların saxlanılmasına ayırırlar. Belə ki, 2006-cı ilin birinci yarısında orta hesabla ay ərzində 736 manat gəlir əldə edən yerli orqanlar özünün saxlanmasına 229 manat xərcləyib. Qeyd edək ki, sonuncu rəqəm, 2002-ci ildə 159 manat, sonrakı illərdə isə müvafiq olaraq 142, 179, ötən ildə isə 216 manata bərabər olub.

Paytaxt bələdiyyələrində iqtisadi göstəricilər yüksək olduğundan burada bir qədər fərqli vəziyyət yaranıb. Belə ki, Binəqədi rayonu üzrə orta aylıq əməkhaqqı 170 manat, Nəsimi və Nərimanov rayonları üzrə də 123 manat, Badamdarda isə 120 manat təşkil edir. Adıçəkilən bələdiyyələrdə büdcə gəlirləri yüksək olduğundan əməkhaqqı da yüksəkdir. Əlavə olaraq sosial yardımlar və digər sosial təminat məsələsi orta respublika səviyyəsinə çatır. Bu arada Rusiya müəlliflərinin də tədqiqatlarına diqqət yetirsək görürük ki, yerli orqanın inkişafı üçün ilk növbədə insan amili nəzərə alınmalı və bununla yanaşı kadr hazırlığına xüsusi diqqət ayrılmalıdır.

Göründüyü kimi, bütövlükdə, xüsusən də regionlarda bələdiyyə qulluqçularının sosial müdafiə məsələlərinin lazımi səviyyədə həll olunmamasını bu sahədə qanunvericiliyin yoxluğu ilə də izah etmək olar. Yeri gəlmişkən, ölkəmizin də qoşulduğu Yerli özünüidarə Haqqında Avropa Xartiyasının 6.2 maddəsində bu orqanlarda çalışan qulluqçuların iş şəraiti məsələsinə toxunulur və qeyd olunur ki, bu şərait elə təşkil olunmalıdır ki, işçilərin təcrübə və bacarığı nəzərə alınmalı və yüksək ixtisaslı kadrların seçilməsi təmin olunmalı, habelə əməkhaqqının ödənilməsi və digər vacib şərtlərin yerinə yetirilməsi zəruri sayılmalıdır. 30 noyabr 1999-cu ildə qəbul edilmiş «Bələdiyyə qulluğu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda adıçəkilən məsələ bələdiyyənin daxili məsələsi kimi göstərilir və bələdiyyə qulluqçularının iş vaxtı, məzuniyyəti, pensiyaları və digər sosial təminatların Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi çərçivəsində tənzimləndiyi vurğulanır. Adıçəkilən qanunda daha sonra göstərilir ki, bələdiyyələrin maliyyə imkanları yol verdiyi halda bu orqanlar öz qulluqçularının həyat şəraitlərini yaxşılaşdırma bilirlər. Yazılışdan da göründüyü kimi, məsələ bələdiyyələr qarşısında qəti şəkildə qoyulmadığından hər bələdiyyə bu məsələni öz bildiyi kimi həll etməyə çalışır.

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Hazırda sözügedən məsələ ilə bağlı qanun layihəsinin hazırlandığı bildirilsə də, hələki onun müzakirəyə çıxarılması hansı səbəblərdənsə ləngiyir. Bu gün bələdiyyə qulluqçularının sosial-təminat məsələləri əmək qanunvericiliyinə uyğun olaraq aparsalar da, hər halda müşahidələr göstərir ki, ayrıca qanunun mövcudluğu bələdiyyələrə daha çox səmərə verə bilər.

Təhlillərdən belə qənaətə gələ bilərik ki, bələdiyyə qulluqçularının sosial vəziyyəti heç də qənaətbəxş deyil. Bunun da əsas səbəbi bir tərəfdən qanunvericilikdəki boşluqla izah edilsə, digər tərəfdən bələdiyyələrin maliyyə mənbələrinin məhdud olması ilə izah olunur.

Qeyd edək ki, öz çıxışlarında Avropa Şurası Venesiya Komissiyasının katibi Canni Bukikkio Azərbaycan bələdiyyələrinin səlahiyyətlərinin artırılması məsələsinə toxunub və qeyd edib ki, «səlahiyyətlərin artırılması ölkədə ümumi demokratiyanın inkişafında böyük rol oynayacaq».

Bu münasibətə ondan xəbər verir ki, Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə orqanlarının inkişafı beynəlxalq qurumların diqqət mərkəzindədir. Belə çıxır ki, səlahiyyətlərin artırılması, bələdiyyə qulluqçularının sosial təminatına da öz yardımını göstərə bilər.

Təhlillərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, qeyd olunan məsələlərin həllinə kompleks yanaşma olmalıdır. Fikrimizcə, bu məsələnin həlli ilk növbədə dövlət proqramının hazırlanmasını zəruri edir. Proqramın tərkib hissəsi kimi bir çox məsələlər, yəni icra strukturları ilə səlahiyyət bölgüsünün dəqiqləşdirilməsi, habelə mənzil-kommunal strukturlarının bələdiyyələrə verilməsini, ikipilləli sistemə keçidin həlli və bələdiyyə qulluğunda çalışanların sosial təminatı da dövlət proqramında öz həllini tapmalı olan məsələlərdəndir.

Milli Məclisin 2007-ci ilin yaz sessiyasının iclaslarının birində "Bələdiyyələrə əlavə səlahiyyətlərin verilməsi haqqında" Qanun layihəsinin birinci oxunuşda müzakirəsi keçirilib. Məlum olduğu kimi, qanunu müzakirəyə MM Regional Məsələlər Daimi Komissiyası hazırlayıb. Bir sıra KIV orqanlarında səsələnən fikirlərdən belə məlum olur ki, qanun müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən bələdiyyələrə yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli üçün əlavə səlahiyyətlərin verilməsini və bunun həyata keçirilməsini müəyyən edəcək. Müvafiq icra strukturları bələdiyyə orqanlarına dövlət mülkiyyətində olan obyektlərin idarə olunması, yaşayış fondu, qeyri-yaşayış binaları, infrastruktur obyektlərinin istismarı, ictimai nəqliyyatın, təsərrüfat yollarının, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, idman və bədən tərbiyəsi ilə bağlı sahələrin idarə olunması və inkişafı, bələdiyyə ərazisində yerləşən tarixi abidələrin, park və qəbiristanlıqların abadlaşdırılması, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı ilə bağlı müəyyən səlahiyyətlər verə bilər. Müzakirələrdə belə bir fikir də səsələnib ki, «bələdiyyələrə verilən səlahiyyətlər onlara geniş miqyasda fəaliyyət göstərməyə, yerli məsələlərin həllində aparıcı qüvvə kimi çıxış etməyə imkan yaradacaq»dır.

Yuxarıda göstərilən məqamlar və Milli Məclis səviyyəsində bələdiyyələrə yeni səlahiyyətlərin verilməsi artıq ondan xəbər verir ki, dövlət, onun qanunverici və icraedici orqanları yerli orqanların inkişafında maraqlıdırlar. Artıq müzakirənin özü alqışlanası faktıdır.

Ancaq hələlik bəlli deyil ki, bu səlahiyyətlər hansı çərçivədə bələdiyyələrə veriləcəkdir. Bu günədək MM tərəfindən qəbul edilən 20-dən artıq bələdiyyələrə aid qanunvericiliyin bir çoxunun "istifadəsiz" qalması məhz onun təsir və icra mexanizmləri üçün normativ sənədlərin qəbul olunmaması ilə bağlıdır desək, yəqin ki, yanılmarıq. Odur ki, ilk öncə qəbul olunmuş qanunların yenidən ekspertizasının keçirilməsi daha məqsədə uyğun olardı. Və onda hansı qanunun işlək vəziyyətdə olması, hansının isə kağız üzərində qalması müəyyən edilərdi.

İkinci bir tərəfdən müzakirəyə çıxarılan qanundan bəlli olmur ki, bir o qədər geniş və həqiqətən məsuliyyətli sahələr hansı forma və şəkildə yerli orqanlara veriləcək. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, bu sahələrin bir çoxu strateji əhəmiyyətli sahələrdir. Demək, qanunun işləməsi üçün paralel olaraq onun icra mexanizmi müəyyənləşməlidir. Bununla yanaşı, heç kəs birdən birə bələdiyyələrə bu qədər səlahiyyətin verilməsini tələb etmir. Odur ki, bu səlahiyyətlər içərisində, ancaq bələdiyyələr tərəfindən icrası mümkün olan səlahiyyətlərin verilməsi daha düzgün addım olardı. Məsələn olaraq, infrastruktur obyektlərinin istismarını göstərmək olar. Sözsüz ki, burada söhbət mənzil-istismar sahələrinin fəaliyyətindən gedir. Adı çəkilən sahəyə milyonlarla manat dövlət vəsaiti, ayrılır və əhalidən yığılan mənzil-kommunal xidmətlərinin rüsumlarını da bura əlavə etsək, onda sanballı bir rəqəm ala bilərik. Bəs bu sahənin bələdiyyəyə verilməsi niyə tam şəkildə həyata keçirilmir və ya maraq götürülmür. Müşahidələr göstərir ki, RIH-lər (bura BŞIH - də əlavə etmək olar) məhz Mənzil-Kommunal birliklərin yerli təmsilçiləri vasitəsilə, yəni «JEK» deyilən bir qurumun vasitəsi ilə "qanunsuz tikintilərə" qarşı "çox ciddi" mübarizə aparır. Müşahidələrdən belə qənaətə gəlmək olar ki, müəyyən maraqlar adı çəkilən sahənin tam şəkildə bələdiyyəyə verilməsinə ehtiyac görmür. Ancaq bu sahənin bəzi tərəfləri, yəni kommunal xidmət sahəsi bələdiyyələr tərəfindən lazımınca yerinə yetirilir. M.Ə. Rəsulzadə, Qaraçuxur, Zabrat, Balaxanı, Pırşağı, Səbail, Yasamal bələdiyyələri bu işin müəyyən bir qismini yerinə yetirir və sakinlərə lazımı səviyyədə xidmət göstərirlər. Ancaq bu işi bütövlükdə bələdiyyələrin hamısına şamil etmək olmaz. Çünki maliyyəsizlik ucbatından bir çox bələdiyyələr hətta işçilərin əməkhaqqını vermək iqtidarında deyillər. Demək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, bələdiyyələrə yarımçıq səlahiyyət verincə, onlara yeni maliyyə mənbələri vermək lazımdır. Çünki maliyyəsi olduqda bələdiyyə öz ərazisində təhsil, səhiyyə, idman və əhali üçün digər növ xidmət sahələri yaratmaqla seçicilərə layiqincə xidmət etmiş olardı.

Sözsüz ki, yerli orqanların fəaliyyəti üçün müəyyən səlahiyyət çərçivəsi qanunvericiliklə təsdiq edilmişdir. Buna baxmayaraq, cəmiyyətdə bələdiyyələrin fəaliyyətinin genişlənməsi məsələsi müzakirə predmeti olaraq qalır. Və maraqlıdır ki, bu qurumların fəaliyyəti cəmiyyətdə birmənalı qarşılanmır. Odur ki, yerli orqanlara səlahiyyət və ya mənbəyi olan səlahiyyət verilsə, proses aydın şəkildə göstərilməlidir.

Bu arada ölkə bələdiyyələrinin ötən ildəki fəaliyyətini təhlil etsək, görərik ki, onların büdcə gəlirlərində müəyyən irəliləyişlər baş verib. Belə ki, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, ötən il hər bir Azərbaycan bələdiyyəsinin gəliri 919 manata bərabər olub ki, bu da 2005-ci ildəkindən 237 manat artıqdır. Maraqlıdır ki, göstərilən rəqəmin əsas hissəsini, yəni ümumi rəqəmin 62,9 faizini məhz bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsi və icarədən daxil olan vəsaitlər təşkil edir. Gəlirlər sırasında ikinci yeri 15,4 %-lə torpaq vergisindən daxil olan vəsaitlər təşkil edir. Diqqəti çəkən digər bir məqam bu gəlirin 2,1 %-ni əmlak vergisi, 1,2 %-nin isə avtomobil dayanacaqlarından daxil olan maliyyə vəsaitlərindən gəlməsidir. Təhlillər hər iki mənbə üzrə gəlirlərin azalma prosesi üzrə davam etdiyini göstərir.

Aparığımız müşahidələrdən belə qənaətə gələ bilərik ki, yerli orqanlar onlara ayrılan maliyyə mənbələrindən yalnız biri ilə, torpaqla bağlı əməliyyatlar keçirməklə kifayətlənməli olurlar. İstər qanunvericiliyin təhlili, istərsə də apardığımız müşahidələr göstərir ki, bələdiyyələr bundan artıq da qazana və üzərilərinə düşən vəzifələri daha layiqincə yerinə yetirə bilərlər. Belə məqamlardan birinə diqqət yetirək.

Qanunvericiliklə bələdiyyələrə müəssisə və təşkilat yaratmaq səlahiyyəti verilib. DSK-nin məlumatları göstərir ki, bu istiqamətdə bir sıra şəhər və rayon bələdiyyələri addımlar atıblar. Məlumatla görə, 9 rayon və şəhəri əhatə edən bələdiyyələrdə artıq belə

müəssisələr var. Acınacaqlı hal isə ondadır ki, ötən il ərzində bələdiyyə müəssisələrindən daxil olan vəsaitin həcmi proqnozda 43,2 min manat göstərilə də, yerli büdcəyə cəmi 1,8 min manat vəsait daxil olub. Sözsüz ki, bunun da büdcə gəlirlərində tutduğu yer sifra bərabərdir. Qeyd olunan vəsait isə Samux (1700 manat) və Ağdaş (100 manat) bələdiyyələrindən daxil olub. Bir məqama da toxunmaq istərdik ki, Bakı, Sumqayıt, Xızı, Gədəbəy, Samux, Şəmkir, Qax, Şəki, Ağdaş rayonunu əhatə edən bir çox bələdiyyələr öz büdcə proqnozlarında özlərinə məxsus müəssisələrdən gəlirlər nəzərdə tutsalar da yerli büdcəyə hər hansı vəsait daxil olmayıb. Məsələyə digər bir tərəfdən yanaşsaq, demək, adıçəkilən rayon və şəhər bələdiyyələrində müəssisələrin rəsmi qeydiyyatına alınması özü müsbət haldır. Sadəcə, bu müəssisələrin fəaliyyətsiz qalmaları təəssüf hissi doğurur. Digər bir əsaslı məqam əmlak vergisinin həcmnin yenə qanunvericilik səviyyədə olmamasıdır. Yəni, 2006-cı ildə hər bir bələdiyyənin aylıq əmlak vergisinin həcmi 20 manata bərabər olub. Qeyd edək ki, Qəbələ, Siyəzən, Fizuli və İmişli bələdiyyələrində ümumiyyətlə əmlak vergisi yığılmayıb, o cümlədən respublikanın 28 rayonunu əhatə edən bələdiyyələrin yığıdığı vəsait öz büdcə gəlirlərində bir faiz belə təşkil etməyib. Demək, problemin ciddiliyini nəzərə alıb, onun müzakirəyə çıxarılması vacib sayılmalıdır.

Reklamla bağlı məsələyə xüsusi toxunmaq istərdik. Belə ki, büdcə proqnozlarında bələdiyyələr bu istiqamətdən gəlirlərin 145,8 min manat olacağını proqnozlaşdırsalar da, cəmi 43,8 min manat vəsait toplaya biliblər ki, bu da 2005-ci ildəkindən 9 min artıq olub. Bu mənbədən daxil olan vəsaitin həcmnin büdcə gəlirlərində tutduğu yer 0,1 faizə bərabərdir. Maraqlıdır ki, iri şəhərlərdə formalaşan bələdiyyələrin heç biri reklamla bağlı hər hansı bir addım ata bilməyib. Ancaq göründüyü kimi, bu mənbədən gəlir proqnozlaşdırılıb. Çünki müvafiq qanunvericiliyə görə, bələdiyyə mülkiyyətində yerləşdirilən bütün reklamlardan daxil olan vəsaitlər yerli büdcəyə aid edilib. Bəs reallıqda nə baş verir? Birincisi, Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi bir çox bələdiyyələrə, o cümlədən şəhər yerli orqanlarına torpaq üzərində mülkiyyət hüququnu təsdiq edən Şəhadətnaməni hələ də verməyib. İndiyədək bələdiyyələrə yerli icra strukturlarının təsdiqi ilə göndərilən və ötən əsrin 35-40-cı illərinə aid olan cizgilər göndərilib. Dövlət strukturu ilkin sənədlə bələdiyyə tərəfindən bütün əməliyyatların aparılmasını qanun çərçivəsində saysa da şəhər icra hakimiyyətləri bunun ancaq şəhadətnamə aldıqdan sonra baş tutacağını deyir. Və nəticə etibarı ilə bələdiyyə ərazisində olan reklam pullarını da yığırlar. Məsələnin bu cür şəkildə dünyə düşməsi heç bir yerli orqanı qane edə bilməz. Çünki ölkəmizin iqtisadi inkişafa doğru getdiyi bir vaxtda reklam bazarı da inkişaf edir. Və bu sahədən yığılan vəsaitlərin bələdiyyəyə aid olan hissəsinin hara yönəldiyi bəlli deyil.

Digər bir məqam isə bələdiyyələr haqqında ictimaiyyətdə birmənalı fikrin səslənməməsidir. Hər dəfə ya dövlət məmuru, ya da əhali qrupu yerli orqanı qınaq obyektinə çevirir. Və bəzi hallarda məhz yerli orqanlar səlahiyyətlərinə aid olmayan məsələlərdə tənqiddə məruz qalır. Fikrimizcə, yerli orqanlara bu gün təcrübəsiz bir qurum kimi yanaşmaq və ictimaiyyətə yerli orqanları torpaq satışı ilə məşğul olan qurum kimi təqdim etmək, fikrimizcə, düzgün səslənmir. Baxmayaraq ki, bələdiyyələrin büdcə gəlirlərinin məhz böyük bir hissəsi torpaqla bağlı əməliyyatlardan daxil olur. Apardığımız təhlillər göstərir ki, heç bir yerli orqan icra hakimiyyətinin rəsmi və ya qeyri-rəsmi razılığı olmadan torpaq satışını həyata keçirmək imkanına malik deyil.

Nəticə etibarı ilə qeyd etməliyik ki, yerli orqanlar seçkili orqan olaraq yerli məsələləri müstəqil şəkildə həll edirlər. Bir şərtlə ki, vəsaitləri olsun. Sözsüz ki, bu gün 919 manat aylıq gəliri olan bələdiyyədən hər hansı bir iş tələb etmək də məntiqli görünür. Baxmayaraq ki, istər şəhər, istərsə də yerlərdə görülən işlərin əksəriyyəti məhz bələdiyyələrin üzə-

rinə düşür. Bu gün əgər bələdiyyələrə əlavə maliyyə mənbələri verilmirsə, onlara biganəlik göstərilib inzibati binalarından çıxarılsa və nəticə etibari ilə yerlərdəki problemlər birbaşa yerli orqanın üzərinə atılırsa, demək, vəziyyətdən çıxış yolu kimi mövcud durumu araşdırıb problemi yaradan məqamları aradan qaldırmağın vaxtı çatıb. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, respublika prezidentinin yanında yerli özünüidarəetmə şurasının yaradılması mövcud problemləri kökündən həll etmiş olardı. Yəni, adıçəkilən ictimai orqan bələdiyyələrlə bağlı müxtəlif strukturlarda yaradılan təşkilatlar arasında əlaqələndirici funksiyanı yerinə yetirməklə ölkəmizdə bələdiyyə sisteminin inkişafına təkan verərdi.

Bələliklə, 2006-cı ili yerli özünüidarəetmə orqanları üçün inkişaf ili kimi də qeyd etmək olar. Sadəcə, qeyd olunan problemlərin həlli bu sistemin inkişafını sürətləndirə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bələdiyyələr haqqında sənədlər toplusu, Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 2005, 312 s.
2. «Azərbaycan bələdiyyələri: imkan və perspektivlər», «Ümidli gələcək» QHT, Bakı, 2003, 120 s.
3. «Azərbaycanda yerli özünüidarə: hüquqi və iqtisadi əsasları haqqında», Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2005, 270 s.
4. «Yerli büdcə prosesində ictimai iştirak», İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzi, Bakı, 2004, 120 s.
5. Mehdi Səlimzadə. «Bələdiyyələr: Yerli özünüidarəetmənin əsasları», Bakı, 1999, 60 s.
6. «Bələdiyyələrin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin hüququ tənziimi» Sosial Strateji Araşdırmalar İctimai Birliyi, Bakı, 2003, 84 s.
7. Azərbaycan Respublikasının Vergi məəcəlləsi, «Qanun», 2006, 372 s.
8. Кутафин О.Е., Фадеев В.И.. Муниципальное право России. М., 1997.
9. Старилов Ю.К. Государственная служба в РФ. Воронеж, 1996.
10. Таболин. В.В. Право муниципального управления. М., 1997.

Вугар ДЖАФАРОВ (Тофигли)

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ, ФОРМИРУЮЩИХСЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

2757 существующих муниципалитетов сыграли определенную роль в социально-экономическом и культурном развитии страны. Но из-за экономических проблем на данный момент функционирование этих структур ограничено. В статье проанализировано социально-экономическое положение муниципалитетов и указаны пути решения проблемы. Сейчас деятельность муниципалитетов сопровождается многими проблемами. В основном из-за финансовых трудностей местные органы не могут помочь своим избирателям. Автор статьи затрагивает как раз на то как помочь муниципалитетам выйти из такого положения. При этом автор предлагает передачи некоторых функции местных исполнительных властей муниципалитетам. Автор приводит пример что, где местные исполнительные власти сами отдали эти функции, там местных органов нет проблемы со своими жителями.

В статье описаны некоторые проблемы муниципалитетов созданных в 1999 году. Исследования и наблюдения охватывают первые 5 лет деятельности муниципалитетов. В некоторых случаях проблемы муниципалитетов испытывающих огромные сложности в сборе местных налогов возникают из-за существования пустот в законодательстве.

В статье также указана беспечность, с которой органы местной исполнительной власти относятся к деятельности муниципалитетов. В статье выражается отношение к этим и другим проблемам, указываются пути их решения.

Vugar JAFAROV (Tofigly)

**SOME ASPECTS OF ACTIVITIES OF THE INSTITUTIONS
OF LOCAL GOVERNMENT BEING FORMED IN AZERBAIJAN**

Summary

The 2757 municipal administrations formed in Azerbaijan play a certain role in the social, economic and cultural development of our country. But, because of the economic problems the activity of these administrations is currently limited. The social and economic situation of the municipal administrations was analyzed and the ways of solution of the problem were indicated in the article.

The article touches the problems of first municipalities formed in 1999. Researches and observations involve first five years of activities of municipalities. Some problems that municipalities meet when they collect taxes arise as a result of lacks in legislation. We have touched upon indifferent position of local executive powers to problems of municipalities as well. Solution ways of this or that problems are shown in the article.

In the scientific research the author touches upon the problems that governors are faced and shows their way of solution. The role of governors in democratic development processes is mentioned as well. The author proposes to give the local bodies additional power for them to operate more actively hence-forward.

Hafiz SƏFƏROV

*AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar Institutunun dissertantı*

AZƏRBAYCANLA MÜNASİBƏTLƏR RUSİYANIN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNİN MÜHÜM İSTİQAMƏTİ KİMİ*

Rusiya Federasiyasının xarici siyasətinin istiqamətlərindən birini Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə münasibətlər təşkil edir. Cənubi Qafqaz Rusiya üçün xüsusi siyasi, hərbi və iqtisadi əhəmiyyət daşıyan regiondur. Müasir beynəlxalq münasibətlərdə Cənubi Qafqaz regionu Avrasiya inteqrasiya məkanının əhəmiyyətli zənciridir. Bu regionun iştirakı olmadan Avrasiya inteqrasiyası ilə bağlı təşəbbüsün və böyük layihələrin uğur qazanması çətinliklidir. Region vasitəsilə Mərkəzi Asiya, Aralıq dənizi hövzəsi, Yaxın və Orta Şərq və habelə Fars körfəzi rayonu kimi mühüm geostrateji regionlardan silahlı qüvvələrin sürətli yerləşdirilməsi mümkündür.

Rusiya Cənubi Qafqaza dair siyasətində belə bir amillə hesablaşır ki, SSRİ-nin süqutundan sonra postsovet məkanında özünə beynəlxalq aləmdə milli mənafeələrinə uyğun yer tutmağa səy edən və beynəlxalq hüququn subyektivi olan yeni müstəqil dövlətlər yaranmışdır. Regionun ən güclü və qüdrətli dövləti isə Azərbaycan Respublikasıdır. Bütün bunlarla bağlı olaraq Cənubi Qafqazda və Azərbaycanda vəziyyətin xarakteri və əsas istiqamətləri böyük maraq doğurur. Regionda həlli mürəkkəb olan sosial-iqtisadi, milli-ərazi, dini, geosiyasi və digər mənafeələr toqquşur. Vəziyyəti gərginləşdirən faktorlardan biri Rusiyanın siyasəti idi. Digər amillər burada yalnız region ölkələrinin deyil, həm də Avropa dövlətlərinin maraqları, ABŞ, bütövlükdə NATO-nun geostrateji və ən əsas iqtisadi mənafeələri toqquşur (1). Bütün bunlar Cənubi Qafqazda digər geosiyasi maraqları olan Rusiyada narahatlıq doğurur. Rusiya üçüncü qüvvənin regiona irimiqyaslı müdaxiləsinin, o cümlədən hərbi yardımın, yaxud silah göndərilməsinin qarşısını almağa çalışır. Rusiya aqressiv separatizmi və Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzünü təşviq etməklə regionda möhkəmlənmək, ən azı varlığını qoruyub saxlamaq istəyirdi.

Moskvada belə hesab edirdilər ki, Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik boşluğunun yaranmasının qarşısını almaq və ən yaxşı halda «Rusiya hərbi iştirakının saxlandığı dost dövlətlər qurşağı» (2) yaratmaq vacibdir.

Cənubi Qafqaz Rusiyanın Şimali Qafqaz ilə islam dünyası, ilk növbədə, Türkiyə və İran arasında bufer zonasını təşkil edir. Rusiya siyasi dairələrinin mühafizəkar qanadı Rusiya və İranın mənafeələrinin Cənubi Qafqazda Türkiyənin və bütövlükdə Qərbin təsirinin güclənməsinə yol verməmək məsələsində üst-üstə düşdüyünü deyirdilər. Rusiya siyasətçiləri Şimali və Cənubi Qafqazla həmhüdud dövlətlərin, habelə digər regional dövlətlərin Rusiyanın bu regiondakı maraqları və mövqeləri üçün real təhlükə yaratdığını qeyd edirdilər. Onlar ehtiyat edirdilər ki, Türkiyənin təsiri Qafqaz vasitəsilə Rusiya Federasiyasının içərilərinə nüfuz edərək, türk mənşəli çoxlu xalqların yaşadıkları Volqa sahillərinə, Cənubi Urala və Sibirə çatar. Bu da Rusiyanın özünün ərazi bütövlüyü üçün real təhlükə yaratmaq imkanına malik olmaq kimi qiymətləndirilirdi (3). Şimali Qafqazda, ilk növbədə, Çeçenistanda baş verən qanlı hadisələr bunları göstərirdi.

Rusiyanın bəzi ekspertlərinin fikrincə, ölkələrinin Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda iqtisadi mənafeələri, habelə bu regionda sosial-siyasi sabitliyin ümumi vəziyyəti özünün əhəmiyyəti etibarilə geosiyasi maraqlardan sonra ikinci yeri tutur (4).

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Rusiyanın Cənubi Qafqazda ənənəvi «forpostu» Ermənistandır. Rusiya Ermənistandan həm Türkiyəyə, həm də Azərbaycana qarşı istifadə edir. Cənubi Qafqazda sabitsizliyin mənbəyi olan Ermənistan eyni zamanda Moskva-Tehran oxunun mühüm birləşdirici həlqəsidir. Müasir dövrdə isə İran ABŞ-in əsas düşmənlərindən biridir. Belə bir məqamı nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, Rusiyanın təsir zonasında, hətta faktiki olaraq tam nəzarəti altında olan Ermənistan və erməni terror qrupları Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri üçün potensial təhlükə təşkil edir. Unutmaq lazım deyildir ki, terror Ermənistanda rəsmi dövlət siyasətinə çevrilmişdir. Təxribat və terror əməliyyatlarının keçirilməsində rəsmi Yerevan zəngin təcrübəyə malikdir. Rusiyalı alim N.Nartov yazır ki, indi Ermənistan silahlı qüvvələri Bakının xarici siyasətinə mühüm təsir vasitəsidir və Moskva, şübhəsiz, Dağlıq Qarabağ məsələsinin və neft layihəsinin sərt şəkildə uzlaşdırılmasında obyektiv surətdə maraqlıdır (5). Ermənistana birbaşa hərbi yardım göstərməklə Rusiya Cənubi Qafqazda hərbi-siyasi mövcudluğunu və iqtisadi maraqlarını təmin etmək niyyətlərini güdür.

Rusiyanın ictimai-siyasi və rəsmi dairələrində aydın surətdə dərk edirlər ki, öz gələcəyini Qərblə münasibətlərdə görə Azərbaycan Qərbin təsirini Mərkəzi Asiyaya yayan zəncirin mühüm halqalarından birini təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, Rusiya regiona dair sərt siyasət yeridir. Müxtəlif ölçülərlə təzyiqlərlə müşayiət olunan ikili standart Rusiya xarici siyasətinə xasdır. Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı münaqişələrində «sülhpərvər» fəaliyyəti ilə «öz ərazisində belə münaqişənin vəhşicəsinə həlli üsulu» (6) arasında ziddiyyət özünü qabarıq göstərir.

Rusiyanın Cənubi Qafqazda baş verən münaqişələrə münasibətdəki siyasətində bir neçə cəhət aydın görünür: siyasi-diplomatik çərçivədə həyata keçirilən «sülhpərvər» fəaliyyət, münaqişənin nizama salınmasına cəlb olunmuş digər tərəflərlə qarşılıqlı fəaliyyət elementləri, bəzən isə hərbi güc metodlarından istifadə etmək (7).

Rusiya bu yolla hər üç Cənubi Qafqaz ölkəsində təsirini saxlamaq üçün münaqişələrə «nəzarət etməyə» və eyni zamanda həmin münaqişələrin öz maraqları baxımından uğurla tənzimlənməsi ilə regionda üstünlüyə nail olmağa çalışır. Moskva etnosiyasi münaqişələr nəticəsində Cənubi Qafqazda yaranmış separatçı qurumları bu regionda öz maraqlarını təmin edilməsinin başlıca elementi kimi baxır. Münaqişələrin vasitəsi regionda möhkəmlənmək və mövqelər saxlamaq Rusiya siyasətinin əsas üsullarından biridir.

Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətinin mühüm elementini hərbi amil təşkil edir. Regiona iqtisadi, maliyyə cəhətdən gəlməkdə problemlərlə üzləşən Rusiya hərbi qüdrətə üstünlük verir. Bəzi mənbələrdən məlumdur ki, 90-cı illərin sonunda Cənubi Qafqazda sülhpərvər qüvvələr nəzərə alınmadan, Rusiya Federasiyasının bu regionda təxminən 30 minə yaxın hərbi qulluqçusu olmuşdur (8).

XXI əsrdə Rusiya Cənubi Qafqazda mövqelərini itirmək kimi real və qaçılmaz təhlükə qarşısındadır. Bu prosesin qarşısını almaq üçün Moskvanın regiona münasibətində yeritdiyi siyasətdə əsaslı dəyişiklik edilməsi tələb olunur. Belə ki, Rusiya millətçi müxalifətçilərinə və sadəcə siyasi möhtəkirlərə xas olan şantaj və hədə, separatçılıq və münaqişələrin qızıxdırılması metodlarından imtina etməli, bu region dövlətlərlə münasibətləri beynəlxalq hüquq normaları əsasında qurmalıdır. Həmin məlumatda qeyd olunur ki, Rusiyanın Cənubi Qafqazda obyektiv maraqları «iqtisadi əlaqələrin və bunun üçün zəruri olan nəqliyyat yollarının bərpasını, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla bərabər əsaslarla Xəzər neftinin hasilatı və nəqli layihələrində iştirakı nəzərdə tutur». Eyni zamanda göstərilir ki, Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanın Rusiya ilə bir tərəfdən NATO üzvü olan Türkiyə digər tərəfdən, islam dünyasının aparıcı dövlətlərindən biri olan İran arasında bufer zonanın yaradılması nəzərdə tutulur. Müəlliflər Cənubi Qafqazda

kollektiv təhlükəsizlik proqramının həyata keçirilməsini də təklif edirlər. Həmin proqramın əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi təqdim olunur: regionun Rusiyanın, Türkiyənin və İranın qarşılıqlı məsuliyyət və əlaqələndirilən fəaliyyət zonasına çevrilməsi; regionda müasir «idarəolunan münaqişələr» modellərinin tətbiqindən imtina olunması; bu proqramın həyata keçirilməsində Qərb ölkələrinin yalnız məhdud səviyyədə iştirakına imkan verilməsi; çünki Qərb Cənubi Qafqazın xammal bazarında möhkəmlənmişdir və Rusiya buna mane ola bilmədiyindən, indi baş vermiş faktla hesablaşmaqdan başqa bir yol qalmır; Cənubi Qafqaz ölkələri arasında konfederasiyanın yaradılması perspektivi ilə dövlətlərarası əlaqələrin möhkəmləndirilməsi (9).

Rusiya MDB üzvü olan dövlətlərlə, o cümlədən Azərbaycanla münasibətlərində MDB-də iştirakını forma və miqyaslarını müstəqil surətdə seçmək kimi suveren hüququnu bəyan edir. Belə bir hüquq ilk növbədə Azərbaycana məxsusdur. Azərbaycan xarici siyasətini özü müəyyənləşdirir. Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldovanın regional birliyi olan Rusiya siyasi dairələri tərəfindən MDB-nin alternativlərdən biri kimi qəbul edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-formal məşvərətçi qurum olan GUAM çərçivəsində bu tərəfdaşlığın əsası 1997-ci ilin oktyabr ayında müvafiq ölkələrin prezidentlərinin Strasburqda Avropa Şurasının sammitinin gedişində keçirilən görüşü zamanı qoyulmuşdur. Həmin ölkələrin xarici siyasətinin məqsəd və vəzifələri Rusiyadan tamamilə fərqlənir.

Rusiyanın iştirakı ilə regional inteqrasiyada «Qafqaz dördlüyü» formatında qarşılıqlı fəaliyyət qeyd olunmalıdır. Rusiya, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan dövlət başçılarının Rusiyanın Şimali Qafqazdakı respublikalarının, diyar və vilayətlərinin rəhbərlərinin də iştirak etdiyi ilk görüşü 1996-cı il iyun ayının 3-də Kislovodskda Rusiyanın təşəbbüsü ilə keçirildi. Görüşdə «Qafqazda millətlərarası həmrəylik, sülh, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq uğrunda» bəyannamə imzalandı. «Qafqaz dördlüyü»nün 2001-ci il may ayının 31-də Minskə keçirilmiş növbəti sammitinin yekun bəyanatında dövlət başçıları Qafqazda təhlükəsizliyin və əməkdaşlığın təmin edilməsinə yanaşmaların müəyyən edilməsində başlıca rolu region dövlətlərinin özlərinin oynaması barədə mövqə ifadə etdilər. Bu bir tərəfdən, region dövlətlərinin rolunun artırılmasına yönəlmişdisə, digər tərəfdən, Rusiyanın bəzi məsuliyyətlərdən qurtarmasına yönəlmişdi.

Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətində Azərbaycanın yerini şərtləndirən faktorlardan biri iqtisadi amillərdir. İqtisadi məkan müstəsna olaraq könüllü surətdə və bu və ya digər qərarlar qəbul edilərkən özü üçün tam və müstəqil faydalılıq əsasında formalaşır. Vahid iqtisadi məkanın yaradılmasının obyektiv ilkin şərti əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: SSRİ-nin dağılmasından sonra ötən illər ərzində ciddi bazar rəqabəti elementləri meydana çıxsada, bu ölkələrin heç biri özünün milli təsərrüfatının strukturunda radikal dəyişikliklər edə bilmədilər. Bununla belə, «dördlük» ölkələrinin iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı asılılığı, bir-birini tamamlaması hələ də qalır. Azərbaycanın Rusiya ilə qarşılıqlı münasibətlərində iqtisadi əməkdaşlıq mühüm rol oynayır.

İqtisadi birlik konsepsiyasında ölkələrin məhdudiyət qoyulmadan azad ticarət rejiminə keçməyə hazır olması, habelə antidempinq və kompensasiya tədbirlərini tətbiq etməkdən imtina olunması nəzərdə tutulur. Sazişin reallaşdırılması üzv ölkələrdə istehsal edilən mallar, xidmətlər, kapital, işçi qüvvəsi üçün ümumi bazarın formalaşdırılmasından ibarətdir. Buna bənzər oxşar proseslər Asiya-Sakit okean regionunda, Latın Amerikasında yaradılan analoji təşkilatların fəaliyyətində də müşahidə olunur. Bütün bu proseslər obyektiv xarakter daşıyır: «Bütün dünya qloballaşmanın çağırışlarına əlavə dayaq olan, riskləri azaldan regional komponentin güclənməsi ilə cavab verir» (10). Yəni qloballaşma regional əməkdaşlığı inkar etmir, əksinə onun gücləndirilməsini irəli sürür.

ABŞ-da baş vermiş 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra Azərbaycan geosiyasi mövqələrinə görə bütün dünya birliyinə meydan oxuyan beynəlxalq terrorizmə və ekstremizmə, narkomafiyaya qarşı mübarizənin ön cərgəsində yer aldı. Azərbaycan prezidenti H.Əliyev terror aktını pisləyən bəyanat verdi. Azərbaycan ABŞ-ın başladığı antiterror əməliyyatlarında iştirak etdi.

Azərbaycanın beynəlxalq terrorçuluğa, digər ekstremizm təzahürlərinə, mütəşəkkil cinayətkarlığa, qanunsuz miqrasiyaya və narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizədə qarşılıqlı fəaliyyəti Rusiya ilə əməkdaşlığın ən çox tələb olunan istiqamətlərindən biridir. Azərbaycan tərəfi Rusiyanın erməni terroruna qarşı qəti mövqe nümayiş etdirməsini gözləyir.

2001-ci il iyunun 21-də MDB-nin Dövlət Başçıları Şurası 2003-cü ilə qədərki dövrdə beynəlxalq terrorizmə və digər ekstremizm təzahürlərinə qarşı mübarizə proqramını qəbul etmişdir. Bu proqram Birlik ölkələrində, o cümlədən Cənubi Qafqazda belə təzahürlərin qarşısının alınması, aşkara çıxarılması, kökünün kəsilməsi və araşdırılması sahəsində əməkdaşlığı nəzərdə tutur. Lakin bu istiqamətdə ciddi tədbirlər həyata keçirilməmişdir. Proqrama müvafiq surətdə həmin ilin iyun ayında MDB Antiterror Mərkəzi yaradıldı. Onun işində Azərbaycan da fəal və ardıcıl iştirak edir. Bu mərkəz iştirakçı dövlətlərin daimi ixtisaslaşdırılmış orqanı olub, beynəlxalq terrorizmə, o cümlədən ekstremizmin və separatizmin digər təzahürlərinə qarşı mübarizədə onların səlahiyyətli təşkilatlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan-Rusiya münasibətlərində bu çərçivədə əməkdaşlıq da aparılır.

Rusiyanın Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan siyasəti ilə bağlı reallıqları təhlil edən V.V.Deqoev yazır ki, Qərbin Cənubi Qafqazda artan təsirinə alternativ kimi Moskvanı onun özünün təsirinin artması daha çox qane edərdi, lakin müasir reallıqlar Rusiyanın xeyrinə olmadığından, onlara qarşı qəsdən zorakılığın törədilməsi isə çətin və təhlükəli olduğundan, kompromis variantın üzərində dayanmaq olardı. Cənubi Qafqaz məkanının hərbsizləşdirilməsi və onun bitərəf, yaxud bloklara qoşulmayan zona elan olunması mümkündür. Əgər Rusiya bu ərazini öz orbitində saxlaya bilmirsə, onun simasında NATO-nun hərbi-siyasi plasdarmındansa, etibarlı buferin mövcud olması daha yaxşı olardı (11). Deməli, Rusiya Cənubi Qafqazı öz təsirinə sala bilməsə də regiona bufer zona kimi baxır. Rusiyanın xarici siyasətinin Cənubi Qafqaz istiqamətində Azərbaycanla münasibətlərinin müxtəlif səviyyəyə malik olması ilə bağlı olan, dünyanın geostrateji baxımdan bu mühüm regionunda Qərbin fəallaşması ilə mürəkkəbləşən çoxistiqamətliliyi müşahidə olunur. Rusiyanın Azərbaycan münasibətləri o zaman yüksələn xətt boyu inkişaf edə bilər ki, Moskvanın siyasəti yalnız mehriban qonşuluq, bərabərlik və bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipləri üzərində qurulmuş olsun.

Beləliklə, Rusiyanın Cənubi Qafqaz istiqamətində yeritdiyi xarici siyasət fəaliyyətində Azərbaycan xüsusi yer tutur. Bu yer əsasən aşağıdakı amillərlə şərtlənmişdir: Moskva Azərbaycanın regionda əsas, mərkəzi dövlət olduğunu başa düşərək onunla münasibətləri yaxşılaşdırmaq xəttini seçmişdir; əlverişli coğrafi-siyasi mövqeyi, zəngin təbii sərvətləri Azərbaycanı Rusiya üçün əhəmiyyətli edir və s.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Дарабади П.Г. Геоистория Каспийского региона и геополитика современности. Баку, 2002, с.167-168.
2. Каджаман О. Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период. М., 2004, с.193.
3. Московский центр Карнеги. М., 1997, с.68-83.

4. Хрусталева М.А. Этнонациональная и социально-экономическая картина южного фланга СНГ. М., 2003, с.370.
5. Нартов Н.А. Геополитика. М., 2004, с.220-234.
6. Сулицкая Т.И. Грузино-абхазский конфликт //Журн. «Восток», 1996, № 6, с.40-51.
7. Малышева Д.Б. Этнические конфликты на юге СНГ и национальная безопасность //Журн. «Мировая экономика и международные отношения», 1994, № 3, с.33-35.
8. Rusiya ordusu: Zaqafqaziyada və Mərkəzi Asiyada «Turan» ekspert qrupu //«Ayna» qəz., 1997, 26 aprel, №16 (497).
9. Дегоев В. Кавказ в международно-геополитической системе современности //Журн. «Россия и мусульманский мир», М., 1998, № 1, с.29.
10. Ратиани Н. Почти Евросоюз, только без евро. Единое экономическое пространство «четверки» предлагается построить за пятилетку // Газ. «Известия», 2003, 28 июля.
11. Дегоев В.В. Проект XXI. Глобализация для СНГ. Модели общество-кавказской безопасности // Газ. «Независимая газета», 2001, 31 января.

Хафиз САФАРОВ

ОТНОШЕНИЯ С АЗЕРБАЙДЖАНОМ – ВАЖНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ПОЛИТИКИ РОССИИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Резюме

В статье анализируется южно-кавказская политика России, и особое место отводится Азербайджану. Азербайджан является центральным государством в регионе, что делает его экономически и стратегически важным партнером. Делается вывод, что отношения с Азербайджаном являются важным направлением внешней политики России.

В статье также показывается, что в русско-азербайджанских политических отношениях нефтяной фактор играет определенную роль. Россия использует Армению и её военную силу для оказания нужного давления на внешнюю политику Азербайджана. Здесь и также анализируются тенденции к процессам вестернизации в республике и отношения Запада, особенно США и НАТО на это.

Анализируется улучшение азербайджано-российских отношений в социально-экономических и культурных сферах, место и участия Азербайджанской Республики в СНГ.

Khafiz SAFAROV

RELATIONS WITH AZERBAIJAN AS AN IMPORTANT DIRECTION POLITICIAN OF RUSSIA ON SOUTH CAUCASUS

Summary

In given article is analyzed South-Caucasian policy of Russia, and special place is conducted to Azerbaijan. Azerbaijan is the central state in region that does it economically and strategically important partner. Here is done conclusion that relations with Azerbaijan are an important direction, in the external polity of Russia.

In the article it is also shown that in the Russian-Azerbaijan political relations the oil factor plays a great role. Russia uses Armenia and its military forces for the making a

necessary influence to us then is also analyzed the tendencies of westernization in Azerbaijan and the attitude of West and USA to it.

The in article the proses of Russian-Azerbaijan relations, its later development is given with the real facts, the relations of Azerbaijan with the counfries of allies of Russia.

DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİ VƏ ONUN HƏLLİ PERSPEKTİVLƏRİ*

Müasir dövr dünyanın müxtəlif regionlarında etnik, milli, dini, ərazi və s. Münaqişələrin kəskinləşməsi ilə əlamətdardır. Azərbaycan da bu bələdan yan keçə bilməmişdir.

Dağlıq Qarabağ ətrafında Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin həlli beynəlxalq ictimaiyyətin diqqət mərkəzində qalmaqla davam edir. ATƏT-in Minsk qrupunun təşkilindən 15 il ötməsinə baxmayaraq, əvvəllər olduğu kimi, indi də irəliləyişlər, demək olar ki, yoxdur. Hər dəfə prezidentlərin görüşündə problemin sülh yolu ilə həlli barədə qarşılıqlı bəyanatlar verilsə də, əks tərəfin kompromis razılığa gəlməməsi səbəbindən məsələnin ədalətli həlli yubadılır.

Bütün hallarda məsələnin sülh yolu ilə həlli variantına üstünlük verən beynəlxalq təşkilatların təkliflərinə öz etirazını bildirən Ermənistanın məsələyə birtərəfli münasibəti ortaq məqbul fikrin tapılmasına əngəl törədir. Ona görə də kütləvi informasiya vasitələrində haqlı olaraq Ermənistan tərəfinin aqressiv mövqeyi, onların rəsmi Bakının hər hansı müsbət fikrinə qarşı çıxması tənqid olunur. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün birmənalı şəkildə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınmasına və bu sahədə müəyyən müsbət addımlar atılmasına baxmayaraq, problemin tezliklə həllinə inanmaq sadəlöhlük olardı. Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsində son illərin müsbət nəticəsi kimi yalnız 1994-cü il 12 mayda imzalanmış atəşkəs haqqında sazişi qeyd etmək olar.

Maraqlı odur ki, Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı ərazilərin işğalı BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının təklifi əsasında yaradılmış ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətdə olduğu dövrdə baş verib. Hadisənin gedişinin məntiqi nəticəsi budur ki, sanki Minsk qrupu həmsədrələrinin məqsədi problemin reallığa əsaslanan həllinə nail olmaq deyil, əksinə, münaqişəni öz inhisarlarına götürüb həllini ləngitməkdir.

Minsk qrupunun fəaliyyətinin başlıca məqsədi digər dövlətlərin də səylərini birləşdir-məklə danışıqlar prosesini uzatmaq, müharibənin başlanması ehtimalının qarşısını almaqdır. Ancaq dondurulmuş müharibə variantı məsələnin həlli yolu deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, ATƏT-in Minsk qrupu öz fəaliyyətində sərbəst olan qurum deyil və onun həmsədrələrinin təmsil olunduqları ölkələr – Rusiya, ABŞ və Fransa tərəfindən idarə olunur. Fəaliyyətə başladığı dövrdən həmin qrup ikibaşlı siyasət yürütməklə sərfəli formalar axtarışı, o cümlədən, Cənubi Qafqazın geopolitik proseslərinin öyrənilməsi və idarə olunması prinsiplərinə üstünlük verməyə başladı.

Minsk qrupunun ən böyük səhvi işğalçı ilə ərazisi işğal olunan tərəflərin eyniləşdir-məsi prinsipi oldu, Beynəlxalq qayda və normalara istinad etməklə problemin həlli varian-tını tapmaq əvəzinə tərəflərə münasibətdə balanslı mövqe nümayiş etdirməyə səy göstərdi.

Bakı tərəfindən dəfələrlə bəyan edilən işğalçı Ermənistan amilinə əhəmiyyət verilmir. İşğal faktını qəbul etməyən erməni tərəfi beynəlxalq səviyyədə münaqişənin sülh yolu ilə həllinə tərəfdar olduğunu bəyan edir. BMT, ATƏT və bir sıra dövlətlər tərəfindən Ermənistanın işğalçı dövlət olması faktının qəbul edilməməsi Azərbaycan tərəfinin xeyrinə müsbət irəliləyişləri mümkünəş edir. Əksinə, bəzi dövlətlər erməni tərəfinin «əzabkeş»

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

obrazını formalaşdırmaq yönündə səylərini davam etdirirlər və ümumdüna miqyasında tərəfdaşlar toplamağa cəhd edirlər.

Azərbaycan tərəfi Ermənistanın Dağlıq Qarabağ ərazisində qoşun saxlaması faktını lazımı səviyyədə sübut edə bilmir. Bunun əsas səbəbi 1992-ci ildən 1993-cü ilədək olan dövrdən Ermənistan tərəfinin işğal faktını sübut edən rəsmi sənədlərin və faktların olmamasıdır. «DQR» rəhbərliyi həmin ərazilərdə Ermənistan ordu birləşmələrinin olması faktını inkar edir. Münaqişədə yalnız Dağlıq Qarabağ ordusunun iştirakını bəyan edirlər. Onların əsas arqumenti hər bir xalqın öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipidir. Təbiidir ki, sərhədlərin toxunulmazlığı və öz müqəddəratını təyin etmə prinsipini uzlaşdıran variantın tapılmasına cəhd göstərilməsidir.

Qarabağ müharibəsi: anlayışlar və yanaşmalar

XX yüzilliyin sonlarında Azərbaycanın qədim ərazisi olan Dağlıq Qarabağda başlayan müharibə regionda on illərlə bərqərar olmuş sabit şəraiti ciddi şəkildə dəyişmişdir. Problemin «sülh yolu» ilə nizama salınması prosesinin uzanması və tərəflərin onun həlli üçün daha çox beynəlxalq qurumlar cəlb etmək cəhdləri isə çox sayda terminlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Münaqişə tərəfinin hər biri (o cümlədən bu ölkələrdə hər birinin daxilində iqtidar və müxalifət) bu terminlərdən öz maraqlarına uyğun şəkildə istifadə etməyə çalışır. Ona görə də ümumi terminlərin işlədilməsi, bəzi dəqiqləşdirmələrin aparılması, ümumi metodoloji yanaşmanın müəyyən edilməsi ilə bağlı zərurət yaranmışdır.

İlk öncə «müharibə», yoxsa «münaqişə» anlayışlarından istifadə ilə bağlı dəqiqləşdirməyə ehtiyac vardır. Bu proseslərin əvvəlindən daha çox «münaqişə» anlayışına üstünlük verilmişdir. Lakin bu anlayış baş vermiş hadisənin mahiyyətini tam acmır. Bu anlayışdan istifadə Yuxarı Qarabağın (o cümlədən DQMV-nin) Azərbaycanla Ermənistan arasında mübahisəli ərazi, hər iki tərəfin iddia edə biləcəyi ərazi olması haqqında yanlış təsəvvür yaradır. Əslində isə Yuxarı Qarabağ (o cümlədən DQMV) Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsidir və hər hansı digər dövlət ilə mübahisə yaxud müzakirə obyektinə ola bilməz. BMT, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycanı məhz bu sərhədlər daxilində tanımışdır. Ermənistan isə özünün tarixi ərazilərinə uyğun olaraq Azərbaycana təcavüz edərək ərazilərinin bir hissəsini işğal altına almışdır. Ermənistanın bu hərəkətlərini çağdaş tarixin bəzi hadisələri ilə eyniləşdirmək olar. 1939-1940-cı ildə Sovet İttifaqının Finlandiyaya, lap son dövrlərdə Serbiyanın Xorvatiya və Bosniyaya, İraqın Küveytə hücum və təcavüzkar hərəkətləri, Azərbaycan torpaqlarının işğalı faktı göstərir ki, biz «münaqişə» deyil, «müharibə»dən danışmalıyıq.

Bütün bunlarla yanaşı aşağıdakı məqamlar da «müharibə» anlayışına üstünlük verilməsini tələb edir.

Ermənistanın ərazisində 1988-1990-ci illərdə aparılmış etnik təmizləmə Ermənistan tərəfindən onilliklər ərzində aparılan rəsmi və məqsədyönlü siyasətin davamı idi. Erməni siyasətçiləri tərəfindən şişirdilmiş «Qarabağ problemi» əslində bu bölgənin siyasi, iqtisadi və sosial problemlərini özündə əks etdirmişdir və təbliğat pərdəsindən başqa bir şey deyildir. Əlbəttə, «Qarabağ problemi» ümumilikdə azərbaycanlılar əleyhinə aparılan ümumi siyasətin bir elementi idi və Ermənistan tərəfindən etnik təmizləmə ilə paralel həyata keçirilirdi. Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti açıq-aşkar güc tətbiq etməklə «qeyri-formal» silahlı qruplar və dəstələr, həmçinin yerli daxili qoşunlar tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu əməliyyatlarda keçmiş SSR-nin ordu hissələri və Daxili İşlər Nazirliyinin qüvvələrindən də istifadə olunmuşdur.

1991-1994-cü illərin döyüş əməliyyatlarında hər iki tərəfdən nizami ordu hissələri, daxili qoşunlar, sərhəd qoşunlarından istifadə olunmuşdur. Döyüşdə yalnız DQR-in qüvvələrin iştirak etdiyi iddia olunsada Ermənistan Respublikasının Gorusda yerləşən

sərhəd alayı 1992-ci ilin mayında Laçın üzərinə hücumda iştirak etmişdir. Bu illər ərzində ağır döyüş texnikası, artilleriya, aviasiyadan (o cümlədən bombardmançı təyyarələr və vertalyotlardan) geniş istifadə olunmuşdur. Tam yaxud qismən eşelonlaşdırılmış müdafiə sistemləri yaradılırdı. Mülki əhali arasında səfərbərliyin keçirilməsi, fəvqəladə və hərbi vəziyyətin tətbiq olunması və digər tədbirlər də «müharibə» anlayışına uyğun olaraq aparılırdı. Döyüş əməliyyatları təkcə Qarabağda deyil, ondan çox-çox uzaqlarda da aparılmışdır. Məsələn, 1991-ci ildə NMR-nin Kərki kəndi, 1992-ci ildə Qazax rayonunun Yuxarı Əskipara və digər altı kəndi, Zəngilan rayonunun Qazançı, Seyidlər və digər səkkiz kəndi, Gədəbəy rayonunun Ermənistanla sərhəddə yerləşən yüksəklikləri işğal olunmuşdur. Bundan başqa, Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın sərhədboyu rayonlarının daim ağır silahlardan atəşə tutulması, basqınların təşkil edilməsi burada müharibənin aparılmasını təsdiq edir.

Onu da qeyd edək ki, 1994-cü ildə Bışekdə atəşkəs haqqında müqavilə məhz iki ölkənin rəhbərləri arasında bağlanmış, bundan sonra isə danışıqlar onların arasında aparılmışdır. Bu da Azərbaycana qarşı müharibənin Ermənistan tərəfindən aparıldığını hüquqi cəhətdən təsdiq edir.

Daqlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin hüquqi əsasları

Bəzi politoloqlar Azərbaycan-Ermənistan müharibəsini beynəlxalq hüququn iki prinsipinin, yəni dövlətlərin ərazi bütövlüyü və xalqların öz müqəddəratını təyinetmə prinsiplərinin ziddiyətli təzahürü kimi təqdim etməyə çalışırlar. Əslində isə bu prinsiplərin göstərilən halda qarşıdurması sünidir və bu uydurmanın nəticələri də qüvvədə olan beynəlxalq hüquq normaları, həmçinin beynəlxalq təşkilatların mübahisələrə dair qərarları ilə ziddiyət təşkil edir.

Yuxarı Qarabağ ərazisinin Azərbaycanın tərkib hissəsi olmasını mübahisə obyektinə çevirən erməni tərəfinin hüquqi xarakterli əsas arqumentləri onun quya 1921-ci ildə İ.Stalin tərəfindən Azərbaycana qanunsuz olaraq verilməsi, Yuxarı Qarabağın erməni əhalisinin diskriminasiyası və bunun nəticəsi kimi ayrılması ilə bağlı onun öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun qanuni əsaslarla həyata keçirilməsi barədə müddəalarına əsaslanır. Göründüyü kimi, belə yanaşma iki vacib məqsəd qüdüür. Birincisi, «qeyri-konstitusional və səlahiyyətli olmayan partiya orqanının RKBP MK-nin Qafqaz bürosunun özbaşına qərarına» (BMT-nin Məruzəsi SSR/92/A] i.2./ Ermənistanın Mülki və siyasi əxlaq haqqında beynəlxalq paktın 40-cı maddəsinə uyğun olaraq təqdim olunmuş məruzəsinə (səh. 6) əsaslanaraq, beynəlxalq ictimaiyyətin mərhəmətini oyatmaq. İkincisi, ictimaiyyətin güman edilən geniş mənəvi yardımına əsaslanaraq, ilkin mərhələdə ən azı Yuxarı Qarabağın Azərbaycanın tabeçiliyindən faktiki çıxarılmasında anlayışa və dözümə nail olmaq.

BMT-nin nizamnaməsində millətlərin bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi iki dəfə qeyd edilmişdir. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən BMT məqsədlərindən biri xalqlar arasındakı dostluq münasibətlərinin xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinə hörmət əsasında inkişaf etdirməkdir. Nizamnamənin 55-ci maddəsində bu prinsipə beynəlxalq iqtisadi və sosial əməkdaşlığın əsası kimi baxılır. Maraqlıdır ki, əvvəllər xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi BMT-nin Nizamnaməsində bərabərlik və özünümüəyyənətmə prinsipinə əsasən, ayrılmaq deyil, özünüidarəetmə prinsipi kimi başa düşülürdü.

Öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi daha geniş şərhini öz inkişafı və müstəmələləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında Bəyannamənin 1960-ci il 14 dekabr tarixində qəbul edilməsi ilə tapdı (BMT Baş məclisinin 1514 (XV) sayılı qətnaməsi).

Bəyannamənin ikinci maddəsinə görə, «bütün xalqlar öz müqəddaratını təyin etmə hüququna malikdir: bu hüquqa görə onlar öz siyasi statusunu azad şəkildə müəyyən edir və öz iqtisadi və mədəni inkişafını həyata keçirirlər». (İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilələr külliyyatı/ Universal müqavilələr. I cild (1-ci hissə)-BMT, 1994, səh.63). Eyni zamanda Bəyannamənin 6-cı maddəsi tərkibində mühüm məhdudlaşdırıcı müddəə saxlayır. Ona müvafiq olaraq, «ölkənin milli birliyini və ərazi bütövlüyünü qismən və ya tam pozmağa yönəldilmiş hər hansı cəhd Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin məqsəd və prinsipləri ilə bir araya sığmır». (İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilələr külliyyatı/Universal müqavilələr. I cild (1-ci hissə) – BMT, 1994, səh.64).

1993-cü ildə Vyanada insan hüquqlarına dair Ümumdünya konfransında qəbul edilmiş Bəyannamə və fəaliyyət Proqramında öz siyasi statusunu azad surətdə müəyyən etməyə və öz iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafını maneəsiz həyata keçirməyə imkan verən bütün xalqların özünümüəyyən etmə hüququ yenidən öz təsdiqini tapmışdır. Əslində bu məsələyə dair beynəlxalq hüququn əvvəlki mənbələrini təkrar edən Vyana Bəyannaməsinin 2-ci maddəsinin 2-ci bəndində öz müqəddaratını təyin etmə hüququnun subyektinə dair ən çox mürəkkəb və ziddiyyətli məsələlərin müzakirəsini kifayət qədər zənginləşdirmişdir. Vyana Bəyannaməsinin 2-ci maddəsinin 3-cü hissəsində Beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında Bəyannamədə olan mühüm məhdudlaşdırıcı müddəə təkrarlanır. Bu maddəyə əsasən öz müqəddaratını təyin etmə xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddaratını təyin etmə prinsipinə riayət edən və buna görə heç bir fərq qoymadan ərazilərdə xalqların maraqlarını təmsil edən hökumətə malik olan suveren və müstəqil dövlətlərin ərazi bütövlüyünü və siyasi birliyini tam və ya qismən pozan və ya dağıdan hər hansı hərəkətin icazəsi və ya həvəsləndirilməsi kimi şərh olunmamalıdır.

Beləliklə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının tərifinə əsasən öz müqəddaratını təyin etmə hüququ, iki hal – özünü özü idarə etməyən ərazilər və qanunsuz işğal altında olan ərazilər istisna olmaqla, birtərəfli müstəqillik və ayrılma hüququnu özündə ehtiva etmir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, öz müqəddaratını təyin etmə hüququ BMT-nin Nizamnaməsinin 1945-ci ildə qəbul edilməsindən sonra xarici işğala məruz qalan ərazilərdə yaşayan xalqlara məxsusdur.

MDB-nin üzvü olan ölkələrin müstəqil hüquqşünas – ekspertlərinin müasir beynəlxalq hüquqda öz müqəddaratını təyin etmə və ayrılma problemlərinə dair Moskvada keçirilmiş konfransda təxminən belə bir nəticəyə gəlinmiş və xüsusən də qeyd edilmişdi ki, «ayrılmaq hüququ öz müqəddaratını təyin etmə hüququnun məcburi elementi deyildir. Bu hüquq öz müqəddaratını təyin etmə hüququnun çərçivəsindən kənarında mövcuddur». Həmçinin, Konfrans qəti surətdə bildirmişdi ki, «ayrılmaq hüququ milli, etnik, dil və dini azlıqlara və ya əhalinin hər hansı digər qruplarına şamil edilmir».

Azərbaycan – Ermənistan müharibəsi mövzusu həmçinin Avropa Şurasında da müzakirə predmeti olmuşdur. 1997-ci ildə Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında qəbul olunmuş «Zaqafqaziyada münafişələr haqqında» 1119 (1997) qətnamədə bəyan edilirdi ki, Dağlıq Qarabağda münafişənin siyasi tənzimlənməsi tərəflərin xüsusən sərhədlərin toxunulmazlığı və Dağlıq Qarabağ üçün geniş muxtariyyət statusu prinsipləri nəzərə alınmaqla aparılmalı olan danışıqların predmeti olmalıdır.

Beləliklə, münafişənin tənzimlənməsi hər şeydən öncə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasına və qeyd-şərtsiz saxlanılmasına, onun ərazisində yaşayan erməni azlığının özünəməxsusluğunun qorunması və həvəsləndirilməsinə əsaslanmalıdır.

Sözsüz ki, işğal olunmuş ərazilərini azad etmək üçün güc vasitələrinin tətbiqi, yəni münafişə zonasında hərbi əməliyyatlara başlamaq Azərbaycan respublikasının hüququdur. Güc tətbiq etmə formaları müxtəlif ola bilər. Bu, əsasən antiterror əməliyyatları, separatçı və terrorist qruplaşmaların «liderlərinin» tutulması, qanunsuz

qruplaşmaların tərksilah edilməsi, «sülh keçidlərinin» yaradılması və s. bu kimi tədbirlərdən ibarət ola bilər. Beynəlxalq hüquqa görə, əgər o, azadlıq xarakteri daşıyarsa və söhbət ərazi bütövlüyü barədə gedirsə, Azərbaycan istənilən vaxt müharibəyə başlaya bilər. Müharibəyə mütləq hazır olmaq lazımdır və gec-tez iki qonşu dövlət arasında sülhə hazırlıq barədə də danışmaq olar.

Dağlıq Qarabağda hərbi əməliyyatların başlanması bu kampaniyanın uzunmüddətli mövqə xarakterli olacağını istisna etmir. Belə ki, Azərbaycanın hərəkətləri rəsmi Yerevanın müraciəti ilə beynəlxalq aləmdə türklərin erməni azlığına – Dağlıq Qarabağda Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı növbəti genosid kimi tövsif olunacaq. Hətta bu halda belə Azərbaycana qarşı, BMT TŞ istisna olmaqla, heç bir təşkilat heç bir sanksiya tətbiq etmək hüququna malik deyil. Azərbaycan ərazisinin azad edilməsi üçün siyasi dəstək və beynəlxalq-hüquqi sanksiyalar əldə etməyə çalışmalıdır. Hər şeydən əvvəl Qarabağda və sərhəd rayonlarında törədilmiş beynəlxalq cinayətlərin sübuta yetirilməsinə nail olmaq və bununla bağlı Dağlıq Qarabağda cinayətkar hərəkətlərin beynəlxalq hüquq pozuntusu kimi deyil, beynəlxalq cinayət kimi səciyyələndirilməsinə dair ilkin hüquqi mövqeyi müəyyənləşdirmək lazımdır. Mahiyyətə burada Azərbaycana qarşı birbaşa təcavüzə dair sübutların kifayət qədər olmasını təsdiq edən Ermənistan Respublikasının qanunvericilik və icra orqanlarının qərarlarının analizinin zəruriliyindən söhbət gedir. Bununla belə, əlaltı «Dağlıq Qarabağ ordusu»nun qanunsuz hərbi birləşmələrinin hərəkətləri hüquqi cəhətdən millətçi-separatçı yönümlü hərəkətlər kimi səciyyələndirilməlidir. verilməlidir. Ermənistanın qanunvericilik və normativ aktlarının təhlili, həmçinin «Dağlıq Qarabağ ordusu»nun fəaliyyətinin səciyyələndirilməsi onu tam inamla bəyan etməyə imkan verir ki, beynəlxalq strukturlar tərəfindən nəinki Ermənistanın təcavüzkar olması, hətta ona qarşı siyasi və iqtisadi sanksiyaların tətbiqinin məqsədemüvafiqliyinin təsdiq edilməsi üçün bütün hüquqi əsaslar vardır.

Beləliklə, artıq bu gün Azərbaycan üçün beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən Ermənistan və «Dağlıq Qarabağ ordusu» adlanan quruma qarşı siyasi və iqtisadi sanksiyaların qəbul edilməsinə nail olmaq lazımdır, bu isə təbii ki, sonrakı planda Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin azad edilməsi üçün güc aksiyalarına başlanılmasına tam imkan verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin çıxışı. «Dirçəliş» jurnalı, 2004, № 74-75.
2. Hadı Rəcəbli:- Heydər Əliyev və Azərbaycanın sosial siyasəti. – «Dirçəliş» jurnalı, 2004, № 78-79.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin çıxışı. Azərbaycan torpaqlarının işğalı, ərazi bütövlüyünün pozulması və etnik təmizləmənin nəticələri ilə heç zaman barışmayacaq. «Dirçəliş» jurnalı, 2004, №78-79.
4. Sədiyyar Zeynalov: - Dağlıq Qarabağ problemi: H.Əliyevin siyasi kursu və beynəlxalq hüquq normaları.- «Dirçəliş» jurnalı, 2004, № 78-79.
5. H.Qasımova. Azərbaycan: Dünya birliyi və Qarabağ problemi. Bakı, 2003.
6. Ramiz Sevdimaliyev: – Beynəlxalq terrorizm – cinayətkar iqtisadiyyat.- «Dirçəliş» jurnalı, 2004, №78-79.
7. Qarabağ dünən, bu gün və sabah. Bakı, 2004, 2005, 2006.
8. «Xalq» qəzeti, 5,15,17 sentyabr, 2006.
9. «Xalq» qəzeti, 19,22 sentyabr 2006.
10. Tofiq Köçərli. Qarabağ. Bakı, 2002.
11. İsmayılov M. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1993.

12. Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr. Bakı, 1989.

Хаджар АБДАЛЛЫ (КАСУМОВА)

НАГОРНО-КАРАБАХСКИЙ КОНФЛИКТ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО РАЗРЕШЕНИЯ

Резюме

Современная эпоха знаменуется обострением в различных регионах этнических, национальных, религиозных и др. отношений. Этот процесс не обошел и Азербайджан. В статье анализируются процессы, предшествующие этому конфликту, раскрываются пути и средства, направленные для разрешения развернувшейся войны в Карабахе. Особое внимание автор уделяет анализу деятельности Минской группы ОБСЕ и других общественных организаций, целью которых является скорейшее урегулирование этого регионального конфликта. Эта война стала предметом обсуждения и на заседаниях Совета Европы.

В статье подчеркивается особое значение принятого в 1997 г. под № 1119 Парламентской Ассамблеи Совета Европы решения по урегулированию Нагорно-Карабахского конфликта, учитывающее и подтверждающее территориальную целостность Азербайджана, в рамках которого возможно предоставление статуса расширенного суверенитета Нагорному Карабаху.

Автор не исключает возможность силового разрешения этого конфликта, рассматривает все положительные и отрицательные последствия возобновления военных действий в регионе.

Hajar ABDALLY (KASUMOVA)

NAGORNO-KARABAGH CONFLICT AND THE PROSPECTS OF ITS SOLUTION

Summary

The modern epoch is marked by straining the ethnic, national, religions and other relations in the different regions. This process has not passed over Azerbaijan too. In the article on analysis is made of the processes preceding this conflict, the ways and means directed at solution of the military conflict expanded for Karabagh. The particular attention is paid to the analysis of the activities of Minsk group of OSCE and sother social organizations, the aim of which is sovnn settlement of this regional conflict.

This war became a subject of the discussion in Europe concil, on the item of № 1119 permitten in 1997 year.

The parliament assembly of Europe concil permitten the settlement in upper Karabagh in the condition of the independen of Azerbaijan. The author comes to some condusions using the real political practice in the region.

Айнура РАШИДОВА

Диссертантка каф. Социологии БГУ

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В США И ЯПОНИИ*

Национальная культура в значительной степени создается менеджментом, а менеджмент в свою очередь, ещё в большей мере создается особенностями Национальной культуры. Сколько наций-столько стилей и типов управления. Можно сказать, что, чем прочнее связан менеджмент с традициями и обычаями своего народа, тем он экономически эффективнее. Этот вывод давно подтвердили США и Япония.

Многие видят секрет «японского чуда» в соединении двух начал: самой передовой промышленной технологии и общинного наследия- взаимопомощи и коллективного труда, глубокой привязанности к сородичам, коллективным ритуалам и обычаям. Чувство «гири»- потребность выполнять долг признательности друг перед другом – перенесено из деревенской общины на современное предприятие. На традиции прошлого опирается нынешняя культура японских предприятий. «Точно и в срок» - это старая заповедь японцев, помогающая им в конкурентной борьбе. Она у них в крови, доведена до уровня автоматизма. Но представителям другой культуры такие простые вещи приходится осваивать с большим трудом. Внутрифирменная отчетность для западноевропейских компаний служит индикатором состояния производства, а для японских – средством вовлечения персонала в инновационную деятельность. На одни и те же вещи в разных странах смотрят по – разному.

Искусство стратегического управления позволило выйти из кризиса США, Германии, Японии и другим странам, которые в разное время своей истории пережили его и вышли из кризиса обновлёнными. Особого внимания заслуживает опыт Японии, где механизм выработки и реализации стратегий управления был доведён до отдельных предприятий, сельских общин, каждого работника.

Понять природу «японского чуда» - значит понять, как представители конкретного, созерцательного мышления нашли механизмы возрождения своей страны, не имея для этого практически никаких собственных ресурсов, кроме человеческого и культурного.

В Японии управленческая культура - это сплав классической концепции европейского управления и японского традиционализма. Можно сказать, что японцы внимательно изучили все известные концепции управления и построили свою собственную. Следует подчеркнуть, что уникальность этой системы состоит прежде всего в ориентированности управления на отдалённые цели.

Основными характеристиками стратегии управления японской организации являются:

- Ориентация на изменения;
- Ориентация на среду и место в среде;
- Отсутствие детерминированного курса поведения;
- Учёт и использование всех возможностей для выживания в меняющемся мире не в конкретный момент, а в длительной перспективе;
- Выделение в качестве основного ресурса выживания техники и технологии.

---

* Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Sosiologiya kafedrasının 24 may 2007-ci il tarixli 10 sayılı iclas protokoluna əsasən, fəlsəfə elmləri doktoru, professor İ.Rüstəmov, fəlsəfə elmləri namizədi R.Məmmədov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Нельзя не согласиться с тем, что в центре японского управления действительно стоит человеческий фактор. Здесь созданы уникальные методики истинно человеческих отношений на производстве, которые органично сочетаются с традиционной японской культурой корпоративности, что и составляет основное отличие японского менеджмента, например, от американского, где основное внимание уделяется техническому аспекту организации производства. В Американской системе, первостепенное значение придаётся материально – вещественному фактору, человеческий ресурс на «втором» месте. В Японской системе же наоборот первостепенное значение придаётся человеческому фактору. Внутри организации главное – персонал, вне – клиент.

Японцы обращаются к конституции принца Сетоку: «Гармония превыше всего, и всякого поощрения и похвалы достойно пресечение несправедливого поведения». (12, с.25)

Соответственно, можно выделить следующие основные черты японской модели управления:

1. Долгосрочная стратегия;
2. Постепенность в формировании инновационной управленческой культуры с сохранением своей самобытности и «встраивания» старых элементов в новое содержание;
3. Быстрое освоение самых передовых образцов мировой технической культуры, в том числе информационных, обучающих, социальных технологий и их успешное использование в собственной культурной среде;
4. Выделение в качестве приоритетных ресурсов модернизации и развития человеческого фактора и работы с персоналом управления;
5. Сохранение, поддержание и приумножение нравственных норм культуры, без которых нельзя сделать ни шага в управлении, особенно в период модернизации общества (его реформирования).

Японская система управления считается самой оригинальной и самой эффективной в мире. Японцы переняли всё самое лучшее, что было в управлении других стран и создали собственный, ни на кого не похожий стиль.

Нет одного самого лучшего способа планирования, нет одного самого лучшего способа руководства, нет одного самого лучшего способа организации группы для совместных действий, нет одного самого лучшего способа контроля за деятельностью организации. Чтобы эффективно управлять, желательно знать всё (по крайней мере – большинство) существующие способы, уметь применять каждый из них в совершенно конкретном месте и в совершенно конкретной ситуации.

Самой характерной чертой японского менеджмента является **система пожизненного найма**. Присутствует периодическая ротация (перемещения) внутри одной компании. В течение одной жизни у большинства японцев – одна компания. При пожизненном найме менеджер приобретает опыт во многих областях за более чем тридцатилетний срок службы. Практически отсутствует текучесть кадров.

В американской модели же наоборот, здесь, присутствует краткосрочный найм и высокая текучесть кадров. Индивидуальная этика предполагает свободу выбора и перемены труда. Переход из одной организации в другую считается здесь в порядке вещей. Но он не характерен для Японии с её системой пожизненного найма. При пожизненном найме менеджер приобретает опыт во многих областях за более чем тридцатилетний срок службы. Хотя менеджер остаётся в одной организации, во внешней

среде тем временем идёт жестокая конкуренция и поэтому ему необходимо научиться быть в курсе изменений, происходящих за пределами компании, знать, как важно быть способным к новаторству, чтобы выжить в конкуренции. Долгая работа в одной компании способствует также выработке дальновидности мышления. Каждый обязан заботиться о процветании компании в целом и интересоваться далёкой перспективой. Система пожизненного найма является одним из факторов развития умения работать с людьми. Чтобы в течение многих лет работать в одной организации, нужно научиться сотрудничать с другими. Поэтому в Японии большее внимание уделяется развитию человеческих ресурсов внутри организации, а в США – привлечению извне.

Для Японских корпораций характерна стабильность кадров, которая свидетельствует о способности быстро адаптироваться к любым изменениям, оставаясь в рамках корпорации. Японские менеджеры уделяют большее внимание, чем их европейские и американские коллеги тесной увязке личных интересов работников с интересами организации. В Японии высоко ценятся не столько результаты деятельности работников, сколько их лояльность и верность «духу фирмы». Иначе говоря, соединение межличностных и деловых отношений здесь превращается в фактор, способствующий эффективности управления, а не препятствующий ей. Соответственно из вышесказанного следует что, в американской системе преобладает вертикальная модель развития карьеры. Быстрое профессиональное продвижение, если этого не происходит, специалисты подумывают о своей неудачной карьере и переходе в другую организацию. А сравнительно в японской системе преобладает горизонтальная модель карьеры, медленное постепенное профессиональное продвижение. Работник смиренно ждёт. Он уверен, что настанет время, и его оценят объективно.

Таким образом можно сказать, что в американской модели, работник рассматривает организацию как источник личного дохода. При предложении большей зарплаты с лёгкостью перейдёт в другую организацию. В японской модели же наоборот, работник отождествляет себя с организацией по принципу «единой семьи». Персонал готов к самопожертвованию во имя своей фирмы.

В дополнение к внутренним стимулам для мотивации подчинённых необходимы также внешние награды. Характерной особенностью японских организаций является долгосрочное стимулирование: краткосрочная оценка не стимулирует работника работать в компании всю жизнь. При этом возможно терпимое отношение к неудачам и внимание к положительному опыту, и менеджер учится этому в течение долгих лет службы. Продвижение по службе играет важную роль как награда и как расстановка человеческих ресурсов. Небольшая дифференциация в продвижении достигается даже при системе выслуги лет. Решения должны приниматься на бескорыстной и беспристрастной основе. Менеджеры знают, что при длительных сроках службы бескорыстное и беспристрастное отношение является ключом к мотивации и власти.

Другая характерная черта – **система вознаграждения**. Величина вознаграждения пропорциональна количеству проработанных в компании лет. Принципы сеньората (старшинства) предполагают, что карьера служащего должна заранее планироваться, хорошо оплачиваться, а деятельность – тщательно контролироваться. В Японии карьера менеджера идёт медленнее и продолжается дольше. Вознаграждение не столь очевидно, это значит, что способности и качество исполнения вознаграждаются незаметно, и лишь после 10 лет работы зарплата существенно возрастает. В отличие от американского менеджмента в японском оценка качества исполнителя менее формализована. Долгое

время за служащим наблюдают, начальник коллеги и подчинённые. Повышение в зарплате следует лишь тогда, когда между их оценками достигнут консенсус.

В японских компаниях базисной единицей организации выступает группа. Задание выдаётся группе, а не индивиду. Группа сама распределяет задание между всеми. Этого не делает менеджер в Америке. От него требуется главным образом создание благоприятной атмосферы и гармонии между подчинёнными.

Сравнение сходств и различий ясно показывает, какие элементы играют ключевую роль в функционировании организации. Четыре особенности характерны для управления в преуспевающих японских корпорациях:

1. Ориентация на нововведения. Цели организации имеют долгосрочную направленность и ориентированы на рост. Высшее руководство мало зависит от собственников. Корпорации проявляют большую активность в разработке новых продуктов и применяют формальные системы долгосрочного планирования для принятия стратегических решений.

2. Ориентация на конкуренцию. Для расширения рынка и распространения японского стиля управления они развивают активность на международных рынках.

3. Централизованность корпораций. У них мощный центральный аппарат, исследовательские лаборатории централизованы, а специализированные производственные отделения, если они имеются, не наделяются в отличие от независимых единиц всеми функциями управления. Подобная централизация удобна для осуществления крупных стратегических шагов. В то же время организация «мягкая», нет строгого разделения обязанностей на рабочих местах, а решения на всех уровнях иерархии принимаются коллегиально.

4. Отдача должного своим рабочим. Корпорации обеспечивают больше возможностей для служебного продвижения и повышения заработной платы.

Цель **служения обществу** имеет высокую частоту в японской системе. Кредо американских компаний содержит те же принципы, но провозглашенный принцип может отличаться от фактического поведения. Но в Японии прилагается больше усилий, чтобы привить эту философию, и поэтому здесь выше вероятность, что провозглашенный принцип окажется действительным.

Противоположностью соблюдения общественного интереса является не пренебрежение к нему, а стремление только к индивидуальным целям, стремление к прибыли в ожидании, что извлечение прибыли повысит благосостояние общества. Уважение к общественному интересу состоит в том, чтобы непосредственно учитывать воздействие поведения корпорации на общество.

Доказательством действенности такой философии является хорошее сотрудничество между дополняющими друг друга организациями в Японии: между бизнесом и правительством, между руководством компаний и профсоюзами, между покупателем и производителем, между бизнесом и системой образования. Приверженность к такой философии, отражающей влияние конфуцианства, которое высоко ставит лояльность, является традицией в японских организациях. Уместно будет вспомнить слова великого Конфуция: «Для того чтобы управлять государством, имеющим тысячу боевых колесниц, нужно быть осмотрительным, правдивым, умеренным в потребностях, любить народ, знать время, когда можно привлекать народ к исполнению повинностей».(4, с.728)

Концептуальные способности и личностные качества имеют для менеджеров большее значение, чем техническая квалификация. Концептуальные способности – это

способность чувствовать связи между организацией и средой и видеть систему организации как единое целое. От руководителя требуется умение видеть главные направления, которые создают благоприятные возможности или, напротив, угрозу для организации. Под человеческими качествами понимается способность увлекать людей, позволять обычному человеку выполнять необыкновенную работу. Высшие руководители обязаны информировать об основной политике организации, чтобы подчинённые были осведомлены обо всех новых направлениях организации и были в курсе любой важной информации и идеи.

Требования к принимаемому персоналу в американских моделях, развиты и систематизированы. Работник сориентирован на узкую специализированную деятельность. Ценятся талант, выдающиеся способности, умение быстро и хорошо делать конкретную работу. Подготовка же кадров, в основном происходит с отрывом от производства в университетах, бизнес – школах, на краткосрочных курсах. Затраты на подготовку кадров составляют 5% от прибыли организации. А в японской системе, работник сориентирован на универсальный, неспециализированный вид деятельности. Ценится развитая гамма личностных качеств. Подготовка кадров происходит путём повышения квалификации без отрыва от производства на рабочих местах. Для менеджеров организуются учебные центры и семинары вне предприятий и за рубежом.

Для принятия решений в любой области требуются бескорыстие и беспристрастность. Они могут стать источником силы. Они особенно важны в принятии решения о выдвижении подчинённого на ключевой пост, чтобы иметь наилучшее соответствие между человеком и работой. Назначение людей, принадлежащих к одной группе, противоречит данному принципу. Чтобы подобрать подходящих людей на соответствующие должности, высшее руководство должно быть способно проявлять беспристрастность в суждениях для выявления истинных способностей.

Временами подчинённым полагается воздавать как справедливые награды, так и справедливые наказания, и от руководителей высшего звена иногда требуется умение сдерживать возмущение.

Ещё одним требованием является способность создавать дух коллективизма и вызывать симпатии подчинённых. Эту способность можно приобрести благодаря бескорыстию, беспристрастности и искренней заботе о подчинённых. Непредубежденность и отзывчивость привлекают людей, верность своему слову создаёт атмосферу доверия. Обладая этими качествами, хороший руководитель может наладить коллективную работу и создать хорошие взаимоотношения между членами группы. Студентам, получавшим исключительно высокие оценки в школе и университете, чаще недостаёт этой способности, и в японских корпорациях они обычно не становятся высшими менеджерами.

Из вышесказанного можно сделать вывод, что имеется две главные характеристики, рекомендуемые для поведения японского руководства высшего звена. Одна – это энергичное принятие решений, подкреплённое дальновидностью. (Консервативная осторожность не приветствуется.) Эта черта хорошо заметна в реальном поведении японских организаций. Вторая – упор на умение работать с людьми, и это характерно для японских корпораций. Во всех японских корпорациях групповая деятельность играет большую роль и групповое принятие решений широко практикуется на каждом уровне организации, поэтому умение создать хорошую группу является острой необходимостью.

Процесс принятия решений называется **системой ринжи**. Предложение вначале подготавливают низшие чины, затем оно поднимается вверх по иерархии. На следующем уровне его рассматривает очередной чиновник и вносит свои дополнения. Такова процедура подготовки любого управленческого решения. Суть системы ринжи – в поиске консенсуса. Её ещё называют «ориентированная на группу» или «снизу вверх». На готовое решение затрачивается не только время, но и усилия. Утрясаются различия во взглядах и интересах.

Важное решение обязательно влияет на судьбу всех людей в компании, значит, они должны участвовать в его разработке. Ринжи называют также **процессом групповой интеракции**, который носит неформальный характер в противоположность классической бюрократии, где руководитель единолично выносит окончательное решение и доводит его до исполнителей. В Японии принятие решений носит характер консультаций и договоров. На любом уровне каждый служащий может высказать какую угодно идею и его обязательно выслушают. Ринжи – это ещё процесс обучения, стимулирования и координации.

В ринжи формальный лидер (начальник) не играет ключевой роли. В принятии решения он ничем не выделяется, имеет одинаковые с другими права. То, в какой степени прислушиваются к мнению начальника, зависит не от оригинальности предложения, а от того, уважают его подчинённые или нет. Поэтому считается, что главное в японской корпорации – качество межличностных отношений.

Решения должны опираться на процесс анализа, на достаточный объём информации и солидное идейное обоснование. Необходимо обладать аналитическими способностями, чтобы принимать решения на коллегиальной основе. В японских корпорациях групповые решения очень популярны на каждом уровне, и, чтобы убедить других людей, необходимо собрать достаточный объём информации. Как руководитель он должен быть восприимчив к идеям других, это может стать стимулом для активизации его подчинённых. При групповой выработке решений очень важно, чтобы руководитель учился в процессе их принятия и не стремился навязывать своё мнение другим; важно также уметь убедить людей, поддерживать связь заблаговременно, оказывать взаимную поддержку. Благодаря подготовительным стадиям группового принятия решений менеджеры постигают важность коммуникации. Японские менеджеры стараются, насколько это возможно, ознакомиться с мнением людей до принятия какого-то решения. Стимулируется общение и участие служащих в принятии решений. Для работы используются большие общие комнаты вместо изолированных маленьких для каждого работника. На утренних собраниях служащие должны выступать. Существует система подачи и разбора предложений служащих компании. Поощряется деятельность небольших групп для обсуждения каких-либо вопросов.

Возможно, причинами того, что в Японии предпочитают групповые решения и партисипативное принятие решений, является равенство способностей работников (поэтому им можно позволить участвовать в принятии решений), а также то, что люди с готовностью принимают участие в выработке решений из-за высокого чувства принадлежности к группе.

Среди последствий японского стиля группового принятия решений можно выделить следующие. Решения принимаются медленно, но выполняются быстро, поскольку каждый, кого касается это решение, уже знаком с ним в деталях. Качество решений высокое, а ошибочных решений мало, поскольку обрабатывается огромное количество идей и информации.

В США чаще используются письменные записки (система письменных предложений), а в Японии – устное общение. Что же касается отношений между индивидами, то японцы стремятся к хорошим отношениям со своими коллегами и руководителем, который учит их.

Вот самое главное правило, которому должен следовать руководитель: необходимо добиваться результатов. Это кажется очевидным, но высшие руководители многих компаний забывают об этом, концентрируясь в первую очередь на своих целях. И это, пожалуй, самое опасное искушение – это **искушение поставить свою карьеру выше результатов компании**, любой ценой удержаться в своём кресле. (6, с.114) Лучше всего конечно же сохранять дистанцию и стремиться вызывать у непосредственных подчинённых уважение, а не симпатию. Это ведь не группа поддержки, а ответственные работники, которые должны выполнять свои обязанности, чтобы компания достигла запланированных результатов. И если они с этими обязанностями не справятся, то хорошие личные отношения не помогут ни руководителю, ни компании. Чёткие указания лучше правильных. Единственный способ научить чему-то своих подчинённых – это решительно действовать, а не откладывать принятие решений в бесконечном ожидании более точной информации.

Большинство людей, включая и руководителей, полагают, что согласие и гармония в любом случае лучше противостояния и конфликта. Однако согласие исключает конструктивный производственный конфликт – горячий обмен мнениями по важному вопросу. В отсутствие такого рода конфликтов решения получаются чаще всего половинчатыми. Только широкое участие коллектива, открытый обмен мнениями и всестороннее обсуждение гарантируют принятие оптимального решения.

Если для руководителя главное не статус, а результаты компании; если он не боится рискнуть своей популярностью, требуя ответственности; если ясность для него важнее сознания собственной непогрешимости; если он предпочитает конструктивный конфликт деструктивному согласию; если он доверяет своим подчинённым и не считает критику угрозой авторитету, – такой руководитель тоже может потерпеть поражение. Но причиной станут не его слабости и просчёты, а исключительно неблагоприятные внешние обстоятельства, которые он не в состоянии контролировать, например жесткая конкуренция или крайне неблагоприятные изменения во внешней среде.

Прекрасно, когда руководитель понимает, что его подчинённые – не только специалисты, но и живые люди, и относиться к ним по-человечески. Поэтому человек, являющийся в японской системе основной составляющей организации, постоянно находится на переднем плане, в поле внимания и интересов руководства. Поддержание должного состояния отношений в организации, должного морального и психологического климата – для японского управления задача одного уровня с задачей поддержания необходимого научно-технического состояния производства, а может быть, даже и более высокого. Следует отметить, что развитие человеческого фактора в японских организациях не только не затормаживает их научно-технического развития но даже наоборот, выступает дополнительным источником ускоренного поглощения организацией достижений научно-технического прогресса. В этом и заключается одно из преимуществ японского типа управления перед западным: одновременно на высоком исполнительском уровне осуществляется развитие и научно-технического, и человеческого факторов производства.

Список использованной литературы

1. Арская Л.П. Японские секреты управления. М., МГУ «Универсум», 1991.

2. Егоршин А.П. Управление персоналом. Нижний Новгород, 1999.
3. Коно. Стратегия и структура японского предприятия. М., 1987.
4. Конфуций. Беседы и суждения. С.-П., 2001.
5. Курицын А.Н. Секреты эффективной работы в США и Японии. М., 1983.
6. Ленсиони П.М. Пять искушений руководителя :пер.с англ. М., 2005.
7. Мильнер Б.З. и др. Японский парадокс. М., 1985.
8. Оучи У. Современный японский менеджмент. М., 1986.
9. Оучи У.Методы организации производства. Японский и американские подходы: пер. с англ. М., 1984.
10. F.Tonnies. Gemeinschaft und Gesellschaft. 1887.
11. Якокка Л. Карьера менеджера. М., 1991.
12. Японский менеджмент. М., 1971.

Aynurə RƏŞİDOVA

İDARƏETMƏNİN ABŞ VƏ YAPON MODELLƏRİNİN MÜGAYISƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Ən ümumi şəkildə idarəetmə fəaliyyəti ya “fərddən cəmiyyət”ə, ya da “cəmiyyətdən fərd”ə yönələn qarşılıqlı təsirdir. Bu qarşılıqlı təsirin müxtəlif təzahürləri mövcuddur ki, bunların da hər biri müəyyən idarəetmə modelinə əsaslanır. İdarəetmənin Amerika modeli” və “İdarəetmənin Yapon modeli” adları ilə geniş yayılmış iki idarəetmə modeli haqqında ətraflı şərhlər, təhlillər və təsvirlər verilir. Üstəlik bu hər iki modelin çoxsaylı variasiyaları, modifikasiyaları da mövcuddur. Əsas məqsəd, hansı modifikasiyanın və nə səbəbdən daha səmərəli olduğu problemini araştırmagdan ibarətdir ki, bizim məqsədimiz də məhz bu problemə həsr edilmişdir.

Aynura RASHIDOVA

THE COMPARATIVE ANALYSIS OF AMERICAN AND JAPANESE MODELS OF MANAGEMENT

Summary

Generally, management activity referring either from the “individual to the society” or on the contrary from the “society to the individual” is mutual. There are various models of this interaction are existed and each of them is based on definite model of management. Broad comments, explanations and descriptions are given with the names of American model of management and Japanese model of management. Besides numerous varieties and modifications of these two models exist too. Main task is which modification more convenient now is being investigated. Our article has been dedicated to this problem.

Raqif ZAMANOV

Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi

Tədqiqatlar İnstitutunun aspirantı

ETNO-SİYASİ MÜNAQIŞƏLƏRİN YARANMA SƏBƏBLƏRİ*

Etno-siyasi münaqişələrin yaranma səbəblərini təhlil edərkən ilk öncə onun formalaşma şəraitini nəzərə almaq lazımdır. Hər bir etnos, hətta milli azlıqlar belə vahid və özününkü olan qurum çərçivəsində məskunlaşmağa istiqamətlənir. Bu onların psixoloji vəziyyətindən və şüurundan irəli gəlir. Bu baxımından onu qeyd etmək lazımdır ki, hər bir xalqın, millətin, etnosun, etnik qrupun milli şüuru və psixologiyası vardır ki, bu amillər də imkan verir ki, etnoslar, etnik birliklər və xalqlar özünü təyin etmə hüququndan istifadə etsinlər. Ona görə də bu amilə təbii proses kimi baxmaq lazımdır. Lakin bunun nəticəsi olaraq, milli və etnik qrup tərəfindən suveren və müstəqil dövlətin yaradılması o zaman qanuni sayıla bilər ki, bu və ya digər dövlət çərçivəsində müxtəlif etnik qruplar arasında razılaşmanın nəticəsi olsun, yaxud da həmin dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmasına və beynəlxalq hüquq normalarının müvafiq prosedurlarının gözlənilməsi ilə həyata keçirilmiş olsun. (1; 58). Məhz bu amillər bütövlükdə etno-siyasi münaqişələrin zaman-zaman formalaşmasının səbəbləri kimi çıxış edir.

Etno-siyasi münaqişələrin yaranmasında və inkişafında Stefen Von Evra aşağıdakı faktorun əhəmiyyətini xüsusi vurğulamışdır. Qruplar regional səviyyədə və ya lokal səviyyədə bir-birilə inteqrasiya oluna bilərlər. Regional inteqrasiya (qarışma) daha realdır, çünki, qruplararası münasibətlər elitələr tərəfindən razılaşdırıla bilərlər. Münaqişə eyni zamanda qeyri-rəsmi subyektlərin alovlandırdıqları fərdi zorakılıqlar nəticəsində bütün günahların əks elitada görülməsi və elitələrin arzularına qarşı çıxışlarla da baş qaldıra bilər. Lokal bir-birinə inteqrasiya (qarışma) prosesi münaqişənin yumşaldığı şəxsi dostluq münasibətləri və etnoslararası nığahlarda da müşayiət oluna bilər, lakin Bosniya münaqişəsi bu yaradıcı effektlərin məhdudluğunu göstərir. Ümumiyyətlə lokal qarışma prosesi daha təhlükəlidir (2; 152).

Münaqişənin törədən digər amillərə də nəzər salaq. Deyvid Leytin və Maykl Hexterin apardıqları tədqiqatların ideyaları münaqişə faktoru kimi kompakt kənd strukturunu, intiqam mədəniyyətini və zəif mütəşəkkil qrupları götürürlər. Onların hər ikisi millətçilik zəminində baş vermiş zorakılıqları təhlil etməyə çalışırlar. Leytin hesab edir ki, Bask ölkəsinin Gürcüstanın ənənəvi olaraq əsasən qeyrət və intiqam mədəniyyətinin güclü inkişaf etdiyi kənd əraziləri olduğundan orada gərgin sosial-etnik qruplar adətən, kiçik olsalar da, onları daimi idarə etmək, nəzarət etmək bəzən çox çətin olur. Hexter millətçilik zəminində baş verən zorakılıqların səbəbləri kimi geniş kontekstdə götürdüyü mütəşəkkil qrup öz üzvləri üzərində nəzarəti itirir və zorakı hərəkətlərə imkan yaradır (3; 30).

Keçmiş Yuqoslaviya, Gürcüstan və Bask ölkəsi bu ölçülərin hər birinin yüksək olduğu ərazilərdir. Buraya həmçinin özlərini İslam təcavüzündən Qərbin xilaskarı hesab edən serblərin silah mədəniyyətini də aid etmək məqsədə uyğundur. Bununla yanaşı bir çox Balkan submədəniyyətlərində ənənəvi qan düşmənçiliyi ilə müşayiət olunan etno-siyasi münaqişə hələ də qalmaqdadır. Nəhayət, nəzarətdən kənar qalan qeyri-mütəşəkkil

---

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

yarım-hərbi birləşmələrdə mülki əhaliyə qarşı terror işlətməklə atəşkəs rejiminin pozulmasına şərait yaradılır.

Münaqişənin yaranmasına, onun uzun sürməsinə səbəb amillərdən biri də hakimiyyət səlahiyyətlərinin qeyri-adekvat surətdə bölünməsi və əhalinin etnik tərkibinə görə inzibati ərazilərin düzgün bölünməsi məsələsidir. Bəzi halarda hətta münaqişənin əsas səbəbi üzdə olmur, obyektiv və eləcə də sübyektiv səbəblər üzündən müşahidəçinin nəzərindən gizlənilir. Buna görə də baş vermiş hər hansı bir münaqişənin etno-siyasi, iqtisadi, konvensional və fərdi səbəblərini hökmən bir-birindən ayırmaq vacibdir. Əks halda münaqişənin həlli acılmaz düyünə düşə bilər (4; 25).

Ona görə də hər hansı bir münaqişənin idarə olunması tənzimlənməsi və həlli istiqamətində tədqiqatlar, müşahidələr aparılarkən ilk növbədə həmin amillər dərindən araşdırılmalı və müqayisəli təhlillər aparılmalıdır.

Etno-siyasi münaqişələrin yaranma səbəblərindən bir etnosların qarşılıqlı ərazi iddiaları hesab olunur. Bu cür münaqişələr əsasən dövlətlərarası, regionalararası və yerli səviyyədə baş verir. Ərazi iddialarının motivləri müxtəlif formalarda təzahür edə bilər.

- İlk növbədə etnosun tarixi keçmişi ilə şərtlənə bilər. Məsələn, müəyyən ərazidə etnosun tarixi, mədəni və s. abidələrinin sayı ilə;

- Əvvəllər etnosun sərhədlərinin olmadığı halda, yeni sərhədlərin demarkasiyası və ya mövcud sərhədlərin qeyri-dəqiq demarkasiyası;

- Əvvəllər deportasiyası həyata keçirilmiş etnosun tarixi vətəninə qaytarılması;

- Sərhədlərin əsassız olaraq dəyişdirilməsi;

- Etnosun ərazilərinin zor gücünə qonşu dövlətlərlə birləşdirilməsi;

- Müxtəlif dövlətlər arasında etnosların parçalanması prosesi (5; 114).

Milli zəmində baş verən etnik birliklərarası siyasi yönümlü münaqişələrin müxtəlif səbəbləri ola bilər:

- Bütün səviyyələrdə (yerli, regional, dövlət) müxtəlif etnik qruplar arasında hakimiyyət uğrunda siyasi mübarizə;

- Vahid dövlət çərçivəsində etnosun öz siyasi statusu uğrunda mübarizəsi;

- Tam dövlət müstəqilliyi (siyasi müstəqillik) uğrunda aparılan mübarizə və s.

Bütün bunlarla yanaşı etnoslar arasında iqtisadi zəminli münaqişələr də mövcud olur ki, onların müxtəlif səbəbləri vardır.

- maddi resurslara malik olmada, onların istifadəsində qeyri-bərabərlik;

- mərkəz və etnik regionlar arasında iqtisadi maraqlar balansının pozulması;

- istehsalın siyasi struktur-funksional sistemində məhsulların və xidmətlərin istifadəsində və bölüşdürülməsində dəyişikliklər (məsələn, mülkiyyətin yenidən bölüşdürülməsi və ya əhalinin miqrasiyası nəticəsində fəaliyyətin ənənəvi növləri bir etnosdan digərinə keçir).

Etno-siyasi münaqişələrin yaranma səbəbləri kimi ayrı-ayrı regionlarda iqtisadi, siyasi, sosial-mədəni islahatların qeyri-bərabər keçirilməsi prosesi də ola bilər. Belə hallarda münaqişə bir tərəfdən etnik qrupların iddiaları arasında və digər tərəfdən dövlətlərin, vətəndaşların hüquqlarının təminatı üçün real imkanların nəticəsində baş verə bilər. Bu cür münaqişələr əsasən universal xarakter daşıyır. (7, 27)

Etno-siyasi münaqişələrin yaranma səbəbləri, onu törədən obyektiv və subyektiv amillər nomenklatur mütəxəssis siyasəti şəraitində müxtər ərazi statusuna malik olmayan milli azlıqların yaşadıkları regionlarda daha qabarıq şəkildə özünü biruzə verir. Kəndlərdə vəziflərə «yerli» əhalinin seçdiyi, rayonlarda isə respublikanın «yerli» əhalisinin nümayəndələrinin seçilməsi daha qanunauyğun olardı. Əksinə, yerlərdə, xüsusilə də etnik azlıqların məskunlaşdığı ərazilərdə rəhbər vəziflərə digər etnik topluların nümayəndələrinin təyin edilməsi, onların hər hansı bir qeyri-dəqiq addımı etnik narazılıqların yaranmasına və bu

prosesdə öz növbəsində etnik münaqişənin və qarşıdurmanın baş verməsinə səbəb ola bilər.

Məişət səviyyəsində baş vermiş etno-siyasi münaqişələr sosial-psixoloji-siyasi faktorlarla – müəyyən bir etnosun nümayəndələrinə qarşı ümumi şüurla ədavət, kin və s. ilə bağlıdır. Uzun müddətli qarşıdurma şəraitində yaranma səbəblərindən asılı olmayaraq etnosların arasında bir-birinə qarşı ədavət hissi kütləvi xarakter daşıyır.

Etno-siyasi münaqişələrin yaranmasının tarixi səbəbləri də mövcuddur ki, bu da etnosun qorunub saxlanan keçmiş narazılıqları ilə bağlıdır. Lakin əgər münaqişə alovlanarsa, onda bu narazılıqlar ön plana çəkilir və tamamlayıcı faktor kimi çıxış edir. Məsələn, bu faktor öz hərəkətlərinə haqq qazandırma və düşmənin hərəkətlərini ittiham etməklə istifadə oluna bilər.

Etnik münasibətlərdə yaranmış mübahisəli məsələlərin əsas səbəblərindən biri də qiymətlərin bölüşdürülməsidir. Burada gəlir, var-dövlət, hakimiyyət, status, hüquqlar, hər bir güc mənbəyi və s. nəzərdə tutulur. Hər hansı bir etnik qrupun üstünlüyü qarşı etnosun üzvlərində belə bir fikir formalaşdırır ki, bu sərvətlər qeyri-qanuni, zorakı yolla əldə olunub və bu yaxşı hal sayılmır. Nəticədə qruplar arasında narazılıqlar, mübahisəli məsələlər və sonda münaqişələr yaranır. Bu cür münaqişələrdən yan keçmək üçün keçmiş kommunist rejimi adətən, statistik göstəriciləri daim təhrif edirdi.

Münaqişənin yaranmasına səbəb olan amilərdən biri də ölkənin idarəetmə və hüquq sistemində mövcud olan ziddiyyətlər və boşluqlardır. İdarəetmə sistemində olan mürəkkəblik, çoxpilləlik, bürokratiya və süründürməçilik vəzifədən sui-istifadə hallarına yol verilməsi və bunların hamısının nəticəsi olaraq rüşvətxorluq və korrupsiya sonda haqlı narazılıqlar münaqişələrə səbəb olur. Bu baxımdan da yeni sosial-iqtisadi sistemə keçid, bu sistemə uyğun və tələblərindən doğan idarəetmə sisteminin qərarlaşmasını tələb edir. Həmin sistem isə köhnə idarəetmədə islahat keçirilməsini zəruri edir. (6, 34)

İdarəetmə ilə yanaşı hüquq sistemində olan ziddiyyətlər əsasən obyektiv xarakter daşıyır. Bu amili şərtləndirən motivlər keçmiş postsovet məkanında özünü açıq şəkildə biruzə verirdi. Ümumilikdə SSRİ-nin və deməli Azərbaycan SSRİ-nin hüquq sistemi mövcud siyasi, sosial-iqtisadi sistemin təhlillərindən doğur və həmin sistemin fəaliyyətini təmin edirdi. Sovet sistemi dağıldıqdan sonra hüquqi normativ sistemin və hüquqi şüurun dağılacağı obyektiv zərurətə çevrilmişdi. Yaranmaqda olan hüquqi sistem müvafiq siyasi, iqtisadi idarəçilik rejiminin yaradılmasını zərurətlə tələb edirdi. Qərarlaşan yeni reallıqlar ilə köhnə hüquq sistemi arasındakı ziddiyyət gələcəkdə daha dərin münaqişələrin meydana gəlməsi üçün zəmin yaratmış oldu. Buna görə də cəmiyyətin heç bir fəaliyyət sahəsi digərlərindən təcrid olunmuş halda deyil, üzvi vəhdətdə mövcud olduğundan, həmin cəhətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş qanunlar da, deməli, biri digərini tamamlamalıdır. Əgər bu fəaliyyət sahəsindəki, mövcud qanunlar arasındakı ziddiyyətlər varsa, onda bu hal vətəndaş-sosial qrup-dövlət münasibətlərinin bütün səviyyələrində münaqişə törədəcəkdir. Buna yol verənmək üçün qanunlar hökmən biri digərini tamamlamalı, sistem halında mövcud olmalı və onlar arasında olan ziddiyyətlər həll edilməlidir.

Artıq yaşadığımız keçid dövrü qeyri-müəyənliliklər qarmaqarışlıqlar dövrü kimi təsəvvür edilir. İctimai-siyasi institutların legitimliyi, etnik birgə yaşamanın ənənəvi formaları və münaqişələri həll olunmaması qaydaları hələ tam olaraq bərqərar olmayıb. Keçmiş zorakılıqların xatirələri yenidən alovlandığından və hegemonluq qorxusu geniş yayıldığından qarşılıqlı şübhəli interetnik münasibətləri xarakterizə etməyə başlayır. Dokald Horovitsin qeyd etdiyi kimi, «Keçid dövrü» etnik gərginliklər dövrüdür. Belə dövrlərdə isə qorxular asanlıqla uğurlu siyasi nəzarətə əngəl törədə və bir-birini əvəz edən tələblələ sonsuz mübarizələr təhlükəsi yarada bilər. Adi zorakılıq aktı əgər elitələr yaran-

mış gərginliyi və narahatçılıqları aradan qaldırmasalar geniş yayılmış milli hərəkatlara və münaqişələrə səbəb ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Решетов Ю. Осуществление права на самоопределение, как вклад в разрешение конфликтов. Москва, 2002.
2. Olzak S. Dynamics of Ethnic Competition and conflict. Slanford. 1992.
3. Barth Q. (ed). Ethnic Groups and Boundaries. Bosten, 1993.
4. Таğıуев Ә. Etnik siyasət. Bakı, 1997.
5. Козырев Г.И. Введение в конфликтологию. М.,1999.
6. Üzeyir Şəfi. Konfliktologiya. Bakı, 2002.
7. Münaqişə və sülh quruculuğu problemə giriş. B., 2003.

Рагиф ЗАМАНОВ

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ

Резюме

Исследование и анализ возникновения этнополитических конфликтов, а также иные причины их происхождения, являются первыми позитивными шагами в пути решения этих проблем. Поскольку, без анализа исторических корней, типов и причин возникновения каждого конфликта, процедура регулирования и разрешения данной проблемы входит под сомнение.

С этой точки зрения в статье проанализированы политические, экономические, общественно-политические и исторические причины, рассмотрены объективные и субъективные аспекты, порождающие данные конфликты, а также проведены аналогичные сравнения между разными конфликтами. Суть этнополитических конфликтов, причины их возникновения, анализ основных факторов порождающих этих конфликты, а также пути их разрешения, как и теоретически, так и практическим образом, являются одним из главных вопросов настоящего времени. Возникновение этих проблем, в каждом обществе, неизбежно. Поскольку, в мире нет такого государства, которое состоит только из единого этноса.

Ragif ZAMANOV

THE REASONS OF OCCURRENCE ETHNO-POLITICAL OF THE CONFLICTS

Summary

To investigate and analysis of origin causes and other main factors the ethno-political conflicts is the first positive act toward of solution this problem.

Because without analysis the historical roots, causes of each conflict, the its regulation and solve procedure there is doubt toward. From this point of view in article has analyzed the political, economical, socio-political and historical causes of conflicts and did analogical compare. The solution ways, essence of the ethno-political conflict and factor origin causes of this conflict, the analysis is still staying like theoretical either practical problem in the modern peri-

od. The happening conflicts in all society unavoidable. Because there is no such as society in world, which consists from only same ethnos.

Gündüz SÜLEYMANOV

*Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun
«Qloballaşma və sosial ekologiyanın
fəlsəfi problemləri» şöbəsinin aspirantı*

DİNLƏRARASI DIALOQLAR VƏ MÜASİR DÖVR*

Yunesko on illərdir ki, mədəniyyətlər və dinlər arasında dialoqun baş tutmasına çalışır. Mədəniyyətlərin yaxınlaşması problemi qədim problemdir və heç vaxt öz aktuallığını itirmir. Mədəniyyətlərin yaxınlaşması üçün fəaliyyət göstərmək vacibdir. Tədqiqatçıların fikrincə, Avropa, həm də ucqar hesab edilən Şərqi və pravoslav cəmiyyətləri, Şərqi və Cənubi Avropa ilə mənəvi qohumluğunu zəruri olaraq bərpa etməlidir. Bu iki Avropa öz növbəsində başqa cəmiyyətlər – Yaxın, Orta və Uzaq Şərqi, bütün müsəlman dünyası ilə təmasdadır. Daimi mübadilə və əməkdaşlıq sayəsində bu cəmiyyətlər Atlantik Avropanın amerikalılar ilə münasibətində ölçü hissiyatının olmamasından doğan ifrat geosentrizmdən yan keçə bilərlər”.¹

Son vaxtlarda respublikamızda baş vermiş konkret hadisələr istisna olmaq şərtilə, Azərbaycanın dini dairələrində müasir dövrün sosial-iqtisadi və mənəvi inkişaf problemləri özünün radikal-nəzəri təhlilini tapmır, əsasən seyrçi xarakter daşıyır. Bu hal din və dini təsisatların real ictimai-siyasi statusu, ruhanilərin elmi, qeyri-dini nəzəri-siyasi hazırlığı və uzun illər boyu onların ictimai həyatın vacib məsələlərinin həllindən uzaqlaşdırılması nəticəsində mümkün olmuşdur. Deməli, dialoq qaçılmazdır. Hələ XVIII əsrdə Monteskye «Fars məktubları»nda Avropa dəyərlərinin nisbiliyini sübut etməyə çalışırdı.²

Texniki sivilizasiyanın monomədəniyyəti haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu da özlüyündə mədəniyyətlərin fərqli olduğunu izah edir. Bəşəriyyət elə həddə çatıb ki, mədəniyyət evlərimizə təkcə xüsusi dəyişikliklər gətirmir. Eyni zamanda, bioloji və texnoloji vasitələrdən istifadə edilməklə, xüsusi dəyişikliklər insanların davranışlarına müəyyən mədəniyyətlər gətirməyə başlamışdır. Bu isə təkamül yolu ilə gedən iki faktdır. Həmin faktın xüsusi təzahürləri özünü büruzə verir. Ona görə də biz dinlərin və mədəniyyətlərin dialoqunun uğurlu olmasını istəyiriksə, monomədəniyyətlərin və özündən təcrid olunmuş mədəniyyətin bütün təfərrüatların araşdırılması üçün xüsusi proqramın tərtib edilməsinə və həyata keçirilməsinə diqqət yetirilməlidir.

“Dialoqu sintez inteqrasiyanı inkişafın əsas yolu və amili kimi görən mütəfəkkir şəxsiyyətlər, dahilər Avropada da, Asiyada da həmişə olmuşdur. Dünyanın, müxtəlif məkanların vəhdəti ilə gözəl və əzəmətli olduğunu, «özəli xəlv edilmiş harmoniya» fəlsəfəsinin müəllifi V.Leybnis də vurğulamış, xalqlar arasında mübadiləni gücləndirmək üçün «Qərb-Şərqi Akademiyaları»nın yaradılmasını təklif etmişdi».³

XX əsrin son onilliklərində ictimai şüura «islam təhlükəsi»nə dair təsəvvürləri dünya birliyi üçün narahatlıq doğuracaq amil kimi təqdim edən tədqiqatların sayı çoxalmışdır. Hələ XX əsrin 80-ci illərindən Z.Bjezinski Qərblə Şərqi arasında münaqişə xəttinin müsəlman və xristianlar arasında keçəcəyinə dair baxışlarını nəzəri əsaslandırmağa çalışırdı. «Mədəniyyətlərin toqquşması» konsepsiyası ilə S.Hantiqton bu fikirləri inkişaf etdirmişdir. Politoloq D.Payrs isə öz əsərinin birinə belə sərlövhə vermişdir: «Müsəlmanlar gəlir! Müsəlmanlar gəlir!»

«11 sentyabr hadisələrindən sonra islam dininə maraq görünməmiş şəkildə qurandı. Qurani mağazalarda sadəcə tapıb almaq müşkül məsələ oldu». Bu hadisələrə qədər Qərbdə dinlərin tarixi barədə heç nə bilmək istəməyirdilər. Məhəmməd peyğəmbər və islam dini haqqında da həmçinin... Bu gün ABŞ-da, Karolina ştatında universitetin birinci kurs

* Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor A.Şükürov tərəfindən çapa məsləhət bililib.

tələbələri üçün ədəbiyyat siyahısına dilşünas alim M.Sellin: «Quranı öyrənərkən: səmavi dinlər» kitabını daxil etmişdir. Lakin söz və din azadlığını bəyan edən ölkədə hamı bu universitetin üstünə «hücum çəkib». Sadə insanların və adamların dinlərlə tanışlıq və ünsiyyətinə imkan yaratmaqdan, bütün KİV-lər bu insanları cəzalandırmağa çağırışlar səslənir.⁴

Sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibətləri qloballaşma aspektində dialoqu, həmahəngliyi və sinxron inkişafı nəzərdə tutmalıdır. Problem də bu fərqli mədəniyyət strukturlarının necə inteqrasiya olunmasından, onların hansı cəhətdən bir-birinə uyğunlaşmasından ibadətdir. Sinergetik yanaşma bütün bu məqamlara özəl həll modeli təklif edə bilər. Sinergetik idrakın prizmasında Şərqi-Qərbi dialoqu, sivilizasiyaların həmahəng inkişafı müasir elmi təfəkkür tərzinin özəlliklərinin aydınlaşmasına, rasionallığın əsas tərəflərinin müəyyənəlməsinə və sinergetik sintez prinsipinin tətbiqi imkanlarına bağlıdır.⁵

Ruhanilər ədalət, səadət, dostluq və başqa sosial kateqoriyaları izah edərkən, müasir dindarların yüksək mənəvi səviyyəsinə uyğun olan elmi və modernist mövqelərdən çıxış edirlər. Keçmiş şeyxülislam Mirqəzənfər İbrahimov «Sovet Şərqinin müsəlmanları» jurnalında çap etdirdiyi məqaləsində ədalət kateqoriyasını Quran ayələrinə istinadən izah edib, müsəlmanların ədalət tərəfdarları olduğunu və bu məsələdə sosializmə uyğun gəldiyini şərh etmişdir. O yazmışdır: «Quranın ən-Nisa surəsinin 135-ci ayəsində göstərilir: «ədalətdən möhkəm yapışan Allahın şahidi olun!» Böyük olan Allah ədalətə çağırarkən, insanlara zülm edilməsinə düşmən olduğunu ifadə etmişdir».⁶

Azadlıq, bərabərlik və ədalət problemləri ruhaniləri həmişə maraqlandırmışdır. Hələ 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası parlamentinin ilk iclasında çıxış edən şeyxülislam Axund Ağa Əlizadə demişdir ki, «İnsanlar azad yaşamaq üçün xəlv olunublar. Üzərində yaşadığımız torpaq fərq qoyulmadan insanlara və millətlərə bəxş edilib. Onlar azad və müstəqil yaşamaq imkanlarına və bəşər hüquqlarına malik olmalıdırlar. İnsanların iradəsini və müqəddaratını idarə etməyə Allahdan savayı heç kimin ixtiyarı yoxdur və bəşər hüquqları baxımından bütün insanlar bərabərdirlər. İstiqlal hər bir tayfaya və hər bir şəxsiyyətə lazımdır. İstiqlaliyyətin tərəfdarı və müdafiəçisi eyni zamanda, ədalətin də tərəfdarı və müdafiəçisidir, ədalət isə insanın bütün əxlaqi keyfiyyətlərinin özülüdür».⁷ Azərbaycanda müstəqil milli dövlətin yaradılmasını alqışlayan şeyxülislamın azadlıq, bərabərlik və ədaləti Allaha xoş gələn əməl sayması, onların yüksək əxlaqi keyfiyyətlər adlandırılması dövrün tələbinə uyğun olaraq ictimai tərəqqiyə səs verməyin nümunəsidir.

Məlum olduğu kimi Helsinki Assambleyası vasitəsilə insanlar Avropada maneələri aşmağa nail olduğu kimi islam dünyasında da sülh yaratmaq mümkün olacaqdır. Asiyadan ta Atlantik okeanına qədər Böyük İpək Yolunu çəkmək mümkündür, tək istək və sülh olsun. Təkcə İslamla Qərbin qarşı-qarşıya qoyulması vəziyyəti mürəkkəbləşdirə bilər. Qərbi dünyanın bir tərəfidir. İslam isə bir tərəf deyil, islam bir mədəniyyətdir. Qərbi islamın bir-birilə ziddiyyətə girməyinə mane olmaq bəşəriyyətin xilasına bərabərdir. Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qədim yunan-roma mədəniyyətindən qalan irsi Qərbi ölkələrinə çatdıran elə müsəlmanlardır, elə ərəblər. Roma klubunun sədri Əl-Həsən ibn Tələl Bakıda keçirilən sivilizasiyalararası dialoqa həsr olunmuş beynəlxalq konfransda demişdir: «Qərbi üçün üç qorxu – mühacirlər, islam və Asiyada yaranan yeni sistemlərdir. Mənə elə gəlir ki, mütərəqqi idarəetmə yolu ilə və ictimai dəyərlərə hörmət edərək, biz bu üç qorxunu üç böyük ümidə çevirə bilərik. Onun nəticəsi başqa cür ola bilər. Bunun əsasında biz mədəniyyətlərin həmrəyliyine, birləşməsinə lazımi şərait yaradacağıq. Yeni iqtisadi modellər dünyanı sözsüz ki, daha da zənginləşdirəcəkdir. Biz yalnız tərəfdaşlıqla inkişaf edə, onun bəhrələrini görə bilərik».⁸

Dinlərin insanları birləşdirən deyil, yalnız ayıran faktorlar kimi təhlil edilməsi uzun tarixə malikdir. Kitabda geniş bəhs etdiyimiz «sivilizasiyaların toqquşması» ideyasının yalnız S.Hantinqtona məxsus olduğunu düşünmək düzgün olmazdı.

Mödənist din xadimləri müsəlmanlığın bəzi kəskin tələblərini yumşaldaraq bildirirlər ki, islam müxtəlif xalqlar arasında, hətta müxtəlif dinlərdən olan adamlar arasında dostluğa tərəfdardır, yəni dini etiqad azadlığını inkar etmir. İslam dini müsəlmanları Allahın ən yaxın adamları saysa da, xristianlıq, yəhudiçilik (iudaizm) və başqa dinə mənsub olanlara dözümlülük münasibəti bəsləyir. İslamın meydana gəldiyi ilk dövrlərdən bəri müsəlman dövlətləri daxilində böyük siyasi və iqtisadi, mənəvi və dini təzyiqa məruz qalmalarına baxmayaraq, qeyri-müsəlman dini icmaların, kilsə və sinaqoqların fəaliyyət göstərməsi deyilənləri sübut edən tarixi faktdır. İranda, Misirdə, Suriyada, Türkiyədə və başqa müsəlman ölkələrində mövcud olan dinlər və onların təsisatları arasındakı münasibətlər indi də islamın tələblərinə uyğun olaraq, əməkdaşlıq şəraitində qurulur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. «Свободная мысль – XXI», №8, 2004, s.64.
2. Yusif Rüstəmov. Sivilizasiyaların dialoqu – bəşəriyyətin vəhdətinə aparan yoldur// Şərq-Qərb: sivilizasiyaların dialoqu. №1, 2005, s.15.
3. Rəbiyyət Aslanova. Avrasiyaçılıq ideyası və müasir dövr (Qlobal inkişaf və dialoq konteksti) // «Şərq-Qərb: sivilizasiyaların dialoqu» №1, Bakı, 2005, s.97.
4. Б.Ключников. Исламизм, США и Европа. М., 2003, 316 с.- с.307.
5. Fizuli Qurbanov. «Sivilizasiyaların dialoqu: sinergetik yanaşma»// Şərq-Qərb: Sivilizasiyaların dialoqu, №1, 2005, s.119.
6. «Sovet Şərqinin müsəlmanları» jurnalı. Daşkənd, 1972, №1-2, s.12-13.
7. «Kommunist» qəzeti, 23 may, 1991-ci il.
8. Ədəbiyyat qəzeti. 21 aprel, 2006-cı il.

Гюндуз СУЛЕЙМАНОВ

ДИАЛОГИ МЕЖДУ РЕЛИГИЯМИ И СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

Резюме

История диалога между культурами и религиями долгая и всегда актуальная. Сближение между Востоком и Западом важна для обеих сторон.

Считается, что «столкновения цивилизаций» или «диалоги между религиями» будут решающим фактором мировой цивилизации. Время доказывает, что диалог между религиями и цивилизациями неизбежен. Религии играют большую роль не для разъединения, а для объединения людей и народов.

В статье автор, касаясь этого важного вопроса рассматривает значение этого диалога в современном мире.

Gunduz SULEYMANOV

DIALOGUES BETWEEN RELIGIONS AND THE MODERN PERIOD

Summary

History of dialogue between cultures and religions long and always actual. Rap-prochement between the East and the West it is important for both parties.

It's accepted that «collision of civilizations» will be a determinative of a world civilization. Time proves that a dialogue among religions and civilizations is inevitable. Religions play a greater role not for separation, and for association of people and people.

In article the author, concerning this important question considers value of this dialogue in the modern world.

Фарид ХАТЕМ-ЗАДЕ

*Аспирант Института Философии и
Политико-Правовых Исследований АНАН*

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ СТАТУС ОТКРЫТОГО МОРЯ*

Открытое море – это водная часть морского пространства, находящаяся за пределами национальной юрисдикции, открытая для использования всеми государствами на основе норм международного права.

В соответствии с Конвенцией ООН об открытом море 1958 года и Конвенцией ООН по морскому праву 1982 года открытое море свободно для всех государств, как прибрежных, так и не имеющих выхода к морю (внутриконтинентальных).

Государства, не имеющие выхода к морю, должны иметь доступ к морю. С этой целью они заключают соглашения с государствами, имеющими выход к морю, о транзите через их территорию, доступе к морским портам и их использовании.

Никакое государство не вправе претендовать на подчинение какой-либо части открытого моря своему суверенитету. [2, 40].

Правовой режим открытого моря в отличие от других видов морских пространств регламентируется исключительно нормами международного права.

Согласно Конвенции об открытом море 1958 года свобода открытого моря включает в себя: 1) свободу судоходства; 2) свободу рыболовства; 3) свободу прокладывать подводные кабели и трубопроводы; 4) свободу летать над открытым морем.

Конвенция 1982 года расширила понятие свободы открытого моря, дополнительно включив в указанный перечень: 1) свободу возводить искусственные острова и другие установки, допускаемые в соответствии с международным правом; 2) свободу научных исследований.

Все государства должны осуществлять эти свободы, должным образом учитывая интересы других государств. Иными словами, свобода открытого моря не носит абсолютного характера [3, 73].

Свобода судоходства означает, что каждое государство, как прибрежное, так и не имеющее выхода к морю, имеет право на то, чтобы суда под его флагом плавали в открытом море.

Аналогичное право имеют и суда, состоящие на официальной службе ООН, ее специализированных учреждений и МАГАТЭ, плавающие под флагом ООН. Каждое государство самостоятельно определяет условия предоставления своим национальным судам, регистрации судов и права плавать под его флагом, а также эффективно осуществляет в административных, технических и социальных вопросах свою юрисдикцию и контроль над судами, плавающими под его флагом [1, 436].

---

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, tarix elmləri doktoru, professor N.Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Между государством и судном, которое несет его флаг, должна быть реальная связь. В практике международного морского судоходства нередки использование «удобного» флага. Имеется ввиду случаи, когда судно принадлежит компании, зарегистрированной в одном государстве, а плавает под флагом другого. Такое положение объясняется тем, что некоторые государства предусматривают упрощенный или льготный режим регистрации, предоставления права на флаг, эксплуатации судна (Либерия, Панама, Мальта и другие). [2, 41].

Торговое судно в открытом море подчиняется исключительно юрисдикции государства флага, и ни одно государство не имеет права вмешиваться в его законную деятельность. Из этого общепризнанного правила есть исключения, точно установленные Конвенцией 1982 года. Военный корабль вправе остановить торговое судно в открытом море и подвергнуть его осмотру, если есть разумные основания подозревать, что это судно занимается: 1) пиратством; 2) работорговлей; 3) несанкционированным вещанием; 4) не имеет национальности; 5) имеет ту же национальность, что и данный военный корабль, хотя на нем поднят иностранный флаг (или оно отказывается поднять флаг); 6) при осуществлении права преследования [1, 437].

Во всех выше указанных случаях военный корабль может осуществить проверку права судна на плавание под флагом, который оно несет. С этой целью он может послать шлюпку под командой офицера к подозреваемому судну. Если после проверки документов подозрения остаются, он может произвести дальнейший осмотр на борту этого судна со всей возможной осмотрительностью. [3, 74].

Если подозрения оказались необоснованными, судну должны быть возмещены любые причиненные убытки или ущерб.

Кроме того, акт вмешательства возможен если он основан на правилах, установленных международными договорами.

Например, Международной конвенцией по охране подводных кабелей 1884 года предоставлено право военным кораблям преследовать и останавливать суда, подозреваемые в разрыве или повреждении телеграфного кабеля, проверять национальную принадлежность судна, составлять протокол о допущенном судном нарушении.[2, 42].

Преследование по «горячим» следам иностранного невоенного судна может быть предпринято, если компетентные власти прибрежного государства имеют достаточные основания считать, что это судно нарушило законы и правила этого государства. Такое преследование должно начаться тогда, когда иностранное судно или его шлюпка находится во внутренних водах, в архипелажных водах, территориальном море или в прилегающей зоне преследующего государства, и может продолжаться за пределами территориального моря или прилегающей зоне только при условии, если оно не прерывается. Если иностранное судно или его шлюпка находятся в прилегающей зоне, преследование может начаться только в связи с нарушением прав, для защиты которых установлена эта зона.

Право преследования по «горячим» следам, осуществляемое военным кораблем или военным летательным аппаратом или судами, специально уполномоченными на то прибрежным государством, применяется аналогично к нарушениям в экономической зоне или на континентальном шельфе прибрежного государства. Преследование прекращается, как только преследуемое судно входит в территориальное море своего или какого-либо третьего государства. Зрительные или звуковые сигналы при

преследовании передаются по Международному своду сигналов в соответствии с Международной конвенцией по охране человеческой жизни на море 1974/78 годы.

Военные корабли и летательные аппараты могут применять оружие против судов-нарушителей в ответ на применение ими силы, а также в других исключительных случаях при преследовании таких судов в соответствии с международным правом по «горячим» следам, когда исчерпаны все обусловленные сложившимися обстоятельствами меры, необходимые для прекращения нарушения и задержания судна-нарушителя. [1, 438].

Вмешательство не может осуществляться в отношении судов, пользующихся иммунитетом (военные корабли, государственные некоммерческие суда) кроме случаев, когда такие суда являются пиратскими. [3, 74].

Пиратством является любой неправомерный акт насилия, задержания или любой грабеж, совершаемый с личными целями экипажем или пассажирами какого-либо частновладельческого судна или частновладельческого летательного аппарата против лиц или имущества, находящихся на их борту, а также любой акт добровольного участия в таких действиях, любое деяние, являющееся подстрекательством или сознательным содействием совершения таких действий.

Пиратские действия, когда они совершаются военным кораблем, государственным судном или государственным летательным аппаратом, экипаж которого поднял мятеж и захватил контроль над этим кораблем, судном или летательным аппаратом, приравниваются к действиям, совершаемым частновладельческим судном или летательным аппаратом [1, 437].

Любое государство может захватить пиратское судно или пиратский летательный аппарат в открытом море или в другом месте вне юрисдикции какого бы то ни было государства, арестовать находящееся на этом судне или летательном аппарате лиц и захватить находящееся на нем имущество (ст.19 Конвенции об открытом море и ст.105 Конвенции по морскому праву). Судебные органы государства, совершившие захват, могут выносить постановления о наложении наказаний и определить меры, которые должны быть приняты в отношении таких судов, летательных аппаратов или имущества [2, 43].

Все государства обязаны принимать эффективные меры для предотвращения перевозки рабов на их судах (статья 99). Раб, нашедший убежище на судне под любым флагом, *ipso facto* свободен [1, 437].

Государства обязаны сотрудничать в пресечении незаконной торговли наркотиками и психотропными веществами в открытом море, а также в пресечении несанкционированного вещания из открытого моря. Несанкционированное вещание означает передачу, в нарушение международных правил, звуковых, радио- или телевизионных программ с судна или установки в открытом море, предназначенных для приема населения, за исключением передачи сигналов бедствия.

Любое лицо, занимающееся несанкционированным вещанием, может быть привлечено к ответственности в суде: государственного флага судна; государственной регистрации установки; государства, гражданином которого является это лицо; любое государство, где могут приниматься сигналы; любого государства, санкционированной связи которого чинятся помехи, с конфискацией передающей аппаратуры. [1, 438].

Одной из самых ранних конвенций, предусматривавшие вмешательство в открытом море, является Конвенция о рыболовстве в Северном море 1882 года. Ее положения предусматривают контроль за рыболовством кораблями военных флотов

стран-участниц для установления фактов нарушения Конвенции, а также привод судно нарушителя в порт, флага-государства и передачу компетентным властям.[3, 74].

В конвенции 1982 года подчеркивается неразрывность права государств на промысел в открытом море и их обязанности принимать необходимые меры по его регулированию в целях сохранения живых ресурсов моря и в управлении ими и с этой целью создают международные организации.

Меры по регулированию промысла и сохранению запасов живых ресурсов моря, которые предусматриваются многосторонними и двусторонними соглашениями:

а) определение допустимого улова с учетом новейших научных данных (соглашения по регулированию промысла);

б) регулирование промысла в определенных районах открытого моря (Конвенция по сохранению живых ресурсов Юго-Восточной Атлантики 1969 года, Конвенция о рыболовстве и сохранении живых ресурсов в Балтийском море и Бельтах 1973 года и другие);

в) регулирование промысла отдельных видов живых ресурсов (Конвенция о сохранении котиков в северной части Тихого океана 1957 года, Конвенция по регулированию китобойного промысла 1949 года, Международная конвенция о сохранении атлантических тунцов 1966 года, Международная конвенция о рыболовстве в открытом море в северной части Тихого океана 1952 года, Конвенция о защите, сохранении и увеличении промысла нерки в системе реки Фрейзер 1930 года и другие).

В задачу создаваемых государствами органов входит исследование морской фауны и разработка рекомендаций по ее использованию таким образом, чтобы не допустить истребления (Комиссия по рыболовству в Юго-Восточной Атлантике, Комиссия по рыболовству в Балтийском море, Конвенция о сохранении промысла палтуса в северной части Тихого океана и Беринговом море и другие).[2.,46].

Неоднократно имевшие место в открытом море случаи загрязнения, которые по своим масштабам представляли угрозу для прибрежного государства, озабоченность международного сообщества растущей угрозой экологического кризиса и другие сопутствующие факторы стали причиной заключения в 1969 году Международной конвенции относительно вмешательства в открытом море в случаях аварий, приводящих к загрязнению нефтью, а в 1973 году – Протокола о вмешательстве в открытом море в случаях загрязнения иными веществами чем нефть.

Согласно Конвенции 1969 года прибрежное государство в исключительных случаях имеет право принимать в открытом море по отношению к иностранному судну все необходимые меры для предотвращения, уменьшения или устранения опасности загрязнения моря нефтью вследствие морской аварии. Протокол 1973 года распространил действие Конвенции 1969 года на случаи загрязнения или угрозу любыми другими опасными веществами.[3.,75].

Проблема вмешательства в открытом море сохраняет свою актуальность и в наше время. Для примера приведу случай с российским танкером «Волгонепфть-147».

2 февраля 2000 года около полудня американский крейсер «Монтерей», несший дежурство в районе Персидского залива и осуществлявший обеспечение режима санкций в отношении Ирака согласно резолюции Совета Безопасности ООН №665, получил команду выйти на перехват российского судна. Как стало потом известно, американский разведывательный спутник зафиксировал нахождение танкера в иракском порту и вел наблюдение до его выхода в открытое море, где американцы дали судну

команду остановиться. Российские моряки отказались. Тогда на борт был высажен американский спецназ и судно подверглось осмотру.

Надо отметить, что американскими ВМС только за 1999 год было досмотрено 700 судов, 19 из которых были задержаны в связи с нарушением режима санкций.

Несмотря на заявления российских официальных лиц о том, что судно грузилось в иранском порту, анализ нефтепродуктов подтвердил их иракское происхождение. Таким образом, российский танкер все же нарушил Резолюцию Совета Безопасности ООН №665. Ситуацию усугубил тот факт, что груз сопровождал иракский морской офицер. Российское судно было отконвоировано в порт Маскат в Омане.

В соответствии со статьей 24 Устава ООН на Совет Безопасности возлагается основная ответственность за поддержание международного мира и безопасности, причем государства-члены ООН согласились, что при исполнении его обязанностей, вытекающих из ответственности, Совет Безопасности действует от их имени. На основании ст.42 Совет Безопасности уполномочен предпринимать такие действия, какие окажутся необходимыми для поддержания или восстановления международного мира и безопасности. Такие действия могут включать демонстрации, блокаду и другие операции, осуществляемые, в частности, морскими силами членов ООН.

Таким образом, с точки зрения международного права действия американского военного корабля представляются правомерными.

Список использованной литературы

1. Под редакцией д.ю.н. профессора Бекашева К., Международное публичное право. Москва. Проспект, 1998. 607 с.
2. Авраменко И., Международное морское право. Ростов-на Дону. Феникс, 2001. 440 с.
3. Гуцуляк В., Морское право. Москва. РосКонсульт, 2000. 325 с.
4. Конвенция ООН по морскому праву от 10 декабря 1982 г.
5. Женевские Конвенции по морскому праву 1958 г. – о территориальном море и прилегающей зоне, о рыболовстве и охране живых ресурсов открытого моря.

Fərid HATƏMZADƏ

AÇIQ DƏNİZİN BEYNƏLXALQ HÜQUQI STATUSU

Xülasə

Beynəlxalq dəniz hüququnda ən aktual məsələlərdən biri də açıq dəniz və onun hüquqi statusu ilə bağlı məsələlərdir. Təqdim olunmuş məqalədə də əsas diqqət məhz bu məsələlərə yönəldilmişdir. Məqalədə əsas yeri açıq dəniz və onun hüquqi statusu və açıq dənizdə törədilən cinayətlərlə bağlı problemlər tutur. Məqalədə bütün bəşəriyyətin ümumi irsi olan açıq dənizin istifadəsi ilə bağlı dövlətlər arasında tarixən formalaşmış və beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsi olan açıq dənizin prinsipləri beynəlxalq dəniz hüququnun prinsipləri ilə qarşılıqlı şəkildə araşdırılmışdır. Açıq dənizin prinsiplərinə dövlətlər tərəfindən birmənalı olaraq əməl edilməsi məsələsi məqalədə xüsusilə vurğulanmışdır.

Farid HATAM-ZADEH

INTERNATIONAL LAW STATUS OF HIGH SEAS

Summary

In International Law of Sea one of the actual problems is the high seas and their legal status. Main attention is aimed at these problems in the presented article, too. Main part of article consists of high seas, their legal nature and crimes perpetrated in the high seas. In the presented article principles, which were historically formed between states on the use of high seas, which are the common heritage of mankind and is one of the main parts of international customary law, were mutually investigated. The problem of direct execution of to the high sea's principles by all states is underlined in the article.

Adil QURBANOV

AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun «Qloballaşma
və sosial ekologiyanın fəlsəfi problemləri»
şöbəsinin elmi işçisi

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ EKOLOJİ BÖHRANIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ*

Ekoloji problem adətən 2 anlayışda ifadə olunur. Onlardan biri ətraf mühitin böhranı adlanır, ikincisi isə ekoloji böhran adlanır. Bu anlayışların hər ikisi bir-birinə zidd deyil, bir-birini rədd etmir, sadəcə olaraq ekoloji problemin vəziyyətini kəmiyyət və keyfiyyət münasibətində izahını göstərir. Adətən ətraf mühitin mühafizəsindən ekoloji böhrana istiqamət götürülür və ikinci ilə izahının sonu çatır.¹ Mənim fikrimcə ekoloji böhran termini ekoloji problemin ifadə edilməsi üçün daha düzgün olan bu terminin istifadəsi zamanı nəzərə alınır ki, insan təbii varlıq kimi ekosistemin ayrılmaz hissəsi hesab olunur və ondan ayrılıqda izah edilmir. Təsədüfi deyildir ki, təbii olan və ictimai hadisələr vahid tamdır və onun qarşılıqlı təsirinin pozulması ekosistemin dağılmasına bərabərdir. Ümumiyyətlə, ekoloji böhran anlayışı ekosistemə zərərli təsirini ifadə edir. Onun birinci mərhələsində təbiət özünübərpa etmək imkanına malik idi. Yəni ekosistem müstəqil şəkildə bərpa oluna bilər. İkinci mərhələ isə «təhlükə» mərhələsi hesab olunur və ekosistemin mövcudluğu üçün təhlükə səviyyəsini xarakterizə edir. Üçüncü mərhələ isə, artıq «ekoloji katastrofdur» bu zaman bütün canlıların əksər növünün məhfinə bərabər hesab edilir. Ümumiyyətlə, ekoloji böhran insanın antropogen təsiri altında ətraf mühit arasında ziddiyyətlərin pozulmasıdır. Deməli, bu təbii olanla ictimai olan ətraf mühit komponentləri arasında vəhdətin pozulmasıdır və bu sabitliyin mövcudluğu üçün təhlükə sabitliyinin pozulmasının güclənməsidir. Bu eyni zamanda insanın təbii ictimai varlıq kimi mövcudluğunun özünü təhlükə altında qoyur. Bu zaman ekoloji böhranın başa düşülməsi özünün təzahürünün müəyyən formasını əldə edir. Həmin böhran özünün təzahürünün 3 formasını göstərir. Onlar çirklənmə, tarazlığın pozulması və destruksiya hesab olunur. Deməli, çirklənmə ekoloji tarazlığın pozulmasının aşağı mərhələsini təşkil edir. Tarazlığın pozulması isə ekosistemin və biosferin özünü nizamlama qaydasının, qabiliyyətinin, aşağı düşməsinə ifadə edir. Nəticədə təbii şərait və təsirin arasındakı tarazlığın pozulmasına bərabərdir. Çünki, tarazlıq insan üçün zəruri şərtidir. İnsanın müdaxiləsi həmin zərurəti aradan qaldırır. Destruksiya isə ekosistemin dağılmasının elə mərhələsini ifadə edir ki, bu zaman onun funksiyasının bərpa edilməsi təxminən qeyri-mümkün olur, və yaxud insanın uzun müddət ərzində mühüm cəhdləri həmin tarazlığı bərpa etmək üçün zəruri sayılır. Ekoloji böhranın bu formaları ayrı-ayrı coğrafi rayonlarda və ölkələrdə müxtəlif üsullarla özünü təzahür etdirir. Ekoloji böhranın təzahürünün müxtəlif formalarının mövcudluğu ətraf mühitin müasir vəziyyəti üçün ümumi qiymət verilməsinə imkan verir. Ümumiyyətlə, ekoloji tarazlığın müasir dünyada pozulması elə bir səviyyə əldə edir ki, nəticədə təbii sistemlərlə tarazlıq onun canlı varlıqların və insanın həyatının saxlanması üçün qeyri-mümkündür. Burada sənaye texnoloji və demoqrafik tələbatlarının getdikcə artması həmin böhrana şərait yaradır. Ekoloji böhranın əsas əlamətləri sırasında qidalanma, demoqrafik partlayış, təbii resursların tükənməsi, xüsusilə xammal və enerjini mənbələrinin, suların və havanın çirklənməsini qeyd etmək lazımdır. Ona görə də müasir insan, inkişafının bütün tarixi ərzində ən ağır sınaq qarşısında durur. Bu təbii resursların (bərpa edilən və bərpa

---

* Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor A.Şükürov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

edilməyən) tükənməsinə mane olmağı tələb edir. Enerji böhranının aradan qaldırılması üçün, həm də təbii mühitin çirklənməsinin aradan qaldırılması, demoqrafik partlayışın və yoxsulluğun aradan qaldırılması olduqca vacibdir. Ümumiyyətlə, ekoloji böhran elə proses və hadisələrin baş verməsinə səbəb olur ki, o özünü ekoloji katastrof kimi xarakterizə edə bilər. Bu isə ekoloji böhranın finalı kimi ifadə olunur. Ekoloji katastrofun ən münüm səbəblərindən biri kimi, biosferin müxtəlif səviyyələri arasında nisbətə pozulmasının nəticəsi kimi başa düşülür.

Ekoloji böhranın xüsusiyyətləri və xarakteri haqqında müxtəlif rəylər mövcuddur. Onun qlobal və lokal xarakterə malik olması da mübahisə doğurur. Bəzi baxışlara görə ekoloji böhran qlobal xarakter daşımır, çünki o biosferin əsas prinsiplərini ifadə edir. Həmin prinsiplər özünü nizamlamağa və dinamik tarazlığı bərpa etməyə qabildir. Bu cür yanaşmaya görə ekoloji problemlər və ekoloji tarazlığın pozulması ancaq lokal xarakterə malikdir. Daha dəqiq desək, burada bütövlükdə qlobal problem kimi ekoloji böhrandan danışmaq yox, ağır lokal ekoloji situasiyalar haqqında söhbət açmaq olar. Şübhəsiz, ekoloji problemin xarakteri və xüsusiyyətləri arasında qeyri elmi yanaşma dəqiq və bütöv şəkildə ətraf mühütün elementləri haqqında dəqiq olmayan məlumatlara əsaslanır. Bu o deməkdir ki, insani mühüt fiziki və bioloji faktorların yığnağına aid edir və oradan ətraf mühütü və onun ictimai komponentini təcrid edir. Bununla bərabər ekoloji böhran ətraf mühütün sabitliyini təhlükəliyini ifadə edir, onun komponentlərini (təbii və ictimai), məcmuunu ifadə edir. Ekoloji böhran bütövlükdə ətraf mühitin sabitliyinə təhlükəsini bildirir, bu da insanın və cəmiyyətin mövcudluğunun sabitliyinə təhlükəni ifadə edir. Beləliklə, bu gün başa düşülən ekoloji böhran qlobal problemdir və aqrar inqiyab dövründən başlayaraq bu günə qədər aktuallığını itirməmişdir. Bunun əsasında inkişafın ictimai-iqtisadi və texniki- texnoloji faktorları durur. Ekoloji böhran industrial cəmiyyətin mövcudluğunun böhranı, onun təbiətə münasibətinin böhranı amansız istismar ilə səciyyəlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, insanın təzahürü ilə ekoloji harmoniyanın, ekoloji tarazlığın pozulması prosesi başlanmışdır. Bu proses insanın əmək vasitəsi yaratmağa başladığı mövcudluq üçün vasitələr istehsal elədiyi dövrdə daha dəqiq desək, təxminən 40 min il bundan əvvəl dövrdə başlamışdır. Bu insanın təbiətə fəal müdaxiləsidir və harmoniyanın pozulmasına xidmət etmişdir. Öz əsasına görə ekoloji böhran təbii resursların tükənməsində və ətraf mühitin çirklənməsində özünü göstərir. Təbii resursların tükənməsi o qədər sürətlə gedir ki, gələcəkdə fəvqəladə dərəcədə onun kəskinliyini təzahür etdirəcək. Ümumiyyətlə, təbii ehtiyatlar iki qrupa bölünür. Bunlar, bərpa olunanlar və bərpa olunmayan resurslardır. Bərpaolunan resurslar qrupuna meşə kompleksləri, bitki və heyvan aləmi daxildir. İnsan təbiəti mənimsəyərək və eyni zamanda onu dəyişərək bərpaoluna bilməyən resursların məhfina yol açır. Bu nəzarətsizlik ekoloji tarazlığın pozulmasına imkan verir. Bu həm insanın mövcudluğu üçün, həm də təbii resursların bərpaolunmaz vəziyyətə salınmasına imkan verir. Təbii mühitlə kəmiyyət və keyfiyyət çirkləndirmə prosesi güclənir. Təbii mühütün deqredasiyası və ümumiyyətlə, ekoloji problemlər uzun bir tarixə malikdir. İnsan cəmiyyətinə ekoloji böhranın tətbiqi uzun tarixə malik deyildir. Yalnız son əsrdə ekoloji tarazlığın pozulması çox böyük miqyas əldə etmişdir. Bu da ekoloji böhranın səbəblərinin çoxluğu ilə əlaqədardır.

Müasir ekoloji problemlərin tədqiqi təkcə ekoloji böhranların səbəblərini deyil, eyni zamanda onların xüsusiyyətlərini də şərh etməyə imkan verir. Planetdə ekoloji tarazlığın böhranı ekoloji böhrana aparıb çıxarır və eyni zamanda həmin problemin həllini zəruri edir. Bu tədqiqatlar aşağıdakı faktların dərk edilməsindən sonra həyata keçirilibdir. Birincisi, ekoloji problemlər təkcə lokal xarakter yox, hər şeydən əvvəl, qlobal xarakter daşıyır. Bu bəşəriyyətin həyati məsələlərini əhatə edir. Ümumiyyətlə, həmin problemlərin həlli bir cəmiyyətin, bir ideologiyanın və onların daşıyıcısı olan insanların maraqlarını

ifadə etmir. Deməli, ətraf mühit hamı üçün vahid olduğu üçün hamı üçün ümumi təhlükədir. **İkinci**, ekoloji problemlərin həlli yollarının axtarışı müxtəlif yanaşmalar ilə əlaqədardır. Bura fəlsəfi yanaşmadan iqtisadi yanaşmaya qədər faktorlar daxil edilir. **Üçüncüsü**, həmin yanaşmalar əsasında ictimai inkişaf modelləri işlənilib hazırlanmağı zəruri edir. Bunun sayəsində iqtisadiyyat ilə ekologiya arasında ziddiyyəti aradan qaldırmağa şərait yaratmalıdır. Bu isə bəşəriyyətin tarixində yeni mərhələni təşkil edir. Burada insanın inkişafı həyatın ən böyük qanunları ilə ziddiyyətlərlə mövcudluğu təcrid etməyə xidmət edir və bunun özü də adamların mənən sağlamlığına əsas verir.²

Sosial iqtisadi münasibətlərin tədqiqi, ekoloji problemlərin ictimai həllinin axtarışı iki əsas qrupa bölünür. Birincisi, ekoloji böhranın həlli üçün industrial sivilizasiyanın dünyasını dəyişmək zərurəti, eyni zamanda kapitalist istehsal məntiqinə əsaslanan prinsipləri dəyişdirmək lazımdır. İkincisi, ekoloji böhranın həlli iqtisadi və siyasi münasibətlərin global çərçivəsinin pozulmasının qeyri-mümkünlüyünün təmin olunması ilə mövcuddur. Yalnız bu iki prinsipin həyata keçirilməsi ilə ekoloji böhranın aradan qaldırılması mümkündür. Ümumiyyətlə, müasir ekoloji böhran dərin ictimai böhranın ifadəsidir. Burada insanın və cəmiyyətin həyatında radikal islahatların keçirilməsi vacibdir. Bu o deməkdir ki, cəmiyyətdə islahatın aparılması sənayenin və texnologiyanın yeni xarakterinin işlənilib hazırlanması konsepsiyası ilə əlaqədar olmalıdır. Bu o deməkdir ki, bütün bunlar ekoloji şərait ilə razılaşdırılmalıdır. Ekoloji problemlərin həm global, həm də yerli səviyyədə həllinin mümkünlüyü onun xarakter və səbəblərinin başa düşülməsi ilə əlaqədardır. Birincisi, müasir ekoloji situasiya çoxsahəli, miqyaslı bir hadisə kimi başa düşülməlidir. Bu ekoloji situasiya təkcə texniki, texnoloji fəaliyyətin məhsulu deyil, eyni zamanda ictimai-iqtisadi (və siyasi) faktorların məhsuludur. Bu texniki, texnoloji və ictimai şəraitin qarşılıqlı təsiri prosesində yaranmalıdır, istehsal prosesinin inkişaf etməsi üçün müəyyən prinsiplər həyata keçirilməlidir. İkincisi, insan və təbiət arasında münasibətlər həm mürəkkəb, həm də ziddiyyətlidir. İnsan təbiət üzərindəki ağalığını nizama salmalıdır. Burada ekoloji tarazlığın saxlanması ekoloji sistemdə hərtərəfli təhlükəyə çevrilməməlidir. Üçüncüsü, ekoloji böhran təbii mühütün deqredasiyasının nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Burada əsas faktorlardan biri də texnoloji inkişafdır. Ona görə deqredasiyanın kökləri aradan qaldırılmalıdır ki, təbiətin dağıdılmasının qarşısı kəsilsin. Dördüncüsü, müasir ekoloji problemlərin həlli üçün ictimai elmlərdə ən böyük dəyişikliklər yaradılmalıdır, təbii elmlərdəki elmi nailiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Beşincisi, mürəkkəb və canlı dünyanın ən böyük varlığı olan insan yeganə və təkrar olunmaz olduğuna görə qorunub saxlanılmalıdır. Ekoloji problemlərin həlli insanı digər canlılarla və ümumiyyətlə, təbiətlə harmoniyasının təmin edilməsi ilə əlaqələndirməlidir. Çünki insan ekoloji problemin həllində məsuliyyət daşıyır. Altıncısı, insan təbiətlə maddi və mənəvi cəhdlərlə əlaqədardır və bu münasibətləri həmişə qoruyub saxlamalıdır. Yeddincisi, ekoloji qanunauyğunluqların mühafizə edilməsi, təbiətdəki tarazlığın qorunub saxlanması, təbii resursların məhdudluğu mütləq nəzərə alınmalıdır. Səkkizinci, istehsalın kəmiyyət artımı ilə bağlılığı məqsədinin çatışmamazlığı nəzərə alınmasa ekoloji problemlərin aradan qaldırılması qeyri-mümkün ola bilər. Doqquzuncu, təbiət və cəmiyyət arasında harmonik qarşılıqlı münasibətlərin uzunmüddətli planlaşdırılması işin xeyrinə ola bilər. Yalnız bunun sayəsində ekoloji tarazlıq insanın mövcudluq məsələsini həll edə biləcək və məhsuldar qüvvələrin inkişafına imkan verəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Маркович Данило Ж. Социальная экология «Монография». М., 1997, с.165.
2. Реймерс Н.Ф. Экология. М., 1999, с.250-257.

3. Şükürov A.M. Sosial ekologiya. B., 1999, s.17.
4. Şükürov A.M. Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün, sabah. B., 2006, s.148.
5. Ulusel Rahid. Qloballaşma və harmoniya fəlsəfəsi. B., 2005.
6. Дергачев В.А. Глобалистика. М., 2005.
7. Глобальные проблемы и общие ценности. М., 1990.
8. ВОЗ – Глобальные экологические проблемы. М., 2002.

Адил ГУРБАНОВ

ОСОБЕННОСТИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО КРИЗИСА В ПЕРИОД ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Резюме

В статье автор отмечает, что существует множество различных мнений о характере экологического кризиса. Локальность или глобальность этого кризиса также воспринимается неоднозначно. Некоторые считают, что кризис не носит глобальный характер, ибо является выражением главных принципов биосферы. Эти принципы обладают способностью к саморегуляции и восстановлению динамического равновесия. По этому подходу экологические проблемы и нарушение экологического равновесия имеют всего лишь локальный характер. Но на самом деле эта проблема носит глобальный характер.

Adil QURBANOV

THE SPECIFICITY OF ECOLOGICAL CRISIS IN GLOBALIZATION PERIOD

Summary

In the article author underlines that there are different opinions about the character of ecological crisis. As well locality or global nature of this crisis is not perceived simply. There is some opinion that crisis is of no global character as it is an expression of the main principles of biosphere.

These principles are capable of self-regulating and restoring dynamic balance. According to this approach ecological problems and violation of ecological balance are of only local character. But actually, this problem is of global character.

İlqar ƏLİYEV
dissertant

XXI ƏSRİN ƏVVƏLİNDƏ AZƏRBAYCANDA SOSIAL-SİYASİ STRATEGİYA: REALLIQ VƏ PERSPEKTİVLƏR*

Azərbaycan Respublikası Konstitutsiyasının «Sosial inkişaf və dövlət» bölməsinin 16-cı maddəsində deyilir ki: «Dövlət xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalır. Mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin, elmin, incəsənətin inkişafına yardım göstərir, ölkənin təbiətini xalqın tarixi, maddi və mənəvi irsini qoruyur» (1).

Cəmiyyətdəki sosial mənşəyindən asılı olmayaraq hər kəs dünyada-ölkəsində baş verən sosial və siyasi proseslərdən yaranan problemlərin təsirini hiss edir və şəxsən yaşayır. Müasir transformasiyalar-keçidlər, daha doğrusu köklü sistem dəyişmələri, inkişaf və yoxsulluq, rifah və kasıbçılıq, demokratiya və totalitar və s. proses və hadisələr qarşılıqlı olaraq cəmiyyət-dövlət və dövlət- fərd arasında da qarşılıqlı olaraq öz xarakteristikasını dəyişdirir.

Təbii ki, dünyada baş vermiş dəyişikliklərin, gərginliyin artmasının nəzərə alınması ilə baş verən dəyişmələrin nəticəsi olaraq məhz yeni konseptual müddəalarla tamamlanması zərurəti yaranır.

İnsanların III «sülh» minilliyinə olan gözləmələrini və ümidlərini Ə.Abasovun qənaətinə görə – puça çıxaran tarixin sərt dönüşü və qaldırdığı məsələlər: qloballaşma, 11 sentyabr və İraq hadisələri, yeni dünya nizamı onu göstərir ki, dövlət, siyasət və demokratiya institutlarının ilk növbədə ümumbəşəri əxlaqı dəstəkləyən institutlar kimi «qəza»sı baş vermişdir. İndi sivilizasiyaların, mədəniyyətlərin və xalqların qarşılıqlı münasibətlərinin etikasının yeni modellərinin gərgin axtarışları gedir ki, bu prosesdə hər bir ölkədəki sosial və siyasi proseslərin təsiri güclüdür.

Bu baxımdan Azərbaycan üçün qloballaşma prosesləri etnik münaqişənin beynəlmilləşməsi və yeni neft siyasətinin yaranması ilə, yəni keçmiş SSRİ respublikaları ilə müqayisədə kifayət qədər tez başlandı. Artıq bu gün bu iki təzahür: yəni Qarabağ ətrafında baş verən proseslərlə və ölkədə sosial inkişaf tempi paralel və nadir hallarda kəşşən prosesləri çarpazlaşdırır. Azərbaycan üçün real olan münaqişə prosesi və göstərici isə sosial-iqtisadi rifahın tərəqqiyə doğru getməsidir.

Baş verən sosial və siyasi proseslər nəticəsində - millətin və onun özünüdərkinin formalaşdırılması yalnız hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olunması yolunda mümkündür, bir şərtlə ki, hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin modelləri milli-mədəni forma daşmış olsun. Anarxiya əlamətlərinə malik milli-demokratiya və dövlətçiliyin avtoritar formalaşdırılması mərhələləri artıq arxada qalmışdır. İndi üçüncü dövr, hakimiyyət institutlarının Qərbi Avropa siyasi sisteminin təsiri altında transformasiya olunacağı, milli özünüdərk isə vətəndaş özünüdərk cəhətləri qazanacağı, vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlətin formalaşdırılması zamanı gəlir (2).

Yəni, dünya sistemi qloballaşır, ölkələr inteqrasiyaya doğru gedir, sosial və siyasi proseslər belə desək, «ümumiləşir». Müasir qloballaşma proseslərinin dinamikası hələ ki, pragmatik inkişafın başqa yolunu aşkarlamayıb. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin söylədiyi kimi: «...ölkəmizdə siyasi islahatlar, demokratikləşmə güclü iqtisadi siyasətlə müşayiət olunur. ... Bu gün Azərbaycanda iqtisadi və siyasi islahatlara çox milyardlıq sərmayələr yatırılmışdır, ölkəmiz olduqca dinamik surətdə inkişaf edir» (3).

* Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru R.Mirzəzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Azərbaycan bir dövlət kimi sivil formada demokratik, hüquqi dövlətçilik prinsiplərinin inkişaf etdirilməsinə məhz 1993-cü ilin ikinci yarısından, Ümummilli Lider H.Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra başlamışdır. XX əsrin son on illiyində demokratik proseslər kortəbii sürətdə gedirdisə 1993-cü ildən sonra bu, daha müasir, modern tələblərlə formalaşmağadoğru getdi.

Bu dövr ərzində Azərbaycanın dövlət sosial-siyasəti iki yanaşma - realizm və pragmatizm istiqamətində formalaşdı. Bu yanaşmalar müstəqil və milli dövlətçiliyin təminatına inkişafa gedir və sosial siyasət yeridən suveren, demokratik dövlət quruculuğuna doğrudur. Bu sosial siyasətin məqsədi ölkənin yaşayış minimumunu yüksəltməklə insanların hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək sosial-təminat sistemini müasirləşdirməklə yoxsul və aztəminatlı ailələri qorumaq, sosial çatışmazlıqların qarşısını almaqla onları həll etmək vəzifəsi idi.

Azərbaycanda XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlində demokratikləşmə yönündə sosial-siyasi proseslərin bir neçə xüsusiyyətə nəzər yetirək:

- Qərbdə demokratikləşmə prosesi əsasən küytlələrin, müəyyən qrupların və xalqın tələb və maraqları ilə tənzimləndirdisə, Azərbaycanda demokratikləşmə prosesi onun güclü Lideri olan H.Əliyevin uzaqqörən siyasəti və onun əzəməti sayəsində gedirdi;

- Qərb ölkələrində iqtidarla müxalifət demokratik prosesləri dialoq, danışıqlar vasitəsilə qəbul edib, ölkələrinin inkişafı naminə bu dialoqa gedirsə, Azərbaycanda bu proseslərdə müxalifət silahlı çevriliş yolu ilə gedirdi;

- Bu dövrdə, dövlət idarəetmə orqanlarında keçmiş sovet üsuluna qarşı islahatlar apararaq, yeni dövlət və vətəndaş münasibətlərini müəyyən edir, vətəndaşların istəklərini öz mənafeləri baxımından həll edirdilər;

- Qərbdə demokratiya və inkişafın müddəti çox olsa da müasir Azərbaycan üzv olduğu beynəlxalq təşkilatların tələblərini yerinə yetirərək bu inkişafa çətin də olsa qısa zamanla yetir.

- Azərbaycanda demokratikləşmə prosesində pozitiv həm də neqativ aspektlər də var. Pozitiv odur ki, Azərbaycan artıq o ölkələrin səhvlərini nəzərə alaraq bu yolu keçirsə neqativ aspekt isə üzv olduğumuz beynəlxalq təşkilatlar çox tez demokratik tədbirlərin aparılmasını, sovet sistemindən ayrılan insanların bunu qəbul etməyə hələ hazır olmadığı vaxtda belə həyata keçməsinə şərt qoyurlar;

- digər tərəfdən Qərb dövlətləri demokratiyanın, hüquqi dövlətin inkişaf etməyə başladığı Azərbaycanın sosial siyasət sahəsində yolunu da dəstəkləyirlər.

- digər bir tərəfdən isə həmçinin, qeyd lazımdır ki, müasir dünyada demokratik dövlətlərin qəbul etdikləri demokratik qanunlara ikili standartlardan yanaşmasıdır.

- məhz bu nöqtəyi-nəzərdən də Azərbaycanın dünyaya inteqrasiyasında Qarabağ münaqişəsi də bir problem hələ də həllini tapmır və getdikcə vüsət alan sülh danışıqları bu məsələnin həlli istiqamətində əsas yoldur.

Demokratgiyanın respublikada konsensus və dialoq qismində əsaslandığı növbəti dayaq isə Avropa Şurası oldu. R.Mehdiyevin yazdığı kimi, «ötən əsri 90-cı illərinin xarici siyasətini (o cümlədən sosial-siyasi prosesləri – İ.Ə.) «proqmatik», yaxud «realist» siyasət adlandırmaq mümkündür. Belə ki, Prezident H.Əliyevin xətti istər qonşu dövlətlərlə, istərsə də praktiki olaraq beynəlxalq münasibətrin subyektivi olan bütün ölkələrlə münasibətlərin inkişafına və möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdi. Bu xətt ölkə siyasətinin kökündə elitənin, cəmiyyətin və əhalinin mənafeələrinin durduğunu dərk etməyə əsaslanırdı» (4).

Avropa Şurasına daxil olan zaman götürülmüş öhdəliklər, islahatlar və yeniləşmələr yalnız yeni qanun və qaydalardan ibarət olmayıb, həmçinin beynəlxalq aləmə inteqrasiya məqsədini güdüdü.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda demokratik proseslərin inkişaf perspektivləri, sosial siyasi proseslərin inkişafının müxtəlif cəhətləri və ssenariləri formalaşmaqda olan müstəqil dövlətin özünü necə göstərməsi, iqtisadi, siyasi və sosial mədəni istiqamətlərdə necə «hərəkət» etməsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Demokratiyanın konsensus və dialoq mədəniyyətinin əsaslandığı növbəti dayaq elita, əks elita, sınavi vətəndaşlar, məmurlar və s. ilə dəstəklənən siyasi həmrəylik və iqtidar-müxalifət arasındakı tarazlıqdır. Bütün bunlar isə əsasən müəyyən və əsas qanunlarla tənzimlənəlməlidir.

Azərbaycan 1992-ci ildə Avropa Şurasına məşvərətçi-qonaq kimi üzvlüyə müraciət etsə də, ölkədəki çətin siyasi durum, siyasətdə olan xaos, qeyri-sabitliyə görə, müraciətə müsbət cavab verilmədi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, artıq, 1993-cü ilin ikinci yarısından sonra Azərbaycan, Avropaya doğru inkişaf surəti götürərək, demokratikləşmə sahəsində mühüm addımlar atmağa başladı. atəşkəsin elan olunması, getdikcə ölkədə artıq siyasi sabitliyə nail olunması Avropa Şurasına üzv olmağa doğru yol açdı və 2001-ci ildə bu məqsədə nail olundu.

Azərbaycanda demokratikləşmə prosesi xüsusilə vurğulayaq ki, 1995-ci il noyabrın 12-də yeni Konstitusiyanın qəbulundan sonra vüsət aldı. Müstəqil dövlətin bu Ali Qanunda dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi xalq, dövlətin demokratik unitar, hüquqi və dünyəviliyi idarəetmənin hakimiyyət bölgüsü əsasında aparılması, insan hüquqları və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi və təməl prinsipləri kimi əxz olunmuşdur (5).

Nəzərə yetirək ki, ölkədə həm də insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı müxtəlif qanunlar o cümlədən «Siyasi partiyalar haqqında», «Sərbəst toplaşmaq haqqında», «KİV haqqında», «Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında», «Gender bərabərliyi haqqında» və s. qanunlar demokratik proseslərin sosial-siyasi aspektdə formalaşması baxımından təqdirə layiqdir.

Azərbaycanın 1992-ci ildən 2001-ci ilə kimi demokratikləşmə sahəsində apardığı islahatlar, beynəlxalq təşkilatların tövsiyələri yuxarıda göstərdiyimiz kimi 2001-ci il yanvarın 25-də Avropa Şurasına tam hüquqlu üzv seçilməsinə o rəvac verdi. Avropa Şurasına üzvlük Azərbaycanın Qərbin inkişaf etmiş dövlətləri ilə əməkdaşlıq yaratmasında yol açdı.

Sosial-siyasi proseslərin demokratik yönümdə genişlənməsi, Qərbə inteqrasiya yolunda inkişafa məkan üçün 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklər edilməsini də ortaya çıxartdı. Qərbin inkişaf etmiş sivil qaydalarına adaptasiya tədricən bu kimi düzəlişlərə ehtiyac yaradırdı. Belə olan surətdə Azərbaycan 2002-ci il 24 avqustda referendum yolu ilə Konstitusiyanın bir sıra maddələrində düzəliş və bəzi əlavələr edərək, onu daha da təkmilləşdirdi (6).

«Güclü dövlət» və «dövlətin modernləşdirilməsi» - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin dəyərlər sisteminin iki tərkib hissəsi bunlardır. 2003-cü ilin noyabrın 24-də «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında», 2004-cü il fevralın 11-də «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)» İ.Əliyevin imzaladığı fərmanlar da dövlətin sosial-siyasi siyasətinin inkişaf tempinin bariz göstəricisidir.

Nəzərə yetirək ki, müstəqillik dövründə ölkədə üç prezident, üç parlament, iki bələdiyyə seçkiləri keçirilmişdir. Yenə də R.Mehdiyevin məntiqincə, «şübhəsiz ki, demokratiyanın tam təntənəsi barədə danışmaq çox çətinidir və ola bilsin, seçkilər heç də həmişə beynəlxalq təcrübənin normalarına tam uyğun olmamışdır. Lakin demokratikləşmə tədrici, təkcə dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən deyil, həm də mərhələ-mərhələ bürokratsizləşdirmə tələb edən, ən başlıcası isə kütləvi şüurun demokratikləşməsinə tələb edən prosesdir... Ona görə də Heydər Əliyevin qarşıya qoyduğu və həyata keçirdiyi məqsəd,

güclü müstəqil, demokratik və dünyəvi dövlət qurmaq, - bütün nəsillər üçün öncül məqsədə çevrilir» (4).

Qeyd edək ki, Azərbaycan Avropa Şurası qarşısında götürdüyü öhdəliklərin böyük qismini artıq yerinə yetirmişdir: Milli Məclis Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasını və onun müvafiq protokollarını 2001-ci il dekabrın 25-də təsdiq etmiş; "Mərkəzi Seçki Komissiyası haqqında", "Seçkilər haqqında" qanunlara yenidən baxaraq 2003-cü il mayın 27-də yeni Seçki Məcəlləsi qəbul edilmişdir; bələdiyyə qanunvericiliyinə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir; qanunverici hakimiyyətin icra hakimiyyətindən müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi ilə bağlı, Ombudsman haqqında, korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında qanunlar qəbul edilmişdir; Avropa Şurasının ekspertlərinin siyasi məhbus hesab etdiyi bir sıra insanlar əfv olunaraq azadlığa buraxılmışlar; söz və mətbuat azadlığının təmin edilməsi ilə bağlı "KİV haqqında", "İctimai televiziya haqqında", "Milli azlıqlar haqqında", "Vəkillik haqqında" və digər qanunlar qəbul edilmişdir. Bu qanunların qəbul edilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və möhkəmləndirilməsi ilə bağlı atılmış addımlar respublikamızın artıq demokratik bir ölkə kimi irəlilədiyini deməyə əsas verir.

Azərbaycanın Avropa Şurası, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələri, qarşılıqlı əməkdaşlığı ölkənin seçki sisteminin ilbəl inkişaf etməsinə, təkmilləşməsinə təkan verir. Xüsusilə də sonuncu prezident (2003), bələdiyyə (2004) və parlament (2005) seçkilərində demokratik normalara yaxınlaşma yolunda çox böyük işlər görülmüşdür. Seçkiləri müşahidə etmək üçün Avropa Şurası, BMT, ATƏT, Avropa İttifaqı və bir sıra dövlətlərin çoxsaylı nümayəndələri Azərbaycana gəlmişdilər. Həm beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən irəli sürülən tövsiyələr, həm də dövlətin özünün demokratik seçkilərin keçirilməsi üçün ortaya qoyduğu iradə 2005-ci ilin parlament seçkiləri ərəfəsində Prezident İlham Əliyevin seçkilərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı verdiyi 11 may və 25 oktyabr 2005-ci il tarixli sərəncamlarında özünü bir daha göstərmiş oldu (6). Azərbaycan dövlətinin demokratik seçki keçirmək məqsədi, Azərbaycan Respublikasında açıq cəmiyyətin qurulmasına dəlalət edir.

Sosial inteqrasiya problemi yeni müstəqil dövlətlərin əksəriyyəti üçün həddən artıq əhəmiyyətlidir və Azərbaycan da həmin dövlətlərin sırasındadır. Bu, şübhəsiz ki, yaxın onilliklərdə öz aktuallığını saxlayacaq. Tədqiqatçı Veyner dəqiq deyib ki, bu problem «vətəndaşları sabit siyasi icmada və dövlətdə nəbirləşdirir və bu birliyin davamlı olmasına nə imkan verir?» (8) sualı ilə ifadə oluna bilər. Sualın praktik cavabı dövlət və vətəndaş münasibətləri, bu münasibət kontekstində dövlətin sosial-siyasi siyasəti, bu prosesin forma və məzmunu maraqlandırır.

Çox uzun sürən elmi mübahisələrdən sonra fəlsəfə və politologiyada cəmiyyətində sosial-siyasi proseslərin anlamına belə izah verilir: O, sosial-siyasi institutların, sosial-siyasi münasibətlər və proseslərin, sosial-siyasi təşkilatlanma islahatlarının müəyyənəlməsi və real olan proseslərin sosial-siyasi, hüquqi, ideoloji, mədəni prinsiplərinin, tarixi-fəlsəfi ümumləşməsinə əks etdirir. Siyasi sistem cəmiyyətlə dövlətin münasibətlərini qoruyur, sosial-siyasi proseslərin mahiyyətini açır, hadisələrdə iştirak üçün imkan verir və onun məzmununa qiymət verir və sosial-siyasi fəaliyyətin prinsiplərini göstərir. Sosial-siyasi proseslərinin öyrənilməsinin zəruriliyi budur ki, məhz orada cəmiyyətin sosial-siyasi iqtisadi və mənəvi proseslərinin əsl məzmunu göstərilir və çoxşaxəli maraqları diqqət çəkir, ümumi rəyə, gəlinir, nəticədə isə real vəziyyət müəyyən olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Diplomatiya lüğəti. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, s.11.
2. Abasov Ə. Müasir dövrün sosiomədəni problemləri. Bakı: Adiloğlu, 2006, s.38.
3. «Azərbaycan» qəzeti. 2004, 21sentyabr.
4. Mehdiyev R. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri, B., 2005, s.227.

5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 1998, 105 s.
6. XXI əsr Dırçəliş jurnalı, № 108, s.238.
7. AzərTac. 2005, 26 noyabr.
8. Gələcək 10 il, v. 2006, s.117.

Илгар АЛИЕВ

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА: РЕАЛЬНОСТЬ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Резюме

Независимо от социального происхождения, каждый чувствует действия и лично проживает тяготы проблем, возникающих в результате происходящих в мире-стране социальных и политических процессов. Современные трансформации-переходы, а точнее коренные системные изменения, процветание и нищета, демократия и тоталитаризм и т.п. процессы и случаи в противостоянии между обществом-государством и государством-личностью меняет свою характеристику.

Естественно, что с учетом происшедших в мире перемен и нарастающей напряженности, в итоге этих перемен возникает необходимость дополнения этих новых концептуальных гипотез.

С этой точки зрения для Азербайджана процессы глобализации, по сравнению с республиками бывшего СССР, начались достаточно рано, с интернационализацией этнических конфликтов и рождением новой нефтяной политики.

В результате происшедших социально-политических процессов формирование нации и её самосознания возможно путем возрождения правового государства и гражданского общества, с одним условием модели правового государства и гражданского общества должны иметь национально-культурную форму.

Ilgar ALIYEV

SOCIOPOLITICAL STRATEGY OF AZERBAIJAN IN THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY: REALITY AND PROSPECTS

Summary

Irrespective of social origin everyone experiences and feels personally the impact of burden of the problems emerged as a result of the social and political processes having been occurred in the world, country. Modern transformations, transitions, to be more precise, radical system changes, prosperity and poverty, democracy and totalitarianism and other processes and events, and opposition of a state and society, state and personality, change their characteristics. Naturally, with regard for the changes occurred in the world and increasing tension as a result of these changes the necessity of supplementing these new hypotheses arises.

From this point of view globalization process for Azerbaijan began earlier than in the republics of former USSR with internalization of ethnic conflicts and birth of new oil policy.

As a result of sociopolitical processes taken place, formation of a nation and its self-consciousness is possible by way of restoration of a legal state and civil society on one condition: the models of legal state and civil society should have national and cultural form.

Ramil HACIYEV

Azərbaycan MEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun aspirantı

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ HAQQINDA*

III minilliyin ilk əsrinə qədəm qoyan müasir dünyamızda beynəlxalq münasibətlərin subyektləri olan hər bir dövlətin əsas məqsədi ölkənin təhlükəsizliyini, yaxud milli təhlükəsizliyi təmin etməkdir. Dövlətin daxili və xarici siyasətinin uğuru müəyyən dərəcədə ölkənin milli təhlükəsizlik maraqlarının və bu maraqların həyata keçirilməsi yolları və vasitələrinin dəqiq və aydın ifadə olunmasından asılıdır. 1991-ci ildə müstəqilliyini əldə etmiş və dünyanın 130-dan çox ölkəsi tərəfindən de-fakto və de-yure tanınan Azərbaycan Respublikası üçün milli təhlükəsizliyin təmini və milli maraqların müdafiəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir (1, s.3-5).

Təhlükəsizlik anlayışı geniş mənada-dövlətin bütün vətəndaşlarına özünü realizə etmək üçün normal şəraitin yaradılması, onların həyatının, azadlığı və mülkiyyətinin istər ayrı-ayrı şəxslər və təşkilatlar, istərsə də dövlətin müdaxiləsindən müdafiə olunmasıdır. Azərbaycan Respublikasının Milli təhlükəsizlik konsepsiyasına əsasən, respublikanın milli təhlükəsizliyi şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin ən vacib maraqlarının xarici və daxili təhlükələrdən qorunmasının vəziyyəti olaraq, xalqın maddi və mənəvi sərvətinin saxlanması və artırılması üçün zəruri şərtir.

Təbii ki, cəmiyyətin sosial-iqtisadi, mənəvi vəziyyəti, ölkədaxili siyasi vəziyyət dövlətin öz maraqlarını müdafiə etmək qüdrətinə təsir etməyə bilməz. Bu baxımdan, ölkənin milli təhlükəsizlik problemlərindən danışarkən, burada geosiyasi aspektlərlə yanaşı sosial-iqtisadi, siyasi, hərbi, psixoloji, ekoloji, elmi-texniki və s. amillər də nəzərə alınmalıdır. Təsadüfi deyil ki, milli təhlükəsizliyin əsas obyektləri vətəndaş – onun hüquq və azadlıqları, cəmiyyət – onun maddi və mənəvi sərvəti və dövlət – onun konstitusiyaya quruluşu, müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin toxunulmazlığıdır.

Lakin milli təhlükəsizlik konsepsiyasının ənənəvi dərkənin mahiyyətini təşkil edən aspektlərdən danışdıqda isə ilk növbədə, dövlətin fiziki mövcudluğu başa düşülür ki, bu da geosiyasi təhlükəsizlik anlayışında əks olunur.

Hərfi mənada «geosiyasət» qədim yunanca – «geo» - torpaq və «politike» - dövləti idarəetmə sənəti sözlərindən götürülmüşdür. İsveçin Unsal Universitetinin professoru Rudolf Çellen (1884-1922) isə ilk dəfə «geosiyasət» anlayışını elmi dövriyyəyə daxil edərək onu belə xarakterizə etmişdir: «Geosiyasət dövləti həm coğrafi orqanizm, həm də məkanda fenomen kimi nəzərdən keçirən elmdir». (2, s.18)

Bu tərifdən aydın görünür ki, müəllif «geosiyasət»ə dövləti öyrənən elm kimi tərif verir. Bununla yanaşı, müəllif geosiyasəti onunla yaxın olan və bəzi tədqiqatçıların eyniləşdirdiyi digər elmlərdən – tarix, politologiya, hüquq, fəlsəfə, iqtisadiyyat və s. fərqi də qeyd etmiş olur. Məsələn, əgər politologiya elmi dövləti sosial-siyasi orqanizm kimi nəzərdən keçirirsə, bundan fərqli olaraq, geosiyasət dövləti məkanda siyasi orqanizm kimi öyrənir.

Geosiyasət anlayışının daha geniş izahı hələ XX əsrin əvvəllərində Almaniyada nəşr olunan «Zeitschrift für Geopolitik» jurnalında əks olunub: «Geosiyasət-torpaq və siyasi proseslərin əlaqəsi haqqında elmdir. O, məkanda siyasi orqanizmlər və onların quruluşu haqqında elm olan siyasi coğrafiyanın geniş bünövrəsinə əsaslanır. Bununla belə, geo-

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

siyasət - siyasi fəaliyyəti müvafiq vasitələrlə təmin etmək və bütövlükdə siyasi həyata istiqamət vermək məqsədi güdür. Beləliklə də geosiyasət məhz praktiki siyasətə rəhbərlik sənətidir. Geosiyasət - dövlətin coğrafi məzmunudur». (3, s.7)

Təxminən bir əsr bundan əvvəl söylənilmiş bu fikirlərə əsasən, geosiyasət-məkan və siyasi proseslər arasındakı qarşılıqlı əlaqədən, dövlət siyasətinin məqsədlərinə çatmaq üçün məkanın imkanlarından istifadə edilməsindən bəhs edən elm kimi təsvir olunmuşdur. Bu tərifdə geosiyasət anlayışının məzmununun daha geniş şərh olunmasına baxmayaraq, bu cür yanaşma ənənəvi, sırf məkan ölçülərindən kənara çıxmağa, coğrafi determinizmin «kölgəsindən» «xilas olmağa» və geosiyasətə müstəqil elm sahəsi kimi yanaşmağa imkan vermir. Coğrafi determinizm – determinizm konsepsiyasına (lat. *determinare* - təyin etmək, müəyyən etmək) əsaslanmaqla, baş verən bütün hadisə və proseslərin məkanın coğrafi xüsusiyyətlərindən səbəbli asılılığı və qanunauyğun əlaqəsi haqqında təlimdir. O, bütün nəzərləri coğrafi, məkan xüsusiyyətlərə cəlb etməklə, geosiyasətin yeni ölçülərini və dəyərlərini diqqətdən kənarda qoyur. (4, s.49)

Ölkənin milli təhlükəsizliyinə ümumi və rəsmi baxışları əks etdirən milli təhlükəsizlik konsepsiyası məhz dövlətin geosiyasi mövqeyi və milli maraqlar nəzərə alınaraq qurulur. Milli maraqlar konsepsiyası isə həm dövləti işğal və tabe etməklə bağlı olan xarici təhlükələrin, həm də cəmiyyətin öz daxilində kök atan təhlükə və hədələrin nəzərə alınması ilə təşkil olunur.

Beləliklə, əlverişli geosiyasi imkanlara və zəngin təbii sərvətlərə malik olan ölkədə qeyd olunan göstəricilərdən rasionla istifadə edildiyi təqdirdə ölkənin milli maraqlarının təmin olunmasında müsbət nəticə verə bilər, əks halda dövlətə qarşı təhdidlər daha da artar (5, s.348-349).

Milli maraqlar xalqın varlığı, həyat üçün müvafiq şəraitə ehtiyac, habelə onların formalaşması və təmin edilməsi üçün fundamental dəyərlərdir. Milli maraqlar və onların üstünlüyü ölkənin daxilində və xaricində yaranan vəziyyətdən asılıdır.

"Milli maraqlar" anlayışı elmi dövriyyəyə 1935-ci ildə Oksford Sosial Elmlər Ensiklopediyasına daxil edilmiş və bununla da vətəndaşlıq hüququ almışdır. (6, s.349) Politologiya ensiklopedik lüğətində milli maraqlar anlayışına belə tərif verilir: "Milli maraqlar - genetik və mədəni homogen qarşılıqlı münasibətlər və spesifik əlaqələrlə birləşən milli birliyin və yaxud qrupun marağıdır". (7, s.349-350) Göründüyü kimi milli maraqlar müəyyən tarixi, genetik və mədəni əlaqələr, həmçinin ümumi həyat birliyi əsasında birləşən sosial orqanizmin maraqlarıdır bu maraqlar həmin birliyin mövcudluğunu və inkişafını təmin edir.

Bəzi siyasi ədəbiyyatda "milli maraqlar" anlayışı ilə yanaşı "milli dövlətçilik maraqları" anlayışı da paralel olaraq işlədilir. Bu ilk növbədə milli maraqların təminatında dövlətin rolunun artması ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, məhz dövlət milli maraqların müdafiəsini təmin etməlidir. Yalnız dövlət siyasi, iqtisadi, diplomatik, hərbi, mənəvi-psixoloji, maddi-texniki və s. vasitələrə malikdir. Bununla yanaşı, dövlət həm də beynəlxalq aləmdə milli maraqların əsas daşıyıcısı və ifadəçisi kimi çıxış edir.

Milli maraqlar dövlətin xarici siyasətinin xarakterini və istiqamətlərini müəyyən edən əsas elementdir. Siyasi realizm məktəbinin banilərindən olan H.Morgentau demişdir: "Tam inamla demək olar ki, milli maraqları arxa plana atan və universal-mənəvi prinsiplərə əsaslanan xarici siyasət, müasir siyasi şərait və hərbi işdə - real və potensial - milli özünü-məhv siyasətidir".

Həmin məktəbin digər nümayəndəsi R. Aron isə milli marağı dövlətin əbədi məqsədləri ilə bağlayır. O, bu məqsədləri abstrakt və konkret təsnifata ayırır. Birinciyə təhlükəsizlik, güc və qüdrət, ikinciyə isə məkanın genişlənməsi ehtiyacı, əhalinin sayının artması və nəhayət insan qəlblərini fəth etmək (ideologiya və dəyərlərin yayılması) və s. aiddir. Lakin

bəzi politoloqlar da hesab edirlər ki, dövlətlərarası yaxşı münasibətlər onların liderləri və xalqları arasındakı "dostluq münasibətlərinə" əsasən yaranır. Bununla belə, beynəlxalq münasibətlərin beş min illik tarixində heç nə bu fərziyyəni təsdiqləməmişdir. Holland mənşəli amerikan geopolitiki N.Spaykmen (1893-1943) bu fikri inkişaf etdirərək qeyd etmişdir: "İttifaqlar emosiyalara əsasən deyil, coğrafi amil və qüvvələr balansının təsiri nəticəsində yaranır və əgər bu zaman müttəfiqə qarşı hər hansı dostluq hissləri yaranırsa, onda bu, siyasi əməkdaşlığın səbəbi deyil, məhz nəticəsidir". (8, s.43)

Azərbaycan Respublikasının Milli təhlükəsizlik konsepsiyasına əsasən Azərbaycanın ən vacib milli maraqları aşağıdakılardır: mülki cəmiyyətin formalaşması, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının səmərəliyinin artırılması, insanın hüquq və azadlıqlarının təmin olunması üçün demokratik institutların inkişafı; milli həmrəylik, siyasi və sosial sabitliyin əldə edilməsi, Azərbaycan xalqının və Azərbaycanda yaşayan etnik azlıqların hüquqlarının təmin olunması; dövlət müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığının təmin olunması; özünü təmin edə bilən, cəmiyyətə istiqamətləndirilmiş bazar iqtisadiyyatının yaradılması; cəmiyyətin yaşayışı üçün ekoloji və texnoloji baxımdan təhlükəsiz şəraitlərin yaradılması; elmi-texniki potensialın qorunması və artırılması; Azərbaycan xalqının genofondunun, onun fiziki və mənəvi sağlamlığının və intellektual potensialının qorunması; Azərbaycan xalqının özünüdərk və milli iftixar hissinin inkişafı, Azərbaycan xalqını təşkil edən bütün milliyyətlərin etnik, mədəni, məişət və dini orijinallığının inkişafı; bütün ölkələrlə bərabər və əlverişli əlaqələrin yaradılması, Avropa və dünya birliyi ilə inteqrasiya. (9)

Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinin mühüm tərkib hissəsi kimi milli maraqlara qarşı mümkün hədələrin vaxtında müəyyən edilməsi və həmin hədələrin qarşısının alınması üçün milli təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə əsas mümkün hədələr aşağıdakılardır:

- Siyasi sahədə:
  - Azərbaycanın konstitusiya quruluşu və dövlət müstəqilliyinə qarşı qəsdlər; digər ölkələr tərəfindən Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxilə;
  - ayrı-ayrı regionlarda və siyasi qüvvələrdə separatçı niyyətlərin əmələ gəlməsi;
  - Azərbaycanda və onun sərhədlərindən kənarında insan hüquqlarının kütləvi pozuntusu;
  - millətlər və dini təriqətlər arasında əlaqələrin kəskinləşməsi;
  - hakimiyyətin bölüşdürülməsi prinsipinin pozulması;
  - dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının qanuni qərarlarının yerinə yetirilməməsi və ya natamam icrası;
    - qanunçuluq, hüquq qaydalarını təmin edən, cinayətkarlıqla, xüsusən onun mü-təşəkkil formaları və terrorizmlə mübarizə üzrə səmərəli mexanizmlərin olmaması;
  - İqtisadi sahədə:
    - iqtisadi əlaqələrin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin zəifliyi;
    - struktur qeyri-mütənasibliyi, istehsalçıların inhisarı və bazar iqtisadiyyatının bərqərar olması yolunda maneələr;
      - milli iqtisadiyyatın digər ölkələrdən ehtiyat, maliyyə və texnoloji asılılığı probleminin həll edilməməsi;
      - Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatından iqtisadi təcridi;
      - intellektual, maddi və maliyyə vəsaitlərin nəzarətsiz olaraq ölkədən kənara çıxarılması;
      - cəmiyyətdə cinayətkarlığın artması, «gizli iqtisadiyyat» strukturlarının fəaliyyəti.

- Sosial sahədə:
  - böyük insan kütləsinin sosial müdafiəsi və həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi, - külli miqdarda əmək qabiliyyəti olan vətəndaşların ictimai faydalı əməkdən kənar qalması;
  - ölkənin müxtəlif sosial təbəqələri və regionları arasında ictimai-siyasi qarşıdurma;
  - əhəlinin sağlamlıq səviyyəsinin enməsi, səhiyyə sistemi vəziyyətinin qənaətbəxş olmaması;
  - cəmiyyətdə mənəvi və ruhi düşkünlük tendensiyalarının mövcudluğu;
  - ölkədə nəzarətsiz miqrasiya prosesləri.
- Hərbi sahədə:
  - Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı qəsdlər;
  - Azərbaycanın sərhədləri boyunca yaranmış güc tarazlığını pozan qoşun və texnika birləşmələrinin artırılması;
  - qonşu ölkələrdə hərbi-siyasi qeyri-sabitlik və münaqişələr;
  - nüvə silahlarının və digər kütləvi qırğın silah növlərinin Azərbaycana qarşı tətbiq edilməsi;
  - ölkənin müdafiə təşkilatlarının hərbi hazırlıq səviyyəsinin enməsi;
  - ölkənin güc strukturlarının siyasiləşməsi;
  - qeyri-qanuni silahlı dəstələrin təşkili və fəaliyyəti.
- Elmi-texniki sahədə:
  - dövlətin elmi-texniki siyasətinin olmaması;
  - intellektual və elmi potensialın ölkəni tərk etməsi;
  - ölkənin elmi-texniki sahədə inkişaf etmiş dövlətlərdən geridə qalması;
  - peşəkar elmi və mühəndis-texniki kadrların hazırlanması səviyyəsinin enməsi.
- İnformasiya sahəsində:
  - informasiya sahəsində dövlət siyasətinin aydın olmaması və zəruri infrastrukturun qeyri-mövcudluğu;
  - ölkənin dünya informasiya məkanına daxil olması yolunda maneələrin olması, beynəlxalq aləmdə Azərbaycan haqqında düzgün təsəvvürün təhrif edilməsi;
  - digər ölkələr tərəfindən informasiya təcavüzü;
  - dövlət və ya qanunda göstərilmiş digər sirlərin, habelə ölkənin mülkiyyətində olan konfidensial mə'lumatın kənara çıxması;
  - senzuranın bərqərar edilməsi.
- Ekoloji sahədə:
  - insanın təbiətə həddindən artıq təzyiqi, texniki təhlükələr;
  - təbii ehtiyatların qeyri-səmərəli istifadəsi, ekoloji cəhətdən təhlükəli texnologiyaların geniş tətbiqi;
  - ölkənin ərazisinə nəzarətsiz olaraq ekoloji təhlükə yaradan texnologiya və vəsaitlərin gətirilməsi;
  - hərbi fəaliyyətin mənfi təsirləri.

Qeyd olunan hədələrin qarşısının alınması üçün milli təhlükəsizlik sistemi yaradılmalıdır. Milli təhlükəsizliyi təmin edən sistem – dövlət tərəfindən təşkil edilmiş və milli maraqların müdafiəsi vəzifəsi və məqsədləri ilə bir-birilə bağlı, ölkənin qanunları çərçivəsində vahid fəaliyyət göstərən dövlət orqanları, mülki təşkilatlar, vəzifəli şəxslər və adi vətəndaşların birliyidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, təhlükəsizlik dedikdə, ilk növbədə dövlətin mövcudluğunun təmin olunması başa düşülür. Beynəlxalq münasibətlər kontekstində isə mövcud olmaq, müəyyən xalqın həyat tərzini ifadə edən, ümumi dəyərlərin daşıyıcısı və ifadəçisi kimi çıxış edən milli dövlətin qorunub saxlanması başa düşülür.

Yuxarıda sadalanan fikirlər bir daha təsdiq edir ki, hər bir dövlətin sosial orqanizm kimi mövcudluğunun ən başlıca şərti onun suverenliyi və ərazi bütövlüyü, başqa sözlə fiziki mövcudluğudur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qasimov M. Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, «Mütərcim», 1997, 119 s.
2. Дергачев В.А. Геополитика, Киев: ВИРА-Р, 2000, 448 с.
3. Нартов Н.А., Нартов Б.Н. Геополитика, Москва, ЮНИТИ-ДАНА: Единство, 2007, 527 с.
4. Фролова И.Т. Философский словарь, 4-е изд. Москва, «Политическая литература», 1980, 444 с.
5. «Xalqa Bağışlanan Ömür». Bakı, «ŞƏMS» nəşriyyatı, 2004, 400 s.
6. Гаджиев К.С. Введение в геополитику, Москва, «Логос», 1998, 414 с.
7. Yenə orada.
8. Nicolas Spykmen Geography of peace. New York. 1944, p.148.
9. «Azərbaycan Respublikasının Milli təhlükəsizlik konsepsiyası». Azərbaycan qəzeti, 24 may 2007-ci il. № 112 (4629).

Рамиль ГАДЖИЕВ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Резюме

В статье «Теоретические проблемы национальной безопасности» автором определена сущность и понятие национальной безопасности в нынешний период, а также наряду с геополитическими аспектами обоснованы важность учета социально-экономических, политических, военных, психологических, экологических, научно-технических факторов при обеспечении национальной безопасности. Как основным составляющим аспектом сущности классического понимания концепции национальной безопасности определен факт существования государства, который включает в себе понятие геополитической безопасности.

В статье также повествуется об истории введения понятия «геополитика» в науку и установлено, что важнейшим условием существования любого государства является суверенитет и его территориальная целостность.

Ramil HAJIYEV

THEORETICAL PROBLEMS OF NATIONAL SAFETY

Summary

In article «Theoretical problems of national safety» the author determines concept of national safety during the present period and also alongwith geopolitic aspects are proved importance of the account of social and economic, political, military, psychological, ecological, scientific and technical factors at maintenance of national safety. As the basic making aspect of essence of classical understanding of the concept of national safety determines the fact of existence of the state which comprises concept of geopolitic safety.

In article also is narrated about a history of introduction of concept "geopolitics" in a science and it is established that the major condition of existence of any state is the sovereignty and its territorial integrity.

III HÜQUQ BÖLMƏSİ

Mayis ƏLİYEV
hüquq elmləri doktoru

SOSIAL XİDMƏTİN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ TƏNZİMİ*

Sosial təminat münasibətlərinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi sosial təminat sahəsində beynəlxalq standartların işlənilib hazırlanmasında, əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar vətəndaşın bir dövlətdən digərinə köçməsi zamanı sosial ödənişlərə və xidmətlərə olan əldə olunmuş hüquqların saxlanması və ya daimi yaşayış yeri olan ölkəni dəyişən zaman sosial xidmətin konkret növü üzrə əldə olunmuş hüquqların saxlanması məsələləri ilə bağlı milli qanunvericiliyin uzlaşdırılmasında və əlaqələndirilməsində ifadə olunur.

Sosial təminat haqqında beynəlxalq normaların daxili qanunvericiliyə təsirinin aşağıdakı üsulları göstərilir: ratifikasiya olunduqdan sonra beynəlxalq aktların birbaşa tətbiq edilməsi; beynəlxalq normaların qanunvericiliyin mətninə daxil edilməsi; ratifikasiya olunmuş və ya ratifikasiya olunmamış aktların müddələrinin daxili qanunvericiliyin köməyi ilə reallaşdırılması.

Beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin uzlaşdırılması gələcəkdə müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliklərində əks oluna biləcək ümumi prinsiplərin formulə edilməsinin köməyi ilə həyata keçirilir. Uzlaşdırmanın ən bariz nümunələrindən biri kimi “Sosial siyasətin əsas məqsədləri və normaları haqqında” (1962-ci il) BƏT-in 117 №-li Konvensiyası çıxış edir. Həmin konvensiyaya görə səhiyyə, mənzil, mənzil tikintisi, ərzaq təminatı, təhsil, uşaqların rifahının qayğısına qalınması, qadınların vəziyyəti, sosial xidmət və s. kimi sahələrdə inkişafa yardım etmək üçün beynəlxalq, regional və milli səviyyədə bütün mümkün tədbirlər görülməlidir.

Əgər ümumi prinsiplər beynəlxalq müqavilənin normalarında təsbit olunubsa, onda onların icrası iştirakçı dövlətlər üçün və ya müqaviləni ratifikasiya edən ölkələr üçün məlum olur. Bu normalar bir qayda olaraq yalnız minimum standartları müəyyən edir. “Sosial təminatın minimal normaları haqqında” BƏT-in 1952-ci il 102 №-li Konvensiyası həmin Konvensiyanı ratifikasiya etmiş dövlətlər tərəfindən əməl edilməli olan əsas sosial risklər baş verdikdə sosial ödəmələrin təqdim olunması şərtlərini və məbləğ məsələlərini müəyyən edir.

Sosial təminat (sosial xidmət də daxil olmaqla) sahəsində ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliklərinin əlaqələndirilməsi isə aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılır: beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı olan ölkələrin vətəndaşlarının milliyyətinə görə ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi; tətbiq olunmalı hüquq barəsində məsələlərin həll edilməsi, yəni kolliziyaların aradan qaldırılması; sosial sığorta, əmək fəaliyyəti dövrlərinin və ya konkret növ pensiya, yaxud müavinətə olan hüquqların əldə edilməsi üçün müqavilə iştirakçısı olan dövlətlərin ərazisində yaşama dövrlərinin hesablanması; iştirakçı ölkələrdən birində sosial ödəmələrin əldə olunması şərtlərinin müəyyən edilməsi, bu şərtlə ki, həmin ödəmələrə olan hüquq başqa ölkələrdə əldə olunmuşdur; vətəndaş bir ölkədən digərinə köçərkən ödənişin maliyyələşdirilməsi üzrə ölkələr arasında qarşılıqlı hesablaşmalar.

---

* Məqalə hüquq elmləri namizədi, dosent Z.Dadaşov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

İnsanların (Əməkçilərin) iş tapmaq məqsədilə Avropa ölkələri arasında miqrasiyası prosesi XX əsrin əvvəlindən sabit inkişaf əldə etdi və sosial təminat (sosial xidmət daxil olmaqla) sahəsində dövlətlərarası tənzimləməni tələb edən bir sıra ciddi problemlərin yaranmasına gətirib çıxardı.

Sosial təminat haqqında Avropada ilk ikitərəfli müqavilə 1904-cü ildə Fransa və İtaliya arasında bağlanmışdır. O, sosial təminatda milliyyətə görə ayrışdırıcı qadağan etdi. Həmin müqaviləyə görə tərəflər sosial təminat və sosial xidmət sahəsində miqrantlara öz vətəndaşlarına verdikləri hüquqları verməyi öhdələrinə götürdülər.

Həmin vaxtdan etibarən milli sosial təminat və sosial xidmət sistemlərinin əlaqələndirilməsi bir çox beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətində mühüm istiqamət təşkil edir. BƏT 1935-ci ildə miqrantların əldə etdikləri hüquqların saxlanması üçün qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə pensiyalar haqqında qanunvericiliklərin əlaqələndirilməsi sisteminin yaradılmasının təşəbbüsçüsü kimi çıxış etmişdir. Sosial təminat sahəsində milli qanunvericiliklərin əlaqələndirilməsi yolunda növbəti mütərəqqi addım “Sosial təminat sahəsində bərabərlik haqqında” BƏT-in 1962-ci il tarixi 118 №-li Konvensiyasının qəbul edilməsi oldu.

Məlumdur ki, Avropa qitəsində sosial təminat haqqında qanunvericiliyin əlaqələndirilməsində AİB böyük rol oynayır.

AİB Şurası 1958-ci ildə “Əməkçi miqrantların sosial təminatı haqqında”

3 №-li və 4 №-li iki rəqlament, 1961-ci ildə isə “Miqrantların ailələrinin sosial təminatı haqqında” 16 №-li rəqlament qəbul etmişdir.

Həmin rəqlamentlər bir və ya bir neçə dövlətin vətəndaşlarının sosial təminatı (sosial xidmət də daxil olmaqla) haqqında qanunvericiliyin əhatə etdiyi müzdlü işçilərə və onlara bərabər tutulan şəxslərə, dövlətlərdən birinin ərazisində yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərə və qaçqınlara, eyni zamanda göstərilən əhali qrupunun ailə üzvlərinə şamil olunurdu.

Rəqlamentlər sosial təminatın bütün növləri üzrə ümumi və xüsusi sığorta sistemlərinə aid bütün mövcud və gələcək qanunvericilik aktlarına tətbiq olunurdu. Rəqlamentlər bütün üzv dövlətlərin vətəndaşları üçün bərabər rəftar prinsipini təsdiq etdilər. Bundan başqa, onlar bir çox dövlətlərin milli qanunvericiliyində əks olunan ərazi prinsiplərindən kənara çıxmağa imkan verirdilər.

Göstərilən çoxtərəfli aktların qəbul olunmasına baxmayaraq, əvvəlki kimi çoxlu sayda ikitərəfli sazişlər mövcud idi. Müxtəlif sosial təminat sistemlərini daha operativ əlaqələndirmək üçün AİB-in Konvensiyası Avropa rəqlamentlərinə yenidən baxmaq məcburiyyətində qaldı. AİB Nazirlər Şurası iki yeni rəqlament - “Birlik çərçivəsində yaşayış yerini dəyişən müzdlü əməkçilərə və onların ailə üzvlərinə sosial sığortanın tətbiq edilməsi haqqında” 14 iyun 1971-ci il tarixli 1408/71 №-li rəqlament; 1971-ci il tarixli rəqlamentin tətbiq olunma formalarını müəyyən edən 21 mart 1972-ci il tarixli 574/72 №-li rəqlament qəbul etdi. Göstərilən rəqlamentlər mühüm dəyişikliklərlə bu gün də qüvvədədir. Bundan başqa, onlar Avropa Məhkəməsinin çoxsaylı presedentləri ilə tamamlanmışdır.

Qeyd olunan məsələlər üzrə çoxsaylı beynəlxalq müqavilələrin məzmununun konsolidasiyası BƏT-in “Sosial təminat sahəsində hüquqların qorunması haqqında” 157 №-li Konvensiyasının (1982-ci il) və 167 №-li Təvsiyəsinin (1983-cü il) qəbulu ilə başa çatdı.

Avropa Şurasının üzvü olan ölkələrdə sosial təminat probleminə bu və ya digər dərəcədə aid olan yüzdən çox beynəlxalq saziş qəbul olunmuşdur. Onların məqsədi insanın hüquq və azadlıqlarını inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bu sazişlərdən ən mühümü – “İnsan

hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” 1950-ci il Konvensiyası və ona əlavə olunmuş doqquz protokol, habelə 1961-ci il Avropa Sosial Xartiyası və ona əlavə olunmuş 1988-ci il protokoludur.

İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyası əsas etibarilə mülki və siyasi hüquq və azadlıqların müdafiəsinə yönəlmişdir. Avropa Sosial Xartiyası sosial hüquqların tanınmasına və müdafiəsinə həsr olunmuşdur. Xartiyaya qoşulduqda sonra əldə olunan nəticələr və onun nəzarət mexanizminin işləməsi sosial inkişaf naminə dövlətlərin fəaliyyət göstərmək arzusunun yeganə təsdiqi oldu.

Bəzi dövlətlər Xartiyadan həmçinin özlərinin sosial siyasətinin inkişaf yollarını müəyyən etmək üçün istiqamətverici qismində istifadə edirlər. Xartiyanın bu rolu, məlumdur ki, davamlı olaraq digər Avropa dövlətlərinin səviyyəsinə çatmaq məqsədilə sosial sahədə özlərinin sosial siyasətini və qanunvericiliyini təkmilləşdirmək mərhələsində olan Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Xartiyaya əlavə protokol Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən 28 noyabr 1987-ci ildə qəbul olunmuşdur və 5 may 1988-ci ildə artıq Xartiyanı imzalamış Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərin imzalanması üçün açıq elan olunmuşdur. Əlavə protokolun məqsədi əsas sənəddə nəzərdə tutulmuş hüquqların dairəsini genişləndirməkdən ibarətdir. Protokol yaşlı insanların sosial müdafiə hüququnu nəzərdə tutur: həmin protokola görə yaşlı insanlar bunu arzu edənlər qədər və bunun üçün imkanları olana qədər onların müstəqil həyat tərzini seçmək imkanı, həm də onlara ailələrində müstəqillik verilir.

Avropa Sosial Xartiyası müəyyən edir ki, səmərəli reallaşdırmanın həyata keçirilməsi üçün Avropa Şurası ölkələri öhdələrinə götürürlər.

1. Sosial təminat sistemini müəyyən etmək və onu dəstəkləmək;

2. Avropa Sosial Təminat məəcəlləsinin ratifikasiyası üçün sosial təminat sistemini qənaətbəxş səviyyədə dəstəkləmək (12-ci maddə)

Sosial xidmətə olan hüquqların səmərəli reallaşdırılması üçün tərəflər öhdələrinə götürürlər:

a) əmək qabiliyyəti məhdud olan şəxslərin professional reabilitasiyası üçün lazımi tədbirlərin görülməsi;

b) həmin şəxslərin işə qəbul olunmasında, əmək şəraitinin onların tələblərinə uyğunlaşmasında sahibkarların həvəsləndirilməsi yolu ilə onların məşğulluğunun aktiv surətdə təmin edilməsi;

c) əlillərin ictimai həyata, şəhər infrastrukturuna və yaşayış məntəqələrinə tam inteqrasiyasına kömək edilməsi (14-cü maddə)

Bundan başqa, Avropa Şurası ölkələrində sosial müdafiə məsələlərinə dair digər mühüm sənədlər qəbul edilmişdir.

Avropa Sosial Təminat məəcəlləsi və ona əlavə olunmuş protokol (1964-cü il) sosial xidmətin minimal normalarını müəyyən etmişdir, sosial təminatla əhatə olunmanın daha yüksək səviyyəsini (xəstəlik, işsizlik, qocalıq, əmək şikəstliyi və peşə xəstəliyi, analıq, əlillik və ailə başçısının itirilməsi, uşaqların saxlanması) nəzərdə tutulmuşdur.

“Sosial təminat haqqında” 14 dekabr 1972-ci il Avropa Konvensiyası sosial təminat hüququ ilə bağlı prinsipləri müəyyən etmişdir.

Peşə statusuna malik olmayan işçilərin (iki il təsərrüfatın idarə edilməsi üzrə evdə işləyən şəxslər və könüllü əsaslarla işləyən şəxslər) sosial təminata dair P(91) 2 №-li Tövsiyə sosial müdafiənin bütün Avropa əhalisinə şamil edilməsi uğrunda Avropa Şurasının söylərinin məntiqi davamı kimi qiymətləndirilə bilər.

1969-cu ildə sosial tərəqqi və inkişaf bəyannaməsi-BMT-nin 2545 №-li Qətnaməsi (XXIV) qəbul olundu. Bəyannamədə göstərilən bilavasitə sosial xidmət problemlərinə aid olan əsas istiqamətlər bunlardır: aclığın aradan qaldırılması, layiqli qidalanma hüququnun təmin edilməsi; sosial himayəçilik xidmətlərinin göstərilməsi; uşaqların, yaşlıların və əlillərin hüquqlarının müdafiəsi və rifahının təmin edilməsi; sosial inkişaf aspektlərinin maliyyələşdirilməsi üçün tələb olunan lazımı büdcə və digər vəsaitlərin progressiv surətdə artırılması; bütün əhaliyə sağlamlığın mühafizəsi sahəsində pulsuz xidmətin göstərilməsi; sosial himayəçilik sahəsində proqramların hərtərəfli həyata keçirilməsi, habelə mövcud xidmətin yaxşılaşdırılması və əlaqələndirilməsi məqsədilə qanunvericilik tədbirlərinin və inzibati əsasnamələrin qəbulu və həyata keçirilməsi.

A.Y.Nekrasovun haqlı olaraq «sosial tərəqqi və inkişaf bəyannaməsi» adlandırdığı həmin sənəd “beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən sosial doktrinaların dəyərinin daha mühüm tanınmasını və müasir insanın sosial statusuna yeni münasibəti əks etdirir” (2, s.4). Fikrimizcə, Bəyannamənin bu cür qiymətləndirilməsi tamamilə qanunauyğundur.

Hər bir insanın sosial müdafiəsinə aid olan və yaşa, irqə görə və digər məhdudiyətlər nəzərdə tutmayan beynəlxalq sənədlərdən başqa, BMT əhalinin daha zəif müdafiə olunan qruplarına dair müddəalar qəbul edir.

1965-ci ildə BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası (ECOSOC) “Əlillərin əmək qabiliyyətinin bərpası haqqında” qətnamə (1085 K) qəbul etmişdir. Burada hökumətlərə “özlərinin sosial proqramlarında əmək qabiliyyətinin bərpası sahəsində xidmətə kifayət qədər yer ayırmalarına dair” müraciət əks olunmuşdur. 1971-ci ildə “Əqli cəhətdən geridə qalmış şəxslərin hüquqları haqqında” Qətnamə qəbul olundu. Burada həmin şəxslərin onlara öz qabiliyyətlərini və maksimal imkanlarını inkişaf etdirməyə imkan verən lazımı tibbi xidmətə və himayəçiliyə olan hüquqları əks olunmuşdur.

1982-ci ildə Vyanada qocalma problemləri üzrə Ümumdünya Assambleyası Beynəlxalq fəaliyyət planı qəbul etdi. 1990-cu ildə isə qocalma problemləri üzrə beynəlxalq fəaliyyət planının və onunla bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinə dair mükəmməl qətnamə razılıqla qəbul olundu. Həmin qətnamədə tövsiyə olunur ki, hökumətlər 2001-ci il üçün qocalma sahəsində özlərinin konkret milli məqsədlərini müəyyən etsinlər. BMT-nin prinsipləri qocalmış şəxslərin həyatının yaxşılaşdırılması zərurətindən çıxış edir.

BMT-nin 05 avqust 1982-ci il tarixli qocalma problemləri üzrə Vyana Beynəlxalq fəaliyyət planı (4 №-li tövsiyyə) həmçinin belə bir müddəa müəyyən edir ki, yaşlı şəxslərin sosial xidmətlə, gündəlik qayğı ilə və sosial təcridolmanın qarşısını almağa yönəlmiş tədbirlərlə təmin olunmasına xüsusi diqqət verilməlidir.

Vyana Beynəlxalq Planının 31 №-li Tövsiyəsi göstərir ki, hökumətlər sosial xidmətlərin göstərilməsində mərkəzi rol oynayır, əvvəlki kimi qeyri-hökumət təşkilatlarının əmanətləri böyük əhəmiyyət kəsb etməlidir. Rəsmi və qeyri-rəsmi təşkilatlar yaşlı şəxslərin xüsusi ehtiyaclarına diqqət yetirməli və bunları cari proqramlarında və gələcək planlarında nəzərə almalıdırlar. Tövsiyədə belə bir müddəa təsbit olunur ki, qocaların sosial təminat sahəsində ehtiyaclarının ödənilməsində vahid yanaşmanı təmin edə bilən hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları arasında əməkdaşlıq münasibətləri qurulmalıdır.

Vyana Beynəlxalq Planının 34 №-li Tövsiyəsi göstərilən sosial xidmətin keyfiyyətinə dair tələbləri müəyyən edir. Belə ki, ixtisaslaşdırılmış sosial xidmət müəssisələrinə yerləşdirmə zamanı vətəndaşlar üçün onların yaşadığı cəmiyyətdə mövcud olan normal şərtlərə cavab verən keyfiyyətli yaşayış, habelə insan ləyaqətinə, tələblərinə, maraqlarına və bütövlükdə şəxsi həyatlarına hörmət təmin olunmalıdır. Bu zaman ixtisaslaşdırılmış

müəssisələrdə ən keyfiyyətli qulluğun təmin edilməsi məqsədilə minimum sosial xidmət standartlarını müəyyən edən dövlətlərin həvəsləndirilməsi tövsiyə olunur.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı həmçinin sosial xidmət məsələlərinə dair bir sıra bəyannamələr qəbul etmişdir. Belə ki, BMT-nin “Əlillərin hüquqları haqqında” Bəyannaməsinin (9 dekabr 1975-ci il) 6-cı maddəsində belə bir müddəa təsbit edilir ki, əlillər protez və ortopedik aparatlar daxil olmaqla tibbi, psixi və funksional müalicə hüququna, cəmiyyətdə sağlamlıq vəziyyətinin bərpası, təhsil, peşə hazırlığı və əmək qabiliyyətinin bərpası, yardım, məsləhət və digər xidmət növləri hüququna malikdirlər.

Uşaqlara sosial xidmət məsələləri BMT-nin «Uşaq hüquqları haqqında» Bəyannaməsində (20 noyabr 1959-cu il) təsbit olunmuşdur. Bu sənədə müvafiq olaraq, uşaq sosial təminatın bütün üstünlüklərindən istifadə etməlidir. O, sağlam böyümə və inkişaf, lazımi qidalanma, mənzil və tibbi xidmət hüquqlarına malik olmalıdır. Uşaq üçün həmçinin onun fiziki, əqli, əxlaqi, dini cəhətdən və sosial münasibətdə sağlam və normal yolla azadlıq və ləyaqət şəraitində inkişafına imkan verən sosial müdafiə təmin olunmalı və əlverişli şərait yaradılmalıdır.

Qocalma problemləri üzrə Beynəlxalq fəaliyyət planında, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Konvensiya, tövsiyə və qətnamələrində, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının və BMT-nin digər qurumlarının konvensiya, tövsiyə və qətnamələrində artıq müəyyən olunmuş standartları nəzərə alaraq, Baş Assambleya hökumətlərdən özlərinin milli proqramlarına digər prinsiplərlə yanaşı sosial xidmətin aşağıdakı prinsiplərini də daxil etməyi tələb etmişdir: yaşlı şəxslər onları təmin edən gəlir, ailəsinin dəstəyi, icmanın dəstəyi və qarşılıqlı yardım hesabına kifayət qədər ərzaqdan, yaşayış yerindən, geyimdən və tibbi xidmətdən istifadə etmək imkanına malik olmalıdırlar; yaşlı şəxslər onlara fiziki, psixi və emosional sağlamlıqlarının optimal səviyyəsini saxlamağa və ya bərpa etməyə imkan verən tibbi xidmətdən istifadə etmək imkanına malik olmalıdırlar; yaşlı şəxslər müdafiənin gücləndirilməsi və qulluğun yaxşılaşdırılması məqsədilə sosial xidmətlərdən istifadə etmək imkanına malik olmalıdırlar.

1982-ci ilin dekabrında BMT əlillərə münasibətdə Ümumdünya Fəaliyyət Proqramını qəbul etmişdir və burada dövlətlərə əlillərin və onların ailələrinin problemlərinin həll edilməsi üçün məsləhətlərin və digər lazımi sosial yardımın göstərilməsi məqsədilə səlahiyyətli mütəxəssisləri sosial xidmətin ümumi sistemində daxil etməyi, kənd və rayonlarda, şəhərlərin ucqar yerlərində və baraklarda yaşayan əlillərə sosial xidmətə dair xüsusi tədbirlərin görülməsi tövsiyə olunur.

Sosial xidmət problemlərinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsində Beynəlxalq Əmək Təşkilatının aktları mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sosial ədalətə nail olmağa kömək etməklə BƏT məşğulluğun təmin edilməsi və bütün insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə beynəlxalq tədbirlərin geniş dairəsini həyata keçirir. Onun fəaliyyəti ilk növbədə müvafiq standartların işlənilməsi, onların hazırlanması, onların tətbiqinə nəzarətin həyata keçirilməsi və sosial-iqtisadi hüquqların müdafiəsində köməkliyin göstərilməsi ilə əlaqədardır.

BƏT-in bu sahədə qəbul etdiyi 185 (1, s.543) konvensiyanın içərisində “Sosial təminat sahəsində hüquqların qorunması haqqında” (1983-cü il 167 №-li), “Sosial təminatın minimal normaları haqqında” (1952-ci il 102 №-li), “İşləyən kişilər və qadınlar üçün bərabər təminatlar və bərabər imkanlar haqqında” (1981-ci il 15 №-li), “Sosial siyasətin əsas məqsədləri və normaları haqqında” (1962-ci il 117 №-li), “Sosial təminat sahəsində əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkə vətəndaşları ilə hüquq bərabərliyi haq-

qında” (1962-ci il 118 №-li), “Əlillərin yenidən ixtisaslaşdırılması haqqında” (1955-ci il 99 №-li) Konvensiyalar daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatı bu məsələlər üzrə həm də bir sıra tövsiyələr qəbul etmişdir. Belə ki, “Əlillərin peşə reabilitasiyası və məşğulluğu haqqında” 168 №-li Tövsiyəsində (1983-cü il) göstərilir ki, əlillərin əmək və sosial inteqrasiyası və yenidən inteqrasiyası proqramları işlənilib hazırlanarkən modul təminatı, məişət reabilitasiyası daxil olmaqla peşə hazırlığının bütün formaları nəzərə alınmalıdır.

Bu məsələnin tədqiqi nəticədə belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, sosial xidmətin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin inkişafı hələ Azərbaycan Respublikasının sosial qanunvericiliyinə çox zəif təsir göstərir. Respublikamızdakı hazırkı vəziyyət göstərir ki, Konstitusiyanın 16-cı maddəsində təsbit edilmiş (I hissə) dövlətin xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalma vəzifəsi deklarativ xarakter daşıyır və dövlət hələ iqtisadi və sosial həyata səmərəli təsir vasitələrini və tədbirlərini müəyyən etməmişdir.

Hüquqa münasibətdə isə, S.A.İvanov haqlı olaraq göstərir ki, onun sosial təyinatı strateji məqsəddir. Taktiki məqsəd kimi hüququn vəzifələri “cəmiyyətin inkişafının konkret sosial-iqtisadi və siyasi şəraitindən asılı olaraq dəyişə bilər. Amma sosial təyinat dəyişməzdir” (3, s.16).

Hazırda Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik orqanı qarşısında Rusiya iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətlərini və vətəndaşlara sosial xidmətin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin nail olunmuş səviyyəsini adekvat surətdə əks etdirə biləcək normativ standartları axtarmaq və təsbit etmək problemi durur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qasimov A.M. Əmək hüququ: Dərslik. Bakı: «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2007.
2. Некрасов А.Я. Международный опыт социальной работы. М., 1994.
3. Иванов С.А., Лившиц Р.З., Орловский Ю.П. Советское трудовое право: вопросы теории М., 1978.
4. Социальная защита за рубежом: Великобритания, ФРГ, Франция, Швеция, США, Австралия. Под ред. М.Л.Зохорова. М.: 1993.
5. Социальное страхование и социальная защита: Доклад генерального директора МБТ МОТ на международной конференции труда. Женева: 1993.
6. Əliyev M.İ. Sosial təminatın beynəlxalq hüquqi tənziminin anlayışı. /Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 10-cu buraxılış. Bakı, Səda, 2004, s.412-419.
7. Международная организация труда. Конвенции и рекомендации. В 2-х томах, Женева: 1991.

Маис АЛИЕВ

**МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ
СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ**

Резюме

В этой статье автор исследует вопросы международного правового регулирования социального обслуживания. Он анализирует некоторые положения международных правовых актов и классифицирует их по разным критериям. Автор также исследует соотношения международных правовых актов с законодательством Азербайджанской Республики по социальному обслуживанию и выявляет ряд противоречий между международными актами и национальным законодательством. По мнению автора, обеспечения достойного уровня жизни каждому подтверждается в международных правовых актах и является обязанностью каждого государства.

Mais ALIYEV

**INTERNATIONAL LEGAL REGULATION
OF SOCIAL SERVICES**

Summary

In this article the author, investigated questions international legal regulations of social service. He analyzed the some people position of the international legal acts and classified them by different criteria. The author, also investigated parities of the international legal acts with the legislation of the Azerbaijan Republic on social service and has revealed a number the contradiction between the international acts and the national legislation. In opinion of the author, maintenance worthy the standard of living to everyone proves to be true in the international legal acts as a duty before all states.

DÖVLƏT QULLUĞU: ANLAYIŞI, MAHIYYƏTİ VƏ PRİNSİPLƏRİ*

Qulluq (служба) sözü Vladimir Dalın izahlı lüğətində aşağıdakı kimi göstərilir: istifadə etmə, xeyir, fəaliyyət, başqaları üçün həyat, xidmət, faydalı iş, qulluq etmək, qulluğa yaramaq, yararlı, faydalı olmaq, məqsəd üçün alət, vasitə olmaq, işin içinə, üstünə getmək, gərəkli, lazımlı olmaq (1, s.224).

Uzun müddət «**qulluq**» sözünə (termini, anlayışı) münasibət, əlaqə, vəzifə borcu, sədaqət, sadıqlıq, işgörməyə hazır olmaq, maraqları müdafiə etmək kimi baxılmışdır (2, s.93). Beləliklə, «qulluq» anlayışı çoxmənali olub, əsasən insanların fəaliyyət növüdür. Qulluq sözündən «dövlət qulluğu», «kütləvi qulluq», «hərbi qulluq», «mülki qulluq», «qulluqçu», «dövlət qulluqçusu» və s. terminlər yaranmışdır.

Sovet dövründə dövlət qulluğu problemləri geniş tədqiq edilməmiş və leqitimliyini – normativ təsdiqini tapmamışdır. Dövlət qulluğunun elmi-nəzəri cəhətdən tədqiqi 40-cı illərin sonlarında Studenikin S.S, Vlasov V.A. tərəfindən başlanmış 60-cı illərdə Petrov Q.İ., Paxomov İ.N., Manoxin V.M. tərəfindən daha da intensivləşdirilmişdir.

Hüquq nəzəriyyəçiləri dövlət qulluğu anlayışına «dövlətin funksiyalarının praktiki həyata keçirilməsi» (3, s.73), «sovet dövlət orqanlarında, dövlət müəssisələrində və idarələrində vəzifə başçıların öz funksiyalarını həyata keçirmələri» (4, s.199), «kommunizm cəmiyyətini qurmaq məqsədi ilə sosial və iqtisadi prosesdə dövlət rəhbərliyinin təşkili və funksiyalarının yerinə yetirilməsindən ibarət olub, xalq deputatları sovetinin tabeliyində olan dövlət aparatında vəzifəyə görə haqqı ödənilən fəaliyyət» (5, s.78) «sosialist və kommunist cəmiyyətinin qurulması məqsədi ilə dövlətin vəzifə və funksiyalarının praktiki və bilavasitə həyata keçirilməsində dövlət orqanlarında və başqa dövlət idarələrində şəxsi heyətin və dövlət qulluqçularının özlərinin fəaliyyətinin təşkili və hüquqi tənzimlənməsində sovet sosialist dövlətinin fəaliyyətinin birtərəfli hissəsi (6, s.10) kimi baxmışlar.

Beləliklə, sovet dövründə səslənən dövlət qulluğu anlayışı aşağıdakı kimi səciyyələndirilirdi: **Birinci** praktiki olaraq dövlət müəssisə, idarə və təşkilatlarda, həmçinin dövlət orqanlarında əmək müqaviləsi ilə vəzifə tutan şəxslərin fəaliyyəti dövlət qulluğuna aid edilirdi. Dövlət qulluğu öz məzmununa görə müəyyən mənada «dövlət və ictimai təşkilatlarda vəzifə tutan şəxslərin əmək haqqına görə idarəetmə fəaliyyəti göstərən insanların sosial-mədəni xidmətini həyata keçirmək və ya bu xidmətdə iştirak etmək» (7, s.39) kimi başa düşülən ümumi qulluğa uyğun baxılmışdır. **İkinci**, bu anlayış Sovet dövrü üçün mövcud olmuş dövlət qulluğu haqqında təsəvvürü düzgün əks etdirirdi; **Üçüncüsü**, dövlət qulluğunun bu məzmununda xüsusiyyətləri çoxlu alim və praktiklərin şüurunda möhkəm yer tutmuş və onları daimi təkrarlamışlar; **Dördüncü**, dövlət qulluğu haqqında o dövrdə yaranmış bu işçi model yeni dövlət qulluğunda islahatlar aparılarkən maneyə çevrilmişdir.

90-cı illərin əvvəllərində cəmiyyətdə başlamış demokratikləşmə prosesi dövlət qulluğuna da yeni prizmadan baxılmasına şərait yaratmışdır. Bu dövrdə, keçmiş sovet respublikalarında dövlət qulluğu sahəsində islahatlar başlanmış və müvafiq qanunlar qəbul edilmişdir. Məsələn, Belarus Respublikasının «dövlət aparatında qulluğun əsasları» qanunu (1993), Ukrayna Respublikasında «dövlət qulluğu haqqında» qanun (1993), Ru-

* Məqalə hüquq elmləri namizədi M.Seyidov tərəfindən çapa məsləhət bililib.

siya Federasiyasında «RF dövlət qulluğunun əsasları» haqqında qanun (1995), Azərbaycan Respublikasında «dövlət qulluğu haqqında: qanunlar (2000) qəbul olunmuşdur. Bu qanunlar dövlət qulluğunun hüquqi tənzimlənməsinin əsaslarını təşkil etmiş, sonrakı qəbul olunmuş normativ-hüquqi aktların mahiyyətini dəyişmiş, dövlət qulluğunun inkişafına təsir göstərmişdir.

İslahatlar dövründə görkəmli alimlər Atamançuk Q.V., Manoxin V.M., Rozenbaum O.A. və başqaları dövlət qulluğuna dair müxtəlif konsepsiyalar irəli sürmüşlər. Hüquqşünas alimlərin iştirakı ilə təşkil olunmuş hökumət komissiyaları xarici ölkələrin təcrübəsini nəzərə almaqla dövlət qulluğu haqqında müvafiq orqanlara layihələr təqdim etmiş və bu layihələrdə dövlət qulluğunun bütün aspektləri ilə yanaşı **dövlət qulluğu** anlayışına da münasibət bildirilmişdir. Onlar: «dövlət qulluğunu»; «dövlət orqanları, təşkilatları, idarə və müəssisələrində vəzifə tutan, dövlət büdcəsi hesabına əmək haqqı ödənilən şəxslərin peşəkar fəaliyyəti» (8, s.53); «xalq və dövlət maraqlarını ifadə və müdafiə edən, ona qulluq göstərən, dövlət orqanlarında vəzifə tutan, əmək haqqı dövlət büdcəsindən maliyləşən şəxslərin peşəkar fəaliyyəti» (9, s.58); «dövlətin məqsəd və funksiyalarının cəmiyyətdə həyata keçirilməsi dövlət aparatında vəzifə borclarını və səlahiyyətlərini praktiki yerinə yetirilməsi» (10, s.2) də – «RF Konstitusiya və digər qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq dövlətin məqsəd və funksiyaların reallaşmasında dövlət qulluqçularının vəzifə səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi» (11, s.61) kimi baxılırdı.

Bu layihələrdə aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür: **Birinci**, əsas dövlətin məqsəd və funksiyaları ilə əlaqəli olan dövlət qulluğunun mahiyyətinə yox, dövlət qulluqçularının status məsələsinə yönəlmişdir; **İkinci** – dövlət qulluğunda Sovet dövründə mövcud olan vəziyyət saxlanılır, əvvəlki kimi, hər bir dövlət orqanında adi muzzdlu əmək fəaliyyət göstərir;

«Rusiya Federasiyasında dövlət qulluğunun əsasları haqqında» qanunda (1995) **dövlət qulluğu** «dövlətin orqanlarının səlahiyyətlərinin icrasını təmin etmək üçün peşəkar fəaliyyət» kimi baxılır (12, s.30-31). Qanunda dövlət vəzifələrini tutan şəxslərin dövlət-hakimiyyət səlahiyyətlərinin xarakterinə və həcminə görə «A», «B» və «V» kateqoriyalara bölürlər. «A» kateqoriya vəzifələri ali dövlət vəzifələri (siyasi vəzifə) olmaqla dövlət qulluğuna aid edilmir. «B» və «V» kateqoriya vəzifələr inzibati vəzifələrə daxil edilir və onları tutan şəxslərin fəaliyyəti peşəkar xarakter daşımaqla «A» kateqoriya vəzifələri tutmuş şəxslərin səlahiyyətlərinin icrasını təmin edirlər. Bununla da dövlət qulluğu dövlətə və cəmiyyətə yox, ali dövlət vəzifəsi tutan şəxslərin qulluğuna çevrilir. Həqiqətdə isə dövlət qulluğu ictimai əhəmiyyətli peşəkar fəaliyyət olmaqla dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsinə yönəldilməlidir.

«RF dövlət qulluğu sistemi haqqında» qanunda (2003) dövlət qulluğu «dövlət hakimiyyət orqanlarının və Konstitusiya ilə müəyyən olunmuş vəzifələri tutmuş vəzifəli şəxslərin səlahiyyətlərinin icrasını təmin etməkdə RF vətəndaşlarının peşəkar qulluq fəaliyyəti» (13, s.3) kimi göstərilir. Burada dövlət qulluğu aşağıdakı əlamətlərlə səciyyələnir: **Birinci** – dövlət qulluğundakı fəaliyyət dövlət fəaliyyətidir; **İkinci**, dövlət vəzifələri tutan şəxslərin dövlət hakimiyyət xarakterli səlahiyyətlərinin icrasını təmin edən dövlət fəaliyyətinin bir hissəsidir; **üçüncü**, dövlət qulluqçularına qoyulmuş xüsusi tələblərə cavab verən peşəkar xarakterli fəaliyyətdir (14, s.132). Beləliklə, qulluq ayrı-ayrı dövlət orqanlarına, ali vəzifəli şəxslərə yox, dövlətə, dövlətin və cəmiyyətin maraqlarına xidmət edir.

«Dövlət qulluğu haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununda dövlət qulluğu Konstitusiya və digər qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq dövlətin məqsədlərini və funksiyalarını həyata keçirilməsi sahəsində dövlət qulluqçularının öz vəzifə səlahiyyətlərini yerinə yetirməsi» kimi baxılır (15, s.3). Bu anlayışda mübahisəli məqam dövlət orqan-

larında fəaliyyət göstərən şəxslərin fəaliyyətində peşəkarlıq elementinin olmamasıdır. Bütün ölkələrin qanunvericiliyin dövlət qulluğu peşəkarlıq prinsiplərindən baxılır. Məsələn, Ukrayna Respublikasının müvafiq qanununda dövlət qulluğu «dövlətin məqsəd və funksiyalarını praktiki həyata keçirən, dövlət vəsaiti hesabına əmək haqqı alan, dövlət orqanlarında və dövlət aparatında vəzifə tutan şəxslərin **peşəkar fəaliyyət kimi** göstərilir» (1-ci maddə).

Məlumdur ki, inzibati vəzifə tutan hər bir şəxs vəzifə ierarxiyasında vəzifələrin təsnifatı üzrə dərəcə və sinifin artırılmasına yalnız peşəkar fəaliyyətlə nail ola bilər.

«Siyasətin idarəetmədən ayrılması» doktrinasına görə hər hansı bir dövlət hakimiyyəti orqanının bir-birindən fərqləndirən iki əsas funksiya var. **Birinci**, siyasi funksiya, yəni dövlət aparatının və onun ayrı-ayrı hissələrinin fəaliyyətində ümumi istiqamətləri və konkret məqsədləri müəyyən edir; **İkinci**, idarəetmə funksiyası və ya qəbul olunmuş qərarlar həyata keçirilir. Birinci funksiyanı siyasi vəzifə tutan şəxslər, ikinci funksiyanı inzibati vəzifə tutan peşəkarlar yerinə yetirir. Hakimiyyətin dəyişməsi ilə birincilər dəyişilir; peşəkarlar isə fəaliyyətini davam etdirir. Bu doktrinaya görə siyasi rəhbərlərin dəyişməsi idarəetmə aparatının fəaliyyətinə təsir etməməlidir (16, s.37).

Dövlət qulluğu sahəsində siyasətin idarəetmə fəaliyyətinə təsiri öz tədqiq olunmuş problem kimi qalır. Cəmiyyətdə siyasi münasibətlər fəaliyyətin – xüsusən növünün – siyasi fəaliyyətin yaranmasını şərtləndirir. Siyasi fəaliyyətin mahiyyəti, siyasəti müəyyən etməkdə ictimai tələblərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar strateji məqsəd və vəzifələrin formalaşmasında özünü göstərir. Öz növbəsində siyasətin həyata keçirilməsində mühüm fəaliyyət sahəsi – idarəetmədir və orda fəaliyyət göstərən inzibatçılar, məmurlar, bürokratlardır. Siyasi fəaliyyətlə idarəetmə fəaliyyəti, siyasətçilərlə inzibatçılar arasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır.

Oxşar cəhətləri: **birinci** hər ikisi əhəmiyyətli fəaliyyət olmaqla cəmiyyətə xidmət edir, iqtisadi inkişaf məsələsini həll edir, bütün cəmiyyətin maraqlarını qoruyur; **İkinci**, bu fəaliyyətlərin biri digərisiz mümkün deyil, yəni siyasət idarəetməsiz gücsüzdür, idarəetmə fəaliyyəti siyasətsiz məzmunuzdur. Siyasət yalnız idarəetmə mexanizmin köməyi ilə məqsədlərə çatır; **üçüncü**, hər iki fəaliyyət arasında üzvü bağlılıq mövcuddur.

Fərqli cəhətlər: a) demokratik cəmiyyətdə siyasətçilərlə, administratorların hakimiyyətlərinin müxtəlif sosial mənbəyinə görə; b) siyasi və inzibati vəzifələri əldə etmək yollarına görə; v) bu fəaliyyətlərin məzmununa görə. Siyasi fəaliyyətin məzmunu, məqsəd və vəzifələrini formalaşdırmaq, müəyyən siyasi kursu hazırlamaq, idarəetmə fəaliyyətinin məzmunu siyasəti həyata keçirməkdir; g) hər iki fəaliyyətin nəticələrinə, məsuliyyətin səviyyəsinə görə siyasətçilər öz kursunu müdafiə etməklə, onun məzmununa, onun ictimai tələblərə cavab verməsinə görə məsuliyyət daşıyır. İdarəetmə aparatı işçiləri, peşəkarlar, karyer məmurları düzgün kursa görə yox, onun səmərəli yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyət daşıyır; d) hər iki fəaliyyətə nəzarət forması müxtəlifdir. Siyasətçilərin fəaliyyətinə əsas nəzarət forması **ictimai nəzarətdir**. Məmurların fəaliyyətinə əsas nəzarət forması inzibati nəzarətdir; e) siyasətçilərin və administratorların hüquqi statusunun müxtəlifliyi onların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində özünü göstərir (16, s.27-30).

«Dövlət qulluğu haqqında» qanunda (2000-ci il) siyasi vəzifələrə dövlət qulluğuna daxil edilmiş, bu qanuna edilmiş əlavə və dəyişiklərdə (2002) siyasi vəzifələr dövlət qulluğu tərkibindən çıxarılmışdır. Beləliklə, siyasi vəzifə tutanlar dövlət qulluqçusu sayılmır, onlar xüsusi hüquqi statusa malik olur və səlahiyyətləri konstitusiya və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət qulluğu mütləqiyyət erasında dövlətin funksiyalarını onun adından həyata keçirən daimi fəaliyyət forması kimi meydana gəlmişdir. Respublikanın idarəçilik forması genişləndikcə dövlət qulluğu, bütün cəmiyyətə qulluq **kütləvi**

qulluq kimi baxılmağa başlanılır. XX əsrin sonlarında çox ölkələrdə **kütləvi qulluğun** özəl bölmədə **menedjmentə** yaxınlaşan kütləvi qulluğun **menedjeral modeli** inkişafını tapır. Kütləvi qulluğun digər bir növü **mülki qulluqdur**. Mülki qulluq ilk dəfə XVIII əsrin sonlarında İngiltərənin Vest-hind koloniyasında mülki heyəti hərbi qulluqdan ayırmaq üçün istifadə edilmişdir.

Xarici ölkələrin qanunvericiliyində kütləvi qulluğa: a) dövlət idarəetmə aparatında qulluq; b) yerli özünüidarəetmə orqanlarında qulluq; v) dövlət idarə və müəssisələrində qulluq daxildir.

Beləliklə, dövlət qulluğu kütləvi qulluğun bir hissəsi kimi özünü göstərir.

Sovet hüquq ədəbiyyatında xarici ölkələrin «**kütləvi qulluq**» (publik servise) anlayışı təhrif olunaraq dövlət qulluğu kimi tərcümə olunmuşdur.

Qərb ölkələrinin qanunvericiliyində kütləvi qulluq iki əsas aspektdən baxılır: bir tərəfdən formal, təşkilati mənada – administrasiya tərəfindən idarə olunan müəssisə kimi (le servise public), başqa tərəfdən **maddi funksional mənada** – ictimai əhəmiyyətli tələbatın təminatına istiqamətlənmiş fəaliyyət kimi (la fonation publicac) baxılır (17, s.478-479).

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək **dövlət qulluğuna «dövlət orqanlarında təsis edilmiş dövlət vəzifələrinin bilavasitə icrası ilə dövlətin məqsəd və funksiyalarının həyata keçirilməsində vətəndaşların praktiki və peşəkar fəaliyyəti» kimi baxmaq olar**. Bu anlayışın üstünlüyü onun kompleks məzmunudur. O üç elementi: dövlətin, dövlət aparatının və dövlətin məqsəd və funksiyalarının həyata keçirilməsində dövlət orqanlarında dövlət vəzifələrinə görə vətəndaşların əsas fəallığında müəyyən olunur.

Dövlət qulluğunun praktiki təşkili və əsas funksiya göstərməsi üçün ideya və müddəaları müəyyən edən **prinsiplərə** əsaslanır. Prinsipin mənası qanunvericilikdə təsbit olunan, nəzəri və praktiki fəaliyyətdə tətbiq olunan, elmi mövqedən dərk və ifadə olunan insanların həyat fəaliyyətində müəyyən qanunauyğunluq, münasibətlərin və qarşılıqlı əlaqələrin ifadəsidir (18, s.137).

Dövlət qulluğunun yaradılmasında **hüquqi** və **təşkilati** prinsiplər mühüm əhəmiyyət daşıyır. **Hüquqi prinsiplər** konstitusiya və digər qanunvericilik aktlarında müəyyən olunur. **Təşkilati prinsiplər** dövlət qulluğunun funksiya göstərməsi mexanizmində əks orlunur. Bu prinsiplər qarşılıqlı əlaqəli olmaqla, biri digərini tamamlayır.

Dövlət qulluğunun prinsiplərinin əsasını Konstitusiya prinsipləri tutur. Dövlət qulluğu üçün aşağıdakı Konstitusiya prinsipləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir: **Birinci**, xalq hakimiyyəti və dövlətin əsas məqsədlərini əks etdirən AR Konstitusiyasının preambulasında bəyan edilən niyyətlərdir; **İkincisi**, dövlət qulluğunun özəyi sayılan, dövlətin mahiyyətini, hakimiyyətin bölgüsünü aşkarlayan prinsiplər; **Üçüncüsü**, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarında əks olunan cəmiyyətin təşkili əsaslarına aid prinsiplər; **Dördüncü**, dövlət hakimiyyətinin təşkili və funksiya göstərməsini müəyyən edən prinsiplər.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, yalnız konstitusiya prinsipləri əsasında lazımi səviyyədə yaradılmış dövlət qulluğu konstitusiya quruluşunun müdafiəsini, vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olunmasını, hüquqi dövlət yaradılmasını təmin edə bilər.

«Dövlət qulluğu haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununda əsas prinsiplərə: qanunçuluq; Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyət hüquqlarının müəyyən edilməsi; dövlət orqanlarına və dövlət qulluqçularına nəzarət və onların hesab verməsi; yuxarı dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxsləri öz səlahiyyətləri hüduqlarında qəbul etdikləri qərarların dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən mütləq yerinə yetirilməsi; bütün vətəndaşların və vəzifəli şəxslərin dövlət qulluqçularının qanuni tələblərini icra etməyə və qanuni hərəkətlərini müdafiə etməyə borclu olması; dövlət qulluğuna girməyin şəffaflığı; vətəndaşların dövlət qulluğuna müsabiqə əsasında girməsi; vətəndaşların öz qabiliyyətlərinə, xidməti nailiyyətlərinə və

peşə hazırlığına uyğun olaraq dövlət qulluğunun hər hansı vəzifəsini tutmaqda hüquq bərabərliyi; irqindən, millətindən, dilindən, cinsindən, sosial məişətindən, əqidəsindən, ictimai birliklərdə mənsubiyyətindən, habelə qulluqçuların işgüzarlıq keyfiyyətlərinə dəxli olmayan başqa səbəblərdən asılı olmayaraq dövlət qulluqçularının sosial və hüquqi müdafiəsi, onların özləri və ailələri üçün ləyaqətli yaşayış səviyyəsinin təmin edilməsi; qulluq borcunun yerinə yetirilməsi üçün dövlət qulluqçusunun hərəkətlərinə görə dövlət orqanlarının cavabdehlik daşması daxildir (4-cü maddə).

Baxrax D.N. dövlət qulluğu prinsiplərini qruplaşdıraraq dörd əsas prinsipə bölür. Onlar: **qanunçuluq, demokratizm, professalizm və sosial hüquqi müdafiə** prinsipidir.

Qanunçuluq prinsipinə: a) konstitusiyanın başqa hüquqi aktlardan üstünlüyü; b) insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının prioritetliyi; v) yuxarı orqanın və vəzifəli şəxslərin qanunu qərarlarının məcburiliyi daxildir.

Demokratizm prinsipinin mühüm təzahürünə:

a) qulluqçuların fəaliyyətinin vətəndaşların, cəmiyyətin, dövlətin maraqlarına tam və daimi uyğunluğu; b) dövlət qulluğuna vətəndaşların bərabər girmək hüququ; v) dövlət qulluğunu həyata keçirməsində aşkarlıq; g) dövlət hakimiyyətinin qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinə bölünməsi daxildir.

İdarəetmə fəaliyyəti **professionalizmi** tələb edir. **Birinci**, səriştəlilik nə qədər yüksəkdirsə, işçidə o qədər bilik və təcrübə artıq olur; **ikinci** icra hakimiyyətindən həyata keçirmək üçün təşkilatçılıq qabiliyyəti tələb edilir; **Üçüncü**, idarəetmə fəaliyyəti əməli olaraq, gündəlik yaradıcı xarakter tələb edir ki, onunla da fasiləsiz, məvacib olmaqla professional məşğul olunmalıdır; **dördüncü**, İcra hakimiyyətinin funksiya göstərməsi dəqiq, intizamlı, vaxtında yuxarı orqanın tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini tələb edir.

Dövlət qulluğunda **professionalizm prinsipinə** şərti olaraq aşağıdakılar daxildir: a) İşçilərin səriştəliliyi; b) funksiyaların, əməliyyatların sistematik, müntəzəm yerinə yetirməsi, qulluq münasibətlərin sabitliyi; v) öz əməyinə görə müntəzəm məvacib almaq; q) dövlət qulluğunun siyasi neytrallığı; d) dövlət qulluqçusunun loyallığı; e) vəzifə borclarının yerinə yetirilməməsinə və ya lazımı qaydada yerinə yetirilməməsinə, qərarların keyfiyyətsiz hazırlanması və qəbul edilməsinə məsuliyyət.

Qulluqçuların sosial və hüquqi müdafiəsi prinsipinə: a) onların əməyinin nüfuzunun artırılması; b) İxtisasın, stajın artırılması ilə birlikdə əmək haqqının artırılması; v) normal əmək şəraitinin yaradılması; g) yüksək təqaüdə təminat verən dövlət sığortası; d) qulluq perspektivini təmin etmək (20, s.15-18) daxildir.

Yalnız bu prinsiplərə əməl etməklə dövlət qulluğunun səmərəliliyinə nail olmaq olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. В.Даль. Тольковый словарь живого великорусского языка. М. Русский язык, 2-е изд. 1982.
2. Атаманчук Г.В. Сущность государственной службы. М, РАГС, 2003.
3. Студеникин С.С. Советская государственная служба. В сб. Вопросы Советского административного права. МАН ССР, 1948.
4. Петров Г.И. Советское административное право, Часть общая, ЛГУ, 1960.
5. Пахомов И.Н. Советская государственная служба. Киев, 1964.
6. Монохин В.М. Советская государственная служба. М., Юрид.лит.1966.
7. Бах: Бахрах Д.Н. Советская служба: понятие, принципы, виды. В кн: СССР и ГДР: Государственная служба. М., 1986.
8. Атаманчук Г.В. Сущность Государственной службы... М, РАГС, 2003.

9. Атаманчук Г.В. Сущность государственной службы...
10. Вестник Государственной службы. М., 1992.
11. Атаманчук Г.В. Сущность государственной службы...
12. Государственная служба: сборник нормативных документов. М, Дело, 1999.
13. Парламентская газета 2003, 31 мая № 98.
14. Государственная службы. Учебник (Под ред. В.Г.Игнатова) М-Ростов на Дону, 2004, с.132.
15. «Dövlət qulluğu haqqında» B, hüquqi ədəbiyyat, 2001.
16. Новиков А.В. Провоаемые формы организации государственной службы в США М., Юрид.лит., 1974.
17. Лытов Б.В. Государственная служба: управленческие отношения. М, РАГС, 2006.
18. Ведель Ж. Административное право Франции. М, 1973.
19. Атаманчук Г.В. Указ соч...
20. Бахрах Д.Н. Государственная служба: основные понятия ее составляющие, содержащие принципы. Государство и право 1996, № 13.

Али РЗАЕВ

ГОСУДАРСТВЕННАЯ СЛУЖБА: ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ И ПРИНЦИПЫ

Резюме

В статье рассматриваются мнения ученых-юристов советского и постсоветского периода XX века о понятии государственной службы, содержится анализ сущности государственной службы, суть доктрины “отделения политики от управления”, влияние политики на управленческую деятельность, складывающихся в сфере государственной службы.

Анализируются общие принципы государственной службы и выделяются четыре группы основных принципов: законность, демократизм, профессионализм и социально-правовая защищенность.

Ali RZAYEV

GOVERNMENT SERVICE: THE NOTION, THE ESSENCE AND THE PRINCIPLES

Summary

The article considers the opinions of jurisprudents of soviet and post-soviet period XX century regarding the government service, contains the analysis of the essence of government service, the main point of the doctrine is “separation of politics from the governing”, the influence of politics on administrative activities in the sphere of government service.

The article analyzes common principles of government service and distinguishes four groups of basic principles: legitimacy, democratism, professionalism as well as social and legal proofness.

Miraferim SEYİDOV

*AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar
İnstitutunun «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi.
Konstitusiyaya hüququ» şöbəsinin
böyük elmi işçisi, h.e.n.*

ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA QANUNVERİCİLİYİN TƏKAMÜLÜ PROSESİ*

Erkən orta əsrlər dövründə həm Atropatena, həm də Albaniyada hüququn və qanunvericiliyin əsas mənbələri yerli adətlərlə yanaşı Avesta, Matikan, Qaxnamak, «Tanserin məktubu», kilsə qanunları, çar fərmanları olmuşdur. Bu hüquq mənbələri arasında ən geniş yayılmışı təbii ki, Avesta idi. Avesta zaman-zaman dəyişikliklərə, əlavələrə məruz qalsa da, nəinki Azərbaycanın, Şərqi və hətta Qərbi siyasi fikrinin, hüquq institutlarının formalaşmasına, qanunvericiliyin təşəkkül tapmasına böyük təsir göstərmişdir. Zərdüştilik təlimində müqəddəs adlandırılan qanun ədalət prinsipi ilə əhatə olunan və cəmiyyətdə təşəkkül tapan adətlərə müvafiq olan fərdi qayda-qanunların məcmusundan ibarət idi. Hüququn fərdi xarakter daşması isə, hər bir insandan tək olan Allahın hökmü ilə verilən qanunlara əməl etməyi tələb etməsilə bağlı idi. Avestada müqəddəs qanunun əsasında duran ədalət prinsipi şər qüvvələrə və insan tərəfindən törədilən hər hansı bir zorakılığa qarşı çevrilmişdir. Məhz bu prinsip hökmdarların verdiyi qanunlarda, fərmanlarda, ümumiyyətlə o dövrün qanunvericiliyində bariz şəkildə əks olunmuşdur. Avestada ifadə olunmuş qanun və qanunvericiliklə bağlı ideyalar və onların ideoloji əsasını təşkil edən etik və maarifçi elementlər erkən feodalizm dövründə qabaqcıl siyasi və hüquqi fikirlərin yeni məzmun kəsb etməsində mühüm rol oynamışdır. Tərəddüd etmədən demək olar ki, erkən feodalizm dövründə Azərbaycanda meydana gəlmiş müxtəlif dini-fəlsəfi cərəyanlar, ictimai-siyasi hərəkatlar, qanunyaratma və qanunvericilik zərdüştilik təliminin ideyalarından bəhrələnmiş, sonrakı dövrlərdə müvafiq qanunvericiliyin formalaşmasına, həmçinin onların humanist məzmununda inkişafına güclü təkan vermişdir (1, s.47-48).

Tədqiq edilən dövrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi quruluşu, hüquq institutları haqqında VI əsrə aid edilən «Tanserin məktubu»dur. Bu hüquq abidəsi Sasani imperiyasının ictimai vəziyyəti ilə tanış olmağa imkan verir. «Tanserin məktubu»nda əsasən ictimai quruluş, mövcud zümrələr, silklər diqqət mərkəzinə çəkilir. «Tanserin məktubu»nda göstərilən zümrələri tam əsasla sasani cəmiyyətinin bir hissəsi olan Atropatenaya da aid etmək olar. Bu zümrələr aşağıdakılardır: 1) Əshabi-din, yəni ruhanilər. Bu zümrəyə hakimlər, din xadimləri, tərbiyəçilər (müəllimlər) daxil idilər. 2) Hərbçilər. Bu zümrəyə peşəkar səviyyədə hərbi işlə məşğul olan adamlar, atlılar və piyadalar aid edilirdilər. 3) Mirzələr və ya katiblər. Bu zümrəyə bilavasitə mirzələrlə yanaşı, müxtəlif səpkili məmurlar, tərcüməçilər, salnaməçilər, şairlər və münəccimlər aid edilirdilər. 4) Bu zümrəyə yer üzündə maddi nemətləri yaradan adamlar-əkinçilər, çobanlar, ticarətçilər və müxtəlif peşə sahibləri aid edilirdilər. (2, s.72.) «Tanserin məktubu»nda dövlət hakimiyyətinin xarakteri və idarəçilik məsələlərinə toxunulmuşdur. Məktubda göstəriləyinə görə, qeyri-məhdud monarxiya idarəçilik forması mövcud olmuş, hakimiyyət irsi xarakter daşmışdır. Azərbaycanın Sasani imperiyasının tərkibində olduğu dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti haqqında məlumat verən mənbələrdən biri də «Minoke

---

* Məqalə hüquq elmləri namizədi A.Quliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

xor» kitabıdır. Müəllifi anonim olan bu kitabda müxtəlif tövsiyəedici fikirlər əks olunmuşdur (3, s.51.).

Erkən orta əsrlər dövrünün ən mühüm adidələrindən biri də «Matikan hezar dadestan» dır. («Min məhkəmə qərarları») Matikan qaynaqlarda və elmi ədəbiyyatda Sasani Qanunnaməsi adı ilə də tanınır. VII əsrə aid edilən bu sənəd feodal münasibətlərinin formalaşdığı və inkişaf etdiyi dövrdə Azərbaycanın hüquq və qanunvericiliyinin öyrənilməsi üçün mühüm mənbələrdən biridir. «Matikan» hüququn müxtəlif sahələrini, məhkəmə icraatını əhatə edən hüquqi normalardan ibarətdir. Burada təxminən minə yaxın məhkəmə qərarları toplansa da, sənəd sistemləşdirilmiş bir toplu şəklində tərtib edilməmişdi. «Min məhkəmə qərarları kitabı» 620-ci ildə hakimlər üçün təcrübə tövsiyələri qismində tərtib edilmişdi. Həmin «Qanunnamə» Sasanilər dövrünün hüquqi topluları cəminin yeganə nümunəsidir (4, s.61). «Qanunnamə» də mövcud olan hüquqi normalar ailə münasibətləri, nigahın formaları, müqavilələrin bağlanması şərtləri, məhkəmə icraatının təşkili kimi məsələləri əhatə edir. «Qanunnamə» də cəmiyyətin bölündüyü silklər haqqında məlumat verilir və ən yüksək zümrənin nümayəndələri kimi kahinlərin (məbedlər) mövqeyi xüsusi qeyd edilir. Ayrıca bir fəsil «Məbedlərin funksiyaları» adlanır və burada onların hüquq və vəzifələrindən danışılır, göstərilir ki, şahənşah Qubad dövründə hətta məbədlərə şəxsi möhür verməyə başlamışdılar.

«Qanunnamə» də məhkəmə sistemi və məhkəmə icraatı ilə əlaqəli şəxslərin hüquq və səlahiyyətləri müəyyən edilir, inzibati hüquqla bağlı bir sıra normalar irəli sürülür, mülki hakimlər, hərbcilər, mirzələr, əkinçilər, maldarlar, sənətkarlar və digər təbəqələr haqqında müxtəlif səpkili məlumatlar verilir. Beləliklə, III-VII əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olmuş hüquqi abu-havanın və qanunçuluğun xarakteristikası üçün «Min məhkəmə qərarları kitabı»nın böyük əhəmiyyəti vardır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi mitropolit İşoboxt tərəfindən tərtib edilmiş və Sasanilərin hüquq normalarını əks etdirən Suriya hüquq toplusu, habelə Sasanilər dövrünün yəhudi dini-hüquqi abidələrində ehtiva olunan mühüm normativ məlumatlar böyük hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Babil Gemarası¹ müəlliflərinin Sasani dövlətinin hüquq normalarına, şah fərmanlarına və qanunlarına ardıcıl surətdə istinad etmələri, Mesopotamiya yəhudilərinin (reş-qaluta) icma başçılarından² «fars qanunları» ilə mühakimə etmələrinə dair göstəriş, həmçinin o dövrdə mühüm siyasi-hüquqi əhəmiyyətə malik olmuş və ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində müstəsna rol oynamış Babil Talmudunun yaradıcılarından biri, Naqardei şəhərinin baş hakimi, həkim və astronom Mar Samuil Yarhinay (254-cü ildə ölmüşdür) tərəfindən «Dövlətin qanunu qanundur» qərarının bəyan edilməsi belə bir fikir irəli sürməyə imkan verir ki, şahənşahların qanunvericilik aktları bütün vilayətləri, o cümlədən də Azərbaycan üçün əsas normativ aktlar hesab olunmuşdur (4, s.49).

Atropatənadan fərqli olaraq, Albaniyada xristianlıq rəsmi dövlət dini statusuna qalxdıqdan sonra, tədricən bu dinin ehkamlarına əsaslanan mənbələr də meydana çıxmağa başladı. Alban çarı III Vaçaqan tərəfindən çağırılmış Aquen kilsə yığıncağının qəbul etdiyi qərarlar Azərbaycanda hüquq və qanunvericilik mənbəyi kimi mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın hüquq tarixinin, xüsusilə, onun mühüm institutlarından olan cinayət hüququ və bu sahədə mövcud olmuş qanunvericilik tarixi ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi baxımından Aquen kanonlarının tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aquen kilsə kanonları erkən orta əsrlər Albaniyasının bizim dövrümüzdə gəlib çatmış yeganə siyasi-hüquqi sənəddir. Vaçaqanın bu yığıncağı çağırmaqda məqsədi kilsə, əsilzadələr və qara

¹ «Gemara» - təlim mənasını verir - Mesopotamiya yəhudiləri tərəfindən III-V əsrlərdə tərtib edilmişdir.

² Mesopotamiyada əhalinin əksəriyyətini təşkil edən yəhudilər şahənşahın himayəsi altında özünüidare hüququna malik idilər.

camaat arasında baş verən münaqişə və çəkişmələri həll etmək idi. Aqven kanonları Alban cəmiyyətinin strukturu, dünyəvi və kilsə iyerarxiyası, alban əyanlarının və kilsə xadimlərinin hüquqi vəziyyəti, torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə qaydaları, icma idarəçiliyi haqqında çoxcəhətli və qiymətli bir mənbədir. Aqven qanunlarının qəbul edilməsi ərəfəsində Albaniyada kilsənin mənafeyini ifadə edən kanonik normalar, Bibliyanın tərcüməsi, böyük kilsələrin bütün xristian ölkələri üçün məcburi qüvvəyə malik olan kanonik qaydaları (325-ci il Nikey kilsə qaydaları, 381-ci il Konstantinopol kilsə qaydaları, 431-ci il Efes kilsə qaydaları), yerli kilsənin qəbul etdiyi qərarlar mövcud idilər. 487-488-ci ilin yanvarında çağırılmış kilsə məclisində qəbul edilmiş kanonik xarakterli bu qərarlar 21 maddədən ibarətdir.

F.Məmmədova Aqven kanonlarını tarixi, siyasi, qismən də hüquqi baxımdan şərh edərək onları şərti olaraq dörd qrupa ayırır:

1. Ruhanilərə aid olan kanonlar (1, 2, 6, 7, 9, 15, 16-cı maddələr). Bu kanonlarda kilsə xadimlərinin hüquq və vəzifələri, qanun pozuntusuna yol vermiş xidmətçilər üçün cəzaları müəyyən edilməklə yanaşı, ümumiyyətlə kilsə iyerarxiyasının əsası qoyulur.

2. Ruhanilərlə dünyəvi əyanlar arasında münasibətləri tənzimləyən kanonlar (3, 17, 18, 20, 21-ci maddələr). Bu kanonlarda isə dünyəvi feodalların-azatların sərbəstliyi müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırılır, əksinə, ruhanilərin hüquqları genişləndirilir ki, bu da xristian kilsəsinin dövlətdə və cəmiyyətdə mövqeyinin gücləndirilməsi ilə əlaqədar idi.

3. Ruhanilərlə dünyəvi şəxslər arasındakı münasibətləri tənzimləyən kanonlar (3, 4, 5, 17, 18, 19-cu maddələr) Bu maddələrdə əsas diqqət kilsə xadimlərinin maddi təminatına yönəldilmişdir, kilsə xeyrinə yığılan əsas vergilərin növləri və miqdarı müəyyən edilmişdir.

4. Sırf hüquqi xarakterli kanonlar (ailə-nigah hüququ normaları - 10, 11- ci maddələr; cinayət hüququ normaları – 8, 11, 12, 13, 14-cü maddələr). Sadalanan maddələr Aqven kanonlarında mövcud olan azsaylı sırf hüquqi maddələrdir. (5, s.161.) Maddələrin təsnifat meyarı kimi hüquq münasibətlərinin subyektləri əsas götürülsə, qanunnamənin yuxarıda verilmiş ilk üç qrupunda subyektlər arasındakı münasibətlərin kanonik hüquq normaları ilə nizama salındığını əsas götürsək, onda kanonik hüquq mənbəyi kimi qanunnamənin maddələrinin sırf hüquqi xarakterli normalara və digər münasibətləri tənzimləyən normalara bölgüsünə lüzum qalmadığı aşkar görünür.

Aqven kilsə məclisində qəbul edilmiş kanonların tədqiqi göstərir ki, onlar dövlət hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə, feodal özbaşınalığının məhdudlaşdırılmasına, sadə insanlarla əyanlar və din xadimləri arasında münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəldilmişdi.

Qanunnamədə mülki hüquq normalarına az yer verilmişdir. Bir sıra mütəxəssislər bunu mülki hüquq münasibətlərinin başlıca olaraq adət hüququ əsasında nizama salınması ilə izah edirlər.¹ Qanunnaməyə əsasən, ictimai münasibətlərin geniş dairəsi cinayət hüququ normaları ilə tənzim edilirdi. Burada başlıca olaraq, cinayət hesab edilən əməllər və onlara görə nəzərdə tutulan cəzalar müəyyən olunurdu. Cinayət kimi nəzərdə tutulan əməlləri obyektinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) Din və ictimai qaydalar əleyhinə olan cinayətlər (11, 12, 13-cü maddələr);
- 2) Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər (6-cı maddə);
- 3) Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər (8, 15, 16-cı maddələr).

Din və ictimai qaydalar əleyhinə olan cinayətlərə öz arvadını səbəbsiz boşayıb ikinci arvadla kəbinsiz yaşama, cadugərlərə müraciət etmək, ölmüş adama yas saxlayarkən ağ demək, dini pəhriz qaydalarını pozmaq və s. aid idi. Bütpərəstlik adəti sayıldığı üçün ağ

¹ Бах: Ф.Мамедова «История Албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании, Баку, 1977.

deyənləri zəhərləyib öldürürdülər. Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərə dava-dalaş salmaq, bədənə xəsarət yetirmə, adamöldürmə və böhtan aid edilirdi. Mülkiyyət əleyhinə olan cinayət hüquq normaları hər şeydən əvvəl, kilsə mülkiyyətinin mühafizəsinə yönəlmişdi. Rahib tərəfindən vəngə (monastıra) aid olan mülkiyyətin oğurlanması mülkiyyət əleyhinə cinayət sayılırdı.

Cəza sistemində həm dini, həm də dünyəvi qanunlara uyğun cəzalar nəzərdə tutulurdu və bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) ölüm cəzası; 2) vəngdən (monastırdan) qovma; 3) torpaq müsadirəsi; 4) xristian dini qanunlarında nəzərdə tutulmuş digər cəzalar; 5) keşiş və ya yepiskop tərəfindən müəyyən edilən cəzalar. Qanunnamədə 11-ci maddə yeganə maddədir ki, burada törədilən cinayətə görə bilavasitə ölüm cəzası nəzərdə tutulur: «Kim öz arvadını səbəbsiz boşayıb ikinci arvadla kəbinsiz yaşayırsa, kim cadugərlərə müraciət edirsə, bunları və qatillə qanunpozanın əl-qollarını bağlayıb çar divanına gətirməli və işgəncələrdən sonra ölüm cəzasına məhkum olunmalıdır». Xristian dini qanunlarında müəyyən edilən digər cəzalar dedikdə, bütün xristianlar üçün məcburi olan, o cümlədən Alban kanonik hüququnun mənbələri sayılan ümumdünya kilsə məclislərində qəbul olunmuş qanunlarda nəzərdə tutulmuş cəzalar nəzərdə tutulurdu. Məsələn 8-ci maddədə göstərilirdi ki, əgər bir xaçpərəst kiminləsə dava edib onun qanını tökərsə, həmin adamı yepiskopun yanına gətirib qanunlara əsasən cəzalandırmaq lazımdır. Xristian qanunlarına görə isə belə şəxs ölüm cəzasına məruz qalırdı.

Qanunnamənin bir sıra maddələrində məhkəmə icraatına dair normalar da vardır. Maddələrin məzmunundan görünür ki, məhkəmə icraatında açıqlığa və çəkişməyə üstünlük verilirdi. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, çarın başçılıq etdiyi saray məhkəməsi ali məhkəmə sayılırdı. Kilsə məhkəməsi isə keşiş və yepiskop məhkəmələrindən ibarət idi. Göründüyü kimi, Qanunnamədə cinayət və mülki proseslər fərqləndirilməsə də, məhkəmə icraatında aidiyyət institutu dəqiq müəyyən edilmişdi. Məhkəmə prosesində müxtəlif işgəncələr tətbiq edilirdi. Kalankatlı Moisey barmaqkəsənlər təriqətinə mənsub olanlara çar sarayında işgəncə verilməsi barədə öz əsərində yazırdı: «...Tutulanlara əzab-əziyyət versələr də, döysələr də bu canilərdən heç birinə təqsirlərini boynuna aldıra bilmədilər. Bundan sonra çarın əmrilə caniləri yerə yıxıb burunlarının deşiklərinə acı sirkəylə şoranın qarışığını o qədər tökdülər ki, onların göz bəbəkləri ağarıb yuvasında hərləndi, ancaq onlar yenə də bu əzablı işgəncələrə tab gətirib heç bir şeyi boyunlarına almayaraq, hər şeyi rədd etdilər və «yox» dedilər» (6, s.55). Kalankatlı Moisey Vaçaqanın apardığı cəza siyasəti haqqında yazırdı: «Vaçaqan bütxana tikənlərə, cadu edənlərə, murdar bütələrə sitayiş edənlərə və xristian dininin ayinlərini bütöv və sarsılmaz saxlamayanlara ciddi cəza və cərimələr təyin etmişdi. Əgər cadugərlər, sehrbazlar və bütperəst kahinlər dəfələrlə xəbərdarlıqlara baxmayaraq yenə də öz çirkin əməllərinə davam edirdilərsə, çar Vaçaqan onları öz hüzuruna gətirməklə ağır cəzalarla tərbiyələndirirdi. Belə cəzalarla o, sehrbazların, cadugərlərin və kahinlərin çoxunu şikəst edir və ölkədən qovurdu. Bəzilərini qul edir, bəzilərini xaçpərəstliyə döndərərək Allahı tanımaq yoluna qoyurdu» (6, s.52).

Beləliklə, Aqven kilsə məclisində qəbul edilmiş qərarlar müstəqil Alban xristian kilsəsinin mövqeyini möhkəmləndirməklə yanaşı, erkən feodalizm dövrünün hüquq və qanunvericiliyinin inkişafında mühüm rol oynamış və ölkə daxilində siyasi sabitlik, nizam-intizam yaratmaq məqsədilə çar III Vaçaqan tərəfindən geniş tətbiq edilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Quliyev A.İ. XII-XVI əsrlərdə Azərbaycanın siyasi-hüquqi fikrində qanun və qanunçuluq problemi. B., 2005.

2. Məlikova M., İsmayılov X. Qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın dövlət və hüququ. B., 2001.
3. Fazili A. Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında.
4. Касумова С.Ю. Азербайджан в II-VII веках. Б., 1992.
5. Мамедова Ф. «История Албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Б., 1977.
6. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. B., 1993.

Мираферим СЕИДОВ

ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В СРЕДНИЕ ВЕКА

Резюме

В раннесредневековый период основными источниками права и законодательства в Албании и Атрапатене наряду с местными обычаями были «Авеста», «Матикан», «Гахнамак», «Письмо Тансера», церковные каноны и царские указы. В документе «Письмо Тансера» показан социальный устоят Атропатенского общества в VI веке. Законы принятые Агуэнским церковным собором в V веке сыграли значительную роль в становлении законодательства раннесредневековой Албании. Можно уверенно утверждать, что в V-VI веках в Албании существовало достаточно высокоразвитых институтов законодательства.

Miraferim SEIDOV

THE PROCERS OF DEVELOPMENT OF THE LEGISLATION IN AZERBAIJAN IN EARLY MIDDLE AGES

Summary

“Avests”, “Matikan”. “Gakhnamak”, “Tanser’s letters”, the church conons and tsar’s decree alongside with local customs have been the main sources of right and legislation in Albania and in Atropaten in the early middle age. The social layers of Atropoten society in VI century were determined in the “Taner’s letters” document. The laws adopted by Aquens church cathedral in V century played significant role in making legislation in the early middle age Albania. We may confirm with confidence that in V-VI centuries there were existed high developed institute of legislation in Albania.

Егяна БАЛАКИШИЕВА

*К.ю.н., ст. научный сотрудник Отдела
«Уголовного права и уголовного процесса»
Института Философии и политико-правовых
исследований АН Азербайджанской Республики*

ПОНЯТИЕ ОТСРОЧКИ ОТБЫВАНИЯ НАКАЗАНИЯ БЕРЕМЕННЫМ ЖЕНЩИНАМ И ЖЕНЩИНАМ, ИМЕЮЩИМ МАЛОЛЕТНИХ ДЕТЕЙ*

Понятие отсрочки отбывания наказания беременным женщинам и женщинам, имеющим малолетних детей, в предыдущем и действующем законодательствах не дается. Поэтому представляется необходимым для уяснения сущности данного института, предусмотренного ст.79 УК АзР, определить понятие отсрочки отбывания наказания беременным женщинам и женщинам, имеющим малолетних детей.

Содержание понятия представляет собой совокупность существенных признаков предмета. Поэтому раскрытие содержания понятия отсрочки отбывания наказания означает определение его наиболее существенных признаков, что, в свою очередь, предполагает, прежде всего, уяснения термина, употребляемого для его обозначения. Термин «отсрочка» толкуется в словарях русского языка как перенос чего-либо на более поздний срок (1). В русском языке трактовка этого термина имеет четкое смысловое содержание, иначе обстоит дело с толкованием этого термина (понятия) в науке уголовного, уголовно-исполнительного и уголовно-процессуального права.

В литературе при научной характеристике отсрочки отбывания наказания (исполнения приговора) нередко отождествляют ее сущность и правовую природу.

Одни авторы под отсрочкой понимают перенесение приведения приговора в исполнение на более поздний срок (2), другие отсрочку связывают с временным отложением принудительного исполнения приговора об осуждении лица к лишению свободы к другим указанным в законе видам наказания на срок, установленный судом (3), третьи характеризуют отсрочку как приостановление исполнения наказания, «так как при отсрочке фактически приостанавливается исполнение приговора» (4).

Несмотря на различия приведенных суждений о рассматриваемом понятии, все авторы указывают на одни и те же признаки, являющиеся для нее характерными. В самом общем приближении под отсрочкой отбывания наказания беременным женщинам и женщинам, имеющим малолетних детей, можно понимать отложение под определенными условиями исполнения назначенного приговором суда наказания на более поздний, определенный законодательством срок.

Противоречиво в российской литературе решался вопрос об определении правовой природы отсрочки отбывания наказания по УК РСФСР 1960 г. Так, в связи с этим С.А. Гусева и В.П. Малков писали, что исследователи отсрочки исполнения приговора неоднозначно, а порой и противоречиво трактует ее сущность и правовую природу, нередко не усматривая различия в ее сущности и правовой природе, что приводит к путанице в терминологии и к неоднозначным решениям этих вопросов (5).

В соответствии с материалистическим направлением науки философии под сущностью того или иного явления принято понимать внутреннее содержание предмета в единстве всех его многообразных свойств и отношений (6). Сущность, как и всякая философская категория, имеет характерные черты, наиболее существенными из которых

* Məqalə hüquq elmləri namizədi Ş. Nəsnənova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

являются: относительная устойчивость и способность быть внутренним ядром, основой многих явлений (7).

Как уже сказано выше, в литературе вопрос о сущности отсрочки исполнения приговора (отбывания наказания) решается неоднозначно. Так, Ю.А. Кондратьев сущность отсрочки исполнения приговора усматривает в конкретизации на уровне самостоятельного правового института принципов уголовной политики применительно к определенной части лиц, признанных виновными в совершении преступления (8). Это суждение подвергнуто критике со стороны С.А.Гусевой и В.П.Малкова, писавших, что «сущность отсрочки вряд ли правильно видеть в конкретизации на уровне института принципов уголовной политики, поскольку это слишком обобщенно» (9). В.В.Мороз видит сущность отсрочки исполнения приговора в специфическом принудительно-воспитательном воздействии на осужденного (10), Т.Ф.Миняева трактует ее как индивидуализацию уголовной ответственности (11), В.Н.Баландюк – как воспитание, особое психолого-педагогическое воздействие на осужденного с целью достижения его исправления (12).

Смысл рассматриваемой отсрочки, ее социальное назначение, как правильно указывает В.К.Дуюнов, не в том, чтобы лишь отсрочить (отложить) наказание до определенного момента, а затем, в других условиях, все же его применить, поскольку такой исход возможен, но не является желательным, не во имя его отсрочка предусмотрена в законе. Главное в данной отсрочке, ее смысл и назначение состоят в том, чтобы из соображений гуманности и здравого смысла (в соответствии с принципами и во имя целей уголовно-правового воздействия) отложить применение наказания в отношении женщины, находящейся в состоянии беременности, или матери малолетнего ребенка с тем, чтобы она своим поведением дала основание не применять реально назначенное ей наказание. По своей направленности рассматриваемая отсрочка, по мнению В.К. Дуюнова, является разновидностью полного или частичного условного досрочного освобождения осужденной женщины от отбывания (дальнейшего отбывания) назначенного ей уголовного наказания. С учетом направленности отсрочки, ее содержания, регулирования соответствующей статьей УК, по мнению В.К.Дуюнова, можно предположить, что законодатель предусмотрел данную отсрочку в качестве самостоятельного своеобразного уголовно-правового института, наиболее близкого к условно-досрочному освобождению от отбывания уголовного наказания (13).

Ф.Ю.Самандаров считает, что рассматриваемая отсрочка, является разновидностью условного осуждения, если суд на стадии рассмотрения уголовного дела придет к выводу о нецелесообразности исполнения наказания беременной женщине или женщине, имеющей малолетних детей в возрасте до 8 лет, совершившей преступление, и условно досрочным освобождением, если оно применено во время исполнения наказания данной категорией женщин (14).

В.К.Дуюнов полагает, что данный институт именовать отсрочкой отбывания наказания неправильно, т.к. термин «отсрочка» предполагает обратимость принятого, но отложенного решения, что не является нормальным и желательным для данной отсрочки. По его мнению, точнее было бы использовать в наименовании рассматриваемого института термин «освобождение».

Не разделяя суждения Ю.М. Ткачевского о такой отсрочке как разновидности условного осуждения, В.К.Дуюнов в то время соглашается с ним в том, что смысл существования данной отсрочки нельзя сводить к проявлению гуманизма в отношении осужденной и ее ребенка. С этих позиций невозможно объяснить, почему

рассматриваемая отсрочка применяется не ко всем беременным женщинам и не ко всем женщинам, имеющим детей. Отсрочка исполнения наказания беременным женщинам и женщинам, имеющих малолетних детей, «применяется из-за гуманных соображений государственного подхода к таким женщинам и их детям, а также наличия возможности достижения целей наказания вне исправительной колонии или исправительного центра. Такая отсрочка способствует и укреплению семьи»(15).

В.К.Дуюнов полагает, что, учитывая негативное влияние безотлагательной реализации приговора на течение беременности, вынашивание плода, а равно на состояние внутрисемейных отношений, надзора за детьми, законодатель предоставил суду право в необходимых случаях отсрочить на определенное время – до достижения ребенком необходимого возраста – применения наказания (16).

По мнению Т.С.Буякович, целью применения института отсрочки отбывания наказания беременным женщинам и женщинам, имеющим малолетних детей, является исправление женщины-преступницы без изоляции от общества и предупреждение совершения ею новых преступных деяний. Это автор считает, что смысл отсрочки исполнения приговора состоит в том, чтобы путем оказания доверия лицу, совершившему преступление, попытаться исправить его не в условиях лишения свободы, а в обстановке, привычной для него, без изоляции от общества, семьи, родственников и друзей, ...причем главную роль играют факторы, характеризующие личность виновного (17).

По предположению же Ф.Ю.Самандарова отсрочка отбывания наказания беременным женщинам и женщинам, имеющим малолетних детей в порядке ст.79 УК Азербайджанской Республики может применяться также и к женщинам, осужденным к исправительным работам (18). При этом автор ссылается на то, что в содержание статьи, нет ограничений по применению данного вида отсрочки к другим, кроме лишения свободы, видам наказания: «осужденным беременным женщинам и женщинам, имеющим детей в возрасте до восьми лет, кроме осужденных к лишению свободы на срок свыше пяти лет за тяжкие и особо тяжкие преступления против личности, суд может отсрочить отбывание наказания до достижения ребенком восьмилетнего возраста». Вместе с тем, из статьи 172 Кодекса по исполнению наказаний Азербайджанской Республики можно сделать вывод, что предусмотренный в статье 79 УК Азербайджанской Республики вид отсрочки применяется лишь к женщинам, осужденным к лишению свободы: «Осужденным беременным женщинам или женщинам, имеющим малолетних детей, отбывающим наказание в учреждениях по отбыванию наказаний, судом может быть отсрочено отбывание наказания до достижения детьми восьмилетнего возраста». Считаем, что законодатель должен внести дополнения в статью 172 Кодекса по исполнению наказаний Азербайджанской Республики, а именно предусмотреть как применять отсрочку исполнения наказания женщинам, осужденным к исправительным работам, ограничению свободы, которые во время исполнения данных видов наказания забеременели. Также считаем, что в ст. 49 УК Азербайджанской Республики законодатель должен предусмотреть пункт 4, в котором было бы запрещено применять исправительные работы в отношении беременных женщин и женщин, имеющих на иждивении детей в возрасте до восьми лет.

Относительно понимания правовой природы отсрочки отбывания наказания также нет единого подхода среди ученых правоведов. Нет единства взглядов относительно трактовки и самого понятия «правовая природа» какого – либо явления юридического характера. Большинство авторов под правовой природой изучаемого явления

подразумевают родовую принадлежность его к тем или иным явлениям и институтам права. Это понятие используется для характеристики места изучаемого правового установления среди других или смежных правовых институтов (Л.Л.Кругликов, Р.Н.Ласточкина, Л.В.Лобанова, В.П.Малков, Е.Б.Мизулина и др).

Нам представляется целесообразным дифференцировать трактовку правовой природы отсрочки, применяемой в порядке ст. 79 УК, в зависимости от того, применяется она судом одновременно с постановлением обвинительного приговора беременной женщине или женщине, имеющей малолетних детей, со ссылкой на ст. 79 УК Азербайджанской Республики и ст.510 УПК Азербайджанской Республики или ст.172 Кодекса по исполнению наказаний Азербайджанской Республики.

В первом случае отсрочка отбывания наказания женщине с точки зрения правовой природы может рассматриваться в качестве разновидности условного осуждения, во втором – разновидности условно-досрочного освобождения.

Такое различие имеет прикладное значение при решении вопроса о преодолении коллизии между нормами уголовного права о сроках давности исполнения обвинительного приговора (ст.80 УК) и сроках, в течение которых должен осуществляться контроль судебным исполнителем за осужденной, к которой применена отсрочка отбывания наказания (до достижения ребенком 8 лет).

Например, с наступлением беременности в период отбывания наказания осужденной женщины за преступления не представляющие большой общественной опасности на основании уголовного, уголовно-процессуального и уголовно-исполнительного законодательства привело бы к тому, что осужденная до 8 лет находилась бы под контролем судебного исполнителя, тогда как срок давности исполнения приговора при осуждении за преступления не представляющей большой общественной опасности – 2 года; при осуждении менее тяжкого преступления – 7 лет.

Трактовка отсрочки отбывания наказания в качестве разновидности условного осуждения дает основание для выводов, что она может применяться (как и условное осуждение в порядке ст.70 УК Азербайджанской Республики) непосредственно при постановлении обвинительного приговора с приведением в нем мотивов ее применения.

Список использованной литературы

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 1996, с.470.
2. Пинчук В.И., Царев М.И. Вопросы уголовного права и процесса при исполнении приговора. М., 1996, с.16.
3. Сигалов Л.Е. Понятие и формы отсрочки исполнения приговора. //Уголовно-процессуальные и криминалистические проблемы предварительного расследования и судебного разбирательства. Свердловск.1974, с.18.
4. Перлов И.С. Исполнение приговора в советском уголовном процессе. М., 1963, с.64.
5. Гусева С.А., Малков В.П. Отсрочка исполнения приговора (наказания) и ее применение. Владивосток. Изд-во Дальневосточного университета. 1992, с.13-14.
6. Советский энциклопедический словарь. 4-е изд. М., 1987, с.1295.
7. Методологический анализ некоторых философских категорий. М., 1976, с.85.
8. Кондратьев Ю.А. Отсрочка исполнения приговора по советскому уголовному праву. Автореф. Дисс.канд.юрид.наук. Харьков.1984, с.3.

9. Гусева С.А., Малков В.П. Отсрочка исполнения приговора (наказания) и ее применение. Владивосток. Изд-во Дальневосточного университета. 1992, с.15-16.

10. Мороз В.В. Теория и практика отсрочки исполнения приговора: Автореф. Дисс.канд.юрид наук. М.,1985, с.6.

11. Минязева Т.Ф.Отсрочка исполнения приговора: Автореф. Дисс.канд.юрид наук. М.,1982, с.16.

12. Баландюк В.Н. Эффективность освобождения от отбывания наказания при условном осуждении и отсрочке исполнения приговора. Автореф. Дисс.канд.юрид наук. Свердловск,1988, с.7.

13. Дуюнов В.К. Освобождение от уголовной ответственности и от уголовного наказания. Тольятти. Волжский университет им.В.Н.Татищева.2001, с.118.

14. Самандаров Ф.Ю. Уголовное право. Учебник. Общая часть. Изд-во «Юридическая литература». Баку, 2002, с.586.

15. Дуюнов В.К. Освобождение от уголовной ответственности и от уголовного наказания. Тольятти. Волжский университет им.В.Н.Татищева. 2001, с.118.

16. Дуюнов В.К. Освобождение от уголовной ответственности и от уголовного наказания. Тольятти. Волжский университет им.В.Н.Татищева. 2001, с.119.

17. Буякевич. Т.С. Уголовно-правовые, криминологические и пенитенциарные проблемы отсрочки отбывания наказания беременным женщинам и женщинам, имеющим малолетних детей. Дисс... канд. юрид. наук. М., 1995, с.23.

18. Самандаров Ф.Ю. Уголовное право. Учебник. Общая часть. Изд-во «Юридическая литература». Баку, 2002, с.587.

Yeganə BALAKİŞİYEVA

**HAMİLƏ QADINLARIN VƏ AZYAŞLI UŞAQLARI OLAN
QADINLAR TƏRƏFİNDƏN CƏZANIN ÇƏKİLMƏSİNİN
TƏXİRƏ SALINMASI ANLAYIŞI**

Xülasə

Bu məqalədə müəllif göstərir ki, qanunvericilikdə hamilə qadınların və azyaşlı uşaqları olan qadınlar tərəfindən cəzanın çəkilməsinin təxirə salınması anlayışı verilməyib. Lakin cinayət hüququ elmində müxtəlif alimlərin bu anlayış barəsində öz fikirləri var. Müəllif bu məqaləni həmin alimlərin bu anlayış haqqında fikirlərini bildirib, öz münasibətini də göstərir. Həmçinin cinayət qanununun təkmilləşdirilməsi barədə öz təkliflərini bildirir.

Yegana BALAKISHIYEVA

**A DELAY OF SERVING OF PUNISHMENT TO PREGNANT
WOMEN AND THE WOMEN HAVING JUVENILE CHILDREN**

Summary

In given article the author writes that criminal, criminally-remedial and criminally-executive legislation does not give concept of a delay of serving of punishment to pregnant women and the women having juvenile children.

In this connection the author in article the opinion of different scientific lawyers and the expresses in occasion of the given concept.

Also gives the offer in occasion of perfection of the legislation.

Şəlalə HƏSƏNOVA

AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu
“Cinayət hüququ və cinayət prosesi” şöbəsinin
elmi işçisi, hüquq elmləri namizədi

İQTISADI FƏALİYYƏT SAHƏSİNDƏ OLAN CINAYƏTLƏRİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI VƏ TƏSNİFATI*

Azərbaycan Respublikası CM-nin “İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər” adlı fəslində nəzərdə tutulan cinayətlər hüquq ədəbiyyatında ayrı-ayrı növlərə bölünür: 1 – Vəzifəli şəxslər tərəfindən törədilən iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər (qanuni sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olma; torpaqla əlaqədar qanunsuz əqdlərin qeydiyyatı); 2 – İqtisadi fəaliyyət həyata keçirilməsi hüququndan qanunsuz olaraq istifadə etmək yolu ilə törədilən iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər (qanunsuz sahibkarlıq; yalançı sahibkarlıq); 3 – Qanunsuz əldə edilmiş, alınmış və ya saxlanmış əmlakdan istifadə etməklə törədilən iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər (bilə-bilə cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakı alma və ya satma; qanunsuz kredit alma və ya kreditdən təyinatı üzrə istifadə etməmə; kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınma); 4 – Aldatmadan və ya ələ almadan istifadə etməklə törədilən iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər (əmtəə nişanlarından qanunsuz istifadə etmə; bilə-bilə yalan reklam etmə; kommersiya və ya bank sirri olan məlumatları qanunsuz yolla əldə etmə və ya yayma); 5 – Bazardakı inhisarçı mövqeyindən və ya məcburetmədən istifadə etməklə törədilən iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər (inhisarçılıq hərəkətləri və rəqabəti məhdudlaşdırma; əqdin bağlanmasına və ya onun bağlanmasından imtinaya məcbur etmə); 6 – Qiymətli kağızların buraxılması qaydalarını pozma, yaxud saxta pul, qiymətli kağızlar, kredit və ya hesab kartlarını və ya başqa ödəniş sənədlərini hazırlama və ya satma yolu ilə törədilən iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər (qiymətli kağızların buraxılması (emissiyası) qaydalarını pozma; saxta pul və ya qiymətli kağızlar hazırlama və ya satma; saxta kredit və ya hesab kartlarını və ya başqa ödəniş sənədlərini hazırlama və ya satma); 7 – Xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçısının hüquqlarından istifadə edilməklə törədilən iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər (qaçaqmalçılıq; Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkələrin incəsənət, tarixi, arxeoloji sərvəti olan əşyaları Azərbaycan Respublikasına qaytarmama; 8 – Valyuta vəsaitləri ilə qanunsuz davranma yolu ilə törədilən iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər (xarici valyuta vəsaitlərini xaricdən qaytarmama; 9 – Əmlak öhdəliklərindən yayınma yolu ilə törədilən iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər (kömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınma; müflisləşmə zamanı qanunsuz hərəkətlər; qəsdən müflisləşmə; saxta müflisləşmə; vergi ödəməkdən yayınma; istehlakçıları aldatma və ya pis keyfiyyətli məhsul istehsal etmə və satma.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası iqtisadi fəaliyyət azadlığına, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyəti azadlığına təminat verir. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə müvafiq olaraq vətəndaşlar və hüquqi şəxslər onlara məxsus mülki hüquqları öz mülahizələrinə uyğun həyata keçirə bilərlər (lakin elan edilmiş və Mülki Məcəllədə təsbit olunmuş iqtisadi fəaliyyət azadlığı ilə yanaşı). Qanunverici iqtisadi münasibətlərin iştirakçılarının tərkibini də müəyyən edir. Onların hamısı müstəqil qərarlar qəbul etməyi və bununla baş vermiş nəticələrə görə məsuliyyət daşımağı bacarmalıdırlar. Məhz buna görə də mülki qanunvericilik iqtisadi münasibətlərin iştirakçılarına qoyulan tələbləri müfəssəl şəkildə tənzim edir. Məsələn, belə bir prinsip müəyyən edilmişdir ki, yalnız qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş təşkilati-hüquqi formalardan birində yaradılmış qurumlar hüquqi şəxs hesab edilə bilər. Hüquqi

* Məqalə hüquq elmləri namizədi Y. Balakışiyeva tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

şəxslərin özünəməxsus qapalı siyahısı (numetus clausus) mövcüddür ki, həmin siyahıya müvafiq olaraq, yalnız Mülki Məcəllədə göstərilən kommersiya təşkilatları hüquq qabiliyyətinə malik ola bilər. Qeyri-kommersiya təşkilatları həm mülki qanunvericilikdə göstərilmiş modelərdən biri üzrə, həm də qanunda nəzərdə tutulmuş formalarda yaradıla bilər.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi, hüquqi şəxslərin təşkilati-hüquqi formalarının qapalı siyahısı prinsipi hüquqi cəhətdən etibarsız, davamlı quruluşa malik olmayan qurumların meydana gəlməsini istisna edir. Əks təqdirdə belə qurumlar iqtisadi fəaliyyətin etibarsız iştirakçılarının qanunvericiliyin yol verdiyi məqsədlərdən kənara çıxan fəaliyyətini, belə hüquqi şəxslərin təsisçiləri və ya rəhbərləri tərəfindən onların başqa iştirakçılarının və ya üzvlərinin mənafeələrinin pozulmasını, onların etibarından sui-istifadəni, habelə kənar kontraqentlərin aldadılmasını leqallaşdırardı və ya xeyli asanlaşdırardı. Bu prinsip dövlət tərəfindən nəzarətin mümkünlüyünü təmin edir və iqtisadi (təsərrüfat) dövriyyəsinin pozulmasının qarşısını almanın vasitələrindən biri kimi çıxış edir.

Hazırda hüquqi şəxslər növündən asılı olaraq, ya mülkiyyətçilərin, ya onların gələcək iştirakçılarının, ya da əmlak payı qoyan, lakin onların iştirakçısı olmayan şəxslərin iradəsi ilə yaradılır. Bütün hüquqi şəxslər, qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən, qabaqcadan razılıq almadan normativ qaydada yaradılır. Əvvəllər mövcud olmuş qaydadan (sərəncam və ya icazə qaydası) fərqli olaraq, hazırda hüquqi şəxsin yaradılması üçün üçüncü şəxsin, o cümlədən dövlətin razılığı tələb edilmir. Dövlət yalnız hüquqi şəxslərin qeydiyyatına alınması yolu ilə onların təsis sənədlərinin qanuna və yaradılma qaydasına uyğunluğuna nəzarət edir.

Ona görə də qeydiyyat almaqdan imtina yalnız təşkilatın təsis sənədləri qanuna uyğun gəlmədikdə və ya hüquqi şəxslərin yaradılmasının müəyyən olunmuş qaydasına riayət edilmədikdə mümkündür. Məqsədmüvafiq olmama motivlərinə görə qeydiyyat almaqdan imtinaya yol verilmir. Dövlət qeydiyyata almaqdan imtina edildikdə, habelə bundan boyun qaçırıldıqda qeydiyyat orqanının hərəkətlərindən məhkəmə qaydasında şikayət vermək olar, müvafiq vəzifəli şəxslər tərəfindən qanuni sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olma əlamətləri olduqda isə belə şəxslərin əməli CM-nin 190-cı maddəsi üzrə cinayət məsuliyyəti yaradır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 14-cü maddəsinə müvafiq olaraq, təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafeələrinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına mənsubdur (1, mad.14).

Qanunvericilik təbii ehtiyatlar barəsində üç əsas müddəə təsbit edir: vətəndaşların, hüquqi şəxslərin və ya bələdiyyə qurumlarının mülkiyyətində olmayan təbii ehtiyatlar dövlət mülkiyyətidir; torpaq və digər təbii ehtiyatlar torpaq və təbii ehtiyatlar haqqında qanunların yol verdiyi dövriyyəyə müvafiq dərəcədə özgəninkiləşdirilə və ya başqa üsulla bir şəxsdən digərinə keçə bilər; torpaq və başqa təbii ehtiyatlar barəsində sahiblik, istifadə və sərəncam qanunun yol verdiyi dövriyyəyə müvafiq dərəcədə, ətraf mühitə zərər yetirmədən və digər şəxslərin hüquqlarını və qanuni mənafeələrini pozmadan mülkiyyətçi tərəfindən azad həyata keçirilir.

Beləliklə, qanun vətəndaşların və onların birliklərinin torpağa mülkiyyət hüququnu təsbit etməklə yanaşı, eyni zamanda torpağa dövlət mülkiyyəti hüququnun prezumpsiyasını müəyyən edir. Torpağın dövriyyəsi məhdudlaşdırılır və xüsusi qaydalara tabedir. Bununla əlaqədar torpaq mülkiyyəti sahəsində münasibətlərin dövlət tənzimi bir sıra qanunlarla, o cümlədən cinayət qanunu ilə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 13-cü maddəsinə əsasən, sahibkarlıq fəaliyyəti şəxsin müstəqil surətdə, öz riski ilə həyata keçirdiyi, əsas məqsədi əmlak istifadəsindən, əmtəə satışından, işlər görülməsindən və ya xidmətlər göstərilməsindən mənfəət götürülməsi olan fəaliyyətdir. Bu fəaliyyətlə təkcə hüquqi şəxslər deyil, ayrı-ayrı vətəndaşlar da məşğul ola bilər.

Qanunvericilikdə müəyyən edilmiş məcburi, formal tələbə müvafiq olaraq, həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər qanunla müəyyən olunmuş qaydada sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən şəxs kimi qeydayata alınmalıdırlar. Bir sıra fəaliyyət növləri (bank, birja, səhiyyə və s.) ilə məşğul olmaq üçün onlar lisenziya almalıdırlar.

Dövlət qeydiyyatından keçmədən və ya lisenziya almadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma qanunsuz hesab edilir, CM-nin 192-ci maddəsində göstərilmiş əlamətlər olduqda isə cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

Sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək niyyəti olmadan kommersiya təşkilatı yaratma, yəni, necə deyirlər, yalançı sahibkarlıq qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən cinayət məsuliyyəti yaradır. Mülki dövriyyədən çıxarılmış, o cümlədən bilə-bilə cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlak vətəndaşların və hüquqi şəxslərin mülkiyyət hüququnun obyektinə ola bilməz. Qabaqcadan vəd edilmədən belə əmlakı əldə etmə və satma təkcə sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas prinsiplərini pozmur, həm də şəxslərin əsassız olaraq varlanmasına şərait yaradır və son nəticədə cinayətkarın tamah meylinin güclənməsini stimullaşdırır. CM-nin 194-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayət bilə-bilə cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakı xeyli miqdarda almadan və ya satmadan ibarətdir.

Kredit münasibətləri əmlak dövriyyəsinin ayrılmaz elementlərindən biridir. Onun əsas hüquqi formaları mülki qanunvericiliklə tənzim olunur. Mahiyyətə borcun xüsusi bir növü olmaqla, kredit öz hüquqi təbiətinə qorə kreditor tərəfindən kredit müqaviləsində nəzərdə tutulmuş şərtlərlə borcluya verilən pul məbləğidir. Belə müqavilə üzrə kreditor qismində yalnız banklar və ya başqa kredit təşkilatları çıxış edirlər, müqavilənin predmeti isə yalnız pul öhdələridir. Müqavilədə pulu deyil, əşyaları (növ əlamətinə qorə müəyyən edilən hər hansı əmtəəni) vermək öhdəliyi nəzərdə tutulduqda, yaxud icrası digər tərəfin mülkiyyətinə pul məbləğinin və ya növ əlamətlərinə qorə müəyyən edilən əşyaların verilməsi ilə əlaqədar olan müqavilədə avans verilməsi, ilkin haqq ödənilməsi, əmtəənin, işlərin və ya xidmətlərin haqqının ödənilməsinin təxirə salınması və ya uzadılması nəzərdə tutulduqda, söhbət əmtəə və ya müvafiq olaraq kommersiya kreditindən gedir. Bu halda kreditor qismində həm maliyyə-kredit təşkilatları, həm də başqa fiziki və hüquqi şəxslər çıxış edə bilər.

CM-nin 195-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətin predmeti kimi güzəştli şərtlərlə kredit dedikdə, qaytarılma müddəti uzadılmaqla və ya təxirə salınmaqla pul və əmtəələrin kreditə verilməsi, faiz dərəcələri aşağı salınmış pul vəsaitlərinin və əmtəələrin kredit şəklində verilməsi və s. başa düşülür. Əmtəə nişanlarından qanunsuz istifadə etmə vicdansız rəqabətin formalarından biridir. Vicdansız rəqabət təsərrüfat subyektlərinin sahibkarlıq fəaliyyətində üstünlüklər əldə etməyə yönəlmiş və qüvvədə olan qanunvericiliyin müddəalarına, işgüzar dövriyyə adətlərinə, ədəblilik, məntiqlilik və ədalətlik tələblərinə zidd olan, başqa təsərrüfat subyektlərinə ziyan vura bilən və ya onların işgüzar nüfuzuna zərər yetirə bilən hərəkətlərdir.

CM-nin 197-ci maddəsində göstərilmiş cinayətin obyektinə əmtəə nişanlarının, xidmət etmə nişanının və əmtəənin mənşə yerinin adının qeydiyyatı, hüquqi müdafiəsi və onlardan istifadə ilə əlaqədar yaranan ictimai münasibətlərdir.

Əmtəə nişanının (xidmət etmə nişanının) anlayışı “Əmtəə nişanı və coğrafi göstəricilər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində verilmişdir: “Əmtəə nişanı (xidmət etmə nişanı) – sahibkarın əmtəələrini və ya xidmətlərini digər sahibkarın əmtəələrindən və ya xidmətlərindən fərqləndirən və qrafik təsvir edilən nişan və ya nişanların hər hansı bir uzlaşmasıdır (kombinasiyasıdır)”.

Son dövrlərdə reklam həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Burada təəccüblü bir şey yoxdur. Hələ əsrin əvvəllərində alimlər qeyd edirdilər ki, inkişaf etmiş texnika və arasıkəsilməz rəqabət dövründə əsas məharət getdikcə daha çox əmtəəni istehsal etməkdən deyil, onu

satmaqdan ibarətdir. Reklam hesabına, konyunkturadan istifadə etməklə, satışın artırılması və sürətləndirilməsi müəssisənin genişləndirilməsinə və işlərin daha da müvəffəqiyyətlə aparılmasına şərait yaradır. Yaxşı təşkil olunmuş reklam alıcıya da faydalıdır, çünki o, öz ehtiyaclarını əvvəllər olduğundan həm yaxşı, həm də sərfəli şəkildə ödəyə bilər. Bununla yanaşı, bilə-bilə yalan reklam etmə cinayət-hüquqi məsuliyyət yaradır.

“Reklam” sözü latınca “yenidən çağırmaq” deməkdir. “Reklam” anlayışı “Reklam haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunun 1-ci maddəsində verilmişdir: reklam fiziki və hüquqi şəxslər, əmtəə, ideya və yeniliklər (reklam informasiyası) haqqında maraq formalaşdırmaq və ya bu marağı saxlamaq, əmtəənin satılmasına, ideya və yeniliklərin həyata keçirilməsinə kömək göstərmək məqsədi ilə yayılan informasiyadır.

Hazırda vicdansız rəqabətin formalarından biri də kommersiya və ya bank sirri olan məlumatların yayılmasıdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti xidməti və kommersiya məlumatının saxlanması prinsipinə bütün iqtisadi subyektlər və vətəndaşlar tərəfindən riayət edilməsinə əsaslanır. Hal-hazırda məlumat nəinki təkcə əmtəə xarakteri almış, həm də onun toplanması, saxlanması, yayılması, istifadəsi və s. ilə əlaqədar yaranan müqavilə münasibətlərinin obyektinə olmuşdur. Beləliklə, CM-nin 202-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətin obyektini normal sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar ictimai münasibətlər təşkil edir.

Mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi şəraitində əmtəə bazarlarının səmərəli fəaliyyətinin, təsərrüfat subyektlərinin rəqabəti üçün münbit iqtisadi şəraitin hüquqi cəhətdən təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də qanunvericiliklə inhisarçılıq fəaliyyətinin və vicdansız rəqabətin xəbərdar edilməsinin, məhdudlaşdırılmasının və qarşısının alınmasının təşkilatı və hüquqi əsasları müəyyən edilmişdir: həmin qanunvericilik həm yerli və əcnəbi hüquqi şəxslərin, icra hakimiyyəti orqanlarının, yerli özünüidarə orqanlarının, fiziki şəxslərin iştirak etdiyi Azərbaycan Respublikasının əmtəə bazarlarındakı münasibətlərə, həm də həmin şəxslər tərəfindən Azərbaycan Respublikasından kənarında bağlanan əqdlərə və edilən hərəkətlərə şamil edilir.

Antiinhisar qanunvericiliyini pozan və cinayət hesab edilən əməllərə görə məsuliyyət CM-nin 199-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Mülki qanunvericiliyin əsas prinsiplərindən birini təşkil edən müddəaya əsasən, vətəndaşlar (fiziki şəxslər) və hüquqi şəxslər öz subyektiv mənafelərindən çıxış edərək mülki hüquqlar əldə edirlər və onları həyata keçirirlər.

Vətəndaşların və təşkilatların mülki hüquq və vəzifələrin yaranmasına, dəyişməsinə və ya xitamına yönəlmiş hüququyğun hərəkətləri əqd adlanır. Əqdlər mülki hüququn ən mühüm və əsas institutlarından biridir. Əgər əvvəllər mövcud olmuş təsərrüfat sistemi şəraitində mülki hüquq və vəzifələrin yaranmasının əsas mənbəyi inzibati akt idisə, iqtisadiyyatın müasir şəraitində əsas mənbə əqdlərdir. Əqdlər birtərəfli və çoxtərəfli, əvəzli və əvəzsiz, real və konsensual, kazual və mücərrəd, müddətli və müddətsiz, habelə birja, bank, xarici-iqtisadi, fidusiar və başqa əqdlər şəklində ola bilər (5, s.360).

İstənilən iradəvi akt kimi, əqd də iradə və iradə ifadəsinin məzmunundan ibarətdir. Başqa şəxslərin hüquqazidd hərəkətlərinin təsiri altında bağlanmış əqd, mülki qanunvericiliyə müvafiq olaraq, etibarsız hesab edilir (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 14-cü fəslə), CM-nin 201-ci maddəsində göstərilən əlamətlər olduqda isə cinayət məsuliyyəti yaranır.

Ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə əlaqədar qiymətli kağızlar təsərrüfat dövrüyəsində mühüm yer tutmuşdur. Onlar müəyyən dəyərə malik olub, pulla yanaşı səmərəli mübadilə və ödəniş vasitəsi kimi çıxış edir, kredit aləti rolunu oynayır və müxtəlif nemətlərə hüquqların sadələşmiş qaydada keçməsinə təmin edir. İnkişaf etmiş dövriyyədə qiymətli kağızların xeyli növü vardır. Ona görə onların buraxılması zamanı müxtəlif növ pozuntular yüksək ictimai təhlükə kəsb etmişdir. CM-nin 203-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətin obyektini qiymətli kağızların emissiyası və dövriyyəsi zamanı yaranan ictimai münasibətlərdir.

“Qiymətli kağızlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən, emissiya qiymətli kağızları dedikdə, buraxılışlarla yerləşdirilən və qiymətli kağızların əldə edilməsi vaxtından asılı olmayaraq bir buraxılış daxilində hüquqlarının həyata keçirilməsinin həcmi və müddəti eyni olan qiymətli kağızlar başa düşülür. Qeyd edilən Qanunun 8-ci maddəsinə əsasən, emissiya qiymətli kağızları üç formada buraxıla bilər: a) sənədləşdirilmiş formada adlı qiymətli kağızlar buraxılışı (adlı sənədli qiymətli kağızlar); b) sənədləşdirilməmiş formada adlı qiymətli kağızlar buraxılışı (adlı sənədsiz qiymətli kağızlar); c) sənədləşdirilmiş formada təqdim edənə verilən qiymətli kağızlar buraxılışı (təqdim edənə verilən sənədli qiymətli kağızlar).

Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi, saxta pul kəsmənin iki min ildən çox tarixi vardır. Bütün bunlar təəccüblü deyildir, çünki elə bir cinayət yoxdur ki, bu dərəcədə dəyişilməz sabitliklə dövlətin iqtisadi mənafeələrinə, onun pul-kredit sistemində ziyan vursun, pulun devalvasiyasına gətirib çıxarsın, inflyasiyanı gücləndirsin, dövlətə və ayrı-ayrı şəxslərə maddi ziyan yetirsin. CM-nin 204-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətin obyektivi Azərbaycan Respublikasının pul-kredit sisteminin normal fəaliyyətini təmin edən ictimai münasibətlərdir (7, s.39).

Qaçaqmalçılığın predmetlərinin “çəşidi” olduqca rəngarəngdir və bazarın “konyunkturasından” asılı olaraq vaxtaşırı dəyişir. Lakin qaçaqmalçılıq yolu ilə daşınması uzun müddətdir ki, azalmaqla bilməyən narkotik maddələr istisna təşkil edir. Qaçaqmalçılığın “coğrafiyası” genişdir və yəqin ki, sərhədi keçən şəxslərin sayı artdıqca daha da genişlənməkdədir.

Qaçaqmalçılığın özünəməxsusluğu onun başqa cinayətlərlə sıx əlaqəsində təzahür edir. Bu cinayət cəmiyyətin iqtisadi, ticarət, mədəni və başqa mənafeələrini pozur və dövlət üçün müəyyən dərəcədə təhlükə (sərbəst dövriyyədən çıxarılmış partlayıcı vasitələrin, narkotik, güclü təsiredici və zərərli maddələrin keçirilməsi zamanı) yaradır. Qaçaqmalçılığın obyektiv və subyektiv əlamətləri CM-nin 206-cı maddəsində nəzərdə tutulur.

Xarici valyuta vəsaitlərini xaricdən qaytarmama CM-nin 208-ci maddəsində nəzərdə tutulur. Bu cinayət valyuta tənziimi və valyuta nəzarəti ilə dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsində ictimai münasibətlərə ziyan vurur. “Valyuta tənziimi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən, xarici valyuta müvafiq xarici dövlətin və ya dövlətlər qrupunun ərazisində tədavüldə olan və qanuni ödəniş vasitəsi sayılan, eləcə də tədavüldən çıxarılmış və ya çıxarılan, lakin həmin ərazidə tədavüldə olan pul nişanlarına dəyişdirilə bilən banknotlar, xəzinə biletləri və sikkələr şəklində pul nişanları, habelə xarici dövlətlərin pul vahidlərində, beynəlxalq pul və ya hesablaşma vahidlərində hesablarda olan vəsaitlərdir.

Bu cinayətin obyektiv cəhəti xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi nəticəsində əldə edilmiş və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının müvəkkil edilmiş bankının hesabına məcburi qaydada köçürülməli olan xeyli miqdarda xarici valyuta vəsaitlərini xaricdən qaytarmamada ifadə olunur.

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi siyasətinin və daxili əmtəə bazarının dövlət tənziiminin mühüm vasitələrindən biri Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçən mallara qoyulan gömrük ödənişlərinin müəyyən edilməsi və tətbiqi qaydalarıdır. Bu qaydaların və gömrük ödənişləri mexanizminin pozulması dövlət pul fondlarının təşkil olunması sahəsində ölkə iqtisadiyyatına ciddi ziyan vurur. Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 108-ci maddəsinə əsasən, gömrük ödənişlərinə aşağıdakılar daxildir: gömrük rusumları; əlavə dəyər vergisi; aksizlər; Azərbaycan Respublikasının gömrük işini aparan icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən lisenziyaların verilməsi və lisenziyaların fəaliyyətinin bərpa edilməsinə görə yığımlar; gömrük rəsmiləşdirilməsi üzrə mütəxəssislərə ixtisas attestatlarının verilməsi və attestatların fəaliyyətinin bərpa edilməsinə görə yığımlar; gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük yığım-

ları; malların saxlancına görə gömrük yığımları; malların gömrük müşayiətinə görə gömrük yığımları; məlumatlandırma və məsləhət verməyə görə haqq; ilkin qərarların qəbuluna görə haqq; gömrük auksionlarında iştirak etməyə görə haqq; digər gömrük ödənişləri.

Sahibkarlıq fəaliyyəti, eləcə də digər iqtisadi fəaliyyət təkcə sahibkarın özünə deyil, həm də onun kontraqentlərinə ziyan vurulması riskinə malikdir. Ona görə də istənilən iqtisadi subyektin mülki dövriyyədə iştirakı ona və onun etdiyi əməliyyatlara etibar göstərilməsi şəraitində mümkündür. Kreditorların riskini minimuma endirmək üçün ölkəmizin qanunvericiliyində müflisləşmə institutu nəzərdə tutulmuşdur. Bu institutun əsasını “Müfləsləşmə və iflas haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, mülki hüququn müvafiq normaları, habelə bəzi başqa normativ hüquqi aktlar təşkil edir.

Müflis olmuş sahibkar qanunun tələb etdiyinə əksinə olaraq özünün iqtidarsız olmasını elan etməyərək, kontragentləri qarşısında əmlak öhdəliklərinin icrasından yayınmaq üçün öz vəziyyətini gizlətməyə cəhd etdikdə, CM-nin 120-ci maddəsi üzrə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər.

Müflisləşmə zamanı qanunsuz hərəkətlər ayrıca cinayət məsuliyyəti yaradan iki növ əməlləri nəzərdə tutur. Obyektinə görə oxşar olan bu əməllər obyektiv cəhətinə, habelə subyektinə görə bir-birindən xeyli fərqlənir. Bunlara əsasən bizim fikrimizcə bu cinayətləri ayrı-ayrı maddələrdə nəzərdə tutmaq lazımdır. Bundan başqa hər iki cinayət üçün ağırlaşdırıcı hallarda külli miqdarda ziyan vurmaq nəzərdə tutmaq lazımdır.

Kommersiya təşkilatının, yaxud fərdi sahibkarın ödəmə qabiliyyətinin əlamətləri “Müflisləşmə və iflas haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində verilmişdir. Həmin əlamətlər mövcud olduqda borclu təşkilat və ya fərdi sahibkar özünü könüllü surətdə ödəmə qabiliyyəti olmayan elan edə bilər.

Özünü ödəmə qabiliyyəti olmayan elan etmə borclunun iflas haqqında ərizə ilə məhkəməyə müraciət etməsi (“Müflisləşmə və iflas haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsi), habelə iflas prosesi məhkəmənin iştirakı olmadan həyata keçirildikdə borclunun (borclu dövlət müəssisəsi olduqda həmçinin Dövlət Əmlak Komitəsinin) qəbul etdiyi müvafiq qərarla (“Müflisləşmə və iflas haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsi) həyata keçirilir. Ödəmə qabiliyyətinin olmaması haqqında qərar çıxarıldıqdan və ya iflas haqqında ərizə məhkəməyə verildikdən sonra qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada borclunun kreditorlarına məlumat verilir və iflas prosesi başlanır.

Vergilər istənilən dövlət meydana gəlidiyi andan cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlərin zəruri həlqəsidir. Adam Smit deyirdi ki, vergi onu ödəyənin qul olmasının deyil, azad olmasının əlamətidir. Ş.Monteskye isə hesab edirdi ki, heç nə təbəələrdən alınmalı hissənin və onlarda saxlanmalı olan hissənin müəyyən edilməsi qədər müdriklik və ağıl tələb etmir (10, s.198). Hazırda Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi ölkə ərazisində vergi ödəyicilərindən – hüquqi və fiziki şəxslərdən müəyyən olunmuş qaydada toplanan vergilərin, tutmaların, rüsumların və digər ödənişlərin məcmusundan ibarətdir.

Müasir dövətdə vergilər gəlirlərin əsas formasıdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 73-cü maddəsinə əsasən, qanunla müəyyən olunmuş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər bir şəxsin borcudur.

Azərbaycan Respublikası BM-nin 11-ci maddəsinə əsasən, vergi dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə, habelə məqsədli dövlət fondlarına köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişlərdir.

İki növ əsas vergi ödəyicisi – fiziki və hüquqi şəxslər bir-birindən fərqləndiyindən CM-nin 213-cü maddəsində cinayət hesab edilən əməllərin iki müxtəlif növü təsbit olunmuşdur.

Obyektinə görə oxşar olan bu cinayət tərkibləri obyektiv cəhətinə və subyektinə görə xeyli dərəcədə bir-birindən fərqlənir. Buna görə, bizim fikrimizcə, bu tərkibləri ayrı-ayrı maddələrdə nəzərdə tutmaq lazımdır.

CM-nin 213-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin obyektivi dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsində ictimai münasibətlərdir. 213.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətin obyektiv cəhəti fiziki şəxslər tərəfindən Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallarda gəlirlər haqqında bəyannamə təqdim etməməklə, yaxud gəlirlər və ya xərclər barədə bilə-bilə təhrif olunmuş məlumatları bəyannamədə göstərməklə, yaxud digər üsulla xeyli miqdarda vergiləri və ya başqa icbari ödənişləri ödəməkdən yayınmadan ibarətdir.

CM-nin 213.3-cü maddəsində göstərilmiş cinayətin obyektivi hüquqi şəxslərdən vergilərin yığılması ilə əlaqədar dövlətin maliyyə fəaliyyəti sahəsində yaranan ictimai münasibətlərdir. Bu cinayətin obyektiv cəhəti gəlirlər və xərclər barədə bilə-bilə təhrif olunmuş məlumatları təşkilatın mühasibat sənədlərinə daxil etməklə, yaxud digər üsulla xeyli miqdarda vergiləri və ya başqa icbari ödənişləri ödəməkdən yayınmada ifadə olunmuşdur.

Müflis olmuş sahibkar qanunun tələb etdiyinə əksinə olaraq özünün iqtidarsız olmasını elan etməyərək, kontragentləri qarşısında əmlak öhdəliklərinin icrasından yayınmaq üçün öz vəziyyətini gizlətməyə cəhd etdikdə, CM-nin 210-ci maddəsi üzrə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər.

Müflisləşmə zamanı qanunsuz hərəkətlər ayrıca cinayət məsuliyyəti yaradan iki növ əməlləri nəzərdə tutur. Obyektinə görə oxşar olan bu əməllər obyektiv cəhətinə, habelə subyektinə görə bir-birindən xeyli fərqlənir. Bunlara əsasən bizim fikrimizcə bu cinayətləri ayrı-ayrı maddələrdə nəzərdə tutmaq lazımdır. Bundan başqa hər iki cinayət üçün ağırlaşdırıcı hallarda xüsusilə külli miqdarda ziyan vurmaq nəzərdə tutmaq lazımdır.

İki növ əsas vergi ödəyicisi – fiziki və hüquqi şəxslər bir-birindən fərqləndiyindən CM-nin 213-cü maddəsində cinayət hesab edilən əməllərin iki müxtəlif növü təsbit olunmuşdur. Obyektinə görə oxşar olan bu cinayət tərkibləri obyektiv cəhətinə və subyektinə görə xeyli dərəcədə bir-birindən fərqlənir. Buna görə, bizim fikrimizcə, bu tərkibləri ayrı-ayrı maddələrdə nəzərdə tutmaq lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı. 2005.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı. 2006.
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı. 2006.
4. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Məcəlləsi. Bakı: “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı. 2002.
5. Quliyev R.İ., İmanov M.N. Cinayət hüququ. Xüsusi hissə. Dərslik. Bakı: “Diqesta” nəşriyyatı. 2001.
6. Гаухман Л.Д., Максимов С.В. Уголовная ответственность за преступления в сфере экономики. М., 1996.
7. Корчагин А.Г. Экономическая преступность. Владивосток, 1998.
8. Ларичев В.Д. Злоупотребления в сфере банковского кредитования. Методика их предупреждения. М., 1997.

9. Лопашенко Н.А. Вопросы квалификации преступлений в сфере экономической деятельности. Саратов, 1997.
10. Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть. М., 2006.
11. Уголовное право. Особенная часть. Под ред. Н.Ф.Кузнецовой. М., 2004.

Шалала ГАСАНОВА

Научный сотрудник отдела «Уголовного права и уголовного процесса» Института Философии и Политико-Правовых Исследований НАН Азербайджана, кандидат юридических наук

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И КЛАССИФИКАЦИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В СФЕРЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Резюме

В юридической литературе преступления, предусмотренные в главе 24 УК Азербайджанской Республики, классифицируются на различные виды по различным основаниям. Автор данной статьи дает общую характеристику и классификацию преступлений, совершаемых в сфере экономической деятельности в зависимости от отраслей экономики, которым в наибольшей степени причиняется ущерб в результате совершения данных преступлений.

В статье также содержатся некоторые выводы и предложения, направленные на совершенствование отдельных норм, предусматривающих ответственность за экономические преступления и практики их применения.

Shalala HASANOVA

*Scientist of departure of “Criminal law and criminal trial” of
Institute of Philosophy and Political-Law Research of
NAS of Azerbaijan, Bachelor of Science*

COMMON CHARACTERISTICS AND CLASSIFICATION OF CRIMES IN THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITY

In juridical literature all crimes foreseen in the chapter 24 of Criminal Code of Azerbaijan Republic are subdivided to different kinds on the different grounds. In this article the author gives general characteristics and classification of crimes committed in the sphere of economic activity in dependence on branches of economics which are done most harm as a result of perpetration of the crimes.

In the article there are also some conclusions and proposals directing to improvement of some norms providing responsibility for the crimes in the sphere of economic activity and practice of their realization.

**NARKOTİK VASİTƏLƏRİN VƏ PSIXOTROP MADDƏLƏRİN
QAÇAQMALÇILIĞI SAHƏSİNDƏ CİNAYƏTKARLIĞI DOĞURAN
SƏBƏB, ŞƏRAİT VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI***

Adətən digər cinayət əməlləri kimi, narkotik vasitələr və psixotrop maddələrlə qaçaqmalçılıq cinayətləri də ayrı-ayrı şəxslərin mənəvi-əxlaqi naqisliyinin və cinayət-hüquqi mübarizədə mövcud boşluqların nəticəsi kimi izah edilir. Ümumiyyətlə, “cinayətkarlıq cəmiyyətə immanentdir, ictimai sistemin təbiəti, mahiyyəti cinayətkarlıq doğurur” [1, 87]. Deməli, hər cür cinayətkarlıq kimi, narkotik vasitələr və psixotrop maddələr qaçaqmalçılığına dair cinayətkarlığın da köklü səbəbləri vardır və onunla doğru-düzgün mübarizə üçün həmin səbəblərin ətraflı öyrənilməsi, təhlil edilməsi, aradan qaldırılması mexanizminin işlənilib-hazırlanması tələb olunur.

Narkotik vasitələr və psixotrop maddələr qaçaqmalçılığına dair cinayətlərin yayılma səbəblərini qlobal aspektdən izah etmək lazım gəlir: a) keçid dövrünün sosial-siyasi və iqtisadi səbatsızlığı; b) cəmiyyətdə mürəkkəb mənəvi-psixoloji mühit, kütləvi şüurda sosial meyllərin yenidən nəzərdən keçirilməsi; c) Azərbaycan Respublikasının coğrafi mövqeyi və sərhədlərinin əsasən şəffaflığı, yeni nəqliyyat marşrutlarının açılması, o cümlədən, Cənub-Qərb və Mərkəzi Asiya mənşəli narkotik vasitələrin Şərqi və Qərbi Avropa ölkələrinə daşınmasında Xəzər dənizinin əlverişli marşrut olması; ç) əhalinin, xüsusən də kriminal elementlərin intensiv yerdəyişməsi; d) qanunverici bazanın mükəmməl olmaması, yəni onun cinayət aləmində baş verənlərlə ayaqlaşmaması, hüquq-mühafizə orqanlarının bu sahədə təcrübəsizliyi [2, 274-275]. Habelə bu səbəblər narkotiklərin Avropaya daşınmasında mühüm rol oynayan ənənəvi “Balkan marşrutu” keçmiş Yuqoslaviya ərazisində baş verən siyasi və hərbi proseslər nəticəsində öz tarixi əhəmiyyətini müəyyən dərəcədə itirdiyindən beynəlxalq narkobiznes tranzit məqsədlər üçün coğrafi mövqeyi əlverişli olan, quru, hava, dəniz və dəmir yolları xəttlərinə malik yeni-yeni ölkələrin ərazilərindən istifadə etməyə başlanılmasını da daxil etmək lazəmdir. Hələ 1994-cü ildə BMT-nin müvafiq Komissiyasının Dəməşqdə keçirilmiş iclasında faktlara istinad edilərək güclü təsiredici narkotik vasitələrin “Əfqanıstan – Türkmənistan – Azərbaycan – Gürcüstan” marşrutu ilə Türkiyəyə, oradan isə Avropaya daşınması göstərilmişdi. Rusiya Federasiyasında hazırlanan müvafiq məruzələrdə də həmin ölkəyə qanunsuz daxil olan narkotik vasitələrin daşınma marşrutlarından biri kimi Azərbaycan ərazisindən istifadə edilməsi xüsusi olaraq vurğulanmışdı.

İnsanlar heç vaxt bu qədər qlobal kommunikasiya vasitələrinə, var-dövlətə və başqa imkanlara malik olmamış və bu imkanları qeyri-bərabər şəkildə paylaşmamışlar. Qeyri-bərabərlik mənəfi və tələbat ziddiyyətləri arasındakı barışmaz mübarizəni qızıdırır, insanlar öz ehtiyat və imkanlarını fərqli sferalarda reallaşdırmaq məcburiyyətində qalırlar. Dünya Bankının 2001-ci ildə yoxsulluq problemi üzrə apardığı araşdırmalarda problemin miqyası və aktuallığı daha aydın nəzərə çarpır. Bu gün planetdə yaşayan 6 milyard insanın 2,8 milyardı gün ərzində 2 ABŞ dolları, 1,2 milyardı isə 1 dollardan da az qazanc əldə edə bilir. Hər doğulan 100 uşaqdan 8-i 5 yaşına çatmadan ölür. Yerdə qalanların 23-ü isə (9 oğlan, 14 qız) məktəb üzü görmür.

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, hüquq elmləri doktoru B.Zahidov tərəfindən çapa məsləhət bililib.

Yaxın 25 ildə planetdə əhalinin daha 2 milyard artacağı, yoxsulluğun daha geniş miqyasda yayılacağı gözlənilir.

Kimya sənayesinin özəlləşdirilməsi və kimyaçıların işsizliyi, eləcə də onların əmək haqqının az olması Polşa, Bolqarıstan, Çexiya, Slovakiya və Baltika ölkələrində həm daxildə istifadə, həm də Avropa İttifaqı ölkələrinə ixrac üçün narkotiklərin istehsalının artırılmasına səbəb olmuşdur. Hazırda İsveçrə və Danimarkada ələ keçirilən amfetaminin təxminən 50 %-i Mərkəzi və Şərqi Avropada istehsal edilir. Bəzən bu istehsal Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin cinayətkar qrupları tərəfindən dəstəklənir. Həmin qruplar gəlirlərinin əksər hissəsini üzv olan ölkələrə sərmayə edir, bununla da öz kapitallarını leqallaşdırırlar. Habelə, sintetik narkotiklərin Avropa İttifaqının daxilində daşınması daimi xarakter almışdır. Belə ki, İttifaqdaxili sərhəd nəzarətinin götürülməsi, istehlak bazarının genişlənməsi qaçaqmal marşrutunu tez-tez dəyişən daşıyıcılara fürsət yaradır və narkotiklərin alverindən əldə edilən pullar əks istiqamətdə hərəkət edir.

Bir çox ölkələrdə narkotiklərin istehsalında istifadə edilən laboratoriya avadanlığı açıq satışıdır, eyni zamanda, işlənmiş avadanlıqların qiymətləri aşağıdır və alıcıların qeydiyyatı aparılmır. Doğrudur, UNDCP bu növ avadanlıqların alqı-satqısını, ixrac və idxalını ciddi nəzarətdə saxlamağı tövsiyyə etmişdir, [3, 12-13] bununla belə, qara bazar üçün əlverişli “avadanlıqların” alqı-satqısı davam etdirilir.

Nəzarətli daşınmanın təşkili sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın səviyyəsi aşağıdır. Məlumdur ki, nəzarətdə olan daşınma narkotiklərin, yaxud onları əvəz edən maddələrin qanunsuz göndərişinə səlahiyyətli orqanların nəzarəti altında bir və daha çox ölkənin ərazisindən keçməyə imkan verməklə cinayət əməlinə iştirak edən şəxslərin müəyyən edilib cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasına yönəlmiş əməliyyat-axtarış tədbiridir.

Mütəşəkkil cinayətkar dəstələr və narkomafiyalar öz fəaliyyətlərini get-gedə təkmilləşdirir, ən müasir elmi-texniki nailiyyətlərdən, vasitə və qüvvələrdən çevik şəkildə istifadə edirlər.

Narkotikə meyilli insanlar iradə zəifliyi göstərir, nəfisləri ucbatından narkodəlləllərin toruna düşmələrini də buraya daxil etmək lazımdır.

Bütün bunlardan əlavə, narkotik vasitələr və psixotrop maddələr qaçaqmalçılığına dair cinayətlərin yayılmasının fərqli xüsusiyyətləri də vardır. Məsələn, bəzi xarici kəşfiyyat orqanlarının Azərbaycan Respublikasında narkotik maddələrin yayılmasını planlı surətdə genişləndirməyə cəhd edirlər.

Mətbuatda belə bir məlumat dolaşmaqdadır ki, respublikanın cənub bölgəsində “narkobiznes üçbucağı” qurulub: Cəlilabad – narkotik maddələrin çoxluğuna görə “Kolumbiya”, Lənkəran – satışına görə – “Malaziya”, Masallı isə daşınmasına görə – “Portuqaliya” adlandırılır [4]. Yaxud narkotiklərin Azərbaycan ərazisi vasitəsilə qanunsuz daşınması ilə əlaqədar ölkəmizin müvafiq orqanlarına xarici ölkə orqanlarından əməliyyat xarakterli məlumatlar daxil olmur. Bu da təsirli əks tədbirlərin görülməsi üçün müəyyən çətinliklər yaradır. Və yaxud bu bir faktdır ki, narkotik vasitələrdən istifadə etməyə başlayan yeniyetmə-gənci hər hansı bir səbəbdən gizli saxlayan valideynlər və müəllimlər son nəticədə həmin şəxsin sağalmaz xəstəyə çevriləcəyini və ailədə, qonşuluqda pul, əşya oğurluğu “təcrübəsini” keçəndən sonra potensial qaçaqmalçıya çevriləcəyini düşünmürlər.

Qeyd edilən səbəblər narkotizmlə mübarizənin səmərəli aparılmasını təmin etmək üçün dövlət orqanlarının fəaliyyətini gücləndirməyi, mövcud qanunvericiliyi təkmilləşdirmə prosesini davam etdirməyi və narkotiklərlə qaçaqmalçılığın aşağıdakı global miqyas və təhlükə xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir:

1) Narkotik vasitələr və psixotrop maddələr qaçaqmalçılığı terrorizmin mühüm tərkib hissəsidir. Məsələn, “hava terrorçuluğu” cinayətləri təyyarə qaçıranlar tərəfindən başqa ölkələrə uçub getmənin tələb edilməsi və adamların girov götürülməsi yolu ilə həyata keçirilir. Terrorçuluğun bu növünə aid olan əməllər müxtəlif motivlərlə törədilir: başqa ölkədə siyasi sığınacaq əldə etmək; törədilmiş cinayətə görə məsuliyyətdən qaçmaq; oğurluq yolu ilə ələ keçirilmiş külli məbləğdə pulu qaçıрмаq; ələ keçirilən silah-sursatı müvafiq ünvanə çatdırmaq; narkotik maddələri qanunsuz yolla başqa bir ölkəyə ötürmək və s.

2) Narkotiklərlə qaçaqmalçılıq separatizm, milli münaqişələr, lokal müharibələr arxasında gizlənmiş çirkin niyyətlərə xidmət vasitəsidir. Tədqiqatlar göstərir ki, narkobiznes münaqişə və müharibələr nəticəsində işğal edilərkən dövlət nəzarətindən kənar qalan zonalarda nüvə bazalarının, terrorçu təşkilatların, mütəşəkkil cinayətkar qrupların yerləşdirilməsində, silah alverinin gücləndirilməsində aparıcı amil rolunu oynayır. Narkotiklərlə məşğul olan işbazlar belə nəzarətsiz zonalarda özlərini təhlükəsiz hiss edir, bu səbəbdən əldə etdikləri pulların böyük bir hissəsini separatçı qüvvələrin təxribat və terrorçuluq cinayətləri üçün sərf edirlər. Məqsəd həmin cinayət əməllərinin yönəldiyi ölkələrdə dinc həyatı pozmaq, hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətini iflic etməkdir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alan ölkə Prezidenti İlham Əliyev Avropa Şurası Parlament Assambleyasının sessiyasındakı çıxışında haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, Dağlıq Qarabağ ərazisindən qanunsuz silah satışı, narkotik xassəli bitkilərin əkilib-becərilməsi və narkotiklərin daşınması üçün istifadə olunur. Bu fakt ABŞ Dövlət Departamentinin narkotik maddələr üzərində beynəlxalq nəzarət strategiyasına dair 2000-ci ilin mart tarixli hesabatında da öz əksini tapmışdır.

3) Narkotik vasitələr və psixotrop maddələr qaçaqmalçılığı beynəlxalq mütəşəkkil cinayətkarlığın və müxtəlif ölkələrdə yeni-yeni ağır cinayətlərə yol açan olduqca təhlükəli meyllərin tipik nümunəsidir. Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi dairəsinin beynəlxalq miqyasda genişlənməsi özünü bu vasitələrin qaçaqmalçılığının praktik olaraq dünyanın bütün dövlətlərində olmasında göstərir. Həmçinin, narkotiklərlə bağlı cinayətlərin mütəşəkkillik dərəcəsinin artması öz ifadəsini cinayətkar qrup və birliklərin möhkəmlənməsində, sindikat və kartellərin yaradılmasında, bunlarda daxili intizamın gücləndirilməsində, üzvlərin yekdil hərəkətlərində, qruplarda intizam qaydalarını pozanlara qarşı təsir vasitələrinin sərtləşdirilməsində, narkotiklərlə bağlı təkbəşinə cinayət törətmiş şəxslərin nəzarət altına alınmasında və s. tapır. Nəticədə isə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin eyni bir partiyası müxtəlif üsul və nəqliyyat vasitələri ilə bir sıra dövlətlərin sərhədlərindən və gömrükxanasından keçirilə və ayrı-ayrı ölkələrin vətəndaşları arasında yayıla bilər. Bunu narkotik tədarükünə nəzarət üzrə işçilərin və ekspertlərin (hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının və gömrük xidməti işçilərinin) ifadələri də təsdiq edir.

Qeydlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, narkotizmlə, o cümlədən, narkotik vasitələr və psixotrop maddələr qaçaqmalçılığı ilə mübarizənin beynəlxalq səviyyədə gücləndirilməsi olduqca zəruridir. Və zənnimizcə, ən ümdə vəzifə həmin problemin profilaktikası ilə bağlı olmalıdır. Çünki sosial problemlərin həllinə cinayətkarlığa qarşı sərt cəzalar tətbiq etməklə nail oluna bilməz. Profilaktiki tədbirlər isə əldə edilmiş proqnozlar, məlumatlar əsasında aparılmalı və kriminal şəxsləri qaçaqmalçılıq əməllərindən çəkindirmə işinə xidmət etməlidir.

Profilaktikanın əsası onun proqnozlaşdırılması, proqnozlaşdırmanın əsası isə proses və hadisələrin baş vermə qanunauyğunluqlarının aşkara çıxarılması ilə bağlıdır. Proqnozlaşdırma heç də hər hansı bir vətəndaş haqqında deyil, cinayət törətmiş şəxslərin gələcəkdə yeni cinayət törədə biləcəyini nəzərə almaqla aparılır. Cinayətkarlar

isə törətdikləri cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə təsnif edilir: “1) cəmiyyətə qarşı dərin zərbə endirən qəddar canilər, təhlükəli residivistlər, ümumi mənfi tərzihərəkətli ağır cinayət törədən şəxslər; 2) cəmiyyət əleyhinə zərbə endirməyə xas olmayan və vəziyyətin gedişində cinayət törətmiş təsadüfi cinayətkarlar; 3) cəmiyyət əleyhinə dərin zərbə endirməyə xas olmayan, ancaq bununla yanaşı, müəyyən məqamlarda xasiyyətindəki mənfi əlamətlərə əsasən cinayət hərəkətlərini yerinə yetirməkdən imtina etməyən cinayətkarlar” [5, 17].

Narkotik vasitələr və psixotrop maddələr qaçaqmalçılığına dair cinayətlərin iştirakçıları birinci kateqoriyaya şamil edilir. Təbii ki, narkobiznes residivistlərinin həbs müddəti başa çatdıqdan sonra özlərini necə aparacaqlarını proqnozlaşdırmaqla onların törədə biləcəyi yeni cinayətlərin qarşısını almaq planını tərtib etmək mümkündür. Təcrübədə “proqnoz artıq məlum olanları və məlum vəziyyəti izah etməyi qarşısına məqsəd qoymur... Proqnoz keçmiş naməlum olduqda ona da müraciət edə bilər. Bu zaman proqnoz artıq mövcud olan, lakin kifayət qədər öyrənilməmiş faktlar haqqında hipotetik mühakimədən çıxan nəticə kimi təzahür edir. İdrak prosesində hipoteza və proqnoz bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə saxlayır və çox vaxt eyni hökmlər əvvəlcə hipoteza kimi qiymətləndirilir, sonra isə proqnoza çevrilir” [6, 96-98]. Məsələn, əgər bütün parametrləri kuryerin cəmiyyətə dərin zərbə endirməkdən çəkinməyən qəddar cani olduğunu təsdiqləyirsə, bu şəxsin həbs müddətində imkan düşərsə yeni cinayət törədə biləcəyini, qaçmağa cəhd göstərəcəyini, azadlığa çıxandan sonra isə öz cinayətkar əlaqələrini və fəaliyyətini bərpa edəcəyini proqnozlaşdırmağa hər cür əsas verir, belə şəxsin daimi nəzarətə götürülməsi gələcək cinayətlərin istintançı üçün olduqca qiymətli informasiya əsasının yaradılması deməkdir. Eyni zamanda, regional proqnozlaşdırma apararkən bölgələr üzrə cinayətkarlığın öyrənilməsi zamanı cinayətkarlığın vəziyyətinin, strukturunun və dinamikasının ənənəvi parametrlər kimi götürülməsi [7, 45] prinsipinə əməl olunmalıdır. Azərbaycanın xüsusən cənub bölgələrinə - Lənkəran, Astarə, Masallı, Cəlilabad ərazilərinə İrandan və ya İran vasitəsi ilə mütəmadi olaraq narkotik vasitələr və psixotrop maddələr qaçaqmalçılığına ciddi cəhdlər edilməsinə, işğal altında qalmış nəzarətdən kənar ərazilərində narkobiznes qurumlarının və cinayətkar qrupların fəaliyyətinə dair çoxsaylı faktlar qaçaqmalçılıqla mübarizənin xüsusilə bu istiqamətlərdə güclənməsi vacibliyini əks etdirir.

Mühüm tədbirlər sırasında nəzarətdə olan daşınma əməliyyatının imkan daxilində sona qədər aparılması tövsiyə olunur, lakin bəzi hallarda onun dayandırılması tələb oluna bilər. Həbsin aparılması vaxtı müxtəlif şərtlərdən asılıdır. Bir çox hallarda cinayətin daha çox iştirakçısını məsuliyyətə cəlb etmək məqsədilə qanunsuz yükün boşaldılmasına imkan vermək məqsədəuyğun hesab olunur. Lakin, əgər qanunsuz yükün əldən çıxması, şübhə edilən şəxslərin qaçıb gizlənməsi təhlükəsi olduqda, habelə əməliyyatın uğurla davam etdirilməsinin mümkün olmayacağı təqdirdə nəzarətdə olan daşınma əməliyyatı dərhal dayandırılmalı və bütün şübhəli şəxslər həbs olunmalıdır. Nəzarətdə olan daşınma aşağıdakı hallarda dayandırıla bilər: cinayətkarlar əməliyyatın aparılmasını hiss etdikdə; müşahidənin (güdmənin) davam etdirilməsi çətinləşdikdə; cinayətkarlar əməliyyatda iştirak edən şəxslərin hər hansı birinin həyatını təhlükə altına qoyduqda; cinayətkarlar ağır cinayət törətdikdə və buna görə dərhal həbs olunmalı olduqda.

Narkotizmin dirçəlməsi, genişlənməsi və yayılmasına şərait yaradan iqtisadi-maliyyə köklərinin zərərsizləşdirilməsi ön plana çəkilməlidir. Məlumdur ki, bank fəaliyyəti və bank nəzarəti qaydalarının həyata keçirilməsi üzrə Beynəlxalq Komitə 1988-ci il dekabrın 12-də narkotiklərlə ticarət nəticəsində əldə edilən pul vəsaitlərinin təmizə çıxarılması məqsədilə bank sistemindən cinayətkarcasına istifadənin qarşısını

almaq barədə bəyanat qəbul etmişdir. Bu isə beynəlxalq bank cəmiyyətlərində müştərilərin eyniləşdirilməsində xüsusi sayıqlıq göstərməyi, habelə narkotiklərlə ticarətdən əldə edilmiş pul vəsaitlərinin leqallaşdırılmasının qarşısının alınması üçün hüquq-mühafizə orqanları ilə əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsini tələb edir. Eyni zamanda narkotiklərin qeyri-qanuni dövriyyəsi qanuni yolla ölkənin, cəmiyyətin mənafeyi naminə istifadə təcrübəsini yaymaq lazımdır. Məsələn, Misirdə “narkobiznes” nümayəndələrinin “ovu” hesabına hər il büdcəyə xeyli vəsait daxil olur. Təkcə 1996-cı ildə narkoişbazların əmlak və pullarının müsadirəsi nəticəsində dövlətin əldə etdiyi maliyyə vəsaiti 1,4 milyard dollar təşkil etmişdir. Yaxud ABŞ-da narkobizneslə məşğul olan işbazların mülkiyyətlərinin məhkəmə müsadirələrindən əldə olunan vəsait narkotizm və narkomaniya ilə mübarizə üzrə dövlət tərəfindən büdcə ayırmalarını üstələyir və narkomaniyanın, narkobiznesin qarşısının alınmasına, əməliyyat-axtarış xərclərinə sərf olunur, pensiya fondlarına köçürülür. Beləliklə, narkobiznes sənayesinin nəhəng gəlirlərinin xeyli hissəsi cəmiyyətə qaytarılır. Zənnimizcə, Azərbaycanda da narkotiklərlə mübarizə orqanlarının fəaliyyətini məhsuldar əmək səviyyəsinə qaldırmaq mümkündür.

İqtisadi cəhətdən zəif, əhalisi yoxsul olan ölkələrdə narkobiznesin daha geniş miqyasda və sürətlə yayılmasını qeyd etdik. Aclıq, işsizlik təhlükəsi ilə üzləşən insanlar qeyri-qanuni yollarla qazanc əldə etmək məcburiyyətində qalırlar. Narkomafiyanın “çiçəkləndiyi” digər ölkələrdəki qeyri-sağlam qüvvələr isə həmin ölkələrə gəlir mənbəyi kimi baxmaqla, orada narkobiznesin inkişafına şərait yaratmağa çalışırlar. Bunun qarşısını almaq üçün əhalisi səfalət içində olan ölkələrə beynəlxalq humanitar yardımlar artırılmalı, kasıb dövlətlərin ərazilərində yeni istehsal sahələrinin yaradılması və inkişafı üçün sərmayə qoyulmalıdır. Bəşəriyyət yalnız işsizlik, yoxsulluq, aclıq problemini həll etməklə narkotik maddələr istehsalının və qaçaqmalçılığının qarşısına siper çəkə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Джекебаев У.С. Преступность как криминалистическая проблема. Алма-Ата: Наука, 1974.
2. Криминалистика. Под ред. проф. Р.С.Белкина. М., 1999.
3. “Синтетик narkotiklərin qanunsuz istehsalı ilə mübarizə haqqında” Avropolun təlimatı. Naаqa, 1998.
4. “Kredo” qəzeti, 14 yanvar 2006-cı il.
5. Лейкина Н.С. Криминология о преступнике. Л.: Знание, 1978.
6. Зелинский А.Ф. Рецидив преступлений: структура, связи, прогнозирование. Харьков: Вышшая школа, 1980.
7. Тарвель Ю.К. К вопросу об изучении объективных предпосылок преступности (территориальный аспект). Теоретические проблемы изучения территориальных различий в преступности. Тарту, 1987.
8. Рогатых Л.Ф., Стрельченко Э.Г., Топоров С.Б. Борьба с контрабандой наркотических средств, психотропных и сильнодействующих веществ. РФ, Издательский дом “Питер”, 2004.
9. Курашвили Г.К. Изучение личности подозреваемого на первоначальном этапе расследования. Проблемы борьбы с преступностью. (Материалы VI конференции аспирантов). М., 1976.

10. Qasimov S.Y. Narkotik vasitələr və psixotrop maddələrin qanunsuz daşınması ilə bağlı cinayətlərin istintaqı (hüquq elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya). Bakı, 2001.

11. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, Bakı: Qanun, 2000.

Алекпер ГАСАНОВ

*диссертант Института Философии и Политико-
Правовых Исследований НАНА*

**ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ, ПОРОЖДАЮЩИЕ ПРЕСТУПНОСТИ В
СФЕРЕ КОНТРАБАНДЫ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ И
ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ, И ПУТИ ИХ УСТРАНЕНИЯ**

Резюме

Настоящая статья посвящена проблемам преступности в сфере контрабанды наркотических средств и психотропных веществ. Автор анализирует состояние преступности в сфере контрабанды наркотических средств и психотропных веществ на основании конкретных статистических и других данных, полученных в результате многолетней борьбы с преступлениями указанной категории, как в нашей республике, так и за ее пределами. Также в статье диссертант выявляет причины и условия порождающие преступления в сфере контрабанды наркотических средств и психотропных веществ, указывает пути их устранения.

Alakbar HASANOV

*the dissertator of the Institute of Philosophy and
Political-Law Research of ANAS*

**THE REASONS AND CONDITIONS GENERATING CRIMES IN THE
SPHERE OF CONTRABAND OF NARCOTICS AND PSYCHOTROPIC
SUBSTANCES, AND THE WAY OF THEIR ELIMINATION**

Summary

The article is devoted to the problems of criminality in the sphere of contraband of narcotics and psychotropic substances. The author analyzes a condition of criminality in the field of contraband of narcotics and psychotropic substances on the basis of concrete statistical and other data received as a result of long-term struggle against crimes of the specified category, both in our republic, and behind its limits. Also in the article the dissertator reveals the reasons and conditions generating crimes in the sphere of contraband of narcotics and psychotropic substances, specifies ways of their elimination.

Şəhruz ABDULLAYEV
*AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar
Institutunun Cinayət Hüququ və cinayət
prosesi şöbəsinin kiçik elmi işçisi*

TERRORÇULUQLA MÜBARİZƏNİN TAKTİKİ ÜSULLARI*

Terrorçuluq cinayətləri ilə, eləcə də bütövlükdə cinayətkarlıqla cinayət – hüquqi mübarizənin səmərəli surətdə aparılması üçün cinayət – hüquqi xəbərdaredici tədbirlərin və nəzarətin bütün mümkün formalarının əlaqələndirilməsi zəruri məsələlərdən biridir. Təcrübə göstərir ki, qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətin ayrı-ayrı formalarından kompleks şəkildə istifadə olunduqda, onlar bir – birini daha yaxşı tamamlayır, əldə olunan nəticələr isə daha səmərəli olur.

Terrorçuluq cinayətləri ilə mübarizənin taktiki üsullarının və cinayət – hüquqi vasitələrinin təkmilləşdirilməsi məsələləri müasir kriminalistika elminin işləyib hazırladığı müddəaların keyfiyyətinə söykənir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, cinayətkarlıqla mübarizədə tək-cə kriminalistikanın nailiyyətləri kifayət edə bilər. Burada qarşıda duran başlıca məqsədlərdən biri hüququn digər sahələrinin, o cümlədən cinayət hüququnun da müddəalarından faydalanmaq məqsədəuyğun olardı.

Daha dəqiq ifadə etsək, adları çəkilən hüquq elmlərinin ən son nailiyyətlərinin terrorçuluq kimi böyük ictimai təhlükəli əməllərə qarşı mübarizədə sıx surətdə əlaqələndirilməsi ümumi fəaliyyətin keyfiyyətli istiqamətdə aparılmasını şərtləndirmiş olardı.

Müxtəlif illərin hüquq ədəbiyyatında ayrı-ayrı kriminalistlərin (1, s.68) cinayətkarlıqla mübarizənin taktiki üsullarının təkmilləşdirilməsinə dair mülahizələrində fərqli cəhətlərə yalnız cüzi sayda rast gəlmək mümkündür. Məsələn, qeyd olunur ki, müxtəlif kateqoriyalara aid olan cinayətkar qəsdlərlə mübarizənin taktiki üsullarının təkmilləşdirilməsi, ilk növbədə, böyük ictimai təhlükəli əməllərin istintaqının yüksək səviyyədə aparılması ilə bağlıdır. İbtidai istintaqın aparılması prosesində zəruri olan istintaq hərəkətlərinin və digər prosesual hərəkətlərin cinayət–prosesual qanunla ciddi müəyyən edilmiş qaydalara əməl olunmaqla yerinə yetirilməsi cinayətkarlıqla mübarizənin ən kəsərli taktiki vasitələrindən biri qismində çıxış edir.

V.İ.Şikanov qeyd edir ki, müasir elmi – texniki tərəqqi və kompüter texnologiyası şəraitində cinayətkarlıqla mübarizənin həyata keçirilməsi kriminalistik taktikanın müddəalarından daha məqsədyönlü istifadə edilməsini tələb edir.

Müasir mərhələdə cinayətkarlıqla mübarizədə kriminalistika elminin taktiki üsullarının səmərəli şəkildə tətbiq edilməsi həmin fəaliyyətin keyfiyyətini daha da artırır və onu möhkəmləndirir (2, s.119).

Müasir mərhələdə terrorçuluq cinayətləri ilə mübarizənin dövlətdaxili siyasi, cinayət–hüquqi, institusional və beynəlxalq siyasi xəbərdaredici formaları mövcuddur. Bu formaların hər birinin özünəməxsus mübarizə taktikası və profilaktiki tədbirlər sistemi vardır. Həmin formaların hər biri əlahiddə şəkildə terrorçuluq üzərində nəzarət vasitələrinə və bu vasitələrin gücləndirilməsində tətbiq edilən kriminalistik – taktiki üsul, vasitə və metodların geniş kompleksinə malikdirlər.

Terrorçuluq cinayətləri ilə mübarizədə terrorçuluq üzərində siyasi nəzarət özündə aşağıdakıları ehtiva edir:

- 1) dövlətin ümumcinayət siyasəti / cinayət hüquq siyasəti / ;
- 2) dövlətin antiterror / terror əleyhinə / siyasəti.

* Məqalə hüquq elmləri doktoru M.Cəfərquliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Terrorçuluq cinayətlərinə qarşı dövlətin terrorçuluğa münasibətdə ümumcinayət siyasəti dedikdə, dövlətin cinayətkarlıqla mübarizəni tənzim edən qanunvericilik, cinayət ədliyyəsi orqanlarının strukturunun, onların fəaliyyət qaydasının və formasının, cinayətkarlıqla mübarizədə cəmiyyətin iştirakının dərəcəsinin müəyyən edilməsi sferasında fəaliyyətinin müstəqil istiqaməti başa düşülür.

Bununla əlaqədar hüquq ədəbiyyatında mövcud olan ziddiyyətli bir fikrə də aydınlıq gətirilməsini zəruri hesab edirik. Belə ki, bir sıra müəlliflərin mövqeyinə görə, cinayətin dərəcəsinin müəyyən edilməsi sferasında fəaliyyətinin müstəqil istiqaməti başa düşülür. Bununla əlaqədar hüquq ədəbiyyatında mövcud olan ziddiyyətli bir fikrə aydınlıq gətirilməsini zəruri hesab edirik. Belə ki, bir sıra müəlliflərin mövqeyinə görə, cinayət qismində çıxış edə bilər. Çünki kriminalistika taktikasının üsul və vasitələrinin tətbiq edilməsi bilavasitə cinayətlərin istintaqının cinayət – prosessual qanunla müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilməsi məqsədlərinə xidmət edir (3, s.96).

Şübhəsiz ki, cinayətlərin istintaqının aparılmasında taktiki üsulların tətbiq edilməsində qarşıda duran məqsəd obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi nöqtəyi – nəzərindən taktiki üsul və vasitələrdən səmərəli istifadə edilməsindən ibarətdir. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, ibtidai istintaqın həyata keçirilməsi prosesində istifadə edilən həmin taktiki üsullar cinayətkarlıqla mübarizədə ancaq ikinci dərəcəli rol oynaya bilər. Əksinə, taktiki üsul və vasitələrin keyfiyyətli tətbiq edilməsi ilə həyata keçirilən hər hansı istintaq cinayətkarlıqla mübarizənin ən mühüm metodlarından biridir. Elə buna görə də, yuxarıdakı mülahizə ilə razılaşmaq olmaz.

Müvafiq dövlətin daxilində terrorçuluq cinayətləri üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi və belə cinayətkar qəsdlərin qarşısının alınması üçün terror zorakılığı əleyhinə yönələn proqram mövcud olmalıdır. Həmin proqram özündə aşağıdakıları ehtiva etməlidir:

1) hüquq – mühafizə, ibtidai istintaq və məhkəmə orqanları arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq;

2) terrorçuluqla mübarizə üzrə peşə hazırlığına dair xüsusi kursların təşkil olunması da daxil olmaqla, cinayətkarlığın qarşısının alınması məsələləri üzrə hüquq – mühafizə orqanları əməkdaşlarının hazırlıq səviyyəsinin və təcrübə verdişlərin yaxşılaşdırılması və bu sahədə işlərin daha da fəallaşdırılması;

3) müxtəlif odlu silahlardan, döyüş sursatlarından, partlayıcı maddələrdən və digər təhlükəli materiallardan terrorçuluq məqsədləri üçün istifadə edə bilən şəxslərin əlinə düşmək ehtimalı olan həmin silahlar üzərində səmərəli nəzarətin təmin edilməsi;

4) insanın, vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsinə lazımı diqqət yetirilməsi əlaməti olaraq, müxtəlif hüquq – mühafizə orqanları ilə məhkəmə orqanları arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın genişləndirilməsi;

5) əhaliyə terror zorakılığından ibarət olan təhlükənin izah edilməsi məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitələrinin buna cəlb olunması yolu ilə ümumi, hüquqi maarifləndirmə proqramlarının işlənilib hazırlanması və ictimaiyyətin geniş surətdə məlumatlandırılması;

6) terrorçuluq aktlarına dair işlər üzrə məhkəmə proseslərində iştirak etmiş terrorçuluq aktlarını gözləri ilə görən şahidlərin, hakimlərin və ədalət mühakiməsi işçilərinin səmərəli müdafiəsinin təşkil və təmin edilməsi;

7) terrorçuluq zorakılıqlarına haqq qazandırılmasına və belə cinayətkar qəsdlərin törədilməsi ilə bağlı sensasiyaların yaranmasına yol verilməməsi məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitələri üçün prinsiplərin işlənilib hazırlanması;

8) dövlətlər arasında bütün səviyyələrdə cinayət – hüquqi məsələlərdə qanunlara və ədalət mühakiməsinə əməl edilməsinin təmin olunması sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlığın başlıca istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, habelə bu sferada qarşılıqlı hüquqi əməliyyatların yaradılması və genişləndirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilənlər, eyni zamanda, terrorçuluqla beynəlxalq – hüquqi mübarizənin tərkib hissəsini təşkil edir. Terrorçuluq aktları ilə istər dövlətdaxili, istərsə də beynəlxalq miqyasda mübarizə, habelə terror üzərində nəzarət milli qanunvericiliklə yanaşı, həmçinin də beynəlxalq hüquq normalarının tələb və göstərişlərindən irəli gəlir. Bu da təsadüfi deyildir, çünki terrorçuluq öz təzahür miqyasını daim genişləndirən cinayətkar aktlardan hesab olunur. Buna görə də onun müəyyən bir dövlətin ərazisindən digər dövlətlərin ərazisinə keçməsi imkanlarının qarşısının vaxtında alınması üçün səylər birləşdirilməli və qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələri genişləndirilməlidir (4, s.36).

Hər hansı bir dövlətin antiterror siyasəti müəyyən əsaslar üzərində qurulmaqla, eyni zamanda da ümumbəşəri dəyərlərin terrorçu aktlardan müdafiəyə və mühafizə olunmasını özündə ehtiva edir. Müvafiq dövlətin bu sferadakı hüquq siyasətinin mühüm bir hissəsi aşağıdakı əsaslar üzərində qurulmalıdır:

1) terrorçuluq üzərində nəzarətə dair qanunvericilik (milli qanunvericilik) bazasının və beynəlxalq – hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi sayəsində nəzarətin yeni və ən optimal yollarının axtarılması;

2) terrorçuluq cinayətlərinin profilaktikası zamanı hüquq – mühafizə orqanlarının fəaliyyətində aşkarlıq prinsipinin təmin edilməsi ilə yanaşı, terrorçuluq əməliyyatları və aktları əleyhinə fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesində məxfiliyin əlaqələndirilməsi, habelə gizli saxlanılmalı olan informasiya axınına yol verilməməsi;

3) terrorçuluq üzərində nəzarətlə əlaqədar olan proseslərin bütün iştirakçılarının tam dəyərli yuridik hüquqlarının təmin edilməsi və bunun üçün lazımı şəraitin yaradılması;

4) milli və beynəlxalq qanunçuluq şəraitində terrorçuluq üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi, habelə nəzarətin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə dövlətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin daha da genişləndirilməsi;

5) terrorçuluq cinayətlərinin qarşısının alınması və belə cinayətkar qəsdlərlə mübarizə sahəsində hüquq – mühafizə orqanları ilə xüsusi bölmələrin qarşılıqlı fəaliyyətinin möhkəmləndirilməsi;

6) terrorçuluq aktlarının sosial profilaktikasının ümumi və xüsusi metodların işlənilib hazırlanması, habelə həmin metodlardan ən müxtəlif səviyyələrdə istifadə edilməsi;

7) terrorçuluq aktlarının və o cümlədən beynəlxalq terrorçuluğun qarşısının alınmasında hüquq elmlərinin, humanitar elmlərin və texniki elmlərin nailiyyətlərindən istifadə edilməsi, habelə terrorçuluq cinayətləri ilə mübarizədə həmin elmlərin müddəaları əsasında profilaktiki tədbirlər kompleksinin işlənilib hazırlanması.

Terrorçuluq aktları ilə mübarizədə nəzarətin digər formaları kimi, hüquqi nəzarət də özünəməxsus spesifikliyi ilə seçilir. Hüquqi nəzarət xüsusi normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi yolu ilə terrorçuluq cinayətləri ilə mübarizə aparılması və onların qarşısının alınması üçün hüquqi bazaya xidmət edir. Hüquqi nəzarət bilavasitə hüquq – mühafizə orqanları tərəfindən həyata keçirilirsə də, onun realizə olunmasına ictimaiyyətin nümayəndələri, ictimai təşkilatlar da cəlb olunurlar (5, s.44).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Коновалов В.Е. Теоретические проблемы следственной тактики, Харьков, 1976.
2. Шиканов В.И. Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса, Иркутск, 1998.
3. Калмаков В. П. Некоторые вопросы криминалистической профилактики преступлений. – “Советское государство и право”, 1981, № 2.
4. Шавер Б. М. Криминалистика и международные правовые связи. Томск, 1993.

5. Драпкин Л. Я. Особенности информационного поиска в процессе расследования и тактика следствия. Харьков, 1999.

Шахруз АБДУЛЛАЕВ

ТАКТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ БОРЬБЫ С ТЕРРОРИЗМОМ

Резюме

В данной статье отмечено что, в деятельности по установлению причин и условий совершения преступления, связанных с терроризмом следователь дает свои предложения совместно с органами расследования.

В соответствии с нормами уголовно-процессуального законодательства следователь выступает в качестве субъекта, а дознаватель как субъект обязанностей. Это положение соответствует действующему законодательству. Органы расследования при осуществлении предварительного следствия играют важную роль, которую можно охарактеризовать как существенную помощь в установлении причин и условий совершения преступления.

Shahruz ABDULLAYEV

TACTICAL WAYS IN AGAINST OF TERRORIZM

Summary

In the article are offered that the unite activities of investigator and interroqator orqans in determined of the cause and conditions on create of criminal terrorism.

In the cases that are intended in criminal prosedureal leqislative investiqater takespart as the subject of low and soese interroqater takes part as the subjekt of the obliqation. Aktivities interraqator on account of the primari in vestiqate carries the charakteristic of the helper, notwithstanding they is playingq siqnificance role in carried out of primary investiqate.

Ramiz NAĞIYEV
Azərbaycan Respublikası DİN
Polis Akademiyasının rəisi,
general-mayor

**NARKOTİK VASİTƏLƏRİN VƏ YA PSIXOTROP MADDƏLƏRİN
İSTEHLAKINA TƏHRİK ETMƏ ƏMƏLLƏRİ İLƏ MÜBARİZƏNİN
CİNAYƏT HÜQUQİ VƏ KRİMİNOLOJİ PROBLEMLƏRİNİN
BƏZİ ASPEKTLƏRİ***

Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət strukturları, o cümlədən istintaq və təhqiqat orqanları, habelə qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən aparılmış sorğular, ümumiləşdirmələr və təqdim edilmiş statistik göstəricilər ölkədə narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakına təhrək etmə əməllərinin intensiv surətdə artdığını, öz ictimai təhlükəliliyi ilə ciddi narahatlıq doğurduğunu göstərir və belə təzahürlərlə kompleks cinayət-hüquqi mübarizə aparılmasını tələb edir. Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakına təhrək etmə əməlləri narkotiklərlə bağlı cinayətlər içərisində öz tərkib əlamətlərinə və məsuliyyət yaratma ağırlığına görə seçilib-fərqlənir: «təhrək etmə» narkomaniyanın yayılmasına və digər ağır nəticələrə gətirib çıxarmaqla cəmiyyətin sağlam gələcəyi, sosial-iqtisadi inkişafı üçün xüsusi təhlükə yaradır. Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakına təhrək etmə cinayətlərinin əsas bilavasitə obyektə əhəlinin sağlamlığı və bunun təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlər, dəyərlər və sərvətlər təşkil edir.

Bir şəxsin başqa bir şəxsi və ya şəxsləri hər hansı bir yolla narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qanunsuz istehlakına təhrək edən hər hansı bir hərəkəti narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakına təhrək etmə sayılır və məsuliyyəti cəmiyyət üçün xüsusilə təhlükəliliyi nəzərə alınmaqla, Azərbaycan Respublikası CM-nin «Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlər» adlı İyirmi altıncı fəslinin 236-cı maddəsi ilə nəzərdə tutulur. Belə cinayət əməllərinə qarşı mübarizə tədbirlərinin gücləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılması hüquq-mühafizə orqanlarının qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Statistik göstəricilər ilk baxışda narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakına təhrək etmə cinayətlərinin say etibarilə Azərbaycan Respublikası ərazisində narkotiklərlə bağlı törədilən cinayətlərin az bir qismini təşkil etməsi barədə təsəvvür yaradır. Lakin bu təsəvvürü tam və bitkin hesab etmək düzgün olmaz. Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakına təhrək etmə cinayətləri ilə mübarizə bu növ cinayətkarlığın latent xüsusiyyəti ilə xeyli çətinləşir və «təhrək etmənin» ictimai təhlükəlilik dərəcəsini artırmış olur.

Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakına təhrək etmə cinayətlərinin latentlik xüsusiyyəti əsasən təhrək edənle təhrək edilən arasında sövdələşmə ilə şərtlənir. Təhrək etmə cinayətlərini doğuran səbəb və şərait belə sövdələşmə hallarının baş tutmasına yardım etmiş olur. Buna görə də mövcud vəziyyət belə əməllərlə mübarizədə çətinlik yaradır.

Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının dövriyyəsi və qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı qəbul edilən yeni normativ-hüquqi sənədlərdə narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qanunsuz istehlakı və qanunsuz istehlaka yönələn

---

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, hüquq elmləri doktoru B.Zahidov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

cinayət əməlləri ilə mübarizə məsələlərinə geniş yer verilməsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu, problemin daha da aktuallaşması ilə yanaşı, cəmiyyətin fiziki və mənəvi sağlamlığının, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə təminatların gücləndirilməsindən və belə təminatların beynəlxalq dəyər və tələblərə uyğunlaşdırılmasından xəbər verir. Azərbaycan Respublikası BMT-nin antinarkotik konvensiyalarının üzvüdür və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı Konvensiyaya, narkotik vasitələrdən və psixotrop maddələrdən sui-istifadəyə qarşı mübarizəni dünya səviyyəsində tənzimləyən digər beynəlxalq müqavilələrə qoşulmuşdur. Beynəlxalq və regional miqyasda olduğu kimi ölkəmizdə də narkositua-siyanın pisləşməkdə davam etməsi onu göstərir ki, narkotik cinayətkarlıqla, o cümlədən narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakına təhrik etmə cinayətləri ilə mübarizə sahəsində dövlət siyasətinin əsasını təşkil edən prinsiplər tam həcmdə reallaşdırılmır; problemin həllində beynəlxalq əməkdaşlığın rolundan lazımı səviyyədə istifadə edilmir; Azərbaycan ərazisindən narkotiklər tranziti kimi istifadə edilməsi ölkə daxilində qanunsuz istehlaka da ciddi neqativ təsir göstərir.

Toplanmış informatik məlumatların təhlili göstərir ki, bu mürəkkəb sosial problemin həllində güc və qadağa üsulları profilaktika və xəbərdarlığa, cinayət və inzibati cəzalarsa narkomaniya xəstələrinin müalicəsi və reabilitasiyasına nisbətə hələ də üstünlük təşkil edir; antinarkotik təşviqat üzrə işin stimullaşdırılması, pedaqoji və əmək kollektivlərində, ailədə, cəza yerlərində tərbiyə və maarifləndirmə işləri systemsiz və dağınıq surətdə aparılır. Hüquq-mühafizə fəaliyyətində və hüquq tətbiqi praktikasındakı çoxsaylı çatışmazlıqlar qətiyyətli mübarizə aparmağa imkan vermir. Öz ictimai təhlükəliliyi ilə xarakterizə olunan və «risk» qrupuna aid edilən narkotik vasitələrə meyllərin nəzarətdən kənar qalması ümumilikdə yetkinlik yaşına çatmamışlar arasında da cinayətkarlığın artmasına səbəb olur.

Təhlil göstərir ki, istər narkomaniyanın yayılmasında, istərsə də narkotiklərlə bağlı cinayətlərin törənməsində meyllərin üst-üstə düşməsi oxşar sosial mühit, qarşılıqlı əlaqələrin səviyyəsi, inteqrasiyanın intensiv inkişafı, habelə beynəlxalq narkomafiya tərəfindən eyni təsirlərə məruz qalma, daxili işlər orqanlarının, gömrük və sərhəd nəzarətinin texniki təchizatla kifayət qədər təmin edilməməsi, müasir şəraitdə narkotik cinayətlərin açılması və istintaqı üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodlardan istifadə olunmaması, peşəkar kadr hazırlığı işinin günün tələbləri səviyyəsinə qaldırılmaması və s. bu kimi çoxsaylı problemlər öz həllini tapmalıdır. Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin xarici ölkələrin ərazilərindən Azərbaycana, buradan isə digər ölkələrə qanunsuz yolla keçirilməsi, Respublika ərazisinin 20%-nin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilməsi, 132 km-lik dövlət sərhədinin nəzarətdən kənar qalması, mövcud sosial-iqtisadi problemlər «təhrik etmə» cinayətlərini doğuran səbəblərdəndir. Buna görə də Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq normaları əsasında həlli təxirəsalınmadan təmin edilməlidir. Bu, narkotizmlə və terrorizmlə mübarizənin təmin edilməsi üçün də son dərəcə vacibdir.

Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizəni təmin edən normativ-hüquqi aktların vaxtaşırı təkmilləşdirilməsi təmin edilməli, ölkədə bu proseslərlə mübarizəni təşkil və təmin edən, istiqamətləndirən və koordinasiya edən xüsusi dövlət orqanının yaradılması vaxtı çatmışdır. Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərdə şəxsi istehlak, az miqdar, külli miqdar və xüsusilə külli miqdar anlayışları daha da təkmilləşdirilməlidir. Belə ki, bu sahədə mövcud olan normativ-hüquqi aktların durumu təcrübədə müxtəlif problemlər yaratmış olur. Qanunvericiliyə narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin şəxsi istehlak, az miqdar, külli miqdar və xüsusilə külli miqdar olmasının müəyyənləşdirilməsi üçün konkret meyarların müəyyən edilməsi zəruridir. Bu zaman beynəlxalq təcrübə və

müsbət iş təcrübəsi əsas götürülməlidir. Belə ki, narkotik maddələr təsir etmə dərəcələrindən asılı olaraq müxtəlif qruplara ayrılır və belə bölgünün aparılması hüquq normalarının tətbiqi zamanı nəzərə alınır. Bu cür bölgünün milli qanunvericilikdə də aparılması, narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayət əməllərinin, o cümlədən narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakına təhrik etmə əməllərinin tövsif edilməsi zamanı narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin təsir etmə gücünün cinayət tərkiblərinin tövsifedici əlamətlərinə daxil edilməsi məqsədəuyğun olardı. Hesab edirik ki, zəif təsiredici narkotiklərin yayılması yaxud istehlakına təhriki ilə məşğul olan şəxsin daha güclü narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin yayılması yaxud istehlakına təhriki ilə məşğul olan cinayətkarla eyniləşdirilməsi, onlara eyni cəzanın təyin edilməsi ədalət mühakiməsinin prinsiplərinə ziddir.

Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə əhatə edən cinayətlərin bir qisminə, o cümlədən Azərbaycan Respublikası CM-nin 236-cı maddəsində bu cinayətlərin mütəşəkkil dəstə tərəfindən yaxud qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilməsi eyni tövsifedici əlamət kimi müəyyənləşdirilir. Bu tövsifedici əlamətlər ayrılmalı və bu tip əməllərin xüsusi tövsifedici əlamətləri kimi verilməlidir. Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakına təhrik etmə əməllərinin qarşısının alınması üçün bu növ cinayətləri törədə biləcək adamların şəxsiyyətinin öyrənilməsi və onlarla profilaktik iş aparılması, narkomanların sosial reintegrasiyası ilə bağlı mövcud problemlərin həlli təbliğat vasitələrindən səmərəli istifadə xüsusilə zəruridir. «Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərə dair qanunvericiliyin tətbiqi zamanı yaranmış ziddiyyətli məsələlərdən biri də narkomanların əksər hissəsinin yenidən cinayət törətməsi, cəmiyyətə qovuşa bilməməsidir». Aparılan sorğulardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, narkotiklərlə bağlı cinayətlərə görə məhkum olunmuş yeniyetmə və gənclər cəzalarını çəkdikdən sonra ictimai faydalı əməklə məşğul olmaq, təhsillərini davam etdirmək istəyirlər. Aidiyyəti təşkilatlar, valideynlər, cəmiyyətin üzvləri azadlığa buraxılmaq ərəfəsində onlarla məqsədli görüşlər keçirilməli, istəkləri dinlənilməli və buna müvafiq olaraq onlara lazımı köməklik göstərilməlidir.

Narkoloji xidmət haqqında qanunda xəstələrin sosial müdafiəsi və cəmiyyətə təkrarən integrasiyası üçün bir sıra tədbirlər nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, praktikada sosial müdafiə sistemi vasitəsi ilə narkotiklərdən asılı olan və müalicə edilmiş şəxslərə göstərilən yardımın effektivliyi aşağı dərəcədədir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində narkoloji xəstələrin müalicəsi Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin göstərişinə əsasən, təkcə cəzaçəkmə müəssisələrində yerləşən tibbi müəssisələr istisna hal kimi qəbul edilməklə yalnız ixtisaslaşdırılmış tibbi müəssisələrdə həyata keçirilə bilər. İxtisaslaşdırılmış dövlət tibbi müəssisələrindən başqa narkoloji xəstələrin müalicəsi üzrə icazə hüququna malik müvafiq özəl klinikalar yoxdur. Bundan əlavə, bir sıra xəstəxana və poliklinikalarda anonim narkoloji və məsləhət otaqları mövcuddur ki, onlar da faktiki olaraq formal şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Narkomaniya xəstəliyinə düçar olanların tibbi-sosial reabilitasiyası üzrə müəssisələrin şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsinə, belə xəstələrə yardım mərkəzlərinin sayının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərə görə nəzərdə tutulan məsuliyyətdən boyun qaçırmaq, bununla belə eyferogen halını yaradan vasitə və maddələrə narkomanların və toksikomanların tələbatını ödəmək üçün dünya təcrübəsində «narkotik-analoq» kimi tanınan maddələr hazırlanır. Bu maddələr nəzarətdə olan narkotik vasitələrə və ya psixotrop maddələrə xeyli dərəcədə oxşarırlar və analoji psixoaktiv təsire malikdirlər. Hal-hazırda bu məsələ «güclü təsir edən

maddələr» anlayışı vasitəsilə tənzimlənir. Lakin, məsələnin belə qoyuluşu bu istiqamətdə yaranan müvafiq cinayət hüquq münasibətlərinin tənzim edilməsinə şərait yaratmır. Cinayət hüququna müvafiq olaraq, əməl yalnız o halda cəzalanmalıdır ki, onun cəzalanmalı olması həmin əməlin törədilməsinə qədər qüvvədə olan qanunla müəyyən edilmiş olsun. Həmin prinsip nəzarət edilməyən maddələrə dair işlər üzrə cinayəti törədən şəxslərin cinayət məsuliyyətindən azad olunması məqsədilə səmərəli istifadə edilir. Belə ki, «narkotik-analoq»ların yayılması ilə məşğul olan şəxslər yaxalandıqda onlar tərəfindən qüvvədə olan qanunvericiliklə nəzarət edilməyən, hətta rəsmi təsnifatlarda adı çəkilməyən maddələrlə müxtəlif əməliyyatların aparılması (o cümlədən qanunsuz istehlaka təhrik etmə) həmin şəxslərin cəzadan azad edilməsi üçün əsas kimi göstərilir. Buna görə də «analoq» anlayışının olmaması daimi qanunvericilikdə boşluq kimi qəbul edilməlidir. Bu baxımdan, Cinayət Məcəlləsinin narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayət əməllərinin predmetinə həmin maddələrin daxil edilməsi hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinə təsir göstərə bilər.

Tədqiqat zamanı əldə edilən bu nəticələr narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakına təhrik etmə ilə mübarizəyə yeni konseptual yanaşmanın, vahid, eyni zamanda yerli və milli xüsusiyyətləri nəzərə alan daha səmərəli model və proqramın işlənilib hazırlanması vəzifəsinin vacibliyini əks etdirir.

Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakına təhrik etmə əməllərinin tövsifi zamanı ziddiyyətlərin və boşluqların aradan qaldırılması məqsədilə məhkəmə təcrübəsinin vaxtaşırı olaraq ümumiləşdirilməsi və müvafiq Plenum qərarının qəbul edilməsi məqsədmüvafiq olardı.

Eləcə də CM-nın 236-cı maddəsinin ayrı-ayrı bəndlərinin dispozişiyalarında və sanksiyalarında da bir sıra qüsurların olduğunu görməmək mümkün deyildir. Məsələn, analoji hərəkətlərin 14 yaşına çatmamış şəxs barədə qəsdən edilməsi «qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs», «mütəşəkkil dəstə» kimi qiymətləndirici əlamətlərin eyniləşdirilməsi, təkrarlığın tərkibə daxil edilməsi məqbul hesab edilə bilməz. Eləcə də müvafiq olaraq sanksiyaların differensiasiyasının düzgün qurulmasına zərurət vardır. Son illər narkomaniya ilə mübarizədə səlahiyyətli orqanların razılığı ilə alternativ müalicə metodlarının və terepevtik tədbirlərin dövlət səviyyəsində həyata keçirilməsi, təhlükəli infeksiya xəstəliklərin profilaktikası zamanı alət və avadanlıqların tətbiqi zamanı cinayət məsuliyyətindən azad edilmə barədə xüsusi qeydin verilməsi və beləliklə yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün halları yekunlaşdıraraq 236-cı maddənin aşağıdakı yeni redaksiyada verilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Maddə 236. Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakına təhrik etmə

236.1. Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakına təhrik etmə – üç ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya üç ilədək müddətdə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

236.2. Eyni hərəkətlər:

236.2.1. qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədildikdə;

236.2.2. yetkinlik yaşına çatmayan, iki və ya daha çox şəxs barəsində bilə-bilə törədildikdə;

236.2.3. zor tətbiq etməklə və ya belə zor tətbiq etmə hədəsi ilə törədildikdə;

236.2.4. vəzifəli şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədildikdə - üç ildən səkkiz ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

236.3. Bu Məcəllənin 236.1 və 236.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllər

236.3.1. mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədildikdə;

236.3.2. 14 yaşına çatmamış şəxs barəsində bilə-bilə törədildikdə;

236.3.3. ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə və ya başqa ağır nəticələrə səbəb olmaqla törədildikdə – beş ildən on ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Qeyd:

Bu maddənin təsir dairəsi, səhiyyə sahəsində icra hakimiyyəti orqanlarının və narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin dövriyyəsinə nəzarət təşkilatlarının razılığı ilə, QİÇS və digər təhlükəli infeksiya xəstəliklərin profilaktikası məqsədilə həyata keçirilən təbliğat zamanı narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakı üçün istifadə edilən müvafiq alət və avadanlıqların tətbiqi hallarına şamil edilmir».

Təklif etdiyimiz layihənin nəzərə alınması belə əməllərlə cinayət-hüquqi mübarizədə əhəmiyyətli rol onayacaqdır.

Рамиз НАГИЕВ

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ БОРЬБЫ И
КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СО СКЛОНЕНИЕМ К
ПОТРЕБЛЕНИЮ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ И
ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ**

Резюме

Статья посвящается уголовно-правовой борьбе с действиями по склонению к потреблению наркотических средств и психотропных веществ, а также способам ее совершенствования. В связи с этим и форма склонения лица к потреблению наркотических веществ можно подразделить в зависимости от того, связаны ли они с оказанием на человека убеждающего либо принудительного воздействия.

В заключительной части статьи нашли свое отражение основные тезисы и предложения автора.

Ramiz NAGIEV

**THE CRIMINAL LAW AND CRIMINALOLOGY PROBLEMS OF THE
STRUGGLE AGAINST THE ACTIONS OF INSTIGATION TO USE
OF DRUGS OR PSUCHOTHROPE MATTERS**

Summary

Submitted work titled the criminal law and criminalology problems of the struggle against the actions of instigation to use of drugs or psuchothrope matters, consisting of nine paragraphs, three chapters, introduction and conclusion. The list of literature used represents a complete research work. The third concluding chapter the criminal law struggle against the actions of instigation to use of drugs and psuchothrope matters and the ways of perfecting it more, consists of three paragraphs. In the concluding part of the thezis the principal provisions obtained by the author during research and his proposal are reflected.

Зия АЛИЕВ

*Диссертант Центра судебных
Экспертиз Министерства Юстиции
Азербайджанской Республики*

ПОНЯТИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ*

В последнее время в теории и правоприменительной практике достаточно часто встречается термин «экономические преступления». Между тем он не имеет законодательного определения и в юридической литературе отсутствует единое понятие экономических преступлений. В соответствии с действующим УК Азербайджанской Республики и Российской Федерации, экономические преступления отнесены к деяниям, совершаемым в сфере экономики. Экономика (от греч. *oikonomike*) – искусство ведения хозяйства. В правовой литературе термин экономика часто используется как синоним слова «хозяйство» [1] и не случайно в УК, утвержденный Законом Азербайджанской Республики от 08.12.1960 г. глава 6 именовалась «Хозяйственные преступления». Хозяйственные преступления толковались как деяния, причиняющие существенный ущерб нормальному осуществлению хозяйственной деятельности [2], либо как деяния, посягающие на общественные отношения, обеспечивающие интересы хозяйства [3]. В настоящем, отдельные авторы, склонны называть только эту группу преступлений экономическими.

В науке уголовного права, как указывалось выше, так и не сложилось единого мнения относительно дефиниции понятия экономических преступлений. По мнению П.С.Яни, границы такого понятия вообще очень трудно четко определить в строго уголовно-правовом смысле ввиду его известной условности [4]. Лопашенко Н.А. считает, что «почти любое преступление может быть сведено к категории экономического, т.е. такого, от которого его субъект получает прямую или опосредованную материальную выгоду» [5]. Если считать материальную выгоду обязательным признаком экономического преступления, то такое утверждение имеет право на существование. Например, многие преступления против личности совершаются с целью получить материальную выгоду. Так ч.2 ст.120 УК в качестве квалифицирующего обстоятельства предусматривает в пункте 5 совершение умышленного преступления из корыстных побуждений или в целях использования органов или тканей потерпевшего, в пункте 11 умышленное убийство сопряженное с разбоем, вымогательством, терроризмом [6] или бандитизмом и т.д.. Теми же мотивами руководствуется часто лицо, совершая преступления против личной свободы – похищение человека (ст.144.2.6 УК), торговля людьми (ст.144-1 УК), незаконное помещение в психиатрическую больницу (ст.146 УК). Из-за получения наживы мыслимо совершение многих преступлений, предусматривающих посягательства на общественную безопасность и общественный порядок (разделом 10, ст.ст.228, 233-1, 234, 238, 242, 243, 244 и т.д.), на государственную власть (раздел 11, ст.ст.274, 290, 291, 292, 295, 308, 311 и т.д.), против военной службы (раздел 12, ст.349) и т.д. Неправильно именовать упомянутые выше преступления экономическими, поскольку имущественный интерес и экономические отношения в них выступают в качестве дополнительного объекта уголовно-правовой охраны, тогда как в экономических преступлениях данные отношения выступают в качестве основного

---

* Məqalə hüquq elmləri doktoru B.Zahidov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

объекта. Поэтому Лопашенко Н.А. (и как нам представляется правильным) делает вывод о необходимости различать посягательства, имеющие экономическую мотивацию, и собственно экономические преступления. Иного мнения, чем теория Лопашенко Н.А., (и как нам представляется ошибочным) придерживаются И.И.Рогов и М.В.Талан. Так И.И.Рогов [7] в своей диссертационной работе определяет следующие основные признаки экономических преступлений: а) общность объекта посягательства, в качестве которого выступает экономическая система, причем в роли, как основного, так и дополнительного объекта; б) криминологическая однородность; в) необходимая связь преступления с конкретными особенностями экономико-хозяйственного механизма; г) субъект данных преступлений - лицо, непосредственно выполняющее хозяйственные функции, «включенное в систему тех экономических преступлений, на которые данное преступление посягает». М.В.Талан поддерживая мнения Рогова И.И. отмечает, что «основной критерий отнесения того или иного деяния к экономическим – это способность причинять вред рыночным отношениям со стороны субъектов, в той или иной мере включенных в эти отношения» и в предлагаемой в своей статье схеме под понятием «экономические преступления» предусматривает также деяния расположенные в разделе «Преступления против государственной власти», хотя не все из них имеют, как хотелось бы автору, «способность, причинять вред рыночным отношениям со стороны субъектов, в той или иной мере включенных в эти отношения» [8].

Такой подход ведет к чрезмерно широкой трактовке понятия «экономические преступления», это все равно, что все преступления предусмотренные уголовным кодексом можно отнести к преступлениям «против конституционных прав и свобод человека и гражданина», так как почти все преступления в той или иной мере затрагивают конституционные права и свободы человека и гражданина.

По мнению Е.Е.Дементьевой, экономические преступления совершаются в процессе профессиональной деятельности, в рамках и под прикрытием законной экономической деятельности, носят корыстный характер, имеют длящееся систематическое развитие, наносят ущерб интересам государства, частного предпринимательства и граждан, совершаются юридическими и физическими лицами, действующими от имени и в интересах предприятий [9].

Законодатель в разделе 9-ый УК Азербайджанской Республики, которая называется «Преступления в сфере экономики» включил деяния, совершаемые не только в сфере экономической деятельности (глава 24), но и против собственности (глава 23). Следует отметить, что экономические преступления и преступления в сфере экономики – это разные понятия. Второе шире, поскольку включает все преступления, происходящие в экономике, в том числе и относящиеся к традиционным имущественным (кражи, грабежи и т.п.). Сам термин «имущественные преступления» в сороковые годы исчез из уголовного законодательства и правопедения, где прочно утвердилась доктрина «преступлений против собственности». В 1948 г. Д.Н.Розенберг назвал этот термин неправильным, предложив различать «отношения собственности» как объект преступлений против собственности и «имущество» как предмет этих преступлений [10]. Позиция его и сегодня является практически общепризнанной. Однако в настоящее время в российской правовой науке высказываются предложения о восстановлении доктрины и системы имущественных преступлений для приведения уголовного права России в соответствие с Конституцией РФ, новым гражданским законодательством и современными условиями экономической жизни [11].

Но вернемся к действующему Уголовному Кодексу Азербайджанской Республики. Почти все посягательства, названные в главе 24 «преступления в сфере экономической деятельности», причиняют вред и отношениям собственности, а преступления против собственности (глава 23) одновременно нарушают нормальный уклад экономических отношений. Некоторые авторы, учитывая данное положение, делают вывод «о трудностях, о практической невозможности четкого, однозначного разграничения преступлений против собственности и так называемых экономических преступлений» [12]. Но мы не можем согласиться с таким мнением, так как деяния глав 23 и 24 можно и нужно различать по объекту. И мы солидарны с другими авторами, которые в отношении собственности выделяют статистическую и динамическую стороны. Если статистическая сторона характеризуется состоянием принадлежности материальных благ собственнику [13], то динамическая – с использованием предмета в процессе производства, распределения, потребления и обмена, нахождением «вещи в обороте». В зависимости от того, какому из этих аспектов придается превалирующее значение, выделяются имущественные (против собственности) преступления и посягательства, совершаемые в сфере экономической деятельности. В целом же они должны именоваться, как отмечал еще в 20-х гг. прошлого века проф. А.А.Пионтковский (старший), «экономическими преступлениями» [14].

Подытоживая сказанное, учитывая мнения авторов, которые вели исследовательскую работу в данной области уголовного законодательства можно дать следующее определение понятия экономических преступлений: ***это совершаемое в сфере экономики противоправные, виновные, общественно опасные, создающее опасность причинения вреда или реально причиняющее вред, предусмотренные уголовным законом отношениям производства, обмена, распределения или потребления, наказуемые деяния.***

Список использованной литературы

1. Курс советского уголовного права. Ответ.ред. Н.А.Беляев. Изд-во ЛГУ.1978 г., стр.4-6.; Ефимова Е.Г. Экономика: Учебное пособие для направления «Юриспруденция». М., 1977 г., стр.7; Толстошеев В.В. Региональное экономическое право России. М., 1999г., с.25 и др.
2. Стрельцов Е.Л. Проблемы уголовной ответственности за преступления в сфере предпринимательства. Автор.докт.дис. Харьков, 1992г., с.25.
3. Гаухман Л.Д.Хозяйственные преступления. М., 1995г., с.9.
4. Яни П.С.Экономические и служебные преступления. М., 1997, с.32.
5. Лопашенко Н.А. Экономическая преступность: понятие, состояние и проблемы борьбы //Вопросы квалификации и расследования преступлений в сфере экономики, с.13.
6. Акты терроризма осуществляются не только «в целях нарушения общественной безопасности, устрашения населения или оказания воздействия на принятие решений органами гос.власти и международными орагнизациями» (ст.214 УК АЗР), но и для удовлетворения неправомерных имущественных и (или) иных интересов.
7. Рогов И.И. Проблемы борьбы с экономической преступностью (уголовно-правовые и криминологическое исследование): Автореф.дис...д-ра юрид.наук. Алма-Ата, 1991, с.12-13.
8. Талан М.В. Система преступлений в сфере экономической деятельности //Налоговые и иные экономические преступления. Вып.3/ Ярославль, 2001,с.27-28.
9. Дементьева Е.Е. Проблемы борьбы с экономической преступностью в зарубежных странах: Дис.канд...юрид.наук. М., 1996, с.30.

10. Розенберг Д.Н. О понятии имущественных преступлений в советском уголовном праве. //Учен.зап. Харьков.юрид.ин-та. Вып.3. Харьков, 1948, с.55.
11. Клепицкий И.А.Объект и система имущественных преступлений: Дис. канд... юрид.наук. М.,1995, с.188-200.
12. Корчагин А.Г., Иванов А.М., Щербаков А.В. Экономические преступления (политико-правовые аспекты). Владивосток, 1999, с.118.
13. Фролов Е.А.Объект и преступные последствия при посягательствах на социалистическую собственность //Сб.учен.тр. СЮИ. Вып.8. Свердловск, 1968, с.106.
14. Пионтковский А.А. Советское уголовное право. Т.2. М.; Л., 1928, с.22-30.

Ziya ƏLİYEV

İQTİSADİ CİNAYƏTLƏRİN MƏFHUMU

Xülasə

Məqalə iqtisadi cinayətlərin anlayışına həsr olunub. Məqalədə göstərilir ki, son zamanlar cinayət hüquq nəzəriyyəsində tez-tez «iqtisadi cinayətlər» termininə rast gəlmək olur. Mövcud cinayət qanunvericiliyinə əsasən «iqtisadi cinayətlər» iqtisadi sahədə törədilən cinayətlərə aid olunub. Buna baxmayaraq cinayət qanunvericiliyi onun anlayışını açıqlamır və hüquq ədəbiyyatında «iqtisadi cinayətlər» anlayışı haqqında alimlər arasında fikir ayrılığı var. Müəllif təqdim olunan məqalədə ayrı-ayrı hüquqşünas alimlərin bu mövzu ətrafında mövqelərini açıqlayır və təhlil edir.

Ziya ALIYEV

NOTION OF ECONOMIC CRIMES

Summary

The article is devoted to a concept of economic crimes. It is shown in the article that recently in the theory and a practice one may meet often a term «economic crimes». According to the existing criminal code economic crimes are referred to the crimes committed mainly in the economic sphere. However, the legislation doesn't make clear its notion and in law literature the scientists' views on a notion of economic crimes differ.

In given article the author considers the concepts of «economic crimes» of the different scientists-jurists, and analyses them.

Aynur MƏMMƏDOVA
*Polis Akademiyası Katibliyinin
inspektoru, polis leytenantı*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ İNTERPOL *

Azərbaycan 1992-ci ildə İnterpolun Baş Assambleyasının 61-ci sessiyasında təşkilata üzvlüyə qəbul olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Cinayət Polis Təşkilatına (İnterpol) daxil olması haqqında qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinə göstəriş verilmişdir ki, Azərbaycanın İnterpolda üzvlüyünün rəsmiləşdirilməsini başa çatdırsın, İnterpol büdcəsinə ödəyəcəyi üzvlük haqqı üçün lazımı valyuta təsisatlarının həcmi dəqiqləşdirsin və Nazirlər Kabinetinin təsdiqinə versin. Eyni zamanda Maliyyə nazirliyinə göstəriş verilir ki, Daxili İşlər Nazirliyinə ayrılmış vəsaitlər çərçivəsində İnterpolun Azərbaycandakı Milli mərkəzi bürosunun (MMB) əməli fəaliyyəti və onun maddi-texniki təhizatı üçün lazımı təsisatları nəzərdə tutsun. Həmçinin Daxili İşlər Nazirliyinə göstəriş verilir ki, 1993-cü il martın 1-dək İnterpolun Azərbaycandakı Milli mərkəzi bürosu, onnu strukturu haqqında müvafiq əsasnaməni işləyib hazırlasın.

Müvafiq sənəd bu müddətdə işlənib hazırlandı və 1993-cü ilin mart ayında qəbul edilmiş qərara əsasən İnterpolun Azərbaycandakı Milli mərkəzi bürosu fəaliyyətə başladı. Bu təşkilat «polis orqanlarının İnterpol çərçivəsində beynəlxalq əməkdaşlığı məsələləri üzrə dövlətlərin milli mərkəzləri»dir və onlar ölkədəki müxtəlif idarələrdə, təşkilatın baş katibliyi və digər ölkələrdə MMB kimi fəaliyyət göstərən idarələrdə əlaqələri həyata keçirir. Belə MMB-lardan biri də İnterpolun Azərbaycandakı Milli mərkəzi bürosudur.

İnterpolun Azərbaycandakı Milli mərkəzi bürosu, Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin İnterpolda üzvlüyə olan hüquqlarına və İnterpol Nizamnaməsinin 4-cü və 32-ci maddələrinə müvafiq olaraq təşkil olunmuşdur. Onun əsas vəzifəsi milli qanunvericiliyə və hamı tərəfindən qəbul edilmiş insan hüquq və azadlıqlarına riayət olunmaqla, Azərbaycan Respublikası daxili işlər orqanları bölmələrinin cinayətkarlıqla mübarizəyə səfərbər etmək və İnterpolun üzvü olan digər dövlətlərin analoji orqanları ilə geniş beynəlxalq qarşılıqlı əlaqələrini təmin etməkdən ibarətdir. Milli mərkəzi büronun işçi aparatının strukturu və ştatları Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Naziri tərəfindən təsdiq olunur. Büroya Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər naziri tərəfindən vəzifəyə təyin olunan və vəzifədən azad olunan rəis başçılıq edir.

Milli mərkəzi büro öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının qanunlarına və digər hüquqi aktlarına, Azərbaycan Respublikasının iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələrə, İnterpolun Nizamnaməsinə və digər normativ sənədlərinə, Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin normativ aktlarına və MMB-nun fəaliyyətini nizamlayan əsasnaməyə əsaslanır.

MMB əsasən aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- Beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə məsələləri üzrə rəsmi və konfidensial (məxfi operativ-axtarış) informasiya mübadiləsini təmin edir;

- Baş katibliyə və İnterpolun üzvü olan digər dövlətlərin MMB-larına, Azərbaycan Respublikası hüquq-mühafizə orqanlarına cinayətlər və cinayətkarlar haqqında məlumatların verilməsi, şəxslərin, predmetlərin və sənədlərin axtarışı, cinayətkar fəaliyyətdə şübhəli hesab edilən şəxslər üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi və s. ilə bağlı xahişlərini və bildirişlərini göndərir;

* Məqalə hüquq elmləri doktoru B.Zahidov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

- Baş katibliyin və İnterpolun üzvü olan digər dövlətlərin MMB-larının analoji xahişi və bildirişlərini qəbul edir;

- Zəruriyyət yarandıqda Baş katibliyə və maraqlı dövlətlərin MMB-larına Azərbaycan Respublikasında xarici vətəndaşlar tərəfindən edilən cinayətlər haqqında məlumat göndərilir və s.

MMB-nun işçi aparatının rəisi bəzi hüquq və vəzifələrə malikdir. MMB üzərinə düşən vəzifələrin yerinə yetirilməsinə görə şəxsi məsuliyyət daşıyır; vəzifələri öz müavinləri arasında bölüşdürür və onların icrasına nəzarət edir; MMB-nin fəaliyyəti ilə əlaqədar göstərişlər verir; işçiləri vəzifəyə təyin edir və vəzifədən azad edir və s.

İnterpol çərçivəsində ötən dövr ərzində əldə edilmiş təcrübə İnterpolun Azərbaycandakı MMB-na təşkilatın üzvü olan bir çox dövlətlərin MMB-ları ilə sıx iş münasibətləri yaratmaq imkanı verir. Keçmiş SSRİ-nin tərkibində olan respublikalar bir çox sahələrdə, o cümlədən cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində əməkdaşlıq edirlər. Bu respublikalar İnterpol çərçivəsində də əməkdaşlıqlarını davam etdirirlər. İnterpolun bu respublikalardakı MMB-ları arasında sıx iş münasibətləri mövcuddur. Qeyd edək ki, tez-tez respublikalardakı MMB rəhbərlərinin görüşləri keçirilir. Belə görüşlərdən biri 1994-cü ilin yanvarın 15-dən 17-nə qədər Bakıda keçirilən – MDB və Baltıyanı ölkələrdəki MMB-ların rəhbərlərinin və DİN nümayəndələrinin müşavirəsi olmuşdur. Burada, belə görüş əməllərini davam etdirmək tövsiyyə olunmuşdur.

Qeyd edək ki, keçmiş SSRİ ərazisində, MDB dövlətləri üzrə İnterpolun subregional bürosunun yaradılması məsələsinin öyrənilməsi, araşdırılması davam edir. Baş Assambleyanın 1997-ci ilin oktyabrında keçirilən 66-cı sessiyasında Azərbaycan nümayəndə heyətinin İnterpolun Baş katibi Raymond Kendalla görüşü zamanı müzakirə olunan məsələlər içərisində MDB dövlətləri üzrə subregional büronun yaradılması ideyasına da toxunulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası təşkilatın bir üzvü kimi, onun diqqətindən kənar qalmır. Buna əsas kimi İnterpolun Baş katibi Raymond Kendalın Bakıya rəsmi səfərini və respublikamızın prezidenti Heydər Əliyevlə görüşünü göstərmək olar. 1997-ci ilin fevralında İnterpolun Baş katibi Raymond Kendal BMT-nin Narkotiklər üzərində nəzarət komitəsinin Yaxın və Orta Şərqdə narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə nəzarət üzrə yardımçı komissiyasının Bakıda keçirilən 32-ci sessiyasında iştirak etmək üçün respublikamıza rəsmi səfərə gəlmişdir. Səfər gedişində keçirdiyi mətbuat konfransında məlum sessiyanın Bakıda keçirilməsinin vacibliyini vurğulayan Kendal bildirmişdir ki, Azərbaycan məhz onun İnterpol rəhbərlik etdiyi dövrdə bu beynəlxalq təşkilata üzv qəbul olunduğundan, burada narkomaniyaya və narkobiznesə qarşı aparılan mübarizə sahəsində görülmüş tədbirlər ona yaxşı məlumdur. Baş katib qeyd etmişdir ki, müzakirələr zamanı Azərbaycan üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan məsələlər də üzə çıxıb və bu da gələcəkdə respublika əhalisinin rifahının yaxşılaşacağı təqdirdə narkomaniyaya artan meylin qarşısını almaqda mühüm rol oynayır. Bəşəriyyəti taun kimi çulğalayan «ağ ölüm»lə mübarizəni getdikcə gücləndirməyin vacibliyini bildirən R.Kendal bu sahədə İnterpolun Azərbaycan MMB əməkdaşlarının peşəkarlığını xüsusi olaraq qeyd etdi.

Fevralın 17-də R. Kendal respublikamızın prezidenti Heydər Əliyevlə görüşmüşdür. Dövlətimizin başçısı cənab R.Kendalın rəhbərlik etdiyi beynəlxalq təşkilatın dünyada, o cümlədən Azərbaycanda məşhur olduğunu nəzərə çarpdırmış, bu təşkilatla ölkəmizin əlaqələrindən razılıqla danışmışdır. İnterpolun gördüyü işlərə hər bir ölkənin ehtiyacı olduğunu vurğulayan respublikamızın rəhbəri bir çox məsələlər barədə cənab R.Kendalla fikir mübadiləsi aparılmasının vacibliyini qeyd etmişdir. İnterpolun Azərbaycanla sıx əlaqələrindən məmnun qaldığını söyləyən cənab Kendal keçmiş Sovet İttifaqına mənsub olmuş respublikaların indiki müstəqil dövlətlərin hüquq-mühafizə orqanlarının bir-birilə

qarşılıqlı surətdə faydalı münasibətlərindən razılıqla söhbət açaraq demişdir ki, kriminogen vəziyyətə qarşı birgə mübarizə çox vacibdir. MDB ölkələrinin hüquq-mühafizə orqanlarının iş birliyi gələcəkdə beynəlxalq aləm üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Prezident H.Əliyev beynəlxalq cinayətkarlığa qarşı mübarizə işinin daha gücləndirilməsi məqsədilə Azərbaycanın İnterpolla əməkdaşlığının daha da genişləndirilməsinin vacibliyini vurğulamış, bir sıra sahələrdə İnterpolla sıx əlaqələr qurulmasına Azərbaycanın xüsusi əhəmiyyət verdiyini nəzərə çarpdırmış, beynəlxalq terrorizmin qarşısının alınması üçün belə əməkdaşlığın çox faydalı olduğunu bildirmişdir. MDB-yə daxil olan bir sıra ölkələrdə beynəlxalq terrorizmin genişləndiyini vurğulayan prezident bildirmişdir ki, terrorçular bu cinayətləri edərəkən çox vaxt başqa ölkələrdəki imkanlardan da istifadə edirlər, yaxud cinayəti törətdikdən sonra başqa ölkələrə qaçırlar və belə halların xüsusən silah alverinin qarşısının alınması çox vacibdir.

Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin beynəlxalq aləmə göstərdiyi təsirdən söhbət açan cənab R. Kendal bu münaqişənin aradan qaldırılmasına İnterpolun da maraq göstərdiyini vurğulamış və həmçinin İnterpol əməkdaşlarının Azərbaycanla əlaqələrindən çox razı qaldığını bildirmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Xalq» qəzeti, 18 fevral 1997-ci il.
2. «Azərbaycan», 18 fevral 1997-ci il.
3. Бельсон Я.М. Интерпол в борьбе с уголовной преступностью. М., 1989.
4. Овчинский В.С. Интерпол в вопросах и ответах. М., 2001.
5. Родионов К.С. Интерпол: вчера, сегодня, завтра. М., 1999.

Айнур МАМЕДОВА

ИНТЕРПОЛ И АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ РЕСПУБЛИКА

Резюме

Международная Организация Уголовной Полиции – Интерпол занимает особое место в сотрудничестве государств. Действующий устав этого органа был принят в 1956 году. На состоявшейся 2 октября 1992 г. в Дакаре 61-1 сессии Главной Ассамблеи Интерпола Азербайджанская Республика была принята в члены этой организации и с этого времени в Баку стало функционировать НЦБ Интерпола в системе МВД. Сотрудничество государств в борьбе с преступностью довольно интенсивно осуществляется на международном и на региональном уровне, в которой особую роль играет Интерпол.

Aynur MAMEDOVA

INTERPOL AND AZERBAIJAN REPUBLIC

Summary

The International Organization of Criminal Police – Interpol takes a particular place in cooperation of the states. The functioning regulations of this body was adopted in 1956. On the session 61-1 of the Supreme Assembly of Interpol held on 2 October 1992 in Dacar Azerbaijan Republic was accepted as a member of this organization and from this time in Baku NCB of Interpol in the system of IAM began to function. Cooperation of the state in

the struggle against criminality in which Interpol plays important role proceeds rather intensively on international and regional level.

Севинж СЯБЗЯЛИЙЕВА

Азərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
İqtisadi cəгуг кафедрасынын баш мцяллими

**НАРКОТИК ВАСИТЯЛЯРИН ГЕЙРИ-ГАНУНИ ДЮВРИЙЯСИ ИЛЯ
МЦБАРИЗЯНИН ЩЯЙАТА КЕЧИРИЛМЯСИНДЯ БЕЙНЯЛХАЛГ
НОРМАЛАРЫН ДЮВЛЯТЛЯРИН МИЛЛИ ГАНУНВЕРИЖИЛИЙИНДЯ
ИМПЛЕМЕНТАСИЯСИ МЯСЯЛЯЛЯРИ***

Бяшярийят бцтцн дюврлярдя наркотик васитялярдя в психотороп маддялярдя истифадянин тящцкялилийини дярк етмиш вя онларын йайылмасыны мцхтялиф цсулларла мящдудлашдырмаба вя нязарят алтына алмаба чалышмышдыр. Ибтидаи ижма жямийятиндя бу ишля аьсаггаллар мяшьул олмушлар вя онларын вязифяляри сырасына тяркибиндя наркотиклярин олдуьу биткилярдя истифадянин тянзими, еляжя дя мцяййян едилмиш гайдаларын позулмасына эюря щалында жязанын тьяин едилмасы дахил иди. Дювлятин йаранмасы иля наркотиклярин дюврийясины нязарят функсийасы дювлятин сялащийятиня кечмишдир. Она эюря ки, наркотиклярдя истифадя олунмасы цзяриндя сямяряли нязаряти мцяййян едян вя ганунсуз наркотижаряти мцяййян сявиййядя, йяни сосиал бахымдан мцмкцн олан сявиййядя сахламаба, о жцмлядя наркотиклярин ганунсуз дюврийясини жямийятин нормал щяйаты цццн мягбул сявиййядя сабитлящдирмяйя имкан верян васитяляр вя мяжбуретмя институтлары мящз дювлятин ялиндя жямляшмишдир. Лакин бу заман беля бир суал йараныр: бу вя йа диэяр дювлят цццн мягбул вя нормал сявиййяни ким вя нежя мцяййян едяжякдир? Щесаб едирик ки, буну етмяк бир гядяр чятиндир, цццки щяр бир дювлят цццн наркотиклярдя «дойма щядди» онун щяр бир инкишаф мярщялясиндя олдуьу дярдиди характер дашыйыр. Щяр бир инсанын наркоман олмдан щансы мигдарда наркотик васитя гябул етмясиня йол верилмасы суалына да жаваб вермяк чятиндир. Она эюря ки, бу суала да бирмяналы жаваб йохдур.

Бунунла йанашы, наркотиклярин гейри-легал (ганунсуз) йайылмасы сявиййясинин мягбул олмасы вя ящалинин наркотиклярдя суи-истифадясинин дюзцмлц олмасы дяряжясинин ян мщццм эюстярижиси гисминдя ижтимаи рйй чыхыш едир. Жямийят ися дювлятин бу вя йа диэяр мянфи характерли сосиал тязащцрляря нязарят етмяйя вя ящалинин мцдафиясини, тящцкясизлийини тямин етмяйя малик олдуьуну дярк етдикжя юз наращатлыьыны ифадя етмир. Жямийятин мцасир вязийятини гиймятляндирмяк вя онун мновжуд проблемдя наращатчылыьынын олуб-олмадыьыны гиймятляндирмяк цццн республикамызын мцхтялиф реэионларында кечирдийи сорьу нятижясиндя ялдя олунмуш статистик мялуматлара мцражият етмяк кифайятдир.

Апарылмыш сорьулар эюстярмишдир ки, вятяндашлар онлары мцхтялиф криминал ямяллярдя мцдафия етмяйи тьякидя тьяляб едирляр вя рййи сорушуланларын (500 няфяр) йалныз 15 %-и дювлятин онларын жинайятлярдя мцдафиясини тямин етмяйя габил олдуьу фикриндядир. Бу заман респондетлярин 24 %-и мящз наркотиклярля вя алкогольла баьлы жинайятлярдя мцдафияйя ещтийаж дуйур. Бундан башга, рййи сорушуланларын яксярийяти (62 %) билдирмишляр ки, онлар фактики олараг кимдянся мцдафия тьяляб етмяк щцгугундан мящрумдур. Бцтцвляцкдя ися

* Мəqalə redaksiya heyətinin üzvü, tarix elmləri doktoru, professor N.Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət bililib.

респондентлярин 84 %-и гейд етмишляр ки, дювлят жинайят ямялляриня, о жцмлядян наркомания иля баьлы жинайятляря пассив реаксия верир [5, с. 13-15]. Жямийятин ганунсуз наркобизнес тяряфиндян тящлцкясинин артмасына жаваб олараг мянфи реаксиясы, шям дя кцтляви информасия васитяляринин наркомания, наркоманиядан язийят чякян шяхслярин мцалижяси цзя клиникаларын ачылмасы, наркотиклярля мцбаризя саясяиндя ижтимаи тяшкилатларын фяалллыьынын артырылмасы вя с. кими мясяляляря йцксяк мараг эюстярмясиндя тязашцр едир. Наркомания проблемляриндян нарашат олан вятяндашларын антисоциал просеслярин гаршысыны алмаг истяйи мянфи тязашцрлярин эенишлянмясиня тябии реаксиясыдыр. Онлар юзляринин ганунверижилик вя ижра шакирийяти органларында олан нцмайяндялари васитясяля щцгуги вя тяшкилати тядбирлярин щазырланмасына вя щяйята кечирилмясиня наил олурлар. Бунун яксиня олараг наркобизнесля мяшьул олан шяхсляр юзляринин ганунсуз базардакы мювгелярини горуйуб сахламаьа жан атырлар вя «йцнэцл» адландырылан наркотиклярин (марихуананын) легаллашдырылмасыны фяал сурятдя тяблиь етмяйя, мцвафиг тядбирлярля лоббичилик етмяйя башламышлар.

Беяликля, наркотиклярин дюврийясинин щцгуги тянзими юкядя наркобизнесин чатдыьы сывийянин жямийятин йол вердийи нормаьа уйьунлашдырылмасы васитясиндя башга бир шей дейилдир. В.И. Омигов жинайяткарлыьа гаршы мцбаризя иля ялагядар эюстярир ки, цмумийятля жинайяткарлыьа, о жцмлядян наркотизмя гаршы мцбаризя йалныз онун гяти щцгуги ясаclar цзяриндя апарылмасы шяртиля мцсбят характер дашыйыр [8, с. 101]. Щалщазырда практик олараг дцнйанын бцтцн дювлятляри наркотиклярля нязарятин щцгуги васитяляриня маликдир. Бу васитялярин юцнмяяхсус хцсусийятлярля малик олмасына бахмайараг (мясялян, бязи дювлятлярдя наркотик васитялярин гачагмалчылыьына эюря юлцм жязасы мювжуд олдуьу щалда, диэяр юкялярдя бея жяза йохдур), онларын щамысы наркотиклярин легал дюврийясини мящдудлашдырмаг вя онларын гейри-гануни дюврийясиня гаршы мцбаризя тядбирлярини мцййян етмяк мягсядиня хидмят едир.

Наркотиклярин ганунсуз дюврийясиня гаршы мцбаризянин щцгуги ясаcыны башлыжа олараг мяжялляр вя хцсуси ганунлар тяшкил едир. Щямин ганунверижилик актларынын бязилериндя наркотиклярин ганунсуз дюврийясиня кими щцгуг позунтусу билаваситя фяргляндирилмямишдир вя онларда садыя олараг наркотик васитялярин вя психотроп мадылярин ганунсуз идхалы вя ихражы эюстярилир. Мцасир дюврдя наркотик васитялярин гейри-гануни дюврийяси иля мцбаризядя дювлятлярин тяжрцбяси дя чох мцщцм рол ойнайыр. Бея ки, бейнялхалг щцгугла дювлятлярин цзяриня гойулан ющдяликлярин ижрасынын тямин едилмяси, конкрет юкя дахилиндя наркотик васитялярин истещсалы, щазырланмасы, сахланмасы, истифадяси иля баьлы нормаларын нязардя тутулмасы мящз дювлятдахили тяжрцбянин ясас истигамятляриндяндир.

Бу бахымдан мцвафиг саяды дювлятлярин тяжрцбясиня ики аспектдян йанашмаг олар: наркотик васитялярин вя психотроп мадылярин гейри-гануни дюврийяси иля мцбаризяйя щяср олунмуш мцхтялиф ганунверижилик актлары бахымындан; мцвафиг саяйя мяхсус фяалийятин мцхтялиф истигамятляри иля баьлы мясялялярля нязаряти щяйята кечирян дювлятдахили тяшкилати механизмяр нюгтейи-нязариндя.

Цмумийятля, наркотик васитялярин гейри-гануни дюврийяси иля мцбаризяйя йюнялмиш ганунверижилийн сяртлиий дяржясиндя асылы олараг мцхтялиф дювлятляри шярти олараг цч група бюлмяк олар: бу груп дювлятляр даща чох

«либерал» ганунвержилийя малик юлкяляр кими гиймятляндирилир. Мювжуд група дахил олан дювлятляр гисминдя Нидерланд вя Испанийаны эюстярмак олар. Мялум олдуьу кими Нидерландда «йумшаг» наркотик васитялярин (мяс; щяшиш, марихуана вя с.) истифадясиня йол верился дя, «сярт» наркотиклярин (мяс; щероин, кокаин, тирйяк вя с.) сахланмасы вя сатышы ися даща жидди жинайят мясулиййятинин йаранмасына эятириб чыхарыр; икинжи груп дювлятляря ися мцвафиг сферада баш вермиш жинайятляря эюря мясулиййятин юлцм жязасынадык галдырылмасыны нязардя тутан даща сярт ганунвержилийя малик юлкяляр аид едилир. Бурайа ЧХР, Иран Ислам Республикасы, Пакистан Ислам Республикасы, Таиланд, Малайзия, Ниэерийа кими дювлятляр дахилдир; сонунжу група ися фяргли ганунвержилийя малик дювлятляр (мяс; Белчика) мянсубдур. Бу груп дювлятлярдя ганунвержилийин зяцярли, наркотик, токсики вя психотроп маддяляри фяргляндирмяси тенденсийасына даща чох раст эялинир.

Азәрбайжан Республикасында наркотизмин мювжуд дурумунун инкишаф мейлляринин вя тязашцр формаларынын узун, орта вя гыса дювря ярзиндя тящлили эюстярир ки, наркотик васитялярин, психотроп маддялярин вя прекурсорларын ганунсуз дювриййяси иля баьлы жинайятляр дцнйанын ясасын бцтцн юлкяляриндя олдуьу кими бурада да илдян-иля артмаьа мейллидир. Б.С.Защидов эюстярир ки, 1991-жи илдян сонра юлкядя наркотик васитялярин, психотроп маддялярин вя прекурсорларын ганунсуз олараг ялдя едилмясиня вя сахланылмасына, сатылмасына, наркотик хассяли биткялярин култивасийа едилмясиня даир жинайятляр цстцнлцк тяшкил етмишдир. Айры-айры жинайят ямялляринин тящлили дя юлкядя наркотиклярля баьлы жинайятлярин кямиййят вя кейфиййят етибары иля артдыьыны, даща аьыр ижтимаи тящлцкяли ямяллярин чохалдыьыны сцбут едир [4, с. 346-357]. Наркотик васитялярин гачагмалчылыьы жинайятляринин сцрятля артмасы совет щюкумятиндян буна гаршы адекват мцбаризя тядбирлярини, о жцмлядян антинаркотик ганунвержилийин ишляниб щазырланмасыны вя гябул олунмасыны тяляб едирди [9, с. 19-25]. Бунунла йанашы, бцтцн эюстярилян сялляр йалныз гачагмалчылыг йолу иля наркотик васитялярин ахыныны сахлайа билярди, лакин бу тязашцрцн кюкцнц тамамиля кясмяк игтидарында дейилдир. Буна эюря дя юз сяряцдляриндя вязиййятя кифайят гядяр сярт щякилдя нязарят етмяйя гадир олан совет дювлятин сцгутундан сонра бцтцн МДБ дювлятляриндя олдуьу кими Азәрбайжан Республикасында да наркотик васитялярин ганунсуз дювриййяси артмаьа башлады. Щал-щазырда Азәрбайжан Республикасы яразисиндя наркотиклярин бейнялхалг ганунсуз дювриййясиндя истифадя олунмасынын ики ясас мейлини эюстярмак олар: юлкя дахилиндя йаймаг мягсядиля Азәрбайжан Республикасына наркотик васитялярин вя психотроп маддялярин гачагмалчылыьы; наркотиклярин Азәрбайжан Республикасы яразисиндя Европа дювлятляриня транзит йердяйишмяси.

Щяр ики щалда наркотиклярин ганунсуз дювриййяйя дахил олмасынын ясас мянбялярини ейни реэионлар тяшкил едир. Кокаин щям бирбаша Латын Америкасындан, щям дя Гярби Европа, йахуд Африка дювлятляринин яразисиндя транзит йолу иля дахил олур (Русийа яразисиндя кокаин тирйяк вя щероин гядяр йайылмамышдыр: 2000-жи илдя мцсадиря олунмуш наркотик васитялярин цмуми щяжминдя тирйякин хцсуси чякиси тяхминян 4, 6 %, щероинин хцсуси чякиси 2 %, кокаинин хцсуси чякиси ися 0, 01 % тяшкил етмишдир). Европа вя Азәрбайжан ганунсуз (эизли) базарында цстцнлцк тяшкил едян битки мянщяли наркотик васитяляр

(хаш-хаш ва с.) Иран Ислам Республикасы, Эцржцстан ва Чеченистан яразисиндян дахил олур.

Азербайжан Республикасы цццн «сарт» наркотик васитялярин гачагмалчылыг йолу иля этирилмяси ян бюйцк тящлцкя тяшкил едир. Тирйяк, морфи ва щероин кими наркотиклярин мянбййини «Гызыл айпара» юлкяляри ва Мяркязи Асийада йерляшмиш МДБ дювлятляри (Газахыстан, Гырбызыстан, Тажикистан, Тцркмянистан ва Юзбйакистан) тяшкил едир. Щям няглиййат инфраструктуру (инкишаф етмиш дямир ва автомобил йоллары, цава хятляри шябйакяси), щям дя либерал ганунверижилик бахымындан ялверилишли олан сонунжу дювлятлярин яразисиндян ганунсуз наркотиклярин транзити цццн дя фяал сурятдя истифадя олунур. Эксперт мялуматларына эюря, Тажикистан-Яфганыстан сярщяди бойунжа йерляшмиш анбарлар ва сахланжлар щяр ай 20 тон наркотик васитянин сахланмасыны тямин етмйя гадирдир. Бу, илдя тяхминян 240 тон наркотикин ганунсуз дашынмасы цзря потенсиал имканын эюстярижисидир. Орта щесабла ися Тажикистан-Яфганыстан сярщядиндя щероинин айлыг дювриййяси 8 тон, мцвафиг сурятдя иллик дювриййяси тяхминян 100 тон тяшкил едир. АБШ-да ва бцтцвльцкдя Авропа Иттифагы юлкяляриндя 8 ай ярзиндя щероиня олан тяляби юдямяк, йахуд бу наркотикля Инэилтярйни 8 ил ярзиндя тямин етмяк цццн бу щяжм кифайятдир [231, с. 9]. Мцтяхяссислярин апардыбы тящпилляр эюстярир ки, Иран Ислам Республикасында Наркотизмин бцтцн тязашцрляриня гаршы кяскин мцбаризя апарылмасына бахмайараг Яфганыстан Республикасы иля гоншу яразидя йерляшмяси ва Иран яразисиндян наркотранзит кими истифадя едилмяси Азербайжана да юз мянфи тясирини эюстярир. Иранда наркотизмля мцбаризя иля ялагядар ири мигйаслы тядбирляр щяйата кечирилмиш ва бу мцбаризяйя бир милйард АБШ долларындан чох вясает сярф едилмишдир. Бцтцн бунлара бахмайараг Иранда наркотизмин вязиййятинин мцряккяб олараг галмасы, о жцмлядян айры-айры Иран ва Ермянистан наркоишбазларынын бирэя сййи Азербайжанда да наркобизнесин инкишафына мцщцм мянфи тясир эюстярир [4, с. 69].

Беяликля, юлкядя ютян ясин сонунда тящяккцл тапмыш вязиййят наркотиклярин ганунсуз дювриййясиня гаршы мцбаризя цзря илк нювбядя щцгуги характерли комплекс тядбирлярин эюрцлмясини тяляб етди. Азербайжан Республикасы Назирляр Кабинетинин 14 апрел 1993-жц ил тарихли 198 №-ли Гярары иля тяддиг едилмиш «Азербайжан Республикасында наркоманлыба гаршы мцбаризя цзря Цмумилли Програм»а мцвафиг олараг наркотиклярин дювриййяси цзяриндя нязарят сащясиндя фяалиййятин щцгуги тяминатынын тямилляшдирилмяси дювлятин биринжи дяряжяли вязифяляриндя бири щесаб едилмишдир [2, с. 513].

Наркотизмля гаршы мцбаризя истигамятиндя атылан илк аддымлар ичярисиндя «Наркоманийа иля мцбаризянин эцжляндирилмяси тядбирляри щаггында» Азербайжан Республикасы Президентинин 7 октябр 1992-жи ил тарихли Фярманыны эюстярмяк олар. Щямин Фярманла наркоманийа иля мцбаризяйя дювлят сийасяти статусу верилмиш ва онун ясас истигамятляри ва стратегийасы мцййянляшдирилмишдир. Азербайжан Республикасы Президентинин 26 август 1996-жы ил тарихли «Наркоманийа ва наркотиклярин ганунсуз дювриййяси иля мцбаризя тядбирляри щаггында» Фярманы иля республикамызда наркотизмля мцбаризянин йени мярщяляси башланмыш ва бир сыра мцщцм йени тядбирляр щяйата кечирилмишдир. Ейни заманда «Наркотик васитялярин, психотроп маддялярин ва прекурсорларын ганунсуз дювриййяси иля мцбаризя щаггында» 18 ийун 1999-жу ил тарихли, сонра ися «Наркотик васитялярин, психотроп маддялярин ва онларын прекурсорларынын

дюврийяси шаггында» 28 ийун 2005-жи ил тарихли ганунлар, еляжя дя «Полис шаггында» вя «Ямялийят-ахтарыш фяалийяти шаггында» 28 октябрь 1999-жу ил тарихли ганунлар гябул едилмиш, Азярбайжан Республикасынын йени Жинайят Мяжяллясинин 26-жы фясли бцтвовлцкдя наркотизмля мцбаризя мясяляляриня щяср олунмушдур.

2000-жи ил сентябрын 1-дя гцввяйя минмиш Азярбайжан Республикасы Жинайят Мяжялляси наркотикляря баьлы жинайят тяркибляринин эениш сийащысыны тясбит едир, йени твовсифедежи яламтяляри тятбиг едир, санксийаларын йени нювялярини вя мябляьини мцяййян едир. Бу нюв жинайятляря АР ЖМ-ин 234-241-жи, 206-жы маддяляри щяср олунмушдур. Наркотиклярин ганунсуз дюврийясиня гаршы жинайят-щцгуги мцбаризянин жинайятлярин терминологийасы вя тяснифаты, онун вурдуьу зийан вя нятижяляри иля баьлы олан бир чох проблемляри юлкя алимяляри тяряфиндя кифайят гядяр там вя щяртяряфли щякилдя ишлянилмишдир. Бу тядгигаларын мягсядлярини, о жцмлядян наркотик васитялярин гачагмалчылыьына гаршы мцбаризянин щцгуги аспектляринин тясцилини нязря алараг, Азярбайжан Республикасы ЖМ-ин 206-жы маддясинин цзяриндя даща ятрафлы щякилдя дайанаг. Бцтвовлцкдя наркотик васитялярин гейри-гануни дюврийясиня гаршы мцбаризя проблеми бейнялхалг жинайяткарлыьа гаршы мцбаризя проблеминин тяркиб щиссясидир вя бу жинайят милли щцгугла жязаландырылан, лакин конкрет щаллары иля ялагядар бейнялхалг характер дашыйан жинайятляря [6, с. 52] аиддир, буна эюря дя йени Азярбайжан Республикасы ЖМ-дя ясас бейнялхалг сянядлярин мцддяалары юз тясбитини тапмышдыр.

«Наркотик васитяляр шаггында» 1961-жи ил Ващид Конвенсийасынын 36-жы маддясиндя наркотиклярин ганунсуз дюврийяси иля баьлы олан ямяллярин жязаландырылмасыны тязимляйряк, жинайят ямялляринин гяти сийащысыны садалаьыр, дювлятяря диэяр щярякятляря эюря дя мясулийят мцяййян етмяк щцгугу верир. Бу щцгугдан истифадя едяряк, Азярбайжан Республикасы наркотик ваистялрин гачагмалчылыьыны да жинайят ямяллярини сырасына аид етмишдир (Жинайят Мяжяллясинин 206.2-жи маддяси). Бюйцк совет энциклопедийаларында «гачагмалчылыг» анлайышы «малларын вя сярвятлярин эюмрцк нязарятиндя эизлядиляряк дювлят сярщядиндя кечирилмяси, йахуд дашынмасы», йахуд «дювлят сярщядиндя эизли щякилдя кечирилмиш, йахуд дашынмыш мал» кими эюстярилир [7, с. 456].

Азярбайжан Республикасы ЖМ-ин 206-жи маддясинин 2-жи щиссясиня эюря наркотик васитялярин гачагмалчылыьы юзцндя наркотик васитялярин вя психотроп маддялярин Азярбайжан Республикасынын эюмрцк сярщядиндя эюмрцк нязарятиндя кянар вя йа ондан эизли, йахуд сянядлярдя вя йа эюмрцк ейнилящдирилмяси васитяляриндя алдатма йолу иля истифадя етмякля, йахуд бйан етмямякля вя йа дцзэцн бйан етмямякля кечирилмясини якс етдирир. М.Н. Иманов ися гачагмалчылыьа цмуми анлайыш веряряк ону Азярбайжан Республикасынын эюмрцк сярщядиндя, эюмрцк нязарятиндя кянар вя йа ондан эизли, сянядлярдя вя йа эюмрцк ейнилящдирмяси васитяляриндя алдатма йолу иля истифадя етмякля, бйан етмямякля вя йахуд дцзэцн бйан етмямякля малларын хейли мигдарда кечирилмяси кими эюстярир [3, с. 26]. Гачагмалчылыьын обьекти шаггында мцбащисяляр щцгуг ядьябийятында индийя гядяр давам етмякядир. Наркотик васитялярин, психотроп вя эцжлц тясиря малик маддялярин ганунсуз дюврийяси, щямчинин онун бир истигамяти

щесаб едилян онларын гачагмалчылыбы иля баьлы олага зийан вурулан ижтимаи мцнасибятлярин ики нювцнц фяргляндирмяк олар.

Биринжиси, наркотик васитялярин вя психотроп маддялярин дювлят сярщядиндян ганунсуз кечирилмяси малларын кечирилмяси гайдасына вя шяртляриян гясд едяряк, юлкянин игтисади фяалийятинин тяшкили вя щяйата кечирилмяси иля баьлы ижтимаи мцнасибятляри позур. Бу гайда вя шяртляр дювлят дахилиндя ващид игтисади мяканын вя бейнялхалг базарда игтисади интеграсийанын тямин едилмяси мягсядиля эюмрцк сийасятинин реаллащдырылмасы васитяси кими дя чыхыш едир.

Икинжиси, юзцнцн тябии хассяляриня эюря наркотик васитялярин, психотроп вя эщжлщ тясиря малик маддялярин йцксяк тящлщкя мянбяляриня аид олмасыны вя онларын фйдалы хассяляриндян истифадянин йалныз дювлят тяряфиндян жидди нязарят мювжуд олдугда мцмкцн олмасыны нязря алдыгда, бу маддялярин ганунсуз кечирилмяси ижтимаи тящлщкясизлийя вя милли сярвят кими ящалинин саьламлыбына гясддир. Бу бахымдан МДБ цзвц олан дювлятляр цщцн Модел Жинайят Мяжялляси мцяллифляринин предметини наркотик васитялярин, психотроп вя эщжлщ тясиря малик маддялярин тящкил етдийи гачагмалчылыбы эюря мясулийят тящкил едян «Ижтимаи тящлщкясизлик ялейщиня жинайятляр» фяслиндя нязря тутмаг гярары мянтигдир.

Азярбайжан Республикасынын Конститусийасында insan вя vətəndaş һцquqlагынын вя azadlyqlагынын тямин едилмясинин дювлятин али мягсяди кими елан олунмасыны вя онларын дювлят мянафеляриндян цстцн тутмасыны, «Наркотик васитялярин, психотроп маддялярин вя прекурсорларын ганунсуз дювриййяси иля мцбаризя щаггында» Ганунун преамбуласында ися ганун ясас мягсяди кими наркотик васитялярин, психотроп маддялярин вя прекурсорларын ганунсуз дювриййяси иля баьлы жинайяткар фяалийятин гаршысынын алынмасынын, щямин ямялляри тюрядян щяхсялярин ащкар едилмясинин вя жязаландырылмасынын щцгути яасларынын мцйййан едилмясини нязря алараг республикамызын Жинайят Мяжялляси наркотиклярин гачагмалчылыбы кими тювсиф олунан щярякятляри щал-щазырда олдуу кими игтисади фяалийят сащясиндя олан жинайятляря (ЖМ-ин 24-жц фясли) дейил, ижтимаи тящлщкясизлик вя ижтимаи гайда ялейщиня олан гаршы жинайятляря (ЖМ-ин X бюлмясиня) аид етмяк даща мягсядяуйун оларды.

Жинайят тяркибинин мцтляг яламяти гисминдя онун предмети чыхыш едир. Нязрядян кечирдийимиз бу щалда гачагмалчылыбын предметини ганунверижиликдя, йяни «Наркотик васитялярин, психотроп маддялярин вя прекурсорларын ганунсуз дювриййяси щаггында» Ганунун гябулу иля тясбитини тапмыш наркотик васитяляр вя психотроп маддяляр тящкил едир. Щямин Гануна мцвафиг олага наркотик васитяляря Азярбайжан Республикасынын ганунверижилийиня, бейнялхалг мцгавилляря, о жцмлядян Наркотик васитяляр щаггында 1961-жи ил тарихли Ващид Конвенсийасына мцвафиг сурятдя Азярбайжан Республикасында нязарят едилмяли олан наркотик васитялярин, психотроп маддялярин вя онларын прекурсорларынын Сийащысына наркотик хассяли биткиляр, хаммаллар, тябии вя йа сцни васитяляр, щабеля ганунверижиликля йухарыда эюстярилян категорияalara аид едилмищ вя суи-истифадя заманы инсанларын саьламлыбы цщцн тящлщкя йарадан диэяр васитяляр вя материаллар аид едилмищдир. «Наркотик васитялярин, психотроп маддялярин вя прекурсорларын ганунсуз дювриййяси иля мцбаризя щаггында» Ганунун биринжи маддяси психотроп маддяляри Психотроп маддяляр щаггында 1971-жи ил Консенсийасына мцвафиг сурятдя Азярбайжан Республикасынын ганунверижилийи иля бу жцр тясниф едилмищ вя дювриййяси мящдудлащдырылмыш щяр щансы тябии вя йа сцни маддяляр, тябии

материаллар, шабеля ганунверижиликля йухарыда эюстярилян категориялар аид едилмиш вя суи-истифады заманы инсанларын саьламлыьы цццн тящлцкя йарадан диэяр васитяляр вя материаллар кими эюстярмишдир.

Беля ки, Ганунун 3-жц маддясиня мцвафиг олага, щямин маддялярин дюврийясиня йалныз тибби практикада, елми-тядгигат ишляриндя тябиги вя жинайяткар фяалийятин гаршысынын алынмасы мягсядиля йол верилир. 7-жи маддя наркотик васитялярин вя психотроп маддялярин дюврийяси вя онларын прекурсорларынын идхалы, ихражы, транзит нягл едилмяси вя истещсалы сащясиндя АР Назирляр Кабинетиня мцнасибятдя бир сыра вязифяляр мцяййян етмишдир. Бурайа ашаьыдакылары аид етмяк олар: дюврийяси гадаьан едилмиш, мящдудлащдырылмыш вя нязарят едилян наркотик васитялярин вя психотроп маддялярин, шабеля юлкя яразисиндя идхалына, ихражына, транзит нягл едилмясиня вя истещсалына лисензия тяляб прекурсорларынын сийащыларынын лайищялярини тяртиб едир; щямин маддялярин тяжрцбиви щазырланмасы гайдасынын вя бу фяалийятля мящул олан дювлят органларынын даирясинин мцяййян едилмяси; наркотик васитялярин вя психотроп маддялярин дюврийясиня даир Милли Информасийа Мяркязинин йарадылмасы; мцсадиря едилмиш наркотик васитялярин, психотроп маддялярин вя онларын прекурсорларынын мящв едилмяси гайдасынын мцяййянлящдирилмяси вя с.

Бццн бунларла йанашы, йарадылмыш Милли Информасийа Мяркязинин мягсяди, онун тяркибиня дахил едиляжяк мялуматларын сийащысы да мявжуд норматив-щцгуги актда тярафлы эюстярилмишдир. Беля ки, онун мягсяди гисминдя наркотик васитялярин вя психотроп маддялярин дюврийясиня даир щяхси щяйат сирри олмайан вя объектив мялуматларын мяжмусуну тящкил етмякдир. Тяркибиня дахил едилян мялуматлара эялдикдя ися, бурайа щямин маддялярин гейри-тибби вя тибби истифадыси, онларын тибби, игтисади вя диэяр нятижяляри, онларын ганунсуз дюврийяси вя онларын нятижяляри барядя олан информасийа, наркоманлыг хястялийиня дцчар олмуш щяхслярин мцалижяси вя реабилитасийасы иля баьлы щяхси щяйат сирри олмайан мялуматлар, наркотик васитяляря даир дювлят сийасятини вя норматив щцгуги мясяляляри ящатя едян мялуматлар, наркотик васитялярин вя психотроп маддялярин йайылмасына гаршы мцбаризя сащясиндя гейри-щцкумят тящкилатларынын щяйата кечирдийи тядбирляр шаггында билэиляр вя с. аиддир (маддя 9). Ганунун III Фясли ися наркотик васитялярдян, психотроп маддялярдян вя онларын прекурсорларындан истифады сфераларыны мцяййян едир. Щямин сащяляря ашаьыдакылар аиддир: тибби мягсядлярля истифады; транзит сярнишинлярин мцалижяси; байтарлыг мягсядляр иля истифады; елми мягсядлярля вя тядрис мягсядляр иля тябиг етмяк; щямин маддялярин эксперт фяалийятиндя истифадыси; ямялийят-ахтарыш фяалийяти. Жинайят ганунверижилийиндя нязардя тутулмуш жяза тядбирляри иля йанашы, наркоманлыг хястялийиня дцчар олмуш щяхслярин мяжбури гайдада мйалижя олунмасы иля баьлы мясяляляр 26-жы маддядя ещтива едилмишдир. 27-жи маддя ися нарколоьи-тибб мцяссисясиндя мяжбури мцалижядя олан щяхслярин вахтындан яввял азад едилмясиня сябяб олан щаллар юз яксини тапмышдыр. Щямин щаллар гисминдя ашаьыдакы мцддьялар юз яксини тапмышдыр: нарколоьи-тибб мцяссисясиндя галмасына манечилик тюярядян аьыр хястялийя дцчар олмаг; наркоманлыг хястялийиндя мцалижянин башланмасы вахтындан ян азы 6 ай кечдикдя сонра мцалижянин давам етдирилмясиня олан зярурят арадан галхдыгда. Эюстярилянляря йанашы, диэяр мясяляляр дя Ганунун ясас тянзиметмя объектляриндя биридир [1, с. 474-489]. Азярбайжан Республикасында нязарят

едилмяли олан наркотик васитялярин, психотроп маддялярин вя онларын прекурсорларынын Сийащысына дахил едилмиш синтетик, йахуд тябии мяншяли маддяляри аид едир. Щямин сийащы ися «Азярбайсан Республикасынын яразисиндя дювриййяси қадабан едилмиш, мяhdудлашдыгылмыш вя нязарят едилян наркотик васитялярин, психотроп маддялярин, һабеля Азярбайсан Республикасынын яразисиндя идхалына, ихрасына, транзит няql едилмясиня вя истехсалына лисензија (хүсуси газылыq) тјялб олунан прекурсорларын сийаһылары шаггында» 2005-сi ил 28 июн тарихли Азярбайсан Республикасынын Qануну иля тјядиг едилмишдир. Беля ки, щямин норматив-щцгуги актда эюстярилян маддялярин шяхси истещлак мигдарындан артыг мигдар дахил олмагла йухары щядляри вя кцлли мигдар дахил олмагла йухар щядляри тјсбит едилмишдир. Бундан ялавя, ганунсуз култивасийа едилян, тјркибиндя наркотик маддяляр олан биткиляр мцнасибятдя аналоһи мейарларын мцяййянлящдирилмяси дя Ганунун тјркиб щиссясини тјшкил едир [1, с. 494-498].

ЖМ-ин 206-жи маддясинин 2-жи щиссясиня эюря, жинайятин тјвсифи ццн мцсадиря олунмуш наркотикин щяжми (бюйцк, йахуд хцсусиля бюйцк) ящямийят дашымыр. Щалбуки, дизяр дювлятлярин ганунверижилийинин юйрянилмяси эюстярик ки, жязанын дяржяси наркотиклярин ганунсуз дювриййясинин щяжминдян вя онларын нювцндян бирбаша асылыдыр. Ейни заманда, йухарыда нязардян кечирилян АБШ вя Иранын ганунверижилийиндя буна бюйцк ящямийят верилир. Фикримизжя, Азярбайжан Республикасынын жинайят ганунверижилийиндя дя ганунсуз идхал (ихраж) олунмуш наркотик васитянин, йахуд психотроп маддянин мигдарындан, онун инсан организмя тјсир дяржясиндян вя с. асылы олараг мясулиййятин дифференсасийасы мягядяуйьун оларды. Эюстярмяк лазымдыр ки, «Азярбайсан Республикасынын яразисиндя дювриййяси қадабан едилмиш, мяhdудлашдыгылмыш вя нязарят едилян наркотик васитялярин, психотроп маддялярин, һабеля Азярбайсан Республикасынын яразисиндя идхалына, ихрасына, транзит няql едилмясиня вя истехсалына лисензија (хүсуси газылыq) тјялб олунан прекурсорларын сийаһылары шаггында» 2005-сi ил 28 июн тарихли Азярбайсан Республикасынын Qанунуна ясасян Азярбайжан Республикасы яразисиндя дювриййяси қадабан едилян вя мящдудлашдырылмыш прекурсорлар Жинайят Мяжяллясинин 206.2-жи маддяси иля нязардя тутулмуш гачагмалчылыг предметиня аид едилмямишдир. Бундан ялавя, бу Ганун щямин маддяляри цч йеря айырыр: АР яразисиндя дювриййяси қадабан едилмиш наркотик васитяляр вя психотроп маддяляр (Б Сийащы); АР яразисиндя дювриййяси мящдудлашдырылмыш наркотик васитяляр вя психотроп маддяляр (БЫ Сийащы); АР яразисиндя дювриййясиня нязарят едилян наркотик васитяляр вя психотроп маддяляр (БЫЫ Сийащы); АР яразисиндя идхалына, ихражына, транзит няql едилмясиня вя истещсалына лисензија тјялб олунан прекурсорлар (БВ Сийащы) [1, с. 490-493];

Наркотик васитялярин вя психотроп маддялярин истещсалында истифадя едилян вя дювриййясиня нязарят едилян аваданлыьын сийащысы ися АР Назирляр Кабинетинин 21 апрел 2001-жи ил тарихли «Наркотик васитялярин вя психотроп маддялярин истещсалында истифадя едилян вя дювриййясиня нязарят едилян аваданлыьын сийащысынын тјядиг едилмяси шаггында» Гярарына уйьун олараг ашаьыдакы кими сыраланыр: мяищятдя истифадя олунмайан хцсуси тјйинатлы, техники тјсвириня вя техники характеристикасына эюря наркотик васитялярин вя психотроп маддялярин синтези вя йа истещсалы просесляриндя тјтбиги ццн истифадя едилян аваданлыглар; маддялярин гарыщдырылмасы ццн истифадя едилян мятбях комплектяриня дахил олмайан автомат вя ял гарыщдырыжылары;

йарымфабрикатлары, бош ампуллары, шприс-тцбикляри вя мцхтялиф шьяжмли капсуллары шазырлайан аваданлыглар; ампулларын, шприс-тцбиклярин, капсулларын маркалашдырылмасы цчцн машынлар вя лязазиматлар; екстраксийа вя сцзцлмя заманы мяшдулларын сойудулмасы цчцн истифадя олунан (мяишт сойудужуларындан башга) гурьулар, шабеля екстраксийа вя сцзцлмя цчцн истифадя едилян диэар гурьулар; вакуум алтынды мяшдулларын тямизлянмяси цчцн истифадя едилян гурьулар.

Наркотик васитяляр шазырланаркян истифадя олунан кимйяви маддялярдян бязилари «Наркотик васитялярин вя психотроп маддялярин ганунсуз дювриййясиня гаршы мцбаризя шаггында БМТ Конвенсийасынын I вя II жядвялляринин эцжлц тясиря малик вя зящярли маддялярин сийащылары»на вя Азярбайжан Республикасында нязарят едилмяли олан наркотик васитялярин сийащыларына дахил едилмишдир. Онларын гачагмалчылыг йолу иля кечирилмяси иля баьлы олан щяркятляри Азярбайжан Республикасы ЖМ-ин 206.2-жи маддяси цзря тьовсиф етмяк олар. Лакин ганунверижилик прекурсорлары гачагмалчылыьын мцстягил предмети гисминдя мцййян етмямишдир, щалбуки онларын ганунсуз дювриййяси дцнйада этдикжя даща эениш шьякилдя йайылмагдадыр.

Бунунла ялагядар «Наркотик васитялярин, психотроп маддялярин вя прекурсорларын ганунсуз дювриййяси иля мцбаризя шаггында» Ганунун мцддяаларынын йериня йетирилмясинин тямин олунмасыны вя прекурсорларын гачагмалчылыьына эоря жинайят мясулийятинин мцййян олунмасыны, наркотик васитялярин, йахуд психотроп маддялярин шазырланмасы цчцн истифадя олуна биляжяк маддялярин жинайят предметиня аид олунмасыны зярури щесаб едирик.

Наркотик васитялярин ганунсуз дювриййяси, хцсусия онун конкрет истигамятинин – онларын гачагмалчылыьынын обьектив тьярфи щяркятля - гачагмалчылыг предметинин сярщяддя кечирилмяси иля, еляжя дя щяркятин тьорядилмяси цсулу вя йери иля характеризя олунур. Эюмрцк щцггуна даир ядьябийятда эюмрцк ганунверижилийи бахымындан сярщяддя кечирмяйя малларын вя няглийят васитяляринин ганунверижиликля мцййян олунмуш цсулларла (о жцмлядян бейнялхалг почт эюндярмяляри, бору кямярляриндя вя електрик ютцрцжц хятляриндя истифадя етмякля дахил олмагла) Азярбайжан Республикасынын эюмрцк яразисиня эятирилмяси вя бу яразидян апарылмасы цзря щйята кечирилян щяркятляр кими анлайыш верилмишдир (1, с. 82). Жинайят Мяжялляси жинайятин тьорядилмяси цсулларынын гяти сийасщысыны тясбит едир: эюмрцк нязарятиндя йайынмагла кечирмя; эюмрцк нязарятиндя эизлятмякля кечирмя; сахта сянядлярдя истифадя етмякля кечирмя; сахта эюмрцк ейнилящдирмясиндя истифадя етмякля кечирмя; бйян етмякля, йахуд дцзэцн бйян етмякля кечирмя.

Бунунла йанашы, Эюмрцк Мяжялляси бланкет норма тясбит етмякля дягиглящдирилир ки, гачагмалчылыьа «эюмрцк нязарятини щйята кечирян вязифяли шяхсин бирбаша гадаьанына бахмайараг, онларын ачыг сурятдя кечирилмясиндя ифадя олунмуш щямля йолу иля малларын вя няглийят васитяляринин Азярбайжан Республикасы эюмрцк сярщядиндя кечирилмяси»ни дя аид етмяк лязымдыр. Вязифяли шяхс тьярфиндя юз гуллуг мьовгейиндя истифадя етмякля тьорядилмиш гачагмалчылыг дедикдя, ЖМ-нин 308-жи маддясинин гейдинин 1-жи бяндиндя верлмиш яламятляря малик шяхслярин юз сялащийятляриндя шяхси вя саир мягсядля истифадя едяряк ЖМ-нин 206.1-жи вя йа 206.2-жи маддясиндя эюстярилмиш ямялляри тьорятмяси баша дцщцлмялидир (коомент, с. 512). Наркотик васитялярин кечирилмяси гайдасы вя щяртляри ганунверижиликля, идарядахили норматив щцгг

актларыла, еляжя дя Азярбайжан Республикасы Назирляр Кабинетинин гярарлары иля тязнимлянир.

Эюмрцк яразисинин, эюмрцк сярщядинин, эюмрцк ейниляшдирмяси васитяляринин анлайышы, еляжя дя кечирилян малларын бяян олунмасы гайдасы Эюмрцк Мяжяллясиндя тясбит олунмушдур. Бу жинайятлярин тюрядилмяси йери эюмрцк сярщяди – эюмрцк ганунверижилийинин там щяжмдя гцввядя олдуьу эюмрцк яразисини айыран хятдир. Цмуми харижи сярщяд мцяййян олунмагла ващид эюмрцк яразисинин формалашдырылмасыны нязардя тутан эюмрцк иттифагларынын йарадылмасы тязрцбяси эюмрцк сярщядинин мцяййян едилмясиня мщцм тясир эюс-тярир.

Беля ки, МДБ чярчивясиндя Эюмрцк Иттифагынын йарадылмасы (2000-жи ил октябрын 11-дя о, Аврасийа Игтисади Бирлийиня чеврилмишдир) нятижясиндя сярщяд нязаряти онун тяркибиня дахил олан дювлятлярин харижи сярщядляриня кечирилир (МДБ чярчивясиндя Эюмрцк Иттифагынын йарадылмасы просесинин башланьыжы 1995-жи ил йанварын 6-да Русийа вя Беларус арасында Эюмрцк Иттифагы щаггында сазишля гойулмушдур. 1995-жи ил йанварын 20-дя она Газахыстан, 1996-жы ил мартын 29-да, 1999-жу ил февралын 26-да Тажикистан гошулмушдур). Беляликля, наркотик васитялярин ганунсуз дювриййяси вя онун айры-айры истигамятляринин (мяс; щямин маддялярин гачагмалчылыьы) тюрядилмяси йери дювлятин сярщядидир, лакин бу заман щяр бир дювлятин эюмрцк ганунверижилийинин мцстягиллийи сахланьыр. Бу шал щям щцгуги, щям дя практикада бир сыра проблемляр доьурур вя сярщядлярдя наркотик васитялярин гачагмалчылыьына гаршы мцбаризянин сямярялилийинин йцксялдилмясини мящдудлашдыран амил гисминдя чыхыш едир.

Йени тяшкилатын цзвц олан дювлятлярин харижи сярщядляринин мцдафия дяржяси дя мщцм рол ойнайьыр. Бир тяряфдян манеялярин арадан галдырылмасы дювлятлярарасы сывиййядя тижарят-игтисади ялагялярин инкишафы вя Азярбайжан Республикасынын щямин дювлятлярля ямякдашлыьынын инкишафы цчцн ясас йарадыр. Диэяр тяряфдян, Бирлийя дахил олан юлкялярин сярщяд мяканы наркотик васитялярин гейри-гануни дювриййяси иля мяшьул олан трансмилли жинайяткар групплашмаларын кцтляви тясириня мяруз галыр. Эюмрцк Иттифагы щаггында Сазишдя (1995-жи ил) Иттифагын сярщядляриндя лазыми нязарятин йарадылмасы, онларын гурулмасы мясялясини юз яксини тапмамышдыр, бу чатышмазлыьы арадан галдырмалы олан «Эюмрцк Иттифагынын цзвц олан дювлятлярин харижи сярщядляринин мющкямляндирилмяси вя гурулмасы Програмы»нын лайищяси ися щяля дя ишлянилмя вя разылашдырылма мярщялясиндядир.

Наркотиклярин ганунсуз дювриййясинин объектив тяряфинин диэяр яламятляри цзяриндя ятрафлы сурятдя даьанмадан гейд етмяк истярдик ки, жинайятин йалныз бирбаша гяд йолу иля тюрядилмяси мцмкцндцр. Бу жинайятин субйекти гисминдя он алты йашына чатмыш анлаглы физики шахс чыхыш едир. Щцгуги шахсляр жинайят щцгугунда гцввядя олан классик шахси тягсирли мясулийят принципиня мцвафиг сурятдя наркотик васитялярин ганунсуз дювриййяси субйектляри категторийасына аид едилмир. Бунунла йанашы, сон дюврляр наркотик васитялярин гейри-гануни дювриййяси цзря иримигйаслы ямялийятларда бейнялхалг ящямийятли мцтящяккил жинайяткар структурларла баьлы олан щцгуги шахсляр этдикжя даща фяал рол ойнамагдадыр. Ганунсуз наркотик васитялярин гануни йцклярин алтынды, йахуд гануни йцкцн ичиндя эизлядилярж хцсуси олагаг йарадылмыш, йахуд артыг мювжуд олан фирма вя ширкятлярин цнванына эюндярилмяси тязрцбяси эениш йайылмышдыр.

Бунунла ялагдар, фикримизжя, беля жинайятин тюрядилмясиня эюря щцгуги шяхслярин жинайят мясулиййятини тясбит етмяк мягсядяуйьун оларды.Щал-щазырда Азярбайжан Республикасынын мцлки вя эюмрцк ганунверижилийи щцгуги шяхсляр барясиндя санксийалары тятбиг етмяйя имкан верир.

Бунунла йанашы, етираф етмяк лазымдыр ки, щцгуги шяхслярин инзибати вя мцлки мясулиййяти жинайят просесиндя олдуьу кими просессуал тяминатлар вермир. Жинайят мясулиййяти щцгугун мяжбури гайдада тятбигинин даща тясирли васитяляриня, еляжя дя даща сярт санксийалара маликдир ки, бу да наркотик васитялярин гейри-гануна гаршы даща сямряли мцбаризяни тямин едя биярди. Бундан башга, щцгуги шяхсин цзяриня гойулан жяримя физики шяхся гаршы тятбиг олунан пул жяримяляри иля мцгайисядя хейли йцксяк олмалыдыр. Бу йолла ядя едилмиш вьсаитдян наркотикля васитялярин ганунсуз дювриййясиня гаршы мцбаризянин тьшкили мягсядиля истифадя олуна бияр. Бундан башга, бейнялхалг сьвиййядя дювлятляря жинайяткарларын тьгибиндя щцгуги йардымын эюстярилмяси чох вахт йалныз жинайят ишляри цзяря щйята кечирилир, щалбуки наркотик васитялярин ганунсуз дювриййяси сащясиндя корпорасийаларын щцгугазидд фьалиййяти фювгьлмилли характер дащымаьа башламышдыр. Гейд едяк ки, бцтювлцкдя Азярбайжан Республикасынын ганунверижилийиндя щцгуги шяхслярин жинайят мясулиййятинин тьсбити мясяляси юлкямиздя жинайят щцгугу сащясиндя ислащатын кечирилдийи бир дюврдя ян кяскин мясялялярдян бири олмушдур. Бу мясялянин мцсбят щяллинин щям фьал щякилдя тьряфдарлары (С.Г.Келина, А.В.Наумов, А.С.Никифоров вя б.), щям дя ялейщдарлары (Н.Ф.Кузнетсова, Л.Д.Йермакова, Т.В.Кондрашова вя б.) вардыр.

Беляликля, Азярбайжан Республикасында наркотиклярин дювриййясинин щцгуги тьнзими васитяляри реал сурятдя мювжуд олан тьщцкьйя там уйьун дейилдир. Буна эюря дя мювжуд бошлуглар арадан галдырылмалыдыр. Лакин айдындыр ки, Ганунун тятбигинин эедишиндя диэяр чатышмазлыглар да цзя чыхажагдыр, чцнки онун бир чох мцддяалары заманын вя вахтын, тьжрцбянин сынаьындан кечмямишдир, онларын бязилляри ися индийя гядяр йалныз бьйаннамя олага галмагдадыр. Бу ися онунла баьлыдыр ки, ганун гцввяли актларын зярури пакетинин ишляниб щазырланмасы вя гьбулу баша чатдырылмамышдыр вя бу истигамятдя иш давам етдирилир. Щямин Ганун гьбул едилдикдян сонра онун мцддяалары инкищаф етдириляряк Азярбайжан Республикасынын Назирляр Кабинети тьряфиндян наркотикляря нязарятля баьлы айры-айры мясяляляри, о жцмлядян лисензийалашдырма гайдасыны, онларын истиещсалы цццн дювлят квоталарынын мцййян олунмасыны вя с. тьнзимляйян бир сыра гьрарлар гьбул олунмушдур. Азярбайжан Республикасы Президентинин 26 август 1996-жы ил тарихли «Наркоманийа вя наркотиклярин ганунсуз дювриййяси иля мцбаризя щаггында» 487 сайлы Фьрманында наркотик васитялярин ганунсуз дювриййяси иля мцбаризяйя даир норматив щцгуг актларынын комплекс щякилдя щазырланмасы нязардя тутулмушдур.

Истифадя едилмиш ядябийят

1. Азярбайжан Республикасынын Ганунлар Кцдлийаты. IV жилд. Бакы, Диэеста, 2004
2. Азярбайжан Республикасынын Ганунлар Кцдлийаты. Бакы, Ганун, 1998

3. Иманов М.Н. Азярбайжан Республикасында гачагмалчылыг ямялляр иля жинайят-щцгуги мцбаризя мясяляляри. Багы: Щцгуг ядыбиййаты, 1999
4. Зашидов Б.С. Наркотизм вя наркобизнес: мцбаризянин актуал проблемляри. Багы: БДУ-нун няшриййаты, 2004
5. Абельцев С.Н. Защита личности от преступлений // Противодействие незаконному обороту наркотиков и злоупотреблению ими: теории и практика (материалы научно-практической конференции). Смоленск, СФ ИЮ МВД России, 2000, с.13-15
6. Блищенко И.П., Жданов Н.В. Сотрудничество государств в Борьбе с преступлениями международного характера. М.: УДН, 1984
7. Большая Советская Энциклопедия. Под ред. Б.А. Введенского. Т.22. М.: Наука, 1953
8. Омигов В.И. Криминологические и правовые проблемы борьбы с наркоманией и наркотизмом. М., Юридическая литература, 1992
9. Противодействие незаконному обороту наркотических средств и психотропных веществ: Учебное пособие. Под. ред. А.Н. Сергеева. М.: ЩИТ-М, 2000
10. The Drug Trade in Afghanistan and its Regional Implications. Trafficking patterns along the Afghan border with Tajikistan. ODCCP Sub-Office in Tajikistan. March, 2000

Севиндж САБЗАЛИЕВА

**ВОПРОСЫ О ИМПЛЕМЕНТАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ НОРМ В
НАЦИОНАЛЬНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ ГОСУДАРСТВ ПРИ РЕАЛИЗАЦИИ
БОРЬБЫ С НЕЗАКОННЫМ ОБОРОТОМ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ**

Резюме

В этой статье исследовано вопросы о имплементации международных норм в национальном законодательстве государств при реализации борьбы с незаконным оборотом наркотических средств. Автор анализировал уголовное законодательство ряд государств и научную литературу. Она пришла такому выводу что, в Азербайджанской Республике средства правовой регуляции оборота наркотиков полностью не совпадает с существующей угрозой. Поэтому, эти пробелы в законодательстве должно устраняться.

Sevinj SABZALIEVA

**QUESTIONS ABOUT IMLEMENTATION THE INTERNATIONAL NORMS IN THE
NATIONAL LEGISLATION OF THE STATES AT REALIZATION OF STRUGGLE
AGAINST ILLEGAL CIRCULATION OF NARCOTICS**

Summary

In this article has been investigated questions about imlementation the international norms in the national legislation of the states at realization of struggle against illegal circulation of narcotics. The author analyzed the criminal legislation a line of the states and the scien-

tific literature. She has come to such conclusion that, in the Azerbaijan Republic of means legal regulation of a revolution of drugs completely does not coincide with existing threat. Therefore, these blanks in the legislation should will be removed.

ELMİ ƏSƏRLƏR

elmi-nəzəri jurnal

№ 4(10)

KOMPÜTER DİZAYNERİ VƏ OPERATORU:

Mehriban ƏLİYEVƏ

Yığılmağa verilmişdir: 10.11.2007.

Çapa imzalanmışdır: 05.12.2007.

Kağız formatı: 70x100 4/1.

Çap vərəqi: 14. Tirajı 200.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun İnformasiya və Nəşriyyat şöbəsində nəşr olunmuşdur.

Ünvan: H.Cavid pr-ti 31.

Tel.: 403-15-11, 510-28-41